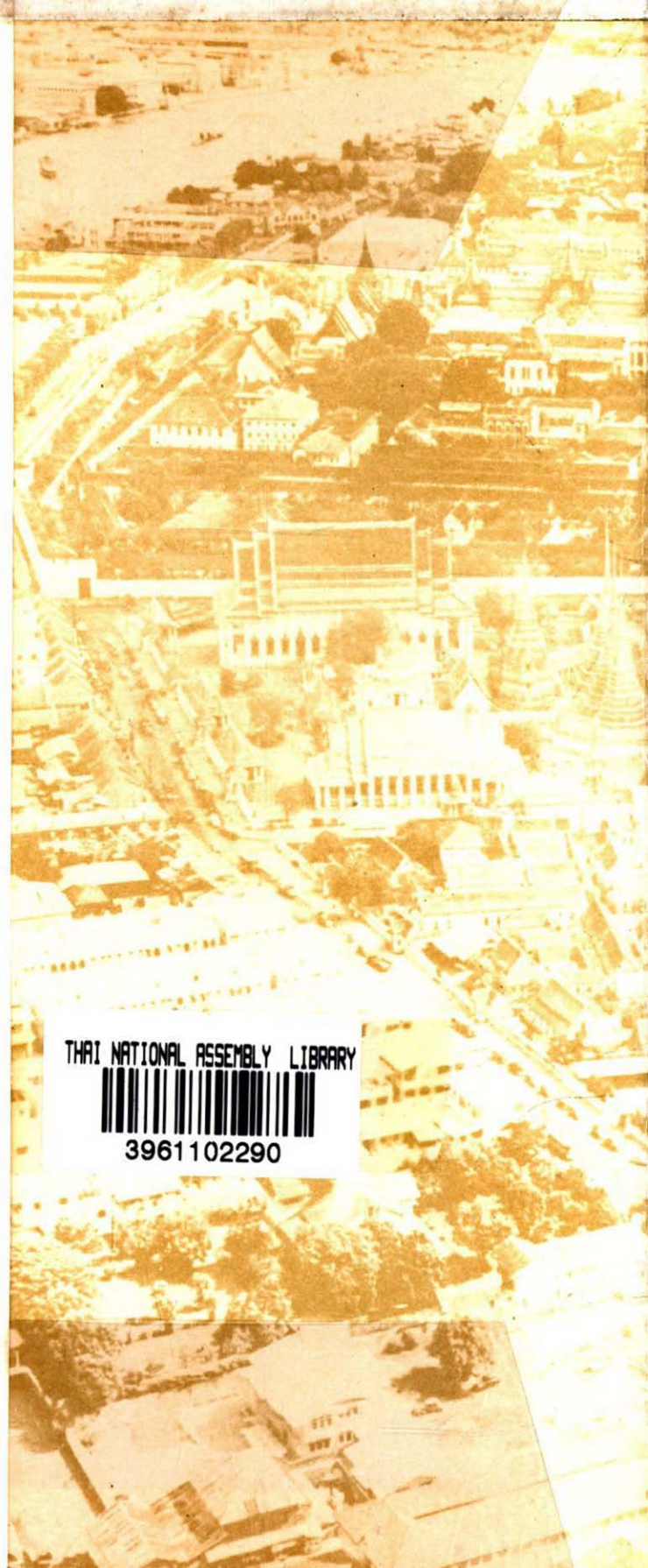

ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓

พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ. ๒๓๙๔

เล่ม ๑

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ปี
จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ปี
พุทธศักราช ๒๕๒๕

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961102290

1185

D73

ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓

พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ. ๒๓๙๔

เล่ม ๑

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี
จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี
พุทธศักราช ๒๕๒๕

คำปรารภ

รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้จัดให้มีงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕ ขึ้น โดยถือเป็นนโยบายสำคัญ ในอันที่จะเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าแห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ที่ได้ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ทรงทะนุบำรุงประเทศชาติให้มีเอกราชและเจริญรุ่งเรืองสืบมาจนถึงปัจจุบัน ด้วยพระราชวิริยะอุตสาหะและพระปรีชาสามารถอันสูงส่ง เกียรติคุณของชาติไทยจึงขจรขจายแผ่ไพศาลไปในนานาประเทศ ได้รับการยกย่องชื่นชมทั้งในด้านศิลปวัฒนธรรม ศาสนา และขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีสืบต่อกันมาเป็นเวลาหลายร้อยปี

เพื่อให้งานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ครั้งนี้ เป็นงานสมโภชที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในรอบ ๒๐๐ ปี รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงได้แต่งตั้งคณะกรรมการจัดงานขึ้นคณะหนึ่ง มีชื่อว่า "คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี" โดยนายกรัฐมนตรีเป็นประธาน มีหน้าที่จัดงานให้สมกับเป็นงานสำคัญระดับชาติถูกต้องตามแบบอย่างแห่งพระราชประเพณีที่เคยมีแต่โบราณกาล และให้คณะกรรมการนี้มีอำนาจแต่งตั้งคณะอนุกรรมการด้านต่าง ๆ ขึ้น ตามแต่จะเห็นสมควร อันจะทำให้งานสำเร็จลุล่วงด้วยดีตามเป้าหมายที่กำหนดไว้

คณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร เป็นคณะอนุกรรมการคณะหนึ่งที่คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี แต่งตั้งขึ้น มีหน้าที่พิจารณาจัดพิมพ์หนังสือและสมุดภาพทั้งด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี วรรณคดี ขนบธรรมเนียมจารีตประเพณี และศิลปวัฒนธรรมตลอดจนจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม อันแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของกรุงรัตนโกสินทร์ในด้านต่าง ๆ สืบมาเป็นเวลาถึง ๒๐๐ ปีแล้ว นอกจากนั้น คณะอนุกรรมการชุดนี้ยังได้รับมอบหมายให้มีอำนาจแต่งตั้งคณะทำงานเฉพาะกิจการจัดทำหนังสือหรือสมุดภาพแต่ละเรื่อง และมอบหมายให้ส่วนราชการที่เกี่ยวข้องดำเนินการจัดพิมพ์เพื่อการสมโภช ตลอดจนพิจารณางานด้านเอกสารอื่น ๆ ของเอกชนที่ขอเข้าร่วมสมทบในการนี้ เพื่อให้มีการ

ร่วมมือกันอย่างใกล้ชิดระหว่างภาครัฐบาลกับภาคเอกชน ในทุก ๆ ด้านของงานสมโภช กรุงรัตนโกสินทร์

ในนามของนายกรัฐมนตรี และประธานคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ขออนุโมทนาในผลสำเร็จของงานประมวลเอกสาร และขอขอบคุณคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร และคณะทำงานเฉพาะกิจทุกคณะไว้ ณ โอกาสนี้ หวังว่าหนังสือทุกเล่มที่จัดพิมพ์ขึ้นนี้ จะอำนวยประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านเป็นอย่างมาก

พลเอก

(เปรม ติณสูลานนท์)
นายกรัฐมนตรี
ประธานคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี

คำนำ

หนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งคณะอนุกรรมการประมวลเอกสารได้จัดพิมพ์ขึ้นในงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปีนี้ เป็นผลงานของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งท่านนายกรัฐมนตรีได้แต่งตั้งเพื่อเขียนประวัติศาสตร์ของชนชาติไทยขึ้นใหม่ ให้ละเอียดพิสดารตามหลักสากลนิยม

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยจึงได้จัดทำโครงการขึ้นโดยแบ่งการเขียนออกเป็นยุคและสมัย เริ่มตั้งแต่ชนชาติไทยซึ่งมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ในตอนใต้ของประเทศจีน แล้วเคลื่อนย้ายลงมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๕ ซึ่งคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยได้แบ่งหน้าที่กันเขียนตามความถนัดของแต่ละบุคคล จนสำเร็จตามโครงการที่ได้รับมอบหมายแล้ว

ในวาระมงคลดิถีที่รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้จัดให้มีงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕ นี้ คณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร ซึ่งเป็นอนุกรรมการคณะหนึ่งที่คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปีได้ตั้งขึ้นเพื่อจัดพิมพ์หนังสือและสมุดภาพทางด้านประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรม ได้พิจารณาเห็นว่าควรจัดให้มีเรื่องประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์พิมพ์รวมอยู่ในงานนี้ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า ในพระบรมราชจักรีวงศ์ที่ได้ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ด้วยพระราชวิริยอุตสาหะ และได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติให้เจริญรุ่งเรืองมาจนถึงเวลาปัจจุบัน จึงได้มีมติให้จัดพิมพ์หนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ ให้ครอบคลุมลงมาจนถึงรัชกาลปัจจุบันด้วย

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยได้รับสนองนโยบายมาดำเนินการ แต่เนื่องจากการจะจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ซึ่งจะเริ่มในปีพุทธศักราช ๒๕๒๕ นั้น มีระยะเวลากระชั้นชิดมาก คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยไม่สามารถจะเขียนประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ต่อจากที่ได้ทำโครงการเขียนไว้ในชั้นแรก จึงจำเป็นต้องขอให้กระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ส่งข้อมูลที่เกี่ยวกับวิวัฒนาการของกระทรวงทบวงกรมนั้น ๆ ที่เกิดขึ้นหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ในพุทธศักราช ๒๔๗๕ มาให้ ฉะนั้นการพิมพ์หนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์จึงได้แบ่งเป็น ๓ เล่ม คือ

เล่ม ๑ เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ ๑–๓

เล่ม ๒ เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ ๔–๗ ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๕

เล่ม ๓ เป็นข้อมูลของกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ที่ได้ส่งมาให้สมทบกับข้อมูลที่คณะทำงานเฉพาะกิจได้ค้นคว้า และวิจัยเพิ่มเติมอีกด้วย

การดำเนินงานจัดพิมพ์หนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๓ เล่มนี้ คณะทำงานเฉพาะกิจ ซึ่งมีรายนามท้ายหนังสือนี้ได้รับการแต่งตั้งจากประธานคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร ให้มีหน้าที่ตรวจความเรียบร้อยของหนังสือที่ได้จัดพิมพ์ขึ้น ซึ่งคณะทำงานเฉพาะกิจก็ได้พยายามตรวจข้อความต่าง ๆ ตลอดจนเชิงอรรถที่คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและเจ้าหน้าที่ของกระทรวงทบวงกรมแต่ละท่านได้เขียนส่งมาให้ ทั้งนี้เพื่อปรับให้เป็นแนวเดียวกัน ได้จัดทำบรรณานุกรมที่ได้อ้างอิงไว้ในเชิงอรรถ ตลอดจนได้จัดหาภาพบุคคล ภาพสถานที่ที่เกี่ยวข้อง แผนผังแผนที่ และภาพเหตุการณ์มาลงประกอบไว้ด้วย

หวังว่าหนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๓ เล่มนี้ คงจะเป็นอนุสรณ์ในการเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าในพระบรมราชจักรีวงศ์ที่ได้ทรงสถาปนากรุง–รัตนโกสินทร์ขึ้น และได้ทรงทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองเป็นลำดับ มาจนถึงเวลาแห่งการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ และหวังว่าคงจะอำนวยประโยชน์ในการศึกษาแก่บรรดานิสิต นักศึกษา และประชาชนโดยทั่วไปด้วย

คณะทำงานเฉพาะกิจ
การจัดทำหนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑–๓

ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑

รัชกาลที่ ๑ – รัชกาลที่ ๓

พ.ศ. ๒๓๒๕ – พ.ศ. ๒๓๙๔

ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี
นางวิมล พงศ์พิพัฒน์

กรรมการชำระประวัติศาสตร์
เรียบเรียง

สารบาญ

		หน้า
บทที่ ๑	แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์	๑
บทที่ ๒	สงครามกับพม่า—ความเป็นไปในประเทศพม่า	๔๗
บทที่ ๓	ความสัมพันธ์กับญวนและเขมร	๗๕
บทที่ ๔	การขยายพระราชอาณาเขต	๑๑๗
บทที่ ๕	การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม	๑๕๑
บทที่ ๖	การทะนุบำรุงประเทศ	๑๖๕
บทที่ ๗	ศิลป และ วรรณคดี	๑๗๗
บทที่ ๘	การทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา	๒๒๑
บทที่ ๙	สัมพันธภาพกับต่างประเทศ	๒๔๑

โครงเรื่อง

บทที่ ๑
แยกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก—พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย—พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว—พระบวรราชประวัติ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท—กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์—กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์—การสร้างกรุงเทพมหานครและพระบรมมหาราชวัง—การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม—การสร้างพระราชวังบวรสถานมงคล

บทที่ ๒
สงครามกับพม่า—ความเป็นไปในประเทศพม่า

กษัตริย์ราชวงศ์อลองพญา—สงครามครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๒๘ —สงครามครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๒๙ —สงครามครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๓๐ — สงครามครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๓๐ —สงครามครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๓๓๖ —สงครามครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๓๔๐ —สงครามครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๓๔๕ — สงครามครั้งที่ ๘ พ.ศ. ๒๓๕๒ —ขัดตาทัพพม่า พ.ศ. ๒๓๖๓ —สิ้นสงครามไทย - พม่า ในรัชกาลที่ ๓ —ตีเมืองเชียงตุง พ.ศ. ๒๓๙๒ และใน พ.ศ. ๒๓๙๕ - ๒๓๙๗ (ในรัชกาลที่ ๔)

บทที่ ๓
ความสัมพันธ์กับญวนและเขมร

เรื่องราวของชนชาติญวน—ตระกูลเหงียน—กบฏไกเซินหรือไตเซิน—องเชียงสือมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในรัชกาลที่ ๑ —องเชียงสือราชาภิเษกขึ้นเป็นจักรพรรดิยาลองแห่งอาณาจักรเวียดนาม—ประเทศกัมพูชาหรือเขมรรัชกาลพระอุทัยราชา—เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ปกครองเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ—สงครามไทย – ญวนในรัชกาลที่ ๓ ตอนที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๘๐—รบกับญวนตอนที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓-๒๓๘๔)—รบกับญวนตอนที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๘๕)—รบกับญวนตอนที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๘๘)

บทที่ ๔
การขยายพระราชอาณาเขต

พระราชอาณาเขตทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ—ราชอาณาจักรลาว—กบฏเจ้าอนุวงศ์ แห่งเวียงจันทน์ และการปราบปรามเจ้าอนุ ครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๖๙)—รบเจ้าอนุครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๗๐)—พระราชอาณาเขตภาคเหนือและพายัพ—เจ้ากาวิละช่วยราชการศึกพม่า—พระราชอาณาเขตทางใต้—ไทรบุรี ปัตตานี ตรังกานู และกลันตัน—ความเกี่ยวข้องกับอังกฤษ—ความยุ่งยากหลังสัญญาเบอร์นี

บทที่ ๕
การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม

สมุหพระกลาโหม และสมุหนายก อรรคมหาเสนาธิบดี—เสนาบดีจตุสดมภ์—การปกครองหัวเมืองหรือส่วนภูมิภาค—โครงสร้างของสังคมไทย—เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ และทาส—สภาพเศรษฐกิจ—รายได้ของประเทศ

บทที่ ๖
การทะนุบำรุงประเทศ

การขุดคลอง—การสร้างเมือง—การสร้างป้อม—การสร้างเรือรบ—การสร้างปืนใหญ่

บทที่ ๗
ศิลปและวรรณคดี

วรรณคดี—พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก—กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท—เจ้าพระยาพระคลัง (หน)—พระยาธรรมปรีชา (แก้ว)—พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย—พระเทพโมลี (กลิ่น)—สุนทรภู่ หรือพระศรีสุนทรโวหาร (ภู่) —พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว—กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์—สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส—สมเด็จกรมพระยาเดชาดิศร—กรมหลวงวงศาธิราชสนิท—พระมหามนตรี(ทรัพย์)—คุณพุ่ม (บุษบาท่าเรือจ้าง)—คุณสุวรรณ—นายมี (หมื่นพรหมสมภักสร)—พงศาวดาร—พงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)—พงศาวดารเหนือ—"มหาวงสพงศาวดารลังกาทวีป"—สัคคิยวัส มหายุทธการวัส และ จุลลยุทธการวัส—พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส)—พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์)—กฎหมาย—กฎหมายตราสามดวง—นาฏกรรม—โขน ละครชาตรี ละครนอก ละครใน ระบำ ฟุ่น หนัง ดนตรี พิณพาทย์ ปี่พาทย์—ศิลปกรรม—ช่างสิบหมู่—ฝีมือช่างที่ยังปรากฏ

บทที่ ๘
การทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา

การสังคายนาพระไตรปิฎก—พระสงฆ์ไทยไปลังกา—การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ—การสังคายนาบทสวดมนต์ในรัชกาลที่ ๒

บทที่ ๙
สัมพันธภาพกับต่างประเทศ

ความสัมพันธ์กับจีน—ความสัมพันธ์กับโปรตุเกส—ความสัมพันธ์กับอังกฤษ—ความสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกา

บทที่ ๑
แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์

ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ควรจัดแบ่งออกเป็นสามสมัย คือ

สมัยแรก ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) จนถึงสิ้นรัชกาลที่ ๓ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)

สมัยที่สอง ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ และ

สมัยที่สาม ไทยในระบอบประชาธิปไตย

การที่แบ่งดังนี้ก็เพราะว่า เหตุการณ์ในสามสมัยนี้ผิดแผกแตกต่างกันทั้งในด้านการปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และในด้านอื่น ๆ

พระมหากษัตริย์ในสามรัชกาลแรกทรงถือนโยบายร่วมกันในอันที่จะสร้างบ้านสร้างเมืองใหม่ให้ใหญ่โต สง่างามเทียบเท่ากรุงศรีอยุธยา หรือที่พูดกันทั่ว ๆ ไปว่าให้เหมือน *"ครั้งบ้านเมืองดี"* นับตั้งแต่การสร้างพระบรมมหาราชวัง และวัดวาอารามต่าง ๆ เป็นต้น สถานที่บางแห่งก็ยังขนานนามให้เหมือนกับสถานที่ที่เคยมีในกรุงศรีอยุธยา เช่น ภูเขาทอง คลองมหานาค ฯลฯ ที่ทรงจัดทำดังนี้ก็เพื่อจะแสดงว่า ไทยได้กลับตั้งตัวเป็นอิสระมีกำลังพอที่จะสร้างบ้านเมืองใหม่ให้เทียบเท่ากรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่งแล้ว

ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น พระองค์ท่านทรงมีพระราชภาระทางการสงครามเกือบตลอดรัชกาล การสร้างบ้านสร้างเมืองก็ยังมิได้ทำกันอย่างประณีตเท่าใดนัก เพราะยังขาดทั้งเวลาและกำลังทรัพย์ ด้วยเป็นระยะที่ไทยเพิ่งจะฟื้นตัวจากสภาพแพ้สงครามมาใหม่ ๆ บ้านเมืองยังไม่เข้าสู่สภาพสงบสุขนานพอที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงหันความสนพระทัยมาสู่การทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา และในปลายรัชกาลยังเกิดการจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรี กล่าวคือกรรมบันดาลให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระอัธยาศัยผิดปกติไปจากพระองค์เดิม[๑] พระยาสรรค์กับพวกถือโอกาสคบคิดกันเป็นกบฏ คุมพระองค์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปขังไว้ แล้วตนเองออกว่าราชการ จึงเกิดการรบพุ่งกันระหว่างฝ่ายกบฏและฝ่ายต่อต้านการกบฏ เมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกซึ่งกำลังไปราชการทัพอยู่ที่ประเทศกัมพูชาทราบข่าว

---

๑ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา** (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๘๑), หน้า ๔๖๗

การจลาจล รีบยกกองทัพกลับมาถึงกรุงธนบุรีในวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ ราษฎรพากันชื่นชมยินดีออกไปคอยต้อนรับเป็นอันมาก ต่างร้องขอให้ช่วยปราบยุคเข็ญ ครั้นมาถึงพระราชวังข้าราชการทั้งปวงก็พากันอ่อนน้อม อัญเชิญขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ เมื่อทรงจัดการเรื่องเกี่ยวกับพวกกบฏและสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริว่าควรให้ใช้แต่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นฝั่งพระนครแต่ฝั่งเดียว และโปรดจัดสร้างกรุงเทพมหานครฯ ขึ้น ทั้งนี้เพราะว่าเมืองธนบุรีมีทำเลไม่เหมาะที่จะเป็นเมืองหลวง ถาวรด้วยเหตุหลายประการ เช่นมีพระราชดำริว่าพม่าจะต้องยกทัพมาตีไทยอีก กรุงธนบุรีนั้นประกอบด้วยอาณาเขตทั้งสองฝั่ง แม่น้ำอยู่ตอนกลางเช่นเดียวกับสภาพเมืองพิษณุโลก ซึ่งมักได้รับสมญานามว่า "เมืองอกแตก" ในระหว่างการรบการลำเลียงอาหารและอาวุธยุทธภัณฑ์ตลอดจนชาวเมืองที่จะให้ช่วยกันรบพุ่งผลัดเปลี่ยนเวรกันรักษาหน้าที่มิได้ดำเนินไปโดยสะดวก เพราะต้องลำเลียงข้ามแม่น้ำ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเคยทรงรักษาเมืองพิษณุโลกคราวต่อต้านทัพอะแซหวุ่นกี้มาแล้ว เมืองพิษณุโลกนั้นลำแม่น้ำน่านยังแคบและตื้นกว่าลำแม่น้ำเจ้าพระยาทางกรุงธนบุรีหากจะทำสะพานข้ามแม่น้ำน่านยังพอได้ แต่แม่น้ำเจ้าพระยาตอนหน้าเมืองนี้ทั้งกว้างและลึกจะทำสะพานข้ามมิได้โดยสะดวก จึงยากที่จะรักษาเมืองให้มั่นคง ถ้าพม่ายกทัพมาจากทางทิศตะวันตก การต่อสู้รับศึกก็อาจเป็นการต้องหันหลังให้แม่น้ำซึ่งทำให้ฐานทัพไม่มั่นคง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระราชดำริที่จะจัดสร้างเมืองแต่ทางด้านฝั่งตะวันออกซึ่งเป็นหัวแหลมแต่ฝั่งเดียว ถือเอาแม่น้ำเป็นคูเมืองด้านทิศตะวันตกและด้านทิศใต้ เมื่อขุดคลองขึ้นเป็นคูเมืองทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันออกแล้ว เมืองหลวงใหม่นี้ก็จะมีน้ำล้อมรอบเป็นคูเมืองมีชัยภูมิรับศึกได้อย่างดี

อนึ่ง ฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยายังเป็นที่ท้องคุ้ง น้ำเซาะตลิ่งพังเข้าไปอยู่เสมอ ทั้งพระราชวังเดิมทางกรุงธนบุรีก็มีบริเวณแคบ ด้วยมีวัดแจ้ง (หรือต่อมาได้นามว่าวัดอรุณราชวราราม) และวัดท้ายตลาด (ต่อมาได้นามว่าวัดโมฬีโลกยาราม) ขนาบอยู่ จะขยายด้านใดก็ไปชนเขตวัด ทำให้เป็นที่คับแคบ อัดแอ ไม่สง่างาม

ด้วยเหตุบกพร่องประการต่าง ๆ ดังนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงไม่ทรงถือเอากรุงธนบุรีเป็นราชธานีของพระองค์ และโปรดให้สร้างพระราชมนเทียรขึ้นใหม่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นโดยย่อครั้งหนึ่งก่อน เพราะยังทรงจัดบ้านเมืองไม่เรียบร้อย และต่อมาอีก ๓ ปี คือใน พ.ศ. ๒๓๒๘ จึงโปรดให้จัดตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นใหม่อีกเต็มตามพิธีเยี่ยงโบราณราชประเพณีโดยโปรดให้ใช้แบบอย่างครั้งบรมราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๑ ทั้งนี้มีข้าราชการผู้ใหญ่แต่สมัยเดิมคือเจ้าพระยาเพชรพิชัยเป็นผู้กราบบังคมทูลรายละเอียดแห่งพระราชพิธี ดังปรากฏคำพรรณนาในหนังสือ *"พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม"* ว่า

"พิธีสำคัญที่สุดของทุก ๆ สังคมในโลกย่อมได้แก่พิธีที่รับรองหัวหน้าของสังคมนั้น ๆ ในประเทศที่ปกครองด้วยระบอบพระมหากษัตริย์ พิธีนี้ย่อมได้แก่พิธีราชาภิเษก ไม่ต้องสงสัยเลยว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้เคยมีระเบียบพระราชพิธีราชาภิเษกอยู่แล้ว ฉะนั้นเมื่อไทยเราสถาปนาอธิปไตยขึ้นได้ใหม่ก็คงจะได้มีงานนี้เป็นแน่ แต่ตามหลักฐานที่เหลืออยู่นั้นเราไม่มีอะไรจะยืนยันได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทำพิธีนี้ ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขึ้นเสวยราชย์จึงได้ทรงพระราชดำริที่จะทำให้ถูกต้องตามแบบแผนประเพณีของชาติไทย ได้โปรดให้มีงานสวดมนต์ ๓ วัน แล้วสรงทรงเครื่องต้นเสด็จเลียบพระนครเป็นงานลัด ๆ เพราะบ้านเมืองยังไม่เรียบร้อย ทำแต่พอเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมืองและพระองค์เอง ต่อมาเมื่อมีเวลาสงบราชการอื่น ๆ ลงบ้าง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการผู้ใหญ่สี่ท่านที่เคยแก่แบบแผนราชประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาช่วยกันวางระเบียบพระราชพิธีนี้ถวาย ข้าราชการคณะนี้มีเจ้าพระยาเพชรพิชัยเป็นประธาน ได้ถวายระเบียบโดยพิสดาร ซึ่งมีรายการมากกว่าที่ได้ทรงทำเมื่อแรกเสวยราชย์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดทำพระราชพิธีนี้ใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ มีลักษณะ คือ มีพิธีสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ๓ วัน เพื่อสวัสดี และทำน้ำมนต์สำหรับสรงมูรธาภิเษก มีพิธีพราหมณ์ในโรงพิธีต่างหากตลอดเวลานั้น ซึ่งในพิธีแรกมิได้กล่าวถึง ครั้นถึงวันที่สี่แห่งพระราชพิธี เวลาเช้าเสด็จขึ้นสรงพระกระยาสนานบนมณฑปหุ้มผ้าขาว พระราชาคณะ พราหมณ์ และเจ้าพนักงานภูษามาลาถวายน้ำสรง แล้วทรงเครื่องขัตติยราชวราภรณ์ตามวัน ขึ้นประทับบนตั่งไม้มะเดื่อปูผ้าขาวโรยแป้งวางหญ้าคา ทรงรับน้ำอภิเษกและรับเวทเป็นพระมหากษัตริย์จากพราหมณ์ซึ่งนั่งประจำทิศทั้งแปดรอบพระแท่นที่ประทับโดยลำดับ แล้วเสด็จไปประทับบนพระที่นั่งภัทรบิฐซึ่งลาดด้วยผ้าขาวโรยแป้งวางหญ้าคาดุจกันแต่มีแผ่นทองเขียนรูปราชสีห์วางทับไว้ ในที่นี้ทรงรับพระสุพรรณบัฏเครื่องราชอิสริยยศ เครื่องราชูปโภค มีพระราชดำรัสอนุญาตให้สมณชีพราหมณ์และอาณาประชาราษฎร์ถือเอาเครื่องอุปโภคบริโภคในแผ่นดินได้ตามสบายแต่ที่ไม่มีเจ้าของหวงแหน พระมหาราชครูรับพระบรมราชโองการเป็นประถมบรมราชวาจา พระมหากษัตริย์ทรงเครื่องต้นใหม่แล้วเสด็จออกเลียบพระนครฯ เป็นเสร็จการฯ"[๒]

สำหรับพระบรมนามาภิไธยที่จารึกลงในพระสุพรรณบัฏนั้น ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ จารึกพระนามเหมือนกันทุกพระองค์ว่า *"สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี"* ในระหว่างรัชกาลที่ ๒ คนทั้งหลายเรียกพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ว่า *"สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง"* ครั้นต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ มีพระเจ้าแผ่นดินที่เสด็จล่วงลับไปแล้วถึงสองพระองค์ คนจึงมักเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า *"แผ่นดินต้น"* รัชกาลที่ ๒ ว่า *"แผ่นดินกลาง"* พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ทรงรังเกียจว่านามสมญาเช่นนี้เป็นอัปมงคล เพราะเมื่อมีต้น มีกลาง แล้วก็ต้องมีปลาย

---

๒ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, **พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทองฯ ฉลองสิริราชสมบัติครบ ๑๕๐ ปี** (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๐), หน้า ๓

จึงดูประหนึ่งว่าพระองค์จะเป็นเสมือนรัชกาลสุดท้าย จึงมีพระบรมราชโองการให้ถวายพระนามสมเด็จพระอดีตมหากษัตริย์สองรัชกาลก่อนตามนามพระพุทธรูปที่ทรงสร้างอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชและสมเด็จพระบรมราชบิดาทั้งสองพระองค์นั้น พระพุทธรูปทั้งสองพระองค์นี้ คือ พระพุทธรูปยืนหล่อด้วยโลหะหุ้มทองคำทั้งพระองค์ในทำนองเดียวกับพระพุทธรูปพระศรีสรรเพ็ชญ์สมัยกรุงศรีอยุธยา ชั่วแต่ขนาดย่อมกว่า แล้วโปรดให้ประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ดังปรากฏอยู่ต่อมาจนทุกวันนี้ พระองค์หนึ่งโปรดให้จารึกพระนามว่า *"พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก"* ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ อีกองค์หนึ่งทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ จารึกพระนามว่า *"พระพุทธเลิศหล้าสุลาลัย"* (ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนสร้อยพระนามจาก *"สุลาลัย"* เป็น *"นภาลัย"*) ครั้นรัชกาลล่วงพ้นไปอีกรัชกาลหนึ่ง ถึงรัชกาลที่ ๔ เกิดมีปัญหาว่าจะเรียกพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ว่าอย่างไร ทรงพระราชดำริว่าควรจะวางระเบียบการเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินไว้ให้แน่นอนเรียบร้อย ดังนั้นเมื่อมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกจึงโปรดให้เปลี่ยนคำจารึกพระสุพรรณบัฏ ใช้พระนามตามประเพณีเดิม โดยขึ้นต้นว่า *"สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี"* แล้วให้เพิ่มคำสำหรับเรียกพระนามเฉพาะพระองค์ว่า *"พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"* อาศัยดัดแปลงจากพระนามเดิมว่า สมเด็จเจ้าฟ้า *"มงกุฎ"* เป็นหลัก แล้วทรงบัญญัติให้เรียกพระนามพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ว่า *"พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว"* โดยอนุโลมตามพระนามเดิมว่า *"ทับ"*

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วได้ทรงสถาปนาพระราชวงศ์ และทรงแต่งตั้งข้าราชการตามโบราณราชประเพณี โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งเดิมเป็นตำแหน่ง เจ้าพระยาสุรสีหพิษณวาธิราช ขึ้นเถลิงพระราชมนเทียรที่พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ใช้พระนามเฉพาะพระองค์ว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท โดยแปลงจากราชทินนามเดิมว่า *"เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ"*

ประเพณีมีตำแหน่งพระมหาอุปราช หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนี้ มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เจ้านายในพระราชวงศ์ผู้ทรงมีพระอิสริยยศรองลงมาจากสมเด็จพระมหากษัตริย์ก็คือ ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือตำแหน่งพระมหาอุปราชซึ่งมักเรียกกันอย่างสามัญว่า วังหน้า โดยถือเอาสถานที่ประทับของเจ้านายผู้ทรงเป็นแม่ทัพเป็นสำคัญ คือ พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นแม่ทัพใหญ่ หรือทรงคุมทัพหลวงเรียกกันว่า วังหลวง พระมหาอุปราชผู้ทรงเป็นแม่ทัพหน้า ก็เรียกว่า วังหน้า พระมหากษัตริย์และพระมหาอุปราชได้ทรงร่วมงานพระราชสงครามจรรโลงประเทศให้พ้นภัยจากราชศัตรู สถาปนาความมั่นคงของประเทศชาติมาแล้วเป็นอย่างดี แต่ก็มีบางครั้งบางคราวที่เกิดความยุ่งยากขึ้นด้วยความไม่ทรงปรองดองกันระหว่างวังหลวงและวังหน้าอยู่บ้าง แม้แต่ในรัชกาลที่ ๑ ก็มีข้อบาดหมางเกิดขึ้นในตอนปลาย

รัชกาล ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีเรื่องหมางพระทัยระหว่างพระองค์ท่านเองกับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ อันเป็นเหตุให้กรมพระราชวังบวรฯ พระองค์นั้นหวาดระแวงในราชภัยถึงเสด็จหนีเข้าไปอยู่ในสถานกงสุลอังกฤษ เรื่องบาดหมางกันในพระราชวงศ์นี้ หากปล่อยให้มีเนือง ๆ ก็จะกลายเป็นเหตุการเมืองระหว่างประเทศได้ เพราะเวลานั้นประเทศมหาอำนาจ เช่น อังกฤษและฝรั่งเศสคอยหาโอกาสที่จะเข้าแทรกแซงอยู่ เมื่อเหตุการณ์สงบลง และเมื่อกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์นั้นเสด็จทิวงคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นควรที่จะยกเลิกตำแหน่งนี้เสีย ดังปรากฏในกระแสพระบรมราชโองการประกาศเรื่องยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตอนหนึ่งว่า *"การบ้านเมืองซึ่งเป็นการเรียบร้อยเป็นคุณแก่แผ่นดินอย่างใด ก็เป็นที่ขัดข้องไปหาสะดวกไม่ เป็นตำแหน่งลอยอยู่ มิได้มีคุณต่อแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่ต้องใช้เงินแผ่นดินซึ่งจะต้องใช้รักษาตำแหน่งยศพระมหาอุปราชอยู่เปล่า ๆ โดยมาก จึงได้เห็นชอบพร้อมกันว่าควรจะยกตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนี้ไว้ ไม่ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดขึ้นนั้นชอบแล้ว"*[๓] ดังนี้ตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็สิ้นสุดลงในรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และต่อมาได้โปรดแต่งตั้งตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารขึ้นแทน จึงนับว่าเป็นตำแหน่งพระรัชทายาทชัดเจนปรากฏเป็นครั้งแรก และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นพระองค์แรก

ในการสถาปนาเจ้านายเมื่อทรงประดิษฐานพระราชวงศ์นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังได้ทรงเลือกคัดพระญาติองค์อื่นซึ่งได้ช่วยเหลือราชการ มีความดีความชอบมาก ดำรงพระยศเป็นพระบรมวงศ์ชั้นสูงอีก ได้ทรงสถาปนาพระยาสุริยอภัย (ทองอิน) พระเจ้าหลานเธอ คือโอรสของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ ขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ และต่อมาเมื่อรบชนะพม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ แล้ว ก็โปรดให้เลื่อนขึ้นมาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือเรียกกันทั่ว ๆ ไปว่า วังหลัง

การที่จะเข้าใจถึงพระบรมราชจักรีวงศ์ได้นั้น ก็ควรที่จะพิจารณาเรียนรู้ลำดับราชสกุลวงศ์ด้วย ดังที่เห็นสมควรจะนำพระนามเจ้านายบางพระองค์ที่ปรากฏพระนามในประวัติศาสตร์ หรือที่ทรงเป็นต้นสกุลเจ้านายสืบต่อมาในชั้นหลังเป็นลำดับดังนี้ คือ

สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก พระองค์ผู้เป็นต้นพระบรมราชจักรีวงศ์ มีพระนามเดิมว่าทองดี มีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงศรีอยุธยามาตั้งแต่ก่อนเสียกรุงแก่พม่า เคยทรงรับราชการเป็น

---

๓ ประกาศ ในการกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทิวงคต วันศุกร์ เดือนเก้า แรมสิบค่ำ ปีระกา สัปตศกจุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘)

เสมียนตรามหาดไทยอยู่ในกรุงศรีอยุธยา มีพระชายาทรงพระนามว่าหยก สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกได้ทรงสร้างวัดสุวรรณดารารามขึ้นในกรุงศรีอยุธยา วัดนี้จึงนับได้ว่าเป็นวัดสำคัญสำหรับพระราชวงศ์จักรี เป็นวัดดั้งเดิมของพระปฐมวงศ์ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก มีพระโอรสธิดา ๗ พระองค์ คือ

ลำดับที่ ๑ สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงกรมพระยาเทพสุดาวดี พระนามเดิมว่า สา

ลำดับที่ ๒ พระเจ้ารามรณรงค์ พระนามเดิมหาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่าเป็นที่ขุนรามรณรงค์

ลำดับที่ ๓ สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงกรมพระศรีสุดารักษ์ พระนามเดิมว่าแก้ว พระสามีมีนามว่าเจ้าขรัวเงิน มีพระธิดาคือสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๒ (พระนามเดิมว่าบุญรอด) พระโอรสองค์หนึ่งของสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงฯ คือ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ (พระนามเดิมว่า ตัน) เป็นต้นสกุล เทพหัสดิน ณ อยุธยา พระโอรสอีกพระองค์หนึ่งคือ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี (พระนามเดิมว่า จุ้ย) ได้ทรงรับราชการเป็นกำลังสำคัญในรัชกาลที่ ๒ *"ทรงเป็นกวีและศิลปิน มีพระปรีชาสามารถมาก ในทางนาฏศาสตร์นั้นทรงสามารถประดิษฐ์ท่ารำงาม ๆ ขึ้นใหม่ และทรงจัดบทให้เข้ากับท่ารำได้ดี จนทรงได้รับความยกย่องของศิลปินทั้งหลายในฐานะอาจารย์ในสมัยนั้น"*[๔] ทรงเป็นต้นสกุล มนตรีกุล ณ อยุธยา พระโอรสอีกพระองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์นี้คือ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ (พระนามเดิมว่า เกษ) เป็นต้นสกุล อิศรางกูร ณ อยุธยา)

ลำดับที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระนามเดิมว่า ด้วง

ลำดับที่ ๕ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระนามเดิมว่า บุญมา

ลำดับที่ ๖ พระองค์หญิง กุ คนทั้งหลายเรียกว่า "เจ้าครอกวัดโพธิ์" เพราะเสด็จอยู่วังริมวัดพระเชตุพนฯ มีพระชนม์อยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาพระนามพระอัฐิเป็นกรมหลวงนรินทรเทวี เป็นต้นสกุล นรินทรกุล ณ อยุธยา ท่านพระองค์นี้ คือ ผู้ทรงบันทึก "ความทรงจำ" ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน "พระราชวิจารณ์" ไว้

ลำดับที่ ๗ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา พระนามเดิมว่า ลา ต้นสกุล เจษฎางกูร ณ อยุธยา[๕]

---

๔ หม่อมเจ้าหญิงสิบพันพารเสนอ โสณกุล, **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น** (กรุงเทพ : โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๐๑), หน้า ๓-๔

๕ กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์** (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๑๒), หน้า ๑-๒

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พระนามเดิม ด้วง) ประสูติที่กรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๒๗๙ ในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อทรงเจริญพระชันษาขึ้นได้เป็นมหาดเล็กในสมเด็จเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิต ต่อมาเมื่อทรงอุปสมบทแล้วเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กหลวง ครั้นมีพระชันษา ๒๕ ปี ได้เป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี ใน พ.ศ. ๒๓๑๑ มาเข้ารับราชการในกรุงธนบุรีเป็นพระราชวรินทรในกรมพระตำรวจหลวง ได้ทรงเป็นกำลังสำคัญของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ในการกู้บ้านเมืองมาหลายครั้งหลายคราว เช่น

ใน พ.ศ. ๒๓๑๑ โดยเสด็จสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบเจ้าพิมาย มีหน้าที่ตีด่านขุนทดและด่านกระโทก เจ้าเมืองพิมายหนีไปอยู่เสียมราฐ เมื่อเสร็จศึกครั้งนี้ได้เลื่อนเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์

ครั้น พ.ศ. ๒๓๑๒ พระยาอภัยรณฤทธิ์ได้เป็นแม่ทัพไปตีประเทศกัมพูชา ตีได้เมืองพระตะบอง เสียมราฐ แล้วตั้งคอยกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองเสียมราฐ เพราะได้รับท้องตราว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะเสด็จไปตีเมืองนครศรีธรรมราชแล้วจึงจะเสด็จตามไป แต่พระองค์ท่านไปติดมรสุมเสียที่เมืองนครศรีธรรมราชหลายเดือน เกิดข่าวลือว่าเสด็จสวรรคตเสียที่นั่น พระยาอภัยรณฤทธิ์และพระยาอนุชิตราชาน้องชายเกรงว่าจะเกิดจลาจลในกรุงธนบุรีจึงยกทัพกลับ

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๑๓ ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยายมราช ว่าที่สมุหนายก ด้วยขณะนั้นเจ้าพระยาจักรี (หมุด ต้นสกุล สมุทรานนท์) ชราภาพ ต่อมา พ.ศ. ๒๓๑๔ พระยายมราชได้เป็นแม่ทัพไปตีประเทศกัมพูชาอีกครั้งหนึ่ง โดยยกไปทางบก และเจ้าพระยาจักรี (หมุด) ยกทัพไปทางเรือตีได้เมืองพระตะบอง เมืองโพธิสัตว์ เมืองบริบูรณ์ จนถึงเมืองบันทายเพชร์ ซึ่งขณะนั้นเป็นราชธานี สมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชาหนีไปเมืองบาพนม และเมื่อเจ้าพระยาจักรียกทัพติดตามไป ก็หนีต่อไปถึงเมืองญวน (เวียดนาม) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมอบกรุงกัมพูชาให้แก่พระรามราชาอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์ราชาแล้ว ทัพไทยจึงยกกลับเข้าพระนคร ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาจักรี (หมุด) ถึงแก่อสัญกรรม สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยายมราช ซึ่งว่าที่สมุหนายกอยู่แล้ว เป็นเจ้าพระยาจักรี

เจ้าพระยาจักรีได้เป็นแม่ทัพคุมกองทัพหัวเมืองเหนือยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พร้อมด้วยเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้น้อง ใน พ.ศ. ๒๓๑๗ ได้เมืองลำปาง ลำพูน และล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้นับเป็นการตีเมืองเชียงใหม่ครั้งสำคัญครั้งหนึ่ง ได้ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ถึง ๓๔ ค่าย ชักปีกกาตลอดถึงกัน เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปถึงค่ายหลวงใกล้เมืองเชียงใหม่ ได้มีรับสั่งให้ตีเมืองเชียง

พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ใหม่ให้ได้ในวันนั้น เจ้าพระยาจักรีก็ยกทัพเข้าตีค่ายพม่าซึ่งออกมาตั้งรับอยู่นอกเมืองทั้งด้านใต้และด้านตะวันตกหมดทุกค่าย และในค่ำวันนั้นเองแม่ทัพพม่าที่รักษาเมืองเชียงใหม่ก็ทิ้งเมืองหนีออกไปทางเหนือ พอได้เมืองเชียงใหม่แล้วสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีรีบเสด็จกลับลงมาเพราะได้ข่าวศึกพม่ายกเข้ามาในเขตแดนไทยอีก จึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพอยู่จัดการเมืองเชียงใหม่ให้เรียบร้อย เจ้าพระยาจักรีได้เกลี้ยกล่อมไพร่บ้านพลเมืองที่แตกฉานซ่านเซ็นให้กลับคืนมาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม และยังได้เกลี้ยกล่อมเมืองน่านมาสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑสีมาอีกเมืองหนึ่งด้วย ในปีเดียวกันนั้นเองพม่ายกกองทัพติดตามพวกครัวมอญซึ่งอพยพเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ ทัพพม่ามาตั้งค่ายอยู่ที่บางแก้วอันเป็นเขตต่อระหว่างราชบุรีและสมุทรสงคราม เจ้าพระยาจักรีเรียกกองทัพกลับจากเชียงใหม่ได้มาช่วยบัญชาการรบพม่า ค่ายพม่าถูกล้อมอยู่เกือบสองเดือนไม่มีทางที่จะได้เสบียงอาหารมาเพิ่มเติมจึงขอเจรจาอ่อนน้อม

พม่ายกทัพมาตีเชียงใหม่อีกใน พ.ศ. ๒๓๑๘ เจ้าพระยาจักรีได้ยกทัพขึ้นไป แต่ปรากฏว่าแม่ทัพพม่ายังไม่ทันจะได้ตีเมือง เพียงแต่ได้ข่าวทัพไทยยกขึ้นไปช่วยก็ถอยกลับไปอยู่เมืองเชียงแสน บังเอิญเป็นเวลาที่อะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพเข้าตีเมืองไทยทางด่านแม่ละเมามาถึงเมืองพิษณุโลก เจ้าพระยาจักรีจึงถอยลงมาตั้งรับพม่าอยู่ที่เมืองพิษณุโลกพร้อมด้วยเจ้าพระยาสุรสีห์เจ้าเมือง ศึกอะแซหวุ่นกี้ครั้งนี้นับเป็นครั้งสำคัญมาก พม่ายกมาเป็นทัพใหญ่เข้าล้อมเมืองพิษณุโลกไว้หลายด้าน เข้าตีเมืองพิษณุโลกหลายครั้งแต่ก็ตีไม่ได้ อะแซหวุ่นกี้ซึ่งเป็นแม่ทัพพม่าที่มีความสามารถมาก ถึงกับเจรจาหยุดรบและขอพบเจ้าพระยาจักรีแม่ทัพไทย ได้ยกย่องสรรเสริญว่าเก่งกล้าสามารถ ตามความในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า : *"อะแซหวุ่นกี้พิจารณาดูรูปลักษณะเจ้าพระยาจักรีแล้วสรรเสริญว่า ท่านนี้รูปก็งาม ฝีมือก็เข้มแข็ง อาจสู้รบเราผู้เฒ่าได้ จงอุตส่าห์รักษาตัวไว้ภายหน้าจะได้เป็นกษัตริย์เป็นแท้"*[๖] เมืองพิษณุโลกถูกล้อมอยู่จนกระทั่งขัดสนเสบียงอาหาร เจ้าพระยาจักรีปรึกษากับเจ้าพระยาสุรสีห์แล้ว เห็นจำเป็นจะต้องทิ้งเมืองพิษณุโลก ตีหักค่ายพม่าออกไปทางเมืองเพชรบูรณ์

ครั้น พ.ศ. ๒๓๑๙ เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพยกไปตีหัวเมืองทางตะวันออก ตีได้เมืองนางรอง จำปาศักดิ์ อัตปือ โขง และยังได้เกลี้ยกล่อมหัวเมืองเขมรป่าดง ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างเมืองจำปาศักดิ์และนครราชสีมาอีก ๓ เมือง คือ สุรินทร์ สังขะ และขุขันธ์ มาอ่อนน้อมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอีกด้วย เสร็จราชการทัพครั้งนี้ ได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ได้รับพระราชทานเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม[๗]

---

๖ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา** (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๕), หน้า ๓๘๗

๗ บรรดาศักดิ์ เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก นั้นไม่มีคำว่า "สมเด็จ" นำหน้า แต่คนมักเรียกกันโดยเติมคำว่า "สมเด็จ" เพราะได้เครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรมเพื่อให้ผิดกับเจ้าพระยาสามัญ บรรดาศักดิ์สมเด็จเจ้าพระยา อย่างเป็นทางการเริ่มมี ในรัชกาลที่ ๔ โดยทรงตั้งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เป็นคนแรก และมีผู้ได้รับตั้งต่อมาอีกเพียง ๒ คนเท่านั้น คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ **ดูฮาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๑๓** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๕๖-๒๖๕

ใน พ.ศ. ๒๓๒๑ เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ หลวงพระบาง และเมืองขึ้นทั้งปวง เมื่อจะยกกองทัพกลับลงมา ได้เชิญพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกตกับพระบางซึ่งอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ลงมายังกรุงธนบุรีด้วย

เมื่อเกิดจลาจลขึ้นในประเทศกัมพูชา ใน พ.ศ. ๒๓๒๓ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ไปปราบปรามการจลาจลครั้งนี้ ยังไม่ทันจะจัดการได้สำเร็จบังเอิญเกิดการจลาจลในกรุงธนบุรีจึงต้องยกกองทัพกลับ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขณะที่เป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี ได้ทรงกระทำการวิวาหมงคลกับท่านนาก ธิดาคหบดีผู้มีภูมิลำเนาอยู่ที่ตำบลอัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงครามต่อกับเขตราชบุรี ซึ่งต่อมาได้เฉลิมพระเกียรติเป็นสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี มีพระราชโอรสและพระราชธิดาที่ควรกล่าวพระนาม คือ :

๑. พระธิดา พระนามฉิมใหญ่ เป็นพระราชชายาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีพระโอรสคือสมเด็จพระเจ้าสุพันธุวงศ์ ซึ่งต่อมาทรงสถาปนาเป็นกรมขุนกษัตรานุชิต ในรัชกาลที่ ๑

๒. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พระนามเดิมว่า ฉิม)

๓. สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาเสนานุรักษ์ (กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชกาลที่ ๒ พระนามเดิมว่า จุ้ย)

พระโอรสประสูติแต่พระสนมที่ควรกล่าวพระนามมี

๑. พระองค์เจ้าชายทับทิม ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอินทรพิพิธ ได้ว่ากรมช่างแสงใหญ่ และกรมพระคชบาล เป็นต้นสกุล อินทรางกูร ณ อยุธยา

๒. สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาศักดิพลเสพย์ (กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชกาลที่ ๓ พระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าชายอรุโณทัย)

๓. พระองค์เจ้าชายทับ ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นจิตรภักดี ได้กำกับกรมช่างสิบหมู่ กรมช่างหล่อ เป็นต้นสกุล ทัพนะกุล ณ อยุธยา

๔. พระองค์เจ้าชายสุริยา ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นรามอิศเรศ ได้ว่าความรับสั่งและความฎีกาบ้าง ถึงรัชกาลที่ ๓ เลื่อนเป็นกรมขุนรามอิศเรศ แล้วเป็นกรมพระราม-อิศเรศในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นสกุล สุริยกุล ณ อยุธยา

๕. พระองค์เจ้าชาย วาสุกรี ทรงผนวชเป็นแถรและทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แล้วเสด็จอยู่ในเพศบรรพชิตตลอดพระชนม์ชีพ ประทับอยู่วัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเป็นปราชญ์ทั้งในทางพุทธศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และวรรณคดี ได้รับถวายพระเกียรติว่าเป็นกวีเอกผู้หนึ่ง ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือหลายเรื่อง ทั้งร้อยแก้ว ร้อยกรอง เช่น ลิลิตเตลงพ่าย เป็นต้น[๘]

---

๘ กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๑๒-๑๘

๖. พระองค์เจ้าชายฉัตร ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ โปรดให้ทรงกำกับกรมพระนครบาล ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงกำกับกรมท่า และกรมมหาดไทย เป็นต้นสกุล ฉัตรกุล ณ อยุธยา

๗. พระองค์เจ้าชายไกรสร ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นรักษ์รณเรศ โปรดให้ทรงกำกับกรมสังฆการี ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงกำกับกรมวัง และเลื่อนเป็นกรมหลวงรักษ์-รณเรศ เป็นต้นสกุล พึ่งบุญ ณ อยุธยา

๘. พระองค์เจ้าชาย ดารากร ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นศรีสุเทพ โปรดให้ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ เป็นต้นสกุล ดารากร ณ อยุธยา

๙. พระองค์เจ้าชาย สุทัศน์ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นไกรสรวิชิต โปรดให้ทรงกำกับกรมสังฆการี กรมธรรมการ และได้ว่ากรมอาลักษณ์ เป็นต้นสกุล สุทัศน์ ณ อยุธยา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชภาระหลายอย่าง ซึ่งจะต้องทรงกระทำในเวลาเดียวกัน ในด้านการสงคราม ไทยต้องทำสงครามกับพม่าเกือบตลอดรัชกาล ซ้ำพระองค์ท่านยังจะต้องทรงสร้างบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ อีกทุก ๆ ด้าน เพราะทรงตั้งราชธานีและสถาปนาพระราชวงศ์ขึ้นใหม่ แต่พระองค์ท่านก็ได้ทรงบริหารพระราชกรณียกิจในทุก ๆ ด้านให้บรรลุผลสำเร็จด้วยดีเป็นที่น่าอัศจรรย์ ทรงปกครองบ้านเมืองด้วยพระปรีชาสามารถ มีพระปัญญาอันเฉียบแหลม ประกอบด้วยพระวิริยะอุตสาหะอันสม่ำเสมอ แม้เมื่อทรงชรามากแล้วก็ยังเสด็จออกว่าราชการมิได้ขาด ทรงมีพระพลานามัยสมบูรณ์ เสด็จสวรรคตเมื่อพระชนมายุ ๗๔ พรรษา ทรงปกครองประเทศมาเป็นเวลา ๒๘ ปี

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระนามเดิมว่า ฉิม ประสูติเมื่อวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๑๐ ที่บ้านอัมพวา จังหวัดสมุทรสงครามซึ่งเป็นของสมเด็จพระราชชนนี เวลานั้นสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี และเป็นเวลาที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใหม่ ๆ เมืองไทยกำลังแตกแยกกันเป็นหลายพวก เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งกรุงธนบุรีแล้วสมเด็จพระบรมชนกนาถได้เข้ารับราชการอยู่ด้วย และตั้งบ้านเรือนอยู่แถววัดระฆังโฆสิตาราม (วัดบางว้าใหญ่) ในตอนนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระชนมายุเพียง ๒ พรรษา เมื่อทรงพระเจริญวัยได้รับการศึกษาที่วัดระฆังฯ ได้ทรงเป็นศิษย์ของพระวันรัต เมื่อ

พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเสวยราชสมบัติ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้มีพระชนมายุ ๑๖ พรรษา ได้รับสถาปนาขึ้นทรงกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร และประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมจนเสวยราชย์ ทรงเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จไปประทับอยู่วัดราชาธิวาส (สมอราย) พระอัครมเหสีคือ เจ้าฟ้าบุญรอด พระธิดาสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ ซึ่งได้เป็นพระอัครชายาตั้งแต่ยังมิได้ครองราชย์ เจ้าฟ้าบุญรอดต่อมาได้ทรงรับเฉลิมพระนามเป็นสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี มีพระโอรสสามพระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าฟ้าชายมงกุฎ) และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าฟ้าชายจุฑามณี) ส่วนสมเด็จพระเชษฐาเจ้าฟ้าชายราชกุมารอีกพระองค์หนึ่งนั้นสิ้นพระชนม์เสียในวันประสูติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชโอรสและพระราชธิดากับพระอัครชายาและพระสนมที่ควรกล่าวพระนามคือ

๑. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระองค์เจ้าชายทับ) ในเจ้าจอมมารดาเรียม

๒. พระองค์เจ้าชายกล้วยไม้ ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นสุนทรธิบดี เป็นต้นสกุล กล้วยไม้ ณ อยุธยา

๓. กรมสมเด็จพระเดชาดิศร (พระองค์เจ้าชายมั่ง) ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงรับสถาปนาเป็นกรมหมื่นเดชอดิศร ในรัชกาลที่ ๓ เป็นกรมขุนเดชอดิศร ได้เลื่อนเป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร ในรัชกาลที่ ๔ ทรงกำกับกรมพระอาลักษณ์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ ได้ทรงกำกับกรมนา ในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นสกุล เดชาติวงศ์ ณ อยุธยา

๔. กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ (พระองค์เจ้าชายพนมวัน) เป็นกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ในรัชกาลที่ ๒ เป็นกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ในรัชกาลที่ ๓ และเป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงกำกับกรมพระนครบาลมาแต่รัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงว่ากรมพระคชบาล เป็นต้นสกุล พนมวัน ณ อยุธยา

๕. กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ (พระองค์เจ้าชายกุญชร) ว่าการกรมพระคชบาล และกรมม้าในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นสกุล กุญชร ณ อยุธยา

๖. พระองค์เจ้าชาย ทินกร ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ได้ว่าการกรมพระนครบาล เป็นต้นสกุล ทินกร ณ อยุธยา

๗. กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ (พระองค์เจ้าชายกลาง) ทรงกำกับกรมช่างทองมาแต่รัชกาลที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงว่าความศาลราชตระกูล เป็นต้นสกุล วัชรีวงศ์ ณ อยุธยา

๘. พระองค์เจ้าชาย ชุมแสง ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมขุนสรรพศิลป์ปรีชา แล้วเลื่อนเป็นกรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา ทรงกำกับกรมหมอนวด เป็นต้นสกุล ชุมแสง ณ อยุธยา

๙. กรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์เจ้าชายนวม) ทรงกำกับกรมหมอในรัชกาลที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงกำกับราชการมหาดไทย ว่าพระคลังสินค้า และเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่น

ดิน เป็นต้นสกุล สนิทวงศ์ ณ อยุธยา

๑๐. พระองค์เจ้าชาย อรุณวงศ์ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นวรศักดาพิศาล แล้วเป็นกรมหลวงวรศักดาพิศาล ในรัชกาลที่ ๕ ได้ว่าการกรมกองแก้วจินดา และ กรมช่างหล่อ เป็นต้นสกุล อรุณวงศ์ ณ อยุธยา

๑๑. พระองค์เจ้าชาย กปิตถา ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ ว่าการกรมพระอาลักษณ์ เป็นต้นสกุล กปิตถา ณ อยุธยา

๑๒. เจ้าฟ้าชายอาภรณ์ ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงช่วยกำกับกรมพระคชบาล ต้นสกุล อาภรณกุล ณ อยุธยา

๑๓. กรมขุนวรจักรธรานุภาพ (พระองค์เจ้าชายปราโมช) ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงกำกับกรมพระนครบาล กรมหมอ กรมช่างเคลือบ ช่างหุงกระจก กรมญวนหก กรมท่า เป็นต้นสกุล ปราโมช ณ อยุธยา

๑๔. สมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์ (เจ้าฟ้าชายกลาง) ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้ามหามาลา และทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นปราบปรปักษ์ ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนบำราบปรปักษ์ เมื่อรัชกาลที่ ๓ ทรงรับราชการในกรมวัง ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ว่าราชการกรมวัง กรมพระคชบาล และกรมสังฆการีธรรมการ ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นกรมพระบำราบปรปักษ์ และต่อมาก็โปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์ได้เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนัก และว่าการพระคลังทั้งปวง ต่อมาได้ว่าการมหาดไทยอีกด้วย เป็นต้นสกุล มาลากุล ณ อยุธยา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นศิลปินผู้สามารถในทุก ๆ ด้าน ทรงเชี่ยวชาญทางกวีนิพนธ์ทั้งร้อยแก้ว และร้อยกรอง ทางนาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์ตลอดจนบทละครอันเป็นที่นิยมยกย่องกันอยู่ทุกวันนี้หลายเรื่องก็เป็นพระราชนิพนธ์ของพระองค์ นอกจากนี้ ยังโปรดการช่างอื่น ๆ อีก เช่น ช่างแกะสลัก และช่างทอง ในปลายรัชกาลโปรดให้สร้างเก๋งนารายณ์ไว้ริมพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นที่สำหรับเสด็จออกทรงการช่าง *"เพลงซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงใช้เป็นเพลงสรรเสริญเสือป่าและบัดนี้มาใช้เป็นเพลงของลูกเสือนั้นมีกำเนิดขึ้นจากพระสุบินของพระองค์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) แลลายสลักที่ประตูวิหารพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศน์ก็เป็นฝีพระหัตถ์ซึ่งต่อมาเพียงถึงรัชกาลที่ ๔ มีพระราชประสงค์จะให้ช่างสลักเช่นนั้นอีก ก็หามีใครทำได้เหมือนไม่ หน้าหุ่นที่งามที่สุดที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติก็เป็นฝีพระหัตถ์รัชกาลที่ ๒ วรรณกรรมและศิลปกรรมของไทยรุ่งเรืองถึงขั้นยอดเยี่ยมในรัชกาลนี้หลังจากที่ตกต่ำลงมากในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา"* [๙]

---

๙ หม่อมเจ้าหญิงสิบพันพารเสนอ โสณกุล, **ประวัติศาสตร์ไทย สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น**, หน้า ๙ (ความในวงเล็บเติมโดยผู้เขียน)

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงประชวรจนรับสั่งไม่ได้และเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ ตามราชประเพณีการสืบสันตติวงศ์นั้น ผู้ที่จะได้รับราชสมบัติต่อจากพระเจ้าแผ่นดินควรเป็นพระราชกุมารซึ่งประสูติแต่พระอัครมเหสี (เหมือนดังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงรับราชสมบัติจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฉะนั้น) ดังนั้นผู้สมควรจะได้ราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ต่อไปก็คือ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ผู้เป็นสมเด็จเจ้าฟ้าพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ประสูติแต่สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีผู้เป็นพระอัครมเหสี แต่บุคคลสำคัญผู้เชี่ยวชาญราชการแผ่นดินมากที่สุดในขณะนั้นคือ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในเจ้าจอมมารดาเรียม (ซึ่งต่อมาเฉลิมพระนามเป็นสมเด็จพระศรีสุลาลัย) เดิมเรียกกันว่าพระองค์เจ้าชายทับ ได้รับสถาปนาพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เจริญพระชันษากว่าสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎถึง ๑๗ พรรษา ในต้นรัชกาลที่ ๒ นั้นกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทรงว่าราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงว่าราชการมหาดไทยและกรมวัง ส่วนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงว่าราชการพระคลัง ต่อมากรมพระราชวังบวรฯ เสด็จทิวงคตใน พ.ศ. ๒๓๖๐ ราชการบ้านเมืองจึงตกเป็นหน้าที่ของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นส่วนใหญ่ แต่ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีก็สิ้นพระชนม์ลงอีกพระองค์หนึ่ง กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงรับราชการแทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอยู่แต่พระองค์เดียว ได้ทรงว่าราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระตำรวจ และยังทรงรับหน้าที่พิจารณาพิพากษาคดีแทนพระองค์อยู่เสมอ สมเด็จพระบรมชนกนาถก็ทรงไว้วางพระราชหฤทัย โปรดให้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณอยู่ตลอดมา กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงมีอำนาจสิทธิขาดในแผ่นดินเต็มที่ทั้ง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังดำรงพระชนม์อยู่ ด้วยเหตุนี้พระองค์ท่านจึงเชี่ยวชาญในการปกครองบ้านเมืองทุกแขนง ส่วนสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎขณะนั้นได้ทรงศึกษาวิชาความรู้ตามแบบพระราชกุมาร กิจการงานเกี่ยวกับการปกครองบ้านเมืองหรือรัฐประศาสโนบายต่าง ๆ ในสมัยนั้นก็ยังไม่ทรงมีความเชี่ยวชาญดีไปกว่าเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ที่ประชุมเสนาบดีจึงลงมติเป็นเอกฉันท์ให้ทูลอัญเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นผู้รับราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แม้แต่ชาวต่างประเทศก็ยังกล่าวว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงมีอิทธิพลอยู่ในวงการปกครองบ้านเมืองในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จากจดหมายเหตุของครอเฟิดทูตที่ผู้สำเร็จราชการของอังกฤษทางอินเดียส่งมาติดต่อทางการทูตและการพาณิชย์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นมีข้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า *"ตามประเพณีของราชสำนัก เราต้องเข้าเฝ้ากรมเจษฎ์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินเสียก่อน เจ้า*

พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

นายพระองค์นี้ทรงว่าราชการสิทธิขาดทั้งในการต่างประเทศ และการพาณิชย์..."[๑๐] นอกจากอำนาจในทางการเมืองแล้ว ในส่วนพระองค์ของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เองครอเฟิดก็ได้กล่าวสรรเสริญไว้ในจดหมายเหตุของเขาว่า *"กรมเจษฎ์...ทรงเป็นเจ้านายที่ฉลาดหลักแหลมที่สุดในบรรดาเจ้านายและขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในราชสำนักสยาม"*[๑๑]

เหตุการณ์ตอนเปลี่ยนรัชกาลเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตนั้น ตามหลักฐานที่ได้จากหนังสือต่าง ๆ ผู้เขียนมีความคิดเห็นและพยานหลักฐานข้อเท็จจริงต่าง ๆ กัน บางท่านว่าที่ประชุมเสนาบดีได้ส่งคนไปทูลถามพระราชประสงค์ของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงผนวชอยู่ที่วัดราชาธิวาสว่าจะทรงปรารถนาในราชสมบัติหรือจะทรงผนวชต่อไป แต่พระองค์ท่านทรงปฏิเสธพระราชบัลลังก์[๑๒] บางท่านก็ว่าสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จเข้าไปในพระบรมมหาราชวังตามคำลวงของขุนนางผู้หนึ่งขณะที่สมเด็จพระบรมชนกนาถใกล้จะเสด็จสวรรคต ครั้นพระองค์เสด็จเข้าไปในพระบรมมหาราชวังตามที่ขุนนางทูลว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถมีรับสั่งให้เสด็จเข้าเฝ้า กลับถูกนำเสด็จไปประทับ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีเจ้าหน้าที่พร้อมทั้งทหารคอยควบคุม ผู้ที่จงรักภักดีจะเข้าเยี่ยมพระองค์ก็ไม่ได้ พระองค์ถูกบังคับให้ประทับอยู่ในพระอุโบสถหลายวันจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติแล้ว พระองค์จึงได้เสด็จกลับไปประทับ ณ วัดราชาธิวาสตามเดิม[๑๓] ในปัญหาการสืบราชบัลลังก์ครั้งนี้ มีข้อความที่กล่าวไว้เป็นหลักฐานละเอียด น่ายกมากล่าวว่า *"พอ (สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ) ทรงผนวชได้ ๑๓ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระประชวร ตั้งแต่ ณ วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ มาถึงวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ ก็เสด็จสวรรคต ในเมื่อเวลาทรงพระประชวรพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าไปประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รับสั่งให้ข้าพเจ้าฟังเองว่า ได้เสด็จเข้าไปในที่ทรงพระประชวรนั้นทุกวัน ประทับที่พระแท่นทรงเครื่อง ซึ่งอยู่เคียงกันกับพระแท่นที่ทรงศีลในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันออก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระประชวรและเสด็จสวรรคตในที่นั้น เมื่อเวลาเสด็จสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกันแสงจนประชวรลมวูบไม่รู้สึกพระองค์ตกลงมาจากพระแท่น ต้องประคองพระองค์กลับมาภายนอก"*[๑๔]

---

๑๐ Crawfurd, John, **Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Courts of Siam and Cochin China** Vol. 1, p. 126

๑๑ Ibid, p. 193

๑๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ความทรงจำ** (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๙), หน้า ๔๖

๑๓ กรมพระยานราธิปประพันธ์พงศ์, **มหามงกุฎราชคุณานุสรณ์**, หน้า ๖๐-๖๒

๑๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **วัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส**, หน้า ๒๕-๒๖

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องสืบราชสมบัติไว้เป็นภาษามคธ มีใจความเป็นภาษาไทยดังนี้ *"ก็ในเวลานั้น แม้หมู่อำมาตย์ราชบริษัทและชาวพระนครชาวนิคมทั้งหลายเป็นอันมาก ที่ตั้งอยู่แล้วในอำนาจแห่งอานุภาพของพระราชบุตรพระองค์ใหญ่...ก็พร้อมกันเห็นซึ่งพระราชบุตรของพระราชาพระองค์ใหญ่กว่าพระราชบุตรทั้งปวงถึงพร้อมแล้วด้วยพระคุณทั้งหลาย มีพระปัญญาแลความรู้เป็นต้น หาผู้เสมอมิได้แล มีพระกำลังใหญ่ด้วยดี.. ก็ก้าวล่วงเสียซึ่งพระราชบุตรผู้ประเสริฐหมดจด แม้เกิดดีแล้วแต่พระราชบิดาและพระราชมารดาทั้งสองฝ่าย ซึ่งตั้งอยู่แล้วในที่ควรแก่รัชทายาทมิได้ถือเอาแล้วแม้ทั้งสองพระองค์ จึงอภิเษกซึ่งพระราชบุตรพระองค์ใหญ่ ทรงพระนามว่าเจษฎาบดินทร์แม้เกิดดีแล้วแต่พระราชบิดาฝ่ายเดียวพระองค์นั้นในพระราชสมบัติเทียว"*[๑๕]

อย่างไรก็ตามหากตัดปัญหาเรื่องสิทธิในราชบัลลังก์ของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเสียและคิดถึงความสามารถและความเชี่ยวชาญในการปกครองบ้านเมืองที่มีอยู่แล้วของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็เป็นการสมควรแล้วที่ราชสมบัติจะตกอยู่แก่พระองค์ เมื่อเสวยราชย์แล้วก็ทรงปกครองบ้านเมืองได้อย่างเรียบร้อย ทรงนำบ้านเมืองให้ผ่านพ้นอุปสรรคต่าง ๆ ไปด้วยดี เช่นในเรื่องการติดต่อกับฝรั่ง และการสงครามกับญวนและเขมร พระองค์ท่านทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภกที่น่าสรรเสริญเป็นอย่างยิ่ง โปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ มากมาย ที่สร้างขึ้นใหม่ก็หลายวัด พระราชกระแสเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคตนั้นชี้ให้เห็นว่าพระองค์ทรงคาดการณ์ภายหน้าได้อย่างแม่นยำ มีพระราชวิจารณญาณอันถูกต้องเฉียบแหลม พระราชกระแสตอนหนึ่งที่พระราชทานพระยาศรีสุริยวงศ์มีอยู่ว่า : *"การแผ่นดินไปข้างหน้าไม่เห็นผู้ใดที่จะรักษาแผ่นดินได้ กรมขุนเดชเล่าท่านก็เป็นคนพระกรรณเบา ใครจะพูดอะไรท่านก็เชื่อง่าย ๆ จะเป็นใหญ่เป็นโตไม่ได้ กรมขุนพิพิธเล่า ก็ไม่รู้จักการงาน ปัญญาก็ไม่สอดส่องไปได้ คิดแต่จะเล่นอย่างเดียว ที่สติปัญญาพอจะรักษาแผ่นดินอยู่ได้ ก็เห็นแต่ท่านฟ้าใหญ่ท่านฟ้าน้อยสองพระองค์ ก็ทรงรังเกียจอยู่ว่า ท่านฟ้าใหญ่ถืออย่างมอญ ถ้าเป็นเจ้าแผ่นดินขึ้นก็จะให้พระสงฆ์ห่มผ้าอย่างมอญเสียหมดทั้งแผ่นดินดอกกระมัง ท่านฟ้าน้อยเล่าก็มีสติปัญญารู้วิชาการช่างและการทหารต่าง ๆ อยู่ แต่ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงมิได้ทรงอนุญาต กลัวเจ้านาย ข้าราชการเขาจะไม่ชอบใจ จึ่งโปรดอนุญาตให้ตามใจคนทั้งปวงสุดแท้แต่จะเห็นพร้อมเพรียงกัน การต่อไปภายหน้าเห็นแต่เอ็งที่จะรับราชการเป็นอธิบดีผู้ใหญ่ต่อไป การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดีอย่าให้เสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว"*[๑๖] และทรงเป็นห่วงการพระศาสนาที่ทรงทะนุ

---

๑๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ตำนานพระแก้วมรกตและพระคาถาสรรเสริญพระรัตนตรัย**, หน้า ๑๔-๑๖

๑๖ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์** (กรุงเทพ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๓๖๕-๓๖๖

บำรุงไว้ถึงกับมีพระราชปรารภว่า *"ทุกวันนี้คิดสละห่วงใหญ่ให้หมด อาลัยอยู่แต่วัด สร้างไว้ใหญ่โตหลายวัด ที่ยังค้างอยู่ก็มี ถ้าชำรุดทรุดโทรมไปจะไม่มีผู้ช่วยทะนุบำรุง เงินในพระคลังที่เหลือจับจ่ายใช้ราชการแผ่นดินมีอยู่ 4 หมื่นชั่ง ขอสัก 1 หมื่นเถิด ถ้าผู้ใดเป็นเจ้าแผ่นดินแล้ว ให้ช่วยบอกแก่เขาขอเงินรายนี้ให้ช่วยทะนุบำรุงวัดที่ชำรุด และการวัดที่ยังค้างอยู่นั้นเสียให้แล้วด้วย"* [๑๗] พระองค์ท่านมีน้ำพระทัยกว้างขวางโอบอ้อมอารี ก่อนสวรราชย์ คือในสมัยที่ยังทรงกรมอยู่ ทรงเลี้ยงดูเจ้านายข้าราชการที่วังของพระองค์เสมอ โปรดให้ตั้งโรงทานไว้หน้าวังสำหรับเลี้ยงพวกอดอยากยากจน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๓๐ ที่พระราชวังเดิม ได้ทรงอุปสมบท ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วไปประทับที่วัดราชสิทธาราม เสวยราชสมบัติเมื่อมีพระชนม์ ๓๗ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ ปี สวรรคต วันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ มีพระชนมายุ ๖๔ พรรษา

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงมีพระอัครมเหสี จึงไม่ทรงมีพระราชโอรสธิดาที่ทรงฐานันดรศักดิ์ชั้นเจ้าฟ้า ส่วนในชั้นพระองค์เจ้า พระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกเธอรัชกาลที่ ๓ ซึ่งสมควรกล่าวพระนาม ก็มี

๑. กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ (พระองค์เจ้าชายศิริวงศ์) ทรงเป็นพระบิดาสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเดิมมีพระนามว่า หม่อมเจ้าหญิงหรือต่อมาทรงเป็นพระองค์เจ้าหญิงรำเพยภมราภิรมย์ ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาพระอัฐิกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ เป็นต้นสกุล ศิริวงศ์ ณ อยุธยา

๒. พระองค์เจ้าชาย คเนจร ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ ทรงกำกับกรมช่างมุก เป็นต้นสกุล คเนจร ณ อยุธยา

๓. พระองค์เจ้าชาย งอนรถ เป็นต้นสกุล งอนรถ ณ อยุธยา

๔. พระองค์เจ้าชาย ลดาวัลย์ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นภูมินทรภักดีทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ เป็นต้นสกุล ลดาวัลย์ ณ อยุธยา

๕. พระองค์เจ้าชาย ชุมสาย ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นราชสีหวิกรม แล้วเลื่อนเป็นกรมขุน ทรงกำกับกรมช่างศิลา และกรมช่างสิบหมู่ เป็นต้นสกุล ชุมสาย ณ อยุธยา

๖. สมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าหญิงลม่อม) ได้ทรงทำนุบำรุงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ทั้งนี้ เพราะสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงเป็นพระหลานเธอของสมเด็จกรมพระยาพระองค์นี้ เสด็จสวรรคตเมื่อสมเด็จพระบรมราชโอรสยังทรงพระเยาว์

---

๑๗ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์** (กรุงเทพ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๓๖๖

๗. พระองค์เจ้าชาย สุบรรณ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล ทรงกำกับช่างทำการ เป็นต้นสกุล สุบรรณ ณ อยุธยา

๘. พระองค์เจ้าชาย สิงหรา ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ รัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นกรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ ทรงกำกับกรมอักษรพิมพการ และกำกับศาลรับสั่งชำระความราชตระกูล แล้วเลื่อนเป็นกรมหลวงบดินทร์ฯ เป็นต้นสกุล สิงหรา ณ อยุธยา

๙. กรมหลวงวรเสรฐสุดา (พระองค์เจ้าหญิงบุตรี) ได้ทรงอุปการะสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ในรัชกาลที่ ๕ จึงทรงสถาปนาเป็นพระเจ้าอัยยิกาเธอกรมหลวงวรเสรฐสุดา[๑๘]

---

๑๘ กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์, หน้า ๒๓

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961102290

พระบวรราชประวัติ

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท มีพระนามเดิมว่า บุญมา ทรงเป็นพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๖ เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่านั้น กำลังทรงรับราชการอยู่ในกรมมหาดเล็กเป็นที่นายสุดจินดา หุ้มแพร พระองค์ท่านได้ลงเรือหนีมาหาพระเชษฐาซึ่งเวลานั้นเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี ต้องผจญความยากลำบาก ระหว่างทางมาพบกับกองทัพพม่าที่ธนบุรี ต้องแอบขึ้นอาศัยซ่อนอยู่ที่วัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์ในปัจจุบัน) ทรงอธิษฐานว่าถ้ารอดจากพม่าไปได้ ได้เป็นใหญ่เป็นโตภายหลังจะทะนุบำรุงวัดนี้ให้รุ่งเรือง ต่อมาหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี ได้ให้นายสุดจินดาพาพระมารดาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมาเฝ้า ขณะทรงรวบรวมผู้คนอยู่ทางหัวเมืองชายทะเลตะวันออก แล้วนายสุดจินดาก็แสดงความประสงค์ที่จะรับราชการร่วมงานด้วยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกู้บ้านกู้เมือง จึงได้สมัครเป็นทหารของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ตั้งแต่คราวทรงตีได้เมืองจันทบุรีเป็นต้นมา เมื่อตั้งกรุงธนบุรีและทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกใน พ.ศ. ๒๓๑๐ แล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงปูนบำเหน็จรางวัลแม่ทัพนายกอง แต่งตั้งให้มียศตามแบบทำเนียบข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยา นายสุดจินดาได้เป็นที่พระมหามนตรี เจ้ากรมตำรวจใน พ.ศ. ๒๓๑๓ เมื่อปราบชุมนุมเจ้าพิมายแล้วได้เลื่อนเป็นที่พระยาอนุชิตราชา แล้วได้เป็นพระยายมราชเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะเสด็จไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝาง เมื่อปราบปรามเสร็จศึกแล้วได้รับพระราชทานยศเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์-พิษณวาธิราช สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นเมืองเอก ถือได้ว่ามียศสูงกว่าเสนาบดีชั้นจตุสดมภ์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงรับสถาปนาเป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์ท่านทรงมีพระอัธยาศัย กล้าหาญ เข้มแข็ง เด็ดขาด ถึงมีผู้ถวายพระนามว่า "พระยาเสือ" สมัยที่ยังทรงเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ พระองค์ทรงเป็นกำลังสำคัญทั้งของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและของสมเด็จพระเชษฐาธิราชในการสงคราม ตลอดจนในการสถาปนากรุงเทพมหานคร ได้ทรงสร้างพระราชวังบวรสถานมงคล และทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดมหาธาตุฯ ขึ้นจนเป็นวัดที่ใหญ่โตสวยงามวัดหนึ่งของกรุงเทพฯ ในด้านการรบป้องกันประเทศ ทรงเป็นแม่ทัพที่สามารถอย่างยิ่งผู้หนึ่ง ได้เสด็จไปราชการสงครามตลอดสมัยกรุงธนบุรี และตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระประวัติการรบที่ควรยกย่องสรรเสริญ ทรงได้ชัยชนะเกือบทุกครั้ง สงครามครั้งแรกที่ทรงมีส่วนช่วยเหลือสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคือเมื่อทัพไทยเข้าตีเมืองธนบุรีซึ่งมีนายทองอินผู้สวามิภักดิ์ต่อพม่าตั้งรักษาการอยู่ตามคำสั่งของพม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ต่อจากนั้น

ก็รบชนะทัพสุกี้ที่ค่ายโพธิ์สามต้นซึ่งนับว่าเป็นครั้งที่ไทยได้กู้บ้านกู้เมืองให้พ้นเงื้อมมือพม่าได้ และสมเด็จพระบวรราชเจ้าได้ทรงเป็นแม่ทัพสำคัญร่วมงานพระราชสงครามครั้งนี้

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทประชวรเมื่อครั้งเสด็จยกทัพขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ ต้องเสด็จพักรักษาพระองค์อยู่ที่เมืองเถิน เมื่อเสร็จศึกตีพม่าซึ่งล้อมเมืองเชียงใหม่แตกทัพกลับไปแล้ว จึงเสด็จยกกองทัพกลับลงมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๖ ต่อมาพระโรคกำเริบขึ้น สวรรคตในปีนั้นเอง มีพระชนมายุ 60 พรรษา

พระราชโอรสในพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ที่ทรงเป็นราชสกุลสืบต่อมามีดังนี้

๑. พระองค์เจ้าชาย อสุนี ในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเสนีเทพ เป็นต้นสกุล อสุนี ณ อยุธยา

๒. พระองค์เจ้าชาย สังกะทัต ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นนรานุชิตในรัชกาลที่ ๔ เลื่อนเป็นกรมขุน เป็นต้นสกุล สังขทัต ณ อยุธยา

๓. พระองค์เจ้าชาย บัว เป็นต้นสกุล ปัทมสิงห์ ณ อยุธยา

๔. พระองค์เจ้าชาย เณร เป็นต้นสกุล นีรสิงห์ ณ อยุธยา

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ พระนามเดิมว่า จุ้ย เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๗ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประสูติแต่สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชสมบัตินั้น สมเด็จเจ้าฟ้าจุ้ยมีพระชนมายุเพียง ๙ พรรษา จึงยังไม่ได้ทรงรับกรม ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๓๕ ได้ทรงรับสถาปนาเป็นกรมขุนเสนานุรักษ์

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคต และโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรรับพระราชทานอุปราชาภิเษกแล้ว ใน พ.ศ. ๒๓๕๐ ได้โปรดให้เลื่อนเจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ขึ้นเป็นกรมหลวง และโปรดเกล้าฯ ให้รับพระบัณฑูรน้อย (คือทรงช่วยราชการร่วมงานด้วยพระเชษฐา กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งบางขณะคนทั้งหลายเรียกว่าพระบัณฑูรใหญ่) ด้วย

ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว โปรดให้ตั้งพระราชพิธีพระราชทานอุปราชาภิเษกสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตำแหน่งพระมหาอุปราช ตลอดรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเป็น

กำลังสำคัญทั้งในเวลาสงบและยามสงคราม เช่นเมื่อพม่ายกเข้ามาตีเมืองไทยชายฝั่งทะเลตะวันตกทางเรือ และตีหัวเมืองปักษ์ใต้ทางบก เมื่อเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ นั้น ได้โปรดให้กรมพระราชวังบวรฯเป็นแม่ทัพหลวงยกลงไปรบพม่าทางใต้ (ดังที่นายนรินทร์ธิเบศร์ (อิน) แต่งนิราศที่เรียกกันว่า "นิราศนรินทร" เมื่อคราวตามเสด็จไปทัพครั้งนี้) ได้โจมตีกองทัพพม่าแตกพ่ายไป และเมื่อทรงจัดการหัวเมืองปักษ์ใต้เสร็จแล้วก็เสด็จยกกองทัพหลวงกลับคืนพระนคร การรบครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้ายที่พม่ายกเข้ามาในเขตแดนไทย

ในด้านการก่อสร้าง ได้ทรงเป็นแม่กองสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ แล้วทรงสร้างวัดทรงธรรมที่เมืองนั้น และทรงปฏิสังขรณ์วัดเก่าในกรุงเทพฯ ๒ วัด คือวัดลิงขบพระราชทานนามว่าวัดบวรมงคลวัดหนึ่ง วัดเสาประโคน พระราชทานนามว่าวัดดุสิดารามวัดหนึ่ง นอกจากนี้ยังได้ทรงซ่อมแซมแก้ไขพระที่นั่งและสิ่งอื่น ๆ ในพระราชวังบวรสถานมงคลอีกหลายแห่ง

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ทรงมีพระอัธยาศัยและพระจริยาวัตรอันงาม อาจกล่าวได้ว่าตลอดเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชไม่เคยทรงมีเรื่องบาดหมางระหว่างพระองค์ท่านกับสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเลย ทรงปฏิบัติราชการแผ่นดินร่วมกันกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยความราบรื่น เสด็จไปรับราชการในพระราชวังหลวงมิได้ขาด พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ทรงดูแลราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไป พระราชกิจประจำวันคือเสด็จไปพระราชวังหลวงตอนเช้า ประทับที่โรงละครช้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้านตะวันตก ทรงตรวจตราบัญชาราชการต่าง ๆ แล้ว จึงเสด็จเข้าเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ได้ทรงปฏิบัติดังนี้อย่างสม่ำเสมอจนเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๐ มีพระชนมายุ ๓๗ พรรษา[๑๙]

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทรงมีพระราชโอรสที่ควรกล่าวพระนาม คือ

๑. พระองค์เจ้าชาย ประยงค์ ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นธิเบศร์บวร ในรัชกาลที่ ๔ เลื่อนเป็นกรมขุน เป็นต้นสกุล บวรยงกะเสนา ณ อยุธยา

๒. พระองค์เจ้าชาย พงศ์อิศเรศ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นกษัตริย์ศักดิเดช เป็นต้นสกุล อิศรเสนา ณ อยุธยา

๓. พระองค์เจ้าชาย เสือ เป็นต้นสกุล พยัคฆเสนา ณ อยุธยา

---

๑๙ ราชบัณฑิตยสภา, **พระบวรราชประวัติและพระบวรราชนิพนธ์** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๑), หน้า ๑๘-๒๑

๔. พระองค์เจ้าชายฤกษ์ ทรงผนวชเป็นสามเณรมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นพระราชาคณะอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงรับสถาปนาเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ ได้เลื่อนพระยศเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายกทั่วพระราชอาณาจักร[๒๐] สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕ และในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

๕. พระองค์เจ้าชาย ชุมแสง เป็นต้นสกุล สหาวุธ ณ อยุธยา

๖. พระองค์เจ้าชาย ยุคันธรในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอนันตการฤทธิว่ากรมช่างทหารในญวน เป็นต้นสกุล ยุคันธร ณ อยุธยา

๗. พระองค์เจ้าชายรองทรง ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นสิทธิสุขุมการในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงบังคับการโรงทอง เป็นต้นสกุล รองทรง ณ อยุธยา

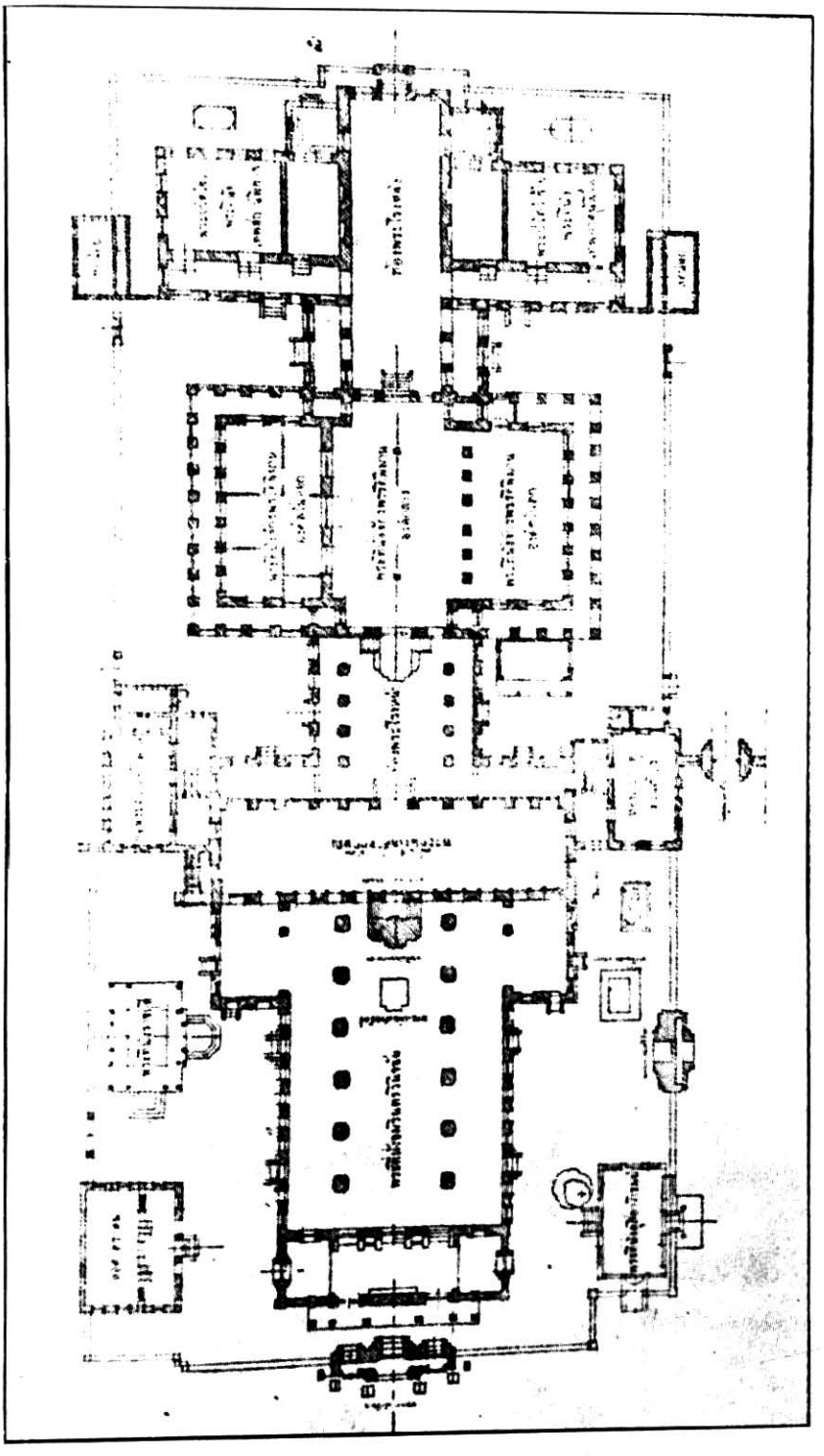
กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ พระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าชายอรุโณทัย ประสูติเมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๒๘ เป็นพระเจ้าลูกยาเธอลำดับที่ ๑๗ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าจอมมารดา คือ เจ้าจอมนุ้ยใหญ่ ธิดาเจ้าพระยานคร (พัฒน์)

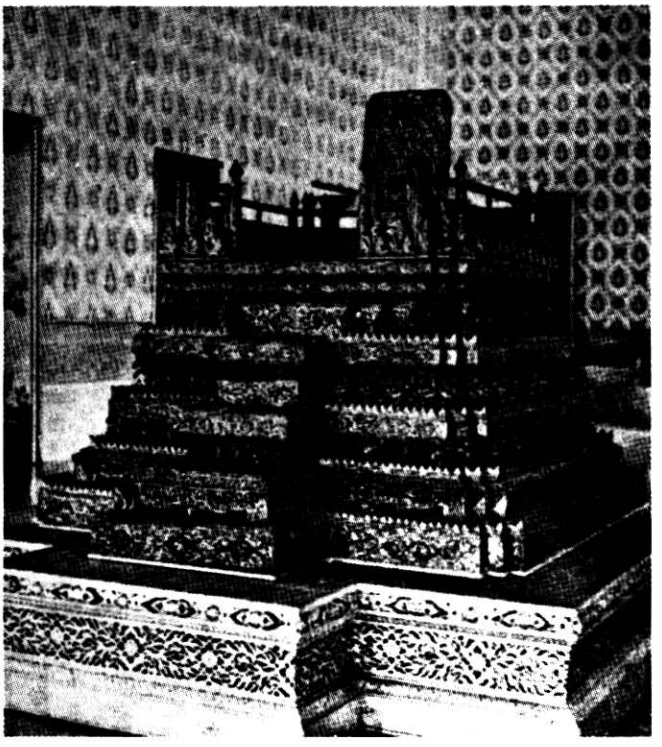
ใน พ.ศ. ๒๓๕๐ มีพระชนมายุ ๒๓ ปี ได้โปรดให้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพย์หลังจากเสร็จศึกพม่าเมื่อครั้งเปลี่ยนรัชกาลได้ไม่ช้า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้กรมหมื่นศักดิพลเสพย์กำกับราชการกลาโหม ได้ทรงช่วยจัดการปกครองเปลี่ยนแปลงระเบียบการแบบเก่าบางอย่างให้ทันสมัย เช่น ทรงจัดกำหนดเขตแขวงสำหรับปกครองท้องที่เมืองนครศรีธรรมราช

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ ได้ข่าวศึกพม่าจะเข้ามาตีเมืองไทย จึงมีพระบรมราชโองการให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพย์เป็นแม่ทัพคุมพลไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เมืองเพชรบุรี พร้อมกับให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นแม่ทัพคุมพลไปตั้งขัดตาทัพทางด่านเมืองราชบุรีและกาญจนบุรี

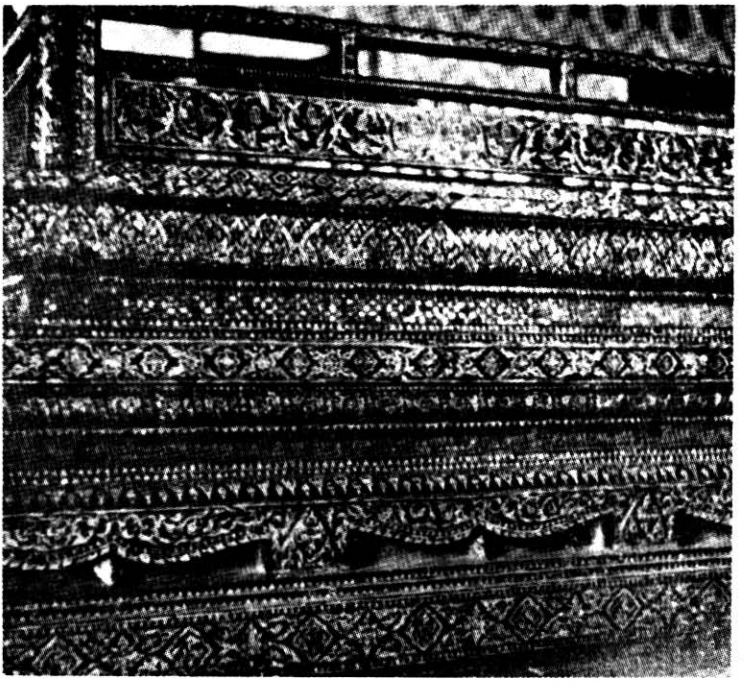
๒๐สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๑** (พระนคร : ราชบัณฑิตยสภา, ๒๔๙๒), หน้า ๒๒๑-๒๒๕

แผนผังพระมหาปราสาทและพระราชมนเทียร

พระราชบัลลังก์ประดับมุกในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ลายฝังมุกที่พระแท่นราชบรรจถรณ์ ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับราชสมบัติแล้ว ได้ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพย์เป็นกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ด้วยได้เคยทรงบัญชาการทัพศึกมาด้วยกัน และได้เคยทรงบัญชาการราชการสำคัญมาแล้วถึงรัชกาลที่ ๓ ก็ได้ทรงเป็นแม่ทัพยกไปปราบกบฏเจ้าอนุเวียงจันทน์ด้วย

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระราชวังบวรฯ และทรงสร้างวัดบวรสถานสุทธาวาส ซึ่งเรียกกันว่า *"วัดพระแก้ววังหน้า"* กับพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยต่อจากมุขเด็จหมู่พระวิมานด้านตะวันออกของเดิมขึ้นอีกองค์หนึ่ง ได้ทรงสร้างวัดบวรนิเวศวิหารและวัดไพชยนต์พลเสพย์ ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมื่อครั้งเสด็จกลับจากราชการทัพเวียงจันทน์ได้โปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์กำแพงเมืองนครราชสีมาที่พวกกบฏเวียงจันทน์รื้อทำลายเสียด้านหนึ่งให้คืนดังเดิม โปรดให้ขุดคูรอบนอกกำแพงเมืองนครราชสีมา และยังทรงพระราชศรัทธาโปรดให้สถาปนาพระอารามขึ้นในเมืองนครราชสีมาอีก ๒ แห่ง [๒๑]

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ พระชนมายุ ๔๘ พรรษา ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้ ๘ ปี

พระราชโอรสในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์ที่สมควรกล่าวพระนามคือ

๑. พระองค์เจ้าชาย กำภู เป็นต้นสกุล กำภู ณ อยุธยา

๒. พระองค์เจ้าชาย เกสรา ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอานุภาพพิศาลศักดิ์ เป็นต้นสกุล เกสรา ณ อยุธยา

๓. พระองค์เจ้าชาย อิศราพงศ์ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ (เพราะพระมารดา คือ พระองค์เจ้าดาราวดีในกรมพระราชวังบวรฯ รัชกาลที่ ๑) เป็นต้นสกุล อิศรศักดิ์ ณ อยุธยา

การสร้างกรุงเทพมหานครและพระบรมมหาราชวัง

วันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้มีพระบรมราชโองการสั่งให้พระยาธรรมาธิกรณ์และพระยาวิจิตรนาวีเป็นแม่กองสร้างพระมหานครและพระบรมมหาราชวังขึ้นใหม่ตรงแหลมที่ยื่นออกไปในแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งตะวันออก สถานที่แห่งนั้นเดิมเป็นที่ซึ่งพระยาราชาเศรษฐีและชาวจีนตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อนแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้พวกจีนเหล่านี้ย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ใหม่ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) จนถึงคลองวัดสามเพ็ง (ต่อมาเรียกกันว่า *"สำเพ็ง"* วัดสำเพ็งคือวัดปทุมคงคาปัจจุบัน) ได้มีพิธี

---

๒๑ ราชบัณฑิตยสภา, **พระบวรราชประวัติและพระบวรราชนิพนธ์** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๑), หน้า ๓๒-๓๕

ยกเสาหลักเมืองเมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ เวลาย่ำรุ่ง ๔๕ นาที เป็นอันว่ายุติความดำริถึงการที่จะกลับไปบูรณะพระนครศรีอยุธยาเมืองหลวงเดิมให้กลับเป็นราชธานีขึ้นใหม่อีก เพราะในการสร้างพระนครครั้งนี้ ได้รื้ออิฐกำแพงกรุงศรีอยุธยามาใช้ในการสร้างกำแพงเมืองและป้อมปราการที่กรุงเทพฯด้วย เพื่อให้แล้วเสร็จเป็นบ้านเมืองมั่นคงก่อนมีศึก ซึ่งมีข่าวว่าพม่าตระเตรียมจะยกมาอยู่แล้ว ได้ขุดคูพระนครขึ้นใหม่ตั้งแต่บางลำภูมาออกที่เหนือวัดสามปลื้ม แล้วให้ขุดคลองอีกสองสายเชื่อมคูเดิมของกรุงธนบุรีซึ่งขุดตั้งแต่ท่าช้างวังหน้ามาออกที่ใต้โรงเรียนราชินี (ปากคลองตลาด) บัดนี้ คลองทั้งสองนี้เรียกว่า คลองหลอด (แต่เดี๋ยวนี้เราเรียกคูเดิมว่า คลองหลอด แล้วเรียกคลองหลอดเดิมว่า คลองวัดเทพธิดา และคลองวัดสุทัศน์) คูพระนครใหม่นี้ตอนที่อยู่ใกล้แม่น้ำทางบางลำภูเรียกกันว่าคลองบางลำภู และตอนที่อยู่ทางวัดสามปลื้ม เรียกกันว่า คลองโอ่งอ่าง และให้ขุดคลองมหานาคต่อจากคลองคูเมืองเหนือวัดสะแก (วัดสระเกศ) สำหรับให้ราษฎรมาชุมนุมเล่นเพลงและสักวา เหมือนอย่างคลองมหานาคในสมัยกรุงศรีอยุธยา (ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้ขุดคูเมืองชั้นนอกขึ้นอีกสายหนึ่ง เรียกว่าคลองผดุงกรุงเกษม ขุดตั้งแต่เทเวศร์มาออกสี่พระยา) แล้วโปรดให้สร้างกำแพงพระนครและสร้างป้อมเรียงรายไปโดยรอบ ห่างกันประมาณ ๑๐ เส้น เมืองใหม่นี้พระราชทานนามว่า *"กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศนมหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สักกทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์"* (ถึงรัชกาลที่ ๔ เปลี่ยนเป็น กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ ฯลฯ)[๒๒]

การก่อสร้างพระบรมมหาราชวังนั้น ได้เริ่มดำเนินการก่อสร้างเมื่อวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๒๕ ในชั้นแรกโปรดให้สร้าง พระราชมนเทียรด้วยเครื่องไม้เป็นการชั่วคราวแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินข้ามฟากจากพระราชวังกรุงธนบุรีเมื่อวันที่ ๑๓ มิถุนายน เวลา ๖ นาฬิกา ๒๔ นาที มาสู่พระราชมนเทียรที่สร้างใหม่ ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระปฐมบรมกษัตริย์แห่งพระราชวงศ์จักรี ต่อจากนั้นได้โปรดเกล้าฯให้สร้างพระราชนิเวศน์ขึ้นใหม่ให้ถาวร เริ่มแต่กำแพง ป้อมประตู พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจดีย์ พระวิหาร พระมหาปราสาท จนสำเร็จเรียบร้อยใน พ.ศ. ๒๓๒๘ แล้วจึงได้จัดให้มีการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามแบบแผนแต่โบราณอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘

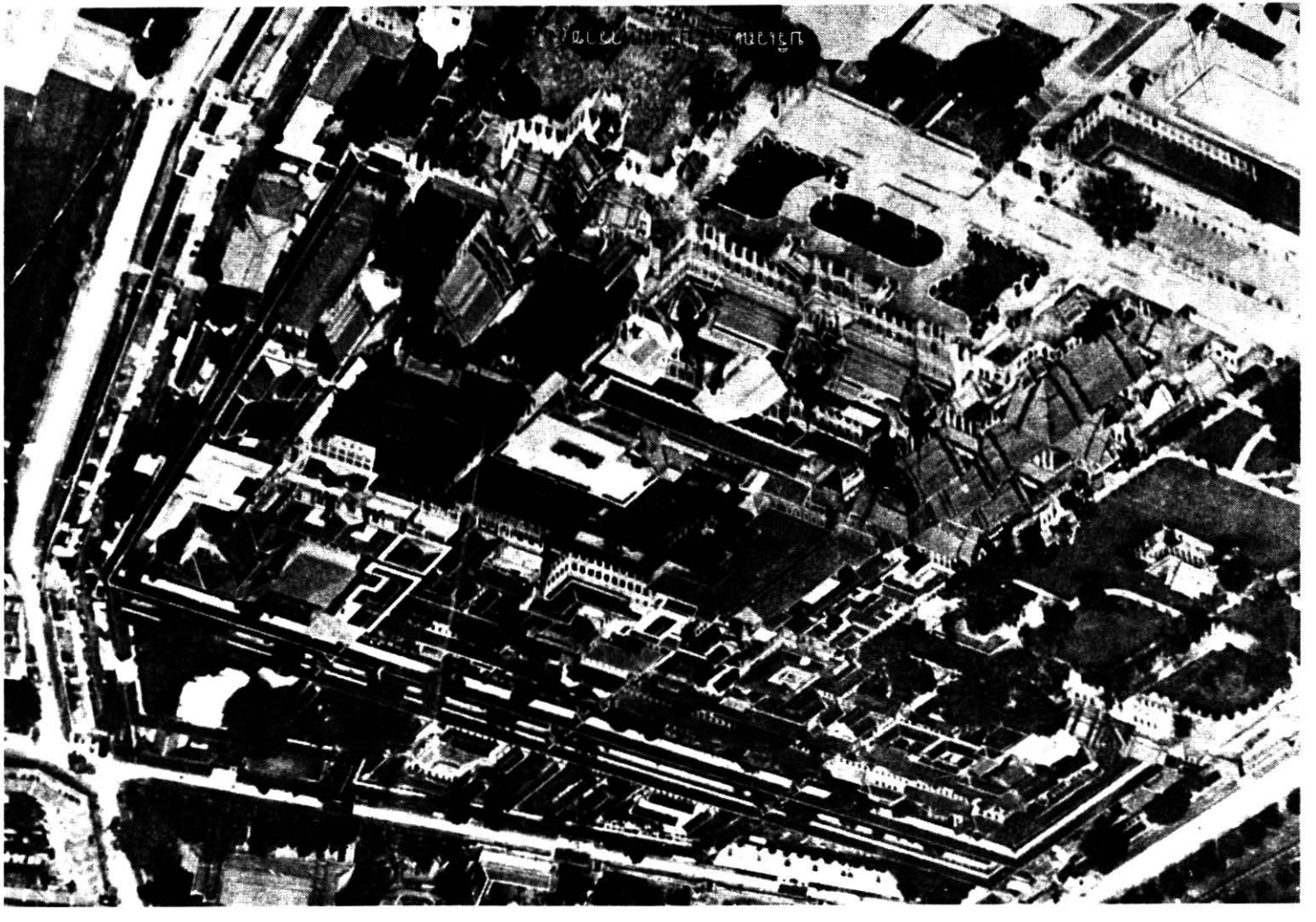
พระมหาปราสาทและพระราชมนเทียรสถานที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นนั้นคือ

๑. พระราชมนเทียรสถานชั่วคราว (รื้อแล้วสร้างขึ้นใหม่)

๒. พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท เป็นปราสาทที่สร้างด้วยไม้ทั้งองค์ โปรดเกล้า ฯ ให้ลอกแบบพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทที่กรุงศรีอยุธยามาสร้างขึ้น เริ่มสร้างขึ้น

---

๒๒ ดูแผนที่กรุงเทพฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๖ สร้างเสร็จแล้วได้ทำพิธียกยอดพระมหาปราสาทเมื่อวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๒๗ ได้ใช้พระที่นั่งอมรินทราภิเษกนี้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ใน พ.ศ. ๒๓๒๘ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๓๒ อสนีบาตตกที่หน้ามุขเด็จพระที่นั่งบังเกิดเพลิงไหม้ จึงโปรดให้รื้อออกแล้วสร้างพระมหาปราสาทขึ้นใหม่ให้สูงใหญ่เท่าพระที่นั่งสุริยาอมรินทร์ครั้งกรุงศรีอยุธยาพระราชทานใหม่ว่า **พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท** เป็นปราสาทจตุรมุข แต่ละมุขกว้างยาวเสมอกัน ทางมุขด้านหน้ายังมีมุขเด็จยื่นออกมาข้างหน้าอีกเป็นที่เสด็จออกให้เฝ้า แล้วสร้างพระที่นั่งขึ้นอีกหลังหนึ่งติดทางมุขด้านใต้ของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระราชทานชื่อว่า **พระที่นั่งพิมานอัตยา** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ทรงใช้เป็นที่เข้าพระบรรทมขณะเสด็จประทับที่พระมหาปราสาท

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดให้อัญเชิญพระบรมศพมาประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนี้ จนสืบเป็นประเพณีต่อมาในการใช้พระที่นั่งองค์นี้ตั้งพระบรมศพในรัชกาลหลัง ๆ ได้มีการบูรณะซ่อมแซมพระมหาปราสาทองค์นี้อีกหลายคราวเช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริว่าพระที่นั่งองค์นี้สร้างมากว่า ๓๐ ปีแล้ว บางแห่งก็ชำรุดทรุดโทรมจึงโปรดให้รื้อหลังคาเปลี่ยนเครื่องบนใหม่ ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างพระที่นั่งบุษบกมาลาขึ้นที่มุขด้านใต้สำหรับเสด็จออกให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเข้าเฝ้า แล้วโปรดให้ทำฉากเขียนลายน้ำทองเป็นภาพพระราชพิธี "อินทราภิเษก" กั้นสกัดมุขด้านใต้แทนม่าน เป็นศิลปะที่งดงามและมีค่ายิ่งชิ้นหนึ่งของชาติ (เวลานี้เก็บฉากไว้ที่พระที่นั่งศิวาลัย) นอกจากนี้ยังมีพระแท่นราชบัลลังก์ประดับมุก และพระแท่นราชบรรจถรณ์ประดับมุกซึ่งเป็นศิลปะที่ประณีตงดงามมาก ฝีมือเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ในรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ก็ได้มีการซ่อมแซมบูรณะและต่อเติมบางส่วนของพระที่นั่งเป็นลำดับมา ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ก็ได้ทำการบูรณะซ่อมแซมอีกหลายครั้ง นับว่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเป็นพระมหาปราสาทองค์แรกในพระบรมมหาราชวัง

๓. **พระมหามนเทียร** เป็นพระที่นั่งหมู่ประกอบด้วย

ก. พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เป็นที่บรรทมของพระเจ้าแผ่นดิน แต่ถ้ายังมิได้มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระมหากษัตริย์จะไม่เสด็จประทับในพระที่นั่งนี้ ต่อเมื่อมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ก็มีพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรด้วย ในพระราชพิธีนี้จะมีท้าวนางผู้ใหญ่ฝ่ายในถวายกุญแจทองคำสำหรับพระที่นั่ง แล้วจึงจะเสด็จประทับเหนือพระที่บรรทมเป็นปฐมฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑-๓ ประทับพระที่นั่งองค์นี้เป็นส่วนใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๔-พ.ศ. ๒๔๐๒ แล้วเสด็จไปประทับ ณ พระอภิเนาวนิเวศน์ที่สร้างขึ้นใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑-พ.ศ. ๒๔๑๖ แล้วเสด็จไปประทับ ณ พระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ พระ-

พระบรมมหาราชวัง ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับ ณ พระที่นั่งนี้หลายคราว ในปลายรัชกาลก็เสด็จมาประทับและสวรรคต ณ พระที่นั่งนี้ พระมหากษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาประทับหลังงานพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรเพียงวันหรือสองวันพอเป็นมงคลฤกษ์ แล้วเสด็จไปประทับ ณ พระราชมนเทียรอื่น ๆ ตามพระราชอัธยาศัย

ข. พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เป็นพระที่นั่งต่อเนื่องกับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานตรงพระทวารเทวราชมเหศวร์ เหนือทางที่ต่อเนื่องกับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเป็นพระวิมานประดิษฐาน *"พระสยามเทวาธิราช"* ซึ่งเป็นเทวรูปที่เคารพสักการะของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ เกือบสุดองค์พระที่นั่งด้านตะวันออกเป็นที่ประดิษฐานพระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์ ซึ่งเป็นที่ที่สมเด็จพระมหากษัตริย์ประทับรับน้ำอภิเษกในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ส่วนอีกด้านหนึ่งทางตะวันตกเป็นที่ประดิษฐานพระที่นั่งภัทรบิฐซึ่งเป็นที่ประทับรับเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ เครื่องบรมราชูปโภค พระแสงศัสตราวุธและพระแสงอัษฎาวุธ ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

พระมหากษัตริย์ทรงใช้พระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็นที่ประทับทรงพระสำราญเป็นเขตฝ่ายใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อทรงพระชรา เสด็จลงมาว่าราชการในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยไม่ได้ เสด็จออกเพียงพระบัญชรพระที่นั่งไพศาลทักษิณนี้เพื่อให้ข้าราชการเข้าเฝ้าตรงชานชาลาเบื้องล่าง พระองค์เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งนี้เมื่อวันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒

ค. พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมไหสูรยพิมาน ต่อเนื่องกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณทางด้านเหนือ เป็นพระที่นั่งท้องพระโรงสำหรับเสด็จออกขุนนางฝ่ายหน้า เสด็จออกมหาสมาคม และเสด็จออกทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระที่นั่งองค์นี้เป็นที่ต้อนรับทูตฝรั่ง ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อทรงประกาศสงครามกับประเทศเยอรมนีก็เสด็จออกพระที่นั่งองค์นี้ ในพระที่นั่งมีพระราชบัลลังก์สำหรับพระมหากษัตริย์ประทับตั้งอยู่เป็นประจำ พระราชบัลลังก์มีอยู่ ๒ องค์ คือ พระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมานตั้งอยู่ชิดกับชานหน้าพระทวารเทวราชมเหศวร์ และพระแท่นมหาเศวตฉัตรตั้งอยู่หน้าพระที่นั่งบุษบกมาลาอีกองค์หนึ่ง บางรัชกาลโปรดประทับพระที่นั่งบุษบกมาลา และบางรัชกาลก็โปรดประทับบนพระแท่นเศวตฉัตร เช่นเมื่อครั้งผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษส่งนายจอห์น ครอเฟิด เป็นทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จออกพระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมานให้นายครอเฟิดและชาวอังกฤษเข้าเฝ้าในพระที่นั่งนี้ และเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชเสด็จออกมหาสมาคมในการพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา เสด็จออกประทับเหนือพระที่นั่งมหาเศวตฉัตรเป็นต้น

ง. พระที่นั่งเทพสถานพิลาศ

จ. พระที่นั่งเทพอาสน์พิไล พระที่นั่งสององค์นี้เดิมเรียกว่า พระปรัศว์ขวา พระปรัศว์ซ้าย ของพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เพิ่งจะขนานนามใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ พระที่นั่งทั้งสององค์นี้สร้างแบบเดียวกัน เป็นที่ประทับฝ่ายใน

ฉ. หอพระสุราลัยพิมาน อยู่ทางด้านตะวันออกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็นที่ประดิษฐานปูชนียวัตถุ เช่น พระบรมสารีริกธาตุ พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกตองค์น้อย พระชัยเนาวโลหะ พระชัยวัฒนประจำรัชกาล ฯลฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้อัญเชิญพระพุทธบุษยรัตน์ ฯ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปแก้วผลึกเพชรน้ำค้างมาจากเมืองจำปาศักดิ์ ใน พ.ศ. ๒๓๕๕ ก็โปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ในหอพระสุราลัยพิมานนี้[๒๓]

ช. หอพระธาตุมณเฑียร ติดต่อทางด้านตะวันตกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณมีรูปร่างขนาดเช่นเดียวกับหอพระสุราลัยพิมาน ปัจจุบันนี้เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑-๒ และ ๓ พระอัฐิกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย และพระอัฐิสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร์อดุลยเดชวิกรม ซึ่งทรงเป็นสมเด็จพระบรมราชชนกของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน

พระที่นั่งในหมู่พระมหามนเทียรทั้งหมดนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ มิได้มีนามเรียกแยกเป็นองค์ ๆ แต่เรียกรวมกันทั้งหมู่ว่า *"พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน"* เพิ่งจะมาเรียกแยกในรัชกาลที่ ๓ แต่ก่อนถ้าจะเรียกแยกก็เรียกตามความเข้าใจ เช่นเรียกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยว่า *"ท้องพระโรง"* หรือพระที่นั่งบุษบกมาลา เรียกพระที่นั่งไพศาลทักษิณว่า *"หลังสิบเอ็ดห้อง"* หรือ *"พระที่นั่งหน้าพระโรงใน"* และเรียกพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานว่า *"พระวิมาน"* หรือ *"พระมหามนเทียร"* เดิมสร้างขึ้นด้วยเครื่องไม้ต่อมาจึงสร้างเป็นพระที่นั่งก่ออิฐถือปูนในภายหลัง อนึ่งระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณและหอพระสุราลัยพิมานมีพระบัญชรที่เปิดออกสู่ลานข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยฝ่ายตะวันตกเรียกกันว่า *"สีหบัญชร"* เป็นที่พระมหากษัตริย์เสด็จออกให้เข้าเฝ้าเป็นพระราชกิจด่วน หรือเหตุการณ์พิเศษ เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จออกเมื่อทรงพระชรา และในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เคยเสด็จออกสีหบัญชรเป็นบางครั้ง เช่นเมื่อราชทูตไทยที่ไปราชสำนักเซนต์เจมส์แห่งประเทศอังกฤษคือ พระยามนตรีสุริยวงศ์กลับมากรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ นั้น บังเอิญมาถึงเวลากลางคืนจึงทรงพระกรุณาให้เข้าเฝ้าเป็นการภายใน ณ สีหบัญชรในคืนนั้น รุ่งขึ้นจึงเข้าเฝ้าเป็นทางการในท้องพระโรงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย [๒๔]

---

๒๓ เวลานี้ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน

๒๔ ดูแผนผังพระมหามนเทียร

๔. พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ อยู่ตรงมุมกำแพงแก้วพระที่นั่งอมรินทร ฯ เดิมสร้างในรัชกาลที่ ๑ เป็นพลับพลาโถงเสาไม้ เป็นที่สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงเปลื้องเครื่องเวลาเสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงพระคชาธาร หรือทรงพระราชยานเพื่อเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตรา ในรัชกาลที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แก้ผนังเป็นก่ออิฐ ในบางโอกาสใช้ในงานพระราชพิธีด้วย เช่น เป็นที่เจริญพระพุทธมนต์เสกน้ำสำหรับสรงพระมูรธาภิเษกในงานเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นต้น

๕. พระที่นั่งเย็น มุมพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ต่อมารื้อสร้างเป็นหอศาสตราคม ในรัชกาลที่ ๔ เดิมสร้างเป็นพระที่นั่งโถงลักษณะเดียวกับพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ เมื่อรื้อแล้วสร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ สำหรับให้พระสงฆ์ฝ่ายรามัญนิกายทำพิธีสวดพระพุทธมนต์ (หรือที่เรียกว่า สวดพระปริตร)

๖. พระที่นั่งพลับพลาสูง (สุทไธศวรรย์) ในรัชกาลที่ ๑ สร้างเป็นพลับพลาจตุรมุขหลังคาไม่มียอด สำหรับเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรกระบวนแห่ในการพระราชพิธีสระสนานใหญ่ (คือ การเดินช้าง เดินม้า ราชพาหนะ ออกมารับการประพรมน้ำมนต์หรือจะเรียกว่าเป็นการสวนสนามจตุรงคเสนา ซึ่งมีริ้วขบวนประกอบด้วยพลเดินเท้า กระบวนช้าง กระบวนม้า และกระบวนรถ เดินกระบวนผ่านหน้าที่ประทับรับการประพรมน้ำมนต์ และทอดพระเนตรการฝึกช้าง ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ รื้อออกสร้างใหม่เป็นแบบปราสาทแล้วพระราชทานนามว่า *"พระที่นั่งสุทธาสวรรย์"* ต่อมาเปลี่ยนเป็น *"พระที่นั่งสุทไธศวรรย์"* ในรัชกาลที่ ๔

๗. พระที่นั่งทอง ในสวนขวา (ซึ่งต่อมาได้รื้อออก)

พระราชมนเทียรสถานที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้สร้างขึ้นมี

๑. พระราชมนเทียรในสวนขวา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นแม่กองจัดสร้างสวนข้างหมู่พระมหามนเทียรด้านตะวันออกขึ้นใหม่จากสวนเดิมที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ มีการขุดสระ ทำภูเขาน้อย ๆ สร้างพระราชมนเทียร และสร้างเก๋งขึ้นเป็นอันมาก สวนนี้เรียกกันว่า "สวนขวา" เก๋งที่ปลูกขึ้นนั้นมีทั้งที่ทำเป็นตึกแบบฝรั่งและเก๋งแบบจีน และการตกแต่งก็ประกวดประขันฝีมือกันอย่างงดงามมาก พระราชมนเทียรที่สร้างในสวนขวานี้สร้างเสาเป็นไม้ฝากระดาน แต่สร้างอย่างประณีต

๒. พระที่นั่งสนามจันทร์ เป็นพระที่นั่งไม้องค์เล็กตั้งอยู่ที่พระลานข้างมุขพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยด้านตะวันตก ไม้ที่ทำพื้นประธานขององค์พระที่นั่งเป็นไม้สักแผ่นใหญ่แผ่นเดียวกว้าง ๑.๕ เมตร ยาว ๒.๐ เมตร เป็นไม้สักจากต้นสักที่ใหญ่และหาได้ยากที่สุด พระบาท-

สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงมีส่วนร่วมในการสร้างและตกแต่งพระที่นั่งองค์นี้ด้วยพระองค์เอง นอกจากจะทรงใช้เสด็จประทับทรงพระราชสำราญอยู่เสมอแล้วยังทรงใช้เสด็จออกขุนนางแทนการเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในบางวันอีกด้วย

๓. เก๋งโรงละครหรือเก๋งโรงมหาสภา ตั้งอยู่หน้าพระราชมนเทียรในสวนขวาทางด้านใต้ ใช้เป็นโรงละคร ทำเป็นเก๋งจีน ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงสถาปนาเป็นพระที่นั่งทรงธรรม ซึ่งนอกจากจะใช้เป็นที่สำหรับมีเทศน์ในวังแล้ว ยังเป็นที่สำหรับพระราชธิดาทรงเรียนภาษาอังกฤษด้วย มาถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้รื้อเมื่อจะสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี (สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) ขอพระราชทานไม้ที่รื้อมาทรงสร้างขยายเป็นตึกสองชั้น ในวัดเบญจมบพิตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ อุทิศส่วนพระราชกุศลแด่สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร และประทานนามตึกใหม่นี้ว่า พระที่นั่งทรงธรรม ดุจเดียวกับอาคารของเดิมในพระบรมมหาราชวัง

พระราชมนเทียรที่สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท ได้สร้างขึ้นตรงที่เดิมซึ่งเป็นพระที่นั่งพลับพลาสูงดังกล่าวมาแล้วในตอนต้น นอกจากนี้ ยังได้ทรงบูรณะซ่อมแซม และต่อเติมสิ่งก่อสร้างในรัชกาลก่อน ๆ อีกหลายอย่าง อาทิเช่นทรงดัดแปลงแก้ไขหมู่พระมหามนเทียร ดังได้โปรดให้เปลี่ยนเสาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยซึ่งเดิมเป็นเสาเหลี่ยมก่ออิฐถือปูน และเขียนลายให้เข้ากับผนัง ดัดแปลงท้องพระโรงหน้าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานซึ่งเดิมไม่มีฝาให้มีฝาผนังก่ออิฐซ่อมแซมพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและพระที่นั่งพิมานรัตยา ฯลฯ เป็นต้น [๒๔]

การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างกรุงเทพมหานคร ฯ ให้ละม้ายคล้ายคลึงกรุงศรีอยุธยาราชธานีทุกอย่างเท่าที่จะทำได้ การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็เป็นอีกส่วนหนึ่งของพระบรมราโชบาย คือให้เป็นวัดที่สร้างขึ้นในเขตพระบรมมหาราชวังเช่นเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์สมัยกรุงศรีอยุธยา ได้โปรดให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามพร้อม ๆ กับสร้างพระบรมมหาราชวัง การสร้าง สร้างเป็น ๒ ระยะ ระยะแรกสร้างใน พ.ศ. ๒๓๒๕ เขตของวัดมีพระระเบียงรอบบริเวณ สิ่งก่อสร้างในเวลานั้นก็มี

ก. พระอุโบสถ สร้างภายในวงพระระเบียงทางด้านใต้ ประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกตเป็นพระประธาน

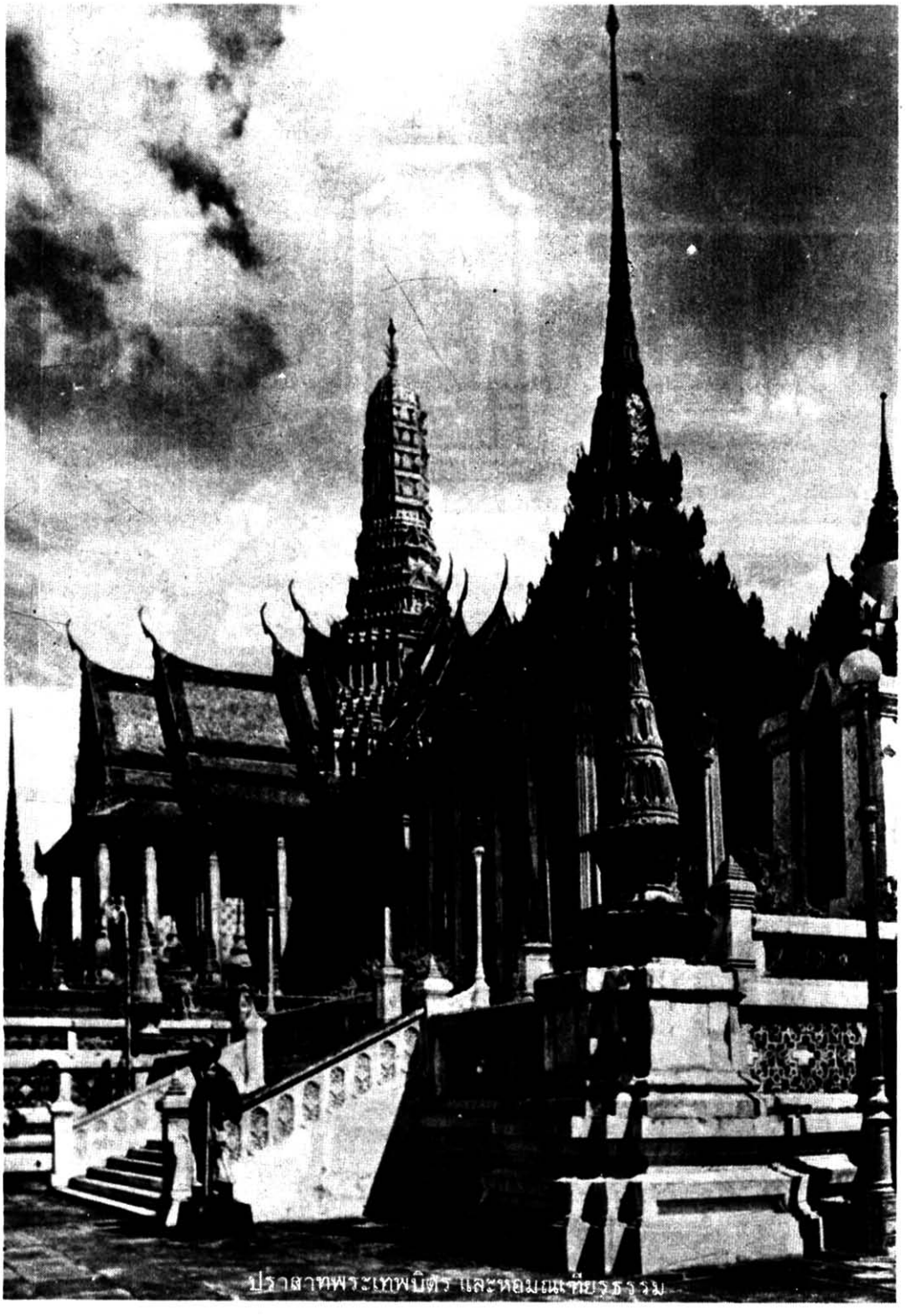
---

๒๔ ม.ร.ว.แสงสูรย์ ฉตราวัลย์, **พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถาน ในพระบรมมหาราชวัง**(กรุงเทพ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๒), หน้า ๑-๓๒

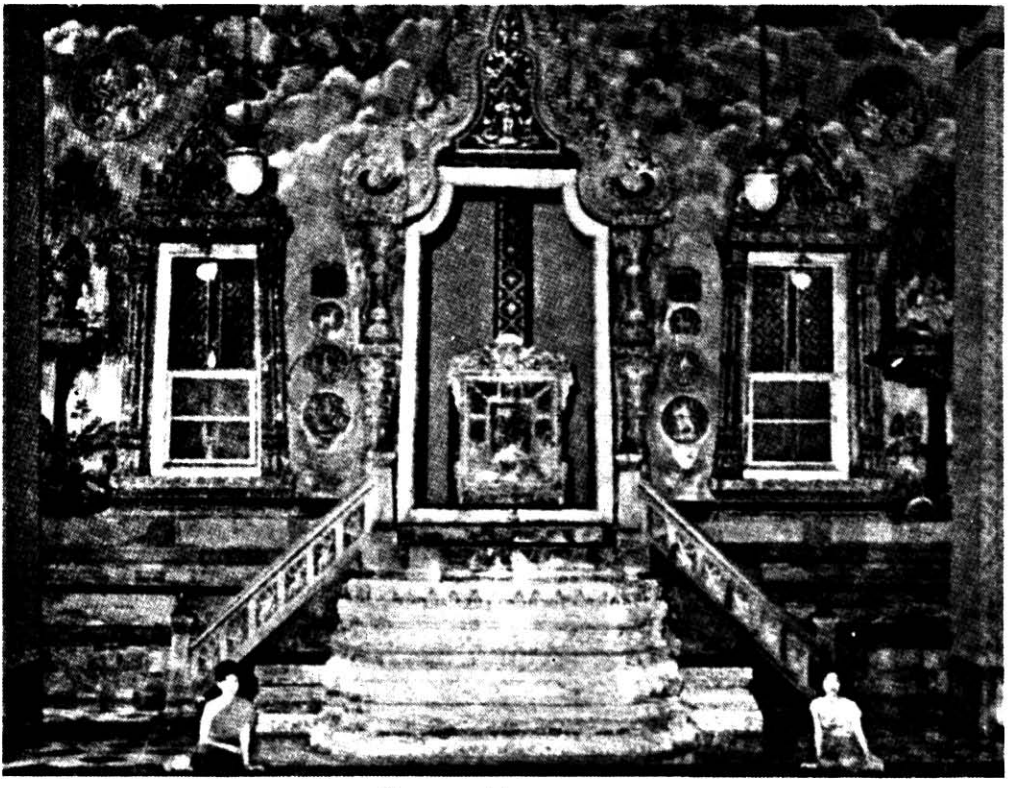

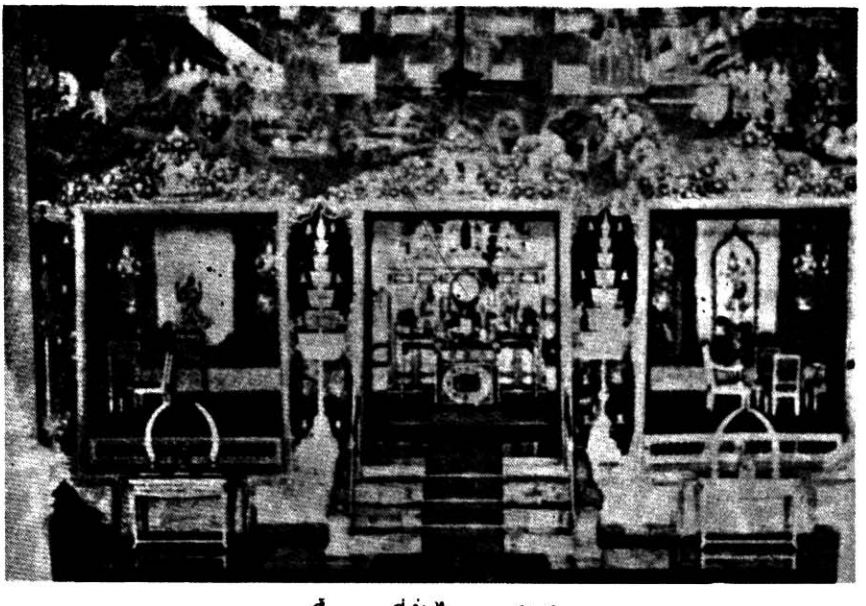

ปราสาทพระเทพบิดร และหอมณเฑียรธรรม

ทางขึ้นสู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน

ทางขึ้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ

ข. หอพระมนเทียรธรรม สร้างกลางสระเป็นที่เก็บรักษาพระไตรปิฎก และเป็นที่แปลพระราชสาส์นด้วย

ค. ศาลารายรอบพระอุโบสถ ๑๒ หลัง

ง. พระเจดีย์ทอง ๒ องค์ (ภายหลังชะลอไปไว้หน้าปราสาทพระเทพบิดรดังปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้)

จ. หอระฆัง สำหรับแขวนระฆังที่นำมาจากวัดสระเกศราชวรวิหาร

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๓๑ เมื่อชำระพระไตรปิฎกเสร็จแล้ว โปรดให้แห่พระไตรปิฎกจากวัดมหาธาตุมาไว้ที่หอพระมนเทียรธรรม แล้วมีมหรสพฉลอง ดอกไม้เพลิงตกลงไปบนหลังคาหอพระมนเทียรธรรม ไฟไหม้หมดทั้งหลัง จึงต้องสร้างสถานที่สำหรับไว้พระไตรปิฎกใหม่ ได้โปรดให้ขยายเขตวัดทางด้านตะวันออก และต่อพระระเบียงออกไปทางด้านเหนือแล้วสร้างสิ่งอื่นเพิ่มเติม คือ

๑. ตรงที่เดิมเป็นหอพระมนเทียรธรรมเก่าที่ไฟไหม้นั้น โปรดให้ถมสระเสียแล้วก่อฐานถมที่สร้างพระมณฑปไว้พระไตรปิฎก เรียกกันภายหลังว่าหอพระธรรมปิฎก

๒. ในเขตวัดด้านเหนือที่ขยายออกไปนั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงรับอาสาสร้างหอพระมนเทียรธรรมถวายใหม่หลังหนึ่ง เป็นที่ไว้พระไตรปิฎกที่เหลือจากพระมณฑป และใช้เป็นที่แปลพระราชสาส์นอย่างแต่ก่อน

๓. สร้างหอพระเทพบิดร ไว้พระพุทธรูปพระเทพบิดร พระพุทธรูปองค์นี้เดิมเป็นเทวรูปประดิษฐานอยู่ในพระปรางค์วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เรียกกันว่า *"รูปพระเจ้าอู่ทอง"* ได้โปรดให้เชิญลงมากรุงเทพฯ ยุบแล้วหล่อเป็นพระพุทธรูปเงินทรงเครื่อง เรียกกันว่าพระเทพบิดร (เวลานี้อยู่ในหอศาสตราคม)

๔. สร้างวิหารเป็นที่ประดิษฐานพระนาค ซึ่งเป็นพระพุทธรูปยืนองค์สูงใหญ่เรียกกันว่าหอพระนาค และต่อมาเป็นที่เก็บรักษาพระอัฐิเจ้านายด้วย

๕. สร้างพระปรางค์ ๘ องค์ ทางหน้าวัดด้านตะวันออก อยู่นอกพระระเบียงแล้วสร้างกำแพงแก้วนอกพระปรางค์อีกชั้นหนึ่ง เป็นเขตพระอารามด้านตะวันออก

พระปรางค์ประดับกระเบื้องเคลือบสี ตั้งเรียงลำดับกันจากเหนือไปใต้ ดังนี้

นอกพระระเบียง ตั้งแต่มุมวัดทิศเหนือ

๑. องค์สีขาว	พระสัมมาสัมพุทธเจดีย์
๒. องค์สีขาบ	พระสัทธรรมปริยัติวรามหาเจดีย์

ในพระระเบียง หน้าปราสาทพระเทพบิดร

๓. องค์สีชมพู	พระอริยสงฆสาวกมหาเจดีย์
๔. องค์สีเขียว	พระอริยสาวิกภิกษุณีสังฆมหาเจดีย์

นอกพระระเบียง ด้านทิศใต้

๕. องค์สีม่วง	พระปัจเจกโพธิสัมพุทธมหาเจดีย์
๖. องค์สีน้ำเงิน	บรมจักรวรรดิราชามหาเจดีย์
๗. องค์สีแดง	พระโพธิสัตว์กฤษณามหาเจดีย์
๘. องค์สีเหลือง	พระศรีอริยเมตยมหาเจดีย์

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ได้ทรงสร้าง หรือเปลี่ยนแปลงแก้ไขส่วนใดในวัดเลย ต่อมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ปฏิสังขรณ์ทั่วอาราม คือ

ก. ซ่อมและตกแต่งพระอุโบสถใหม่ทั้งองค์อย่างงดงามทั้งภายนอกและภายใน เช่น เปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาเป็นกระเบื้องเคลือบสี และเปลี่ยนช่อฟ้า หางหงส์ พระสุพรรณบุษบกที่ประดิษฐานองค์พระแก้วมรกตภายในพระอุโบสถนั้น ก็โปรดให้ยกขึ้นสูงทำฐานรองรับลดหลั่นกันลงมาอย่างงดงาม ตั้งเครื่องบูชาถวายพระพุทธรูปอยู่รายรอบเป็นต้น

ข. สร้างวิหารพระธาตุ เดิมคือวิหารพระเทพบิดร รื้อแล้วสร้างใหม่ แปลงเป็นวิหารยอดประดับกระเบื้องเคลือบ เรียกกันต่อมาว่า พระวิหารยอด ขณะนี้มีพระที่นั่งมนังคศิลาบาตประดิษฐานอยู่

ค. โปรดให้เขียนภาพเรื่องรามเกียรติ์ที่ผนังพระระเบียงใหม่ทั้งหมด

ง. สร้างภูเขาและแท่นศิลารายภายในบริเวณพระอาราม [๒๖]

การสร้างพระราชวังบวรสถานมงคล

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคลรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงสร้างพระราชวังบวรฯ ไว้อย่างใหญ่โตและด้วยฝีมือสร้างที่ประณีตงดงาม พระราชวังของพระองค์อยู่ใกล้กับพระราชวังหลวงต่อออกไปทางด้านเหนือ ประกอบด้วยพระราชมนเทียรหลายหลังด้วยกัน ที่ควรกล่าวถึง ก็คือ

๑. พระราชมนเทียรที่ประทับ สร้างเป็นวิมาน ๓ องค์ แต่มิได้สร้างติดกันทั้ง ๓ องค์ อย่างหมู่พระมหามนเทียรในพระราชวังหลวง พระราชมนเทียรวังหน้าสร้างห่างกัน ตัวพระวิมาน ๓ องค์สร้างเป็นสองชั้น องค์ใต้ชื่อ *"พระที่นั่งวสันตพิมาน"* องค์กลางชื่อ *"พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์"* และองค์เหนือชื่อ *"พระที่นั่งพรหมเมศรังสรรค์"*

๒๖พระศรีภูริปรีชา, **จดหมายเหตุเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้งรัชกาลที่ ๓** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕)

ปราสาทพระเทพบิดร และบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ต่อพระวิมานออกมาทั้งข้างหน้าและข้างหลัง สร้างพระราชมนเทียรชั้นเดียวเป็นหลังขวางตลอดแนวพระวิมานทั้งสองด้าน พระที่นั่งในพระราชมนเทียรหลังขวางมีนามเรียกเป็นมุข คือ

ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกว่า พระที่นั่งบุรพาพิมุข
ด้านตะวันออกเฉียงใต้ เรียกว่า พระที่นั่งทักษิณาพิมุข
ด้านตะวันตกเฉียงใต้ เรียกว่า พระที่นั่งปัจฉิมาพิมุข
ด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เรียกว่า พระที่นั่งอุตราพิมุข
ด้านหน้า เรียกว่า พระที่นั่งพิมุขมณเฑียร
(องค์นี้ขนานนามในรัชกาลที่ ๓)

๒. พระพิมานดุสิดา สร้างไว้กลางสระ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ฝีมือสร้างและภาพเขียนตามข้างฝาที่พระวิมานนี้งามมาก ครั้นถึงสมัยสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์พระพิมานดุสิดาชำรุดทรุดโทรม โปรดให้รื้อเสีย เอาตัวไม้ไปทำอาคารในวัดชนะสงคราม ที่เดิมนั้นใช้ทำสวนเลี้ยงนกเลี้ยงปลา เป็นที่ประพาส

๓. พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน เป็นพระที่นั่งโถงตามแบบอย่างพระที่นั่งทรงปืนในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา จึงเป็นเหตุให้คนทั้งหลายเรียกว่า พระที่นั่งทรงปืน มาถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระบวรราชเจ้าในรัชกาลนี้โปรดให้รื้อลงแล้วสร้างใหม่ทั้งหลัง และเมื่อเกิดเพลิงไหม้ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ แล้ว ก็ได้รับการซ่อมแซมปรับปรุงใหม่อีก

ใน พ.ศ. ๒๓๓๐ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จไปตั้งเมืองเชียงใหม่ซึ่งร้างมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี เมื่อเสด็จกลับมาได้ทรงอัญเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาด้วย โปรดให้สร้างพระวิมานถวายเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ ขนานนามว่า พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ พระที่นั่งนี้ยังใช้เป็นที่สำหรับทำการพระราชพิธีตรุษ สารท และโสกันต์พระเจ้าลูกยาเธออีกด้วย ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้อัญเชิญพระพุทธสิหิงค์ไปประดิษฐานในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ โปรดให้สร้างพระที่นั่งเป็นท้องพระโรงขึ้นใหม่อีกองค์หนึ่ง หน้าท้องพระโรงต่อถึงบริเวณพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ท้องพระโรงที่ทำใหม่นี้ใช้แบบอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวง ขนานนามว่า พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย และเป็นที่เข้าใจกันว่า ในครั้งนี้เอง ได้โปรดให้เปลี่ยนนามพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เป็นพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (ในปัจจุบันนี้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปพระพุทธสิหิงค์)

วัดในพระราชวังบวรสถานมงคลที่เรียกกันว่าวัดบวรสถานสุทธาวาส (ซึ่งเรียกกันอย่างสามัญว่า วัดพระแก้ววังหน้า เพราะอยู่ในเขตพระราชวังเช่นเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรือวัดพระแก้ววังหลวง ส่วนนามบวรสถานสุทธาวาสนั้น เข้าใจว่าเป็นนามที่ได้รับพระราชทาน

เขียนจาก

แผนที่พระราชวังบวรสถานมงคล

กรมแผนที่สำหรวจแต่ณวัน ๓๑๖ ค่ำปีกุญนพศก ๑๒๔๙

ซึ่ง

นายมานิตยรัฐยา นายเพิ่ม

เป็นผู้สำหรวจ เมื่อวัน ๖๑๗ ค่ำปีกุญนพศก ๑๒๔๙

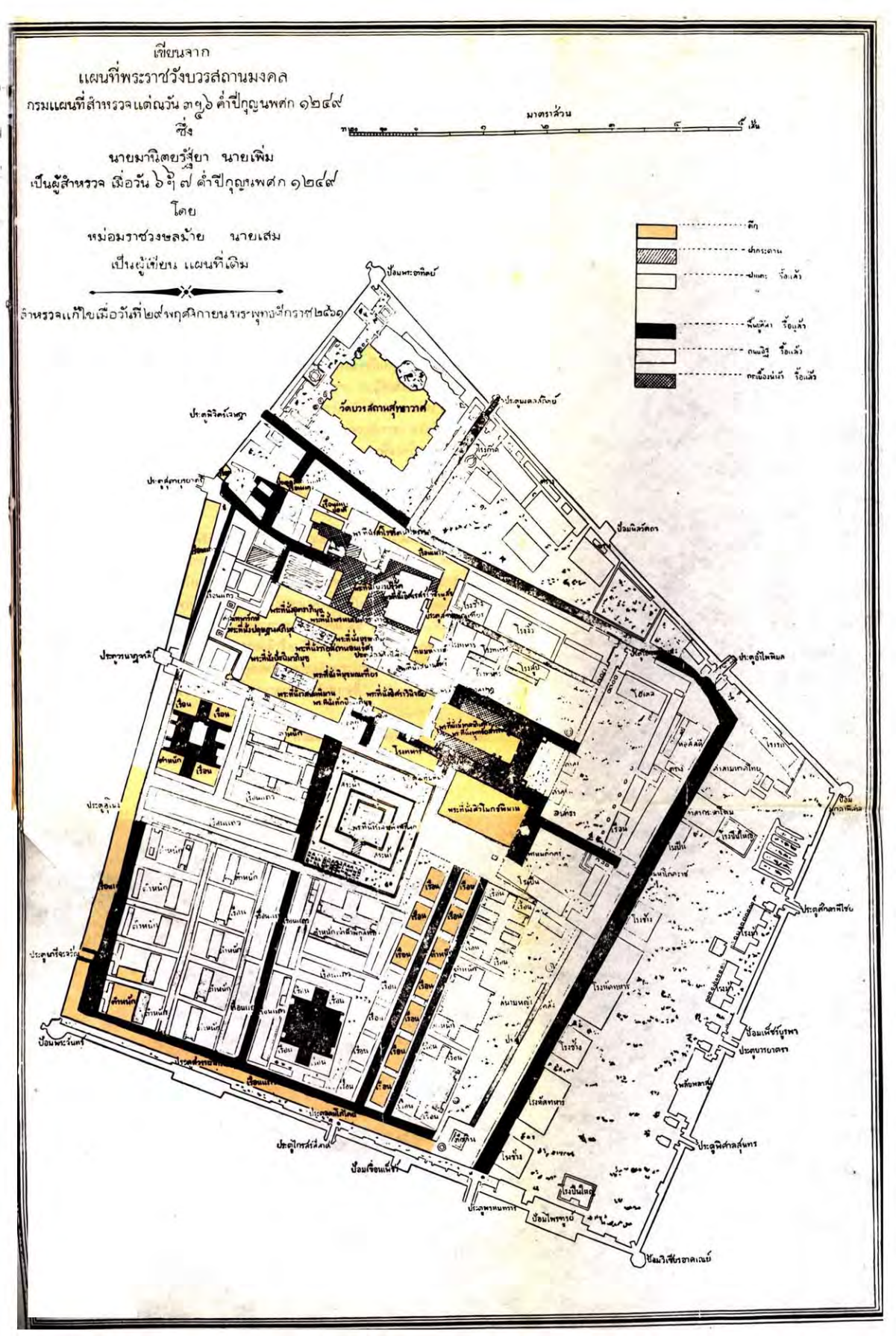
โดย

หม่อมราชวงษสมัย นายเสม

เป็นผู้เขียน แผนที่เติม

สำหรวจแก้ไขเมื่อวันที่๒๙พฤศจิกายนพระพุทธศักราช๒๔๖๑

มาตราส่วน

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

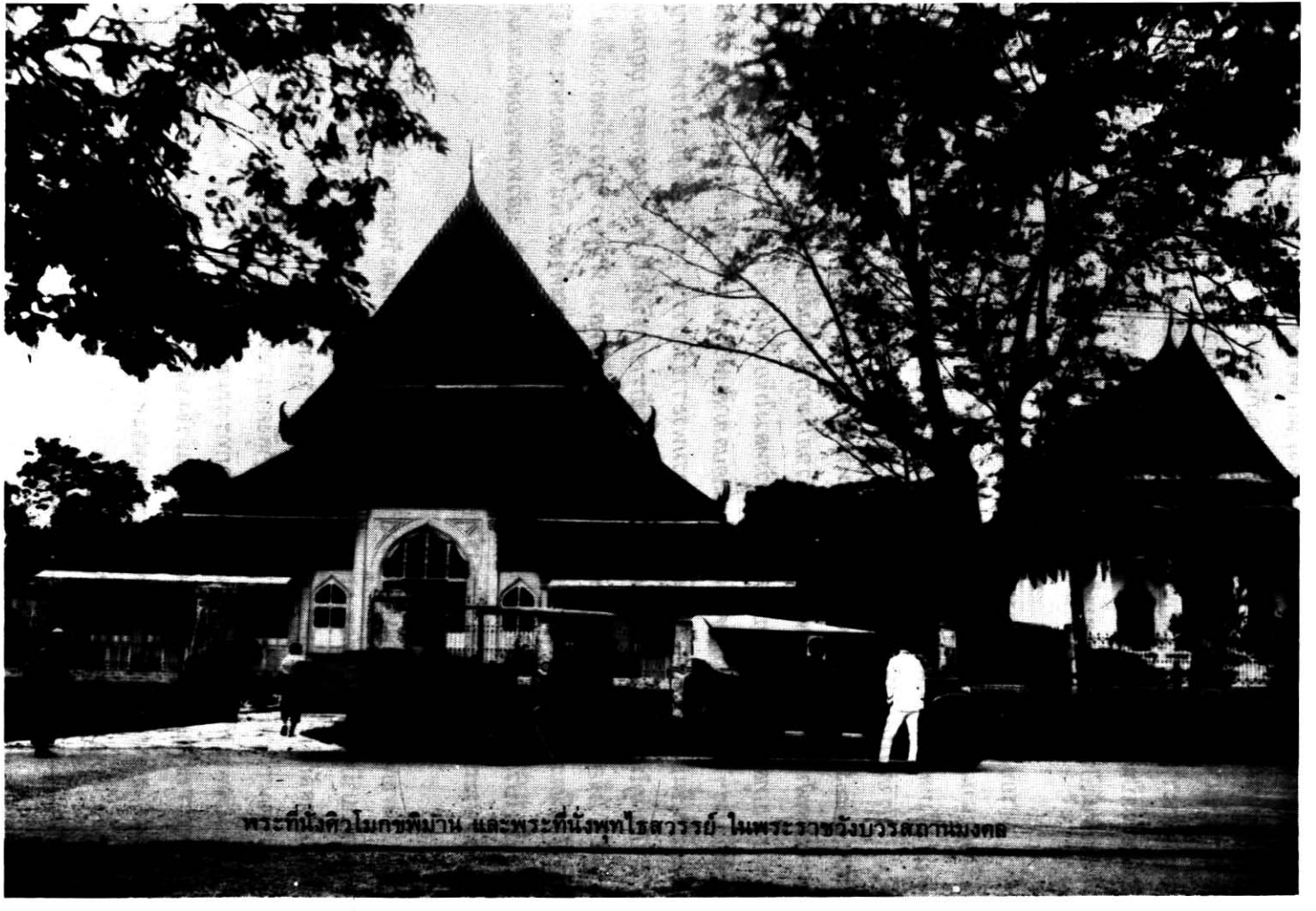
ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) นั้น เพิ่งจะสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ สถานที่อื่น ๆ สำหรับราชการในพระราชวังบวรฯ นั้นก็มีคล้าย ๆ กับในพระราชวังหลวง เช่น โรงช้าง โรงม้า ศาลาลูกขุน คลัง และตำหนักเป็นต้น แต่มีที่ผิดกับพระราชวังหลวงอยู่อย่างหนึ่ง คือ ตำหนักข้างใน ในพระราชวังหลวงสร้างตำหนักด้วยไม้ทั้งนั้น มาเปลี่ยนเป็นตึกในรัชกาลที่ ๓ แต่ตำหนักในวังหน้าสร้างเป็นตึกมาแต่รัชกาลที่ ๑ และมีตำหนักอยู่หมู่หนึ่งยกหลังคาเป็นสองชั้น เป็นที่ประทับของเจ้ารจจาผู้เป็นอัครชายาในสมเด็จพระบวรราชเจ้า รัชกาลที่ ๑

รอบ ๆ พระราชวังบวรสถานมงคลมีป้อม ๑๐ ป้อม สร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งสิ้น *"มีป้อมซึ่งมีเรื่องตำนานอยู่ป้อม ๑ ชื่อป้อมไพฑูรย์อยู่ข้างทิศใต้ เป็นรูปหอรบยาวตามกำแพงวังทางปืนตรงเฉพาะวังหลวง ประหนึ่งว่าสร้างไว้สำหรับยิงพระราชวังหลวง เหตุใดจึงได้สร้างป้อมนี้ก็หาปรากฏไม่ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารแต่ว่าเคยเป็นเหตุถึงใหญ่โตครั้งหนึ่งเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๓๙ คราวนั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเกิดขัดพระทัยกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงไม่เสด็จลงมาเฝ้าฯ ความปรากฏในหนังสือนิพพานวังหน้าว่ามีข้าราชการวังหน้ากราบทูลกรมพระราชวังบวรฯ ว่า พวกวังหลวงให้เอาปืนใหญ่ขึ้นป้อมจะยิงวังหน้า กรมพระราชวังบวรฯ มีรับสั่งให้นักองค์อีแต่งข้าหลวงลอบลงมาสืบพวกเขมรที่ลากปืนที่วังหลวง ก็ได้ความแต่ว่าเอาปืนขึ้นป้อมเพื่อยิงอาฏานาฬิธีตรุษ กรมพระราชวังบวรฯ จะมีรับสั่งอย่างไรหาปรากฏไม่ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารแต่ว่า พวกข้าราชการวังหน้า มีพระยาเกษตร (บุญรอด) เป็นต้น ให้เอาปืนขึ้นป้อมไพฑูรย์ และตระเตรียมจะต่อสู้วังหลวง พวกข้าราชการวังหลวงเห็นข้างวังหน้าเตรียมกำลังก็เตรียมบ้างเกือบจะรบกันขึ้น ความทราบถึงสมเด็จพระพี่นางทั้งสองพระองค์ จึงเสด็จขึ้นไปวังหน้ามีรับสั่งเล้าโลมสมเด็จพระอนุชาธิราชจนสิ้นทิฐิมานะ แล้วพาพระองค์ลงมาเฝ้าสมเด็จพระเชษฐาธิราช การที่ทรงขัดเคืองกันจึงระงับไปได้"*[๒๗]

ภายนอกบริเวณกำแพงพระราชวังบวรฯ ด้านใต้ และด้านตะวันออกแต่เดิมมีคูทั้งสองด้าน พ้นคูออกมามีถนนรอบวัง ต่อจากถนนรอบพระราชวังบวรฯ ออกมาทางด้านใต้เป็นเขตวัดมหาธาตุ เดิมชื่อวัดสลัก กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสถาปนาในคราวเดียวกับสร้างวังหน้า แล้วทรงขนานนามว่าวัดนิพพานาราม เมื่อจะทำสังคายนาพระไตรปิฎก ใน พ.ศ. ๒๓๓๑ เปลี่ยนนามเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ และได้เสด็จออกทรงผนวชที่วัดนี้ ๑๕ วัน ใน พ.ศ. ๒๓๓๘ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้วจึงเปลี่ยนนามอีกครั้งเป็นวัดมหาธาตุ และในรัชกาลที่ ๕ ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศได้พระราชทานนามใหม่ว่าวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์

---

๒๗ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานวังหน้า** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๑), หน้า ๒๘-๒๙

พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน และพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระราชวังบวรสถานมงคล

นอกจากนี้ ทางหน้าวังด้านตะวันออกก็ได้โปรดให้สร้างวังพระเจ้าลูกเธอ *"มีคำกล่าวกันมาแต่ก่อนว่ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้างพระราชมนเทียรแลสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบวรฯ ทรงทำโดยประณีตบรรจงทุก ๆ อย่าง ด้วยตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชสิ้นพระชนมายุขัยสวรรคต ถึงเวลาพระองค์ทรงครอบครองราชสมบัติจะเสด็จประทับอยู่พระราชวังบวร ฯ ตามแบบอย่างพระเจ้าบรมโกษฐ์ไม่เสด็จลงมาอยู่วังหลวง เป็นคำเล่ากันมาดังนี้ แต่พระราชประวัติมิได้เป็นไปตามธรรมดาอายุขัยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จดำรงพระยศมาได้ ๒๑ พรรษา ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๓๔๕ มีพระอาการเป็นนิ่ว ในเวลาเมื่อเสด็จเป็นจอมพลไปรบพม่าที่มาตีเมืองเชียงใหม่.... ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ เวลาเที่ยงคืน กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จสวรรคตในพระที่นั่งบุรพาพิมุข"*[๒๘]

ถึงสมัยกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ไม่ได้ทรงสร้างสิ่งใดเพิ่มเติมในวังหน้า เพียงแต่ซ่อมแซมพระราชมนเทียรบ้างเล็กน้อย และได้ทรงแก้ไขรื้อถอนของเก่าเสียบางอย่าง เช่น รื้อพระพิมานดุสิดา แล้วรื้อเขาไกรลาศซึ่งสร้างไว้เป็นที่สำหรับสรงพระเจ้าลูกเธอเวลาโสกันต์

ต่อมาสมัยกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ได้ทรงสถาปนาสิ่งก่อสร้างภายในพระราชวังบวรฯ หลายอย่าง ได้ทรงซ่อมแซมพระวิมานทั้ง ๓ หลัง แต่มิได้เสด็จขึ้นประทับบนพระวิมาน ประทับอยู่ที่พระที่นั่งบุรพาพิมุขจนตลอดพระชนมายุ สิ่งที่สร้างเพิ่มเติมก็มี

๑. ในหมู่พระวิมาน โปรดให้ต่อมุขหลังตรงวิมานองค์กลางออกไปเป็นท้องพระโรงหลังมุขหนึ่ง ขนานนามว่า พระที่นั่งปฤษฎางค์พิมุข แล้วขนานนามมุขด้านหน้าที่สร้างไว้แต่สมัยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทว่า พระที่นั่งพิมุขมณเฑียร และสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยต่อออกไปทางหน้าพระที่นั่งพิมุขมณเฑียร

๒. สร้างหอพระ มีหลังคาเป็นทรงเก๋งจีน ๒ หลัง หลังหนึ่งไว้พระอัฐิ เหมือนหอพระธาตุมณเฑียรในวังหลวง อีกหลังหนึ่งไว้พระพุทธรูปเหมือนอย่างหอพระสุราลัยพิมานในวังหลวง

๓. ซ่อมพระที่นั่งสุทธาสวรรย์

๔. สร้างพระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลก ขึ้นแทนที่พระที่นั่งพิมานดุสิดา

๕. สร้างวัดบวรสถานสุทธาวาส ดังได้บรรยายมาแล้วในตอนต้น

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบวรราชเจ้าในสามรัชกาลแรกได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจร่วมกันในการทรงสร้างบ้านเมืองให้มั่นคงแข็งแรงและงดงามตามแบบ *"ครั้งบ้านเมืองดี"* แห่งกรุงศรีอยุธยา ครั้นพอเสร็จงานทรงสร้างแล้ว ก็หาใช่ว่าพระองค์ท่านจะ

---

๒๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานวังหน้า**, หน้า ๓๒

ได้ทรงพักผ่อนหย่อนพระทัยให้สำราญพระอิริยาบถไม่ ด้วยมีงานพระราชสงครามเพื่อต่อต้านอริราชศัตรูซึ่งมารบกวนประเทศบ้านเมืองทั้งจากแดนตะวันตกและตะวันออก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็ทรงพระอุตสาหะวิริยะปกป้องบ้านเมืองให้พ้นภัย และทรงจรรโลงประเทศชาติให้วัฒนาถาวรสืบต่อมา

บทที่ ๒
สงครามกับพม่า—ความเป็นไป ในประเทศพม่า

กษัตริย์ราชวงศ์อลองพญา

อลองพญา	(Alaungpaya)	พ.ศ. ๒๒๙๔-๒๓๐๓
มังลอก	(Naugdawgyi)	พ.ศ. ๒๓๐๓-๒๓๐๖
มังระ	(Hsinbyushin)	พ.ศ. ๒๓๐๖-๒๓๑๙
จิงกูจา	(Singu)	พ.ศ. ๒๓๑๙-๒๓๒๔
มังหม่อง	(Maung Maung)	พ.ศ. ๒๓๒๔-๒๓๒๔
ปดุง	(Bodawpaya)	พ.ศ. ๒๓๒๔-๒๓๖๒
จักกายแมง	(Bagyidaw)	พ.ศ. ๒๓๖๒-๒๓๘๐
แสรกแมง	(Thrrawaddy Min)	พ.ศ. ๒๓๘๐-๒๓๘๙
พุกาม	(Pagan Min)	พ.ศ. ๒๓๘๙-๒๓๙๖
มินดง	(Mindon Min)	พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๔๒๐
ธีบอ	(Thebaw)	พ.ศ. ๒๔๒๐-๒๔๒๘

ราชวงศ์อลองพญาเริ่มขึ้นเมื่อมังอองไจยะรวบรวมพวกชาวพม่าต่อสู้มอญ ซึ่งขณะนั้นเป็นใหญ่เหนือพม่า แล้วตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่บ้านมุตโชโบ (ต่อมาตั้งเป็นเมืองรัตนสิงค์) ใช้นามว่าพระเจ้าอลองมินตยาคยี หรือที่เรียกกันว่าพระเจ้าอลองพญา แล้วยกทัพไปตีเมืองอังวะได้เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๖ พระเจ้าอลองพญาตีหัวเมืองมอญทั้งหลายไว้ในอำนาจได้ พวกมอญหนีพม่าเข้ามาในเขตไทย และเป็นสาเหตุให้ไทยต้องเริ่มทำสงครามกับพม่าอีกใน พ.ศ. ๒๓๐๒ เมื่อทัพพม่าติดตามมอญเข้ามา พระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๐๓ มังลอกราชบุตรพระองค์ใหญ่ได้รับราชสมบัติ เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้ามังลอกนั้น มังหม่องราชบุตรยังมีพระชนม์น้อย ราชสมบัติจึงตกอยู่กับมังระพระอนุชา ในรัชกาลพระเจ้ามังระนี้เองกองทัพพม่าได้ตีกรุงศรีอยุธยาแตกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ แต่เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงกู้กรุงศรีอยุธยาคืนจากพม่าได้ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น เป็นเวลาที่พระเจ้ามังระไม่มีกำลังพอที่จะกลับมาโจมตีเมืองไทยอีก เพราะกำลังทำสงครามกับชาวจีนอยู่ เมื่อสงครามกับจีนสงบลงแล้วจึงหันมาทำสงครามกับไทยอีกระหว่าง พ.ศ. ๒๓๑๓—พ.ศ. ๒๓๑๙ แต่เมื่อถึงรัชกาลพระเจ้าจิงกูจาผู้ซึ่งไม่สามารถในการปกครองและ

การรบ เมืองไทยจึงว่างศึกพม่าไปเกือบ ๑๐ ปี เมื่อปลายรัชกาลพระเจ้ามังระนั้น มังหม่องโอรสของพระเจ้ามังลอกเจริญพระชันษาขึ้น พระเจ้ามังระเกรงว่ามังหม่องจะชิงราชสมบัติจึงคิดจะกำจัดมังหม่องเสีย แต่พระราชชนนีซึ่งเป็นย่าของมังหม่องด้วยได้ทรงขอร้องไว้สัญญาว่าจะบังคับให้มังหม่องผนวชจนตลอดพระชนม์ชีพ ไม่ให้มาเกี่ยวข้องกับราชการแผ่นดิน พระเจ้ามังระมีราชบุตรสองพระองค์ องค์ใหญ่คือจิงกูจาซึ่งเป็นโอรสประสูติแต่พระมเหสี องค์เล็กชื่อแซลงจาเป็นบุตรพระสนม จิงกูจามีความประพฤติเสเพลโปรดคบคนพาล ใน พ.ศ. ๒๓๑๗ พระเจ้ามังระประชวรหนัก จำเป็นต้องมอบราชสมบัติให้แก่จิงกูจาเพราะเกรงจะเกิดการจลาจลถ้ายกให้กับผู้อื่น เมื่อพระเจ้าจิงกูจาเสวยราชสมบัติแล้วเกรงว่าจะมีผู้คิดร้าย ได้โปรดให้จับแซลงจาราชอนุชาสำเร็จโทษเสีย แล้วเรียกกองทัพอะแซหวุ่นกี้ ซึ่งกำลังมารบอยู่ที่เมืองพิษณุโลกกลับไป และพาลหาเหตุถอดยศอะแซหวุ่นกี้เสีย ได้สำเร็จโทษพระเจ้าอาพระองค์ใหญ่ แล้วเนรเทศพระเจ้าอาอีก ๓ องค์ คือ มังเวง (ตะแคงปดุง) มังจู (ตะแคงพุกาม) และ มังโพเชียง (ตะแคงแปงตะแล) ออกจากกรุงอังวะ พระเจ้าจิงกูจาไม่มีราชบุตรเกิดแต่พระมเหสี ได้ยกธิดาของอำมาตย์อะตวนหวุ่นขึ้นเป็นสนมเอก แล้วตั้งอะตวนหวุ่นเป็นขุนนางผู้ใหญ่ วันหนึ่งพระเจ้าจิงกูจาพิโรธนางสนมเอกนั้นจึงให้เอาไปถ่วงน้ำ แล้วถอดบิดาของนางลงเป็นไพร่ อะตวนหวุ่นโกรธแค้นได้ไปคบคิดกับตะแคง-ปดุง ซึ่งเป็นพระเจ้าอาพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าจิงกูจาที่เหลืออยู่และอะแซหวุ่นกี้ ปรึกษากันจะกำจัดพระเจ้าจิงกูจาเสีย ในชั้นแรกกะว่าจะสนับสนุนมังหม่องที่บวชเป็นสามเณรอยู่ให้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน

พ.ศ. ๒๓๒๔ พระเจ้าจิงกูจาเสด็จประพาสหัวเมือง มังหม่องสึกจากสามเณรเข้ากับพวกกบฏซึ่งเข้าปล้นยึดเมืองอังวะได้ มังหม่องขึ้นว่าราชการ แต่ไม่มีความสามารถในการปกครองบ้านเมือง พวกโจรที่ช่วยเหลือปล้นเมืองอังวะนั้น ได้เที่ยวแย่งชิงทรัพย์สมบัติของชาวเมือง มังหม่องไม่สามารถจะจัดการอย่างไร พวกข้าราชการจึงพร้อมใจกันเชิญตะแคงปดุงขึ้นครองราชสมบัติ มังหม่องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเพียง ๑๑ วัน พระเจ้าปดุงก็จับสำเร็จโทษเสีย ฝ่ายพระเจ้าจิงกูจาเมื่อได้ทราบว่ามังหม่องชิงราชสมบัติได้ ก็คิดจะหนีไปอยู่ที่เมืองกะแซ แต่ยังเป็นห่วงพระราชชนนี จึงลอบลงมาใกล้เมืองอังวะ มีหนังสือไปทูลพระราชชนนีให้ทรงทราบว่าจะหนีไป แต่พระราชชนนีห้ามไว้ว่า เป็นกษัตริย์ถึงจะตายก็ควรจะตายในบ้านเมืองของตน พระเจ้าจิงกูจาจึงเกิดมานะ พาสมัครพรรคพวกที่เหลืออยู่เข้ายังเมืองอังวะ อะตวนหวุ่นทราบดังนั้น จึงคุมรี้พลมาล้อมจับพระเจ้าจิงกูจาแล้วปลงพระชนม์เสีย ครั้นพระเจ้าปดุงทราบว่าอะตวนหวุ่นปลงพระชนม์พระเจ้าจิงกูจา ก็ทรงพระพิโรธ ว่าไม่ควรฆ่าฟันเจ้านายโดยพลการ จึงให้เอาตัวอะตวนหวุ่นไปประหารชีวิตเสีย

ขณะที่เกิดการชิงราชสมบัติกันวุ่นวายในเมืองพม่านั้น บรรดาเมืองขึ้นของพม่าก็พากันกระด้างกระเดื่อง บางเมืองถึงกับส่งกองทัพเข้าปล้นเมืองอังวะ พระเจ้าปดุงต้องทำสงคราม

ปราบปรามหัวเมืองเหล่านี้อยู่หลายปี พระเจ้าปดุงทรงมีความสามารถในการทำสงครามยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใด ๆ แห่งราชวงศ์อลองพญา ทรงปราบปรามหัวเมืองมอญ และไทยใหญ่ได้ราบคาบ ทรงสร้างราชธานีใหม่ที่เมืองอมรปุระ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๖ ต่อจากนั้นก็ได้ยกกองทัพไปตีได้เมืองมณีปุระและยะไข่ แต่การปราบหัวเมืองใด ๆ ก็หาเพิ่มพูนเกียรติยศของกษัตริย์พม่าเทียบเท่าการปราบเมืองไทยได้ไม่ ดังนั้น พระเจ้าปดุงจึงได้เป็นผู้เริ่มสงครามไทย-พม่าขึ้นอีกใน พ.ศ. ๒๓๒๘

พระเจ้าปดุงเตรียมกองทัพมาตีเมืองไทย เกณฑ์คนทั้งจากในราชธานี ตามหัวเมืองและเมืองประเทศราชทั้งปวง รวมไพร่พลได้ประมาณ ๑๔๔,๐๐๐ คน จัดเป็นทัพใหญ่ ๙ ทัพ

ทัพที่ ๑ มีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ คน ยกเข้าตีเมืองไทยทางหัวเมืองปักษ์ใต้มาตั้งชุมนุมพลอยู่ที่เมืองมะริด ทัพบกมีหน้าที่เข้าตีตั้งแต่ชุมพรถึงสงขลา ส่วนทัพเรือให้ตีหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ตั้งแต่เมืองตะกั่วป่าถึงถลาง (ภูเก็ต-เกาะภูเก็ตเดิมเรียกว่าเกาะถลางหรือถลาง ปัจจุบันนี้เมื่อภูเก็ตเป็นจังหวัด ถลางจัดเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดภูเก็ต) กองทัพที่หนึ่งนี้มีหน้าที่รวบรวมเสบียงอาหารไว้สำหรับกองทัพหลวงด้วย

ทัพที่ ๒ มีกำลังทหาร ๑๐,๐๐๐ คน มาตั้งอยู่ที่ทวาย ให้เดินทัพเข้าทางด่านบ้องตี้ ตีเมืองราชบุรี เพชรบุรี ลงไปบรรจบกับทัพที่หนึ่งที่เมืองชุมพร

ทัพที่ ๓ มีกำลัง ๓๐,๐๐๐ คน ยกเข้ามาทางเมืองเชียงแสน ตีเมืองลำปางและหัวเมืองทางริมแม่น้ำแควใหญ่ และแม่น้ำยมตั้งแต่เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย ลงมาบรรจบกองทัพหลวงที่กรุงเทพฯ

ทัพที่ ๔ มีทหาร ๑๑,๐๐๐ คน ทัพที่ ๕ ทหาร ๕,๐๐๐ คน ทัพที่ ๖ ถือพล ๑๒,๐๐๐ คน ทัพที่ ๗ ถือพล ๑๑,๐๐๐ คน และทัพที่ ๘ มีจำนวน ๕๐,๐๐๐ คน มาตั้งอยู่ที่เมาะตะมะ จะเดินทัพตามลำดับกันเข้าเมืองไทยทางด่านเจดีย์สามองค์ มุ่งเข้าตีกรุงเทพฯ ทัพที่ ๖ และ ทัพที่ ๗ นั้นมีราชบุตรของพระเจ้าปดุงเป็นแม่ทัพ ส่วนทัพที่ ๘ เป็นทัพหลวงมีองค์พระเจ้าปดุงเป็นแม่ทัพเอง

ทัพที่ ๙ ยกเข้าทางด่านแม่ละเมาแขวงเมืองตาก มีจำนวนพล ๕,๐๐๐ คน ตีหัวเมืองเหนือทางริมแม่น้ำปิงตั้งแต่เมืองตาก กำแพงเพชร ให้ลงมาบรรจบกับทัพหลวงที่กรุงเทพฯ

ศึกพระเจ้าปดุงครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ใหญ่ที่สุดในพงศาวดารไทยและพม่า พม่าได้ทุ่มเทกำลังทั้งหมดเข้าโจมตีเมืองไทยทุกทางที่จะเข้ามาได้ในเวลาเดียวกัน จะเห็นได้ว่าเมื่อครั้งพระเจ้าบุเรงนอง หรือพระเจ้าอลองพญายกกองทัพเข้าโจมตีเมืองไทยนั้น ทั้งสองพระองค์มักจะยกเข้ามา

ทางเดียว หรือสองทาง ถ้าเทียบกับพระเจ้าปดุงแล้วจะเห็นได้ว่าถึงแม้พระเจ้าปดุงจะมีความสามารถในการรบอย่างยากที่จะหาผู้ใดเสมอได้ก็จริง แต่ยุทธวิธีในการรบของพระองค์นั้น ยังด้อยกว่าพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองอยู่มาก เพราะพระองค์ทรงกะแผนการณ์พลาดผิดด้วยข้อสำคัญ ๒ ข้อ คือ

๑. การแบ่งแยกกำลังกองใหญ่ให้เข้ามาหลาย ๆ ทาง แทนที่จะเข้ามาเป็นกลุ่มก้อน จึงเป็นการยากมากที่จะกำหนดให้มาถึงจุดหมายปลายทาง (คือกรุงเทพ) พร้อมกันเพราะระยะทางไม่เท่ากันประการหนึ่ง และเพราะลักษณะของภูมิประเทศสำหรับการเดินทางต่างกันอีกประการหนึ่ง

๒. การลำเลียงและการจัดหาอาหารสำหรับกองทัพทั้ง ๙ ซึ่งมีจำนวนทหารทั้งหมดประมาณเกือบ ๑๕๐,๐๐๐ คนนั้นเป็นการลำบากมาก

ฝ่ายไทยเมื่อทราบข่าวศึกพม่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดให้ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ ปรึกษาถึงการที่จะรับศึกพม่า ฝ่ายไทยมีกำลังน้อยกว่าพม่าประมาณครึ่งหนึ่ง คือมีจำนวนพลอยู่เพียง ๗๐,๐๐๐ คนเศษ ถ้าจะแบ่งทหารออกไปรักษาเขตแดนทุกทางที่พม่ายกเข้ามาก็จะเสียเปรียบ จึงเห็นควรรวบรวมกำลังออกไปรับศึกพม่าทางด้านที่สำคัญก่อน กองทัพใหญ่ของพม่าคือทัพที่เข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้จัดกองทัพสู้กับพม่าเป็นสี่ทัพ คือ

ทัพที่ ๑ ให้กรมพระราชวังหลัง หรือกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (เวลานั้นดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์) เป็นแม่ทัพมีกำลังพล ๑๕,๐๐๐ คน ไปขัดตาทัพอยู่เมืองนครสวรรค์ คอยป้องกันทัพที่ ๓ และทัพที่ ๔ ของพม่าไม่ให้ล้ำเขตนครสวรรค์ลงมาจนกว่าทัพใหญ่ของไทยที่กาญจนบุรีจะตีกได้เรียบร้อย

ทัพที่ ๒ เป็นทัพใหญ่กว่าทุกทัพ มีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ คน สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (กรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า) ทรงเป็นแม่ทัพยกไปตั้งที่เมืองกาญจนบุรี (เมืองเก่า) คอยต่อสู้ทัพของพระเจ้าปดุงที่จะยกเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์

ทัพที่ ๓ ให้เจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) กับเจ้าพระยายมราช คุมพล ๕,๐๐๐ คนไปตั้งอยู่ที่ราชบุรี คอยรักษาทางลำเลียงของทัพที่ ๒ และคอยกันทัพพม่าทางใต้

ทัพที่ ๔ กองทัพหลวง จำนวนพล ๒๐,๐๐๐ คน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นจอมทัพ ตั้งอยู่ที่กรุงเทพฯ เป็นกองหนุน ถ้ากำลังตีกด้านไหนหนักจะได้ยกไปช่วยด้านนั้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า ถึงแม้ว่ากำลังทหารของไทยจะน้อยกว่าพม่ามากก็ตาม แต่มีกำลังใจเข้มแข็ง เพราะได้แม่ทัพที่มีความสามารถ ทหารไทยมีความรู้ในด้านภูมิประเทศดี มีความชำนาญในการรบเนื่องจากได้ทำสงครามกู้บ้านเมืองมามาก และมีความสามัคคีพร้อมเพรียง ประสานงานกันได้เป็นอย่างดี

การรบที่ลาดหญ้า สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จยกกองทัพออกไปถึงเมืองกาญจนบุรี (เก่า) ตั้งค่ายมั่นที่ทุ่งลาดหญ้าเชิงเขาบรรทัดหลายค่ายคอยสกัดกองทัพพม่าไม่ให้ลงมาจากเขาได้ กองทัพที่ ๔ ของพม่าก็ยกเข้ามาพบกับกองมอญซึ่งเป็นกองหน้าของไทย กองมอญล่าถอย พม่าจึงตามตีมาถึงทุ่งลาดหญ้าที่กองทัพของกรมพระราชวังบวรฯ ตั้งรับอยู่

ยุทธวิธีที่ไทยไปตั้งรับทัพพม่าที่ลาดหญ้าคราวนี้ผิดกับวิธีที่ไทยใช้สู้รบกับพม่าในครั้งก่อน ๆ ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ หรือครั้งสมเด็จพระนเรศวรนั้นเกือบทุกคราว เว้นแต่ครั้งสงครามยุทธหัตถี ถ้าพม่ายกกองทัพใหญ่เข้ามา ไทยมักตั้งทัพต่อสู้ที่พระนครศรีอยุธยาเพราะมีชัยภูมิเหมาะที่จะรับศึก คือ มีลำน้ำล้อมรอบ และบริเวณรอบ ๆ กรุงก็เป็นที่ลุ่ม เมื่อถึงหน้าน้ำน้ำจะท่วมหมดถ้ารักษากรุงอยู่ได้จนถึงฤดูน้ำหลาก ข้าศึกก็ต้องยกทัพกลับไป แม้เมื่อสร้างกรุงเทพมหานครฯ ก็คิดถึงการรับทัพข้าศึกด้วยวิธีนี้เป็นข้อใหญ่เช่นเดียวกัน ดังได้กล่าวแล้ว คือ ใช้ลำน้ำล้อมรอบพระนคร แต่ครั้นเมื่อพม่ายกทัพใหญ่มุ่งเข้ามาโจมตีกรุงเทพ ฯ เข้าจริง ๆ ในครั้งแรกนี้ทางฝ่ายไทยกลับเปลี่ยนยุทธวิธี ใช้กองทัพใหญ่ออกไปรับนอกเมืองหลวง "คงเป็นเพราะพิจารณาเห็นว่าที่ทุ่งลาดหญ้าอยู่ต่อเชิงเขาบรรทัดทางที่พม่าต้องเดินทัพข้ามเข้ามา ถ้าไทยรักษาทุ่งลาดหญ้าไว้ได้ กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาก็ต้องตั้งอยู่บนภูเขาอันเป็นที่กันดารจะหาเสบียงอาหารเลี้ยงกองทัพและจะเดินกระบวนทัพก็ยาก เปรียบเหมือนข้าศึกต้องอยู่ในตรอก ไทยสกัดคอยอยู่ปากตรอกถึงกำลังน้อยกว่าก็พอจะสู้ได้" •

กองทัพหน้าของพม่าเมื่อมาปะทะกับกองทัพหน้าของไทยก็จำเป็นต้องหยุดอยู่ที่เชิงเขา ดังนั้น กองทัพที่ยกตามหลังมาก็ต้องหยุดอยู่บนภูเขาเป็นระยะกันไป ทัพที่ ๖ ของพม่าตั้งอยู่ที่ท่าดินแดง ทัพที่ ๗ อยู่ที่สามสบ ส่วนทัพหลวง คือ ทัพที่ ๘ นั้นตั้งอยู่ที่ปลายลำน้ำลอนซึ่งพ้นด่านเจดีย์สามองค์เข้ามาเล็กน้อย กองทัพพม่าที่ตั้งอยู่บนภูเขาจะหาเสบียงอาหารในแดนไทยก็ไม่ได้ จึงต้องขนเสบียงจากแดนพม่าเข้ามาส่งให้ทุกทัพนับว่ายากลำบากมาก พม่าจึงเสียเปรียบไทยตั้งแต่เริ่มยกทัพเข้ามาในเขตไทยดังนี้

• สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า** พิมพ์ครั้งที่ ๓ , (กรุงเทพ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๑), หน้า ๕๖๖-๕๖๗

เมื่อทัพหน้าของพม่าตั้งค่ายลงที่เชิงเขาบรรทัดแล้ว สมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ จึงมีรับสั่งให้ทัพไทยเข้าตีค่ายพม่า แต่ในชั้นแรกนี้พม่ายังคงต่อสู้อย่างเข้มแข็ง ต่อมาทรงสั่งจัดกองโจรออกคอยซุ่มสกัดตีกองลำเลียงเสบียงอาหารทางลำน้ำไทรโยค พม่าก็ขัดสนเสบียงอาหารยิ่งขึ้น ในระยะนั้นเอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เสด็จยกกองทัพหลวงหนุนไปจากกรุงเทพฯ แต่สมเด็จพระอนุชาธิราชฯ ได้กราบทูลว่า การรบทางนี้ฝ่ายไทยกำลังจะได้เปรียบ เพราะทหารพม่าอดอยากมาก ขอให้เสด็จกลับคืนกรุงเทพฯ คอยช่วยเหลือทางอื่นจะดีกว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จคืนพระนคร

สมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ ทรงกระทำกลอุบายลวงพม่า คือ ในเวลากลางคืนมีรับสั่งให้แบ่งกองทัพกลับออกมาให้พ้นจากสายตาพม่า ครั้นรุ่งเช้าก็ให้กองทัพถือธงทิวเดินขบวนกลับเข้ามาเนือง ๆ พม่าผู้อยู่ที่สูงบนเขาแลเห็นประหนึ่งว่ากองทัพไทยมีกำลังหนุนมาเพิ่มเติมทุกวันก็ยิ่งครั่นคร้ามหมดกำลังใจลงทุกที จึงได้พ่ายแพ้แก่กองทัพไทยโดยง่าย อาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงชนะศึกด้วยทรงใช้สงครามจิตวิทยา ครั้นทรงเห็นว่าพม่าอดอยากและครั่นคร้ามมากพอแล้ว ในวันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๒๘ จึงมีรับสั่งให้กองทัพไทยระดมเข้าโจมตีค่ายพม่าพร้อมกัน พม่ากองทัพที่ ๔ และกองทัพที่ ๕ แตกพ่ายไปยังกองหลัง ฝ่ายพระเจ้าปดุงครั้นทรงทราบว่ากองทัพหน้าของพระองค์แตกพ่ายแล้ว จึงเห็นว่าจะรบต่อไปไม่สำเร็จประกอบกับทหารในกองทัพของพระองค์เองก็ขาดแคลนเสบียงอาหาร และเกิดความเจ็บไข้ จึงสั่งให้เลิกทัพกลับไปเมืองเมาะตะมะ

ฝ่ายกองทัพที่ ๒ ของพม่าที่เข้ามาทางทวาย ยกเข้ามาทางด่านบ้องตี้ แต่ทางนั้นต้องข้ามภูเขา กันดารกว่าทางด่านเจดีย์สามองค์ จึงเดินทัพได้ช้ามาก กองหน้าของพระยาทวายมาตั้งค่ายอยู่ที่นอกเขางู เจ้าพระยาธรรมาและเจ้าพระยายมราชซึ่งตั้งอยู่ที่ราชบุรีไม่ทราบว่าพม่ายกเข้ามาแล้ว ต่อเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีชัยชนะที่ลาดหญ้าแล้วได้แบ่งกำลังทหารมาช่วยทางชุมพร และเมื่อทราบว่ากองทัพพม่ามาตั้งค่ายอยู่นอกเขางู จึงยกทัพเข้าตีค่ายพม่า พม่าแตกหนีทั้งทัพหน้าและทัพหลัง กองทัพไทยจับทหารพม่าและช้างม้า พาหนะได้มาก ที่เหลือหนีกลับไปเมืองทวาย

การรบทางเหนือ กองทัพที่ ๓ ของพม่าที่มาทางเชียงแสน มีเจ้าเมืองตองอูเป็นแม่ทัพได้ยกเข้ามาตีเมืองไทย ๒ ทาง ทางหนึ่งมีพล ๕,๐๐๐ คน ยกลงมาทางแจ้ห่มให้ลงมาตีสวรรคโลก สุโขทัย พิชัย พิษณุโลก อีกทางหนึ่งมีโปมะยุง่วนและทหาร ๓,๐๐๐ คนเป็นกองหน้า ตัวเจ้าเมืองตองอูเป็นกองหลวงยกลงมาทางเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงใหม่เวลานั้นร้างมาตั้งแต่เมื่อพม่ายกลงมาตีในสมัยกรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๙ แล้ว เจ้าเมืองตองอูจึงยกเลยลงมาถึงลำปาง พระยากาวิละเจ้าเมืองลำปางต่อสู้พม่าเป็นสามารถ พม่าเข้าเมืองไม่ได้ ส่วนทางสวรรคโลกและหัวเมืองเหนืออื่น ๆ

ไพร่บ้านพลเมืองไม่มีกำลังพอจะต่อสู้ได้ กองทัพพม่าที่ลงมาทางแจ้ห่ม จึงได้หัวเมืองเหนือทั้งปวงมาจนถึงเมืองพิษณุโลก

ฝ่ายกองทัพที่ ๙ ของพม่า มีจอข่องนรทาเป็นแม่ทัพพร้อมด้วยพล ๕,๐๐๐ คน ได้ยกเข้าทางด่านแม่ละเมาเดินทัพเข้ามาโดยง่าย เมืองตากยอมอ่อนน้อมต่อพม่าโดยดี จอข่องนรทาจึงเดินทัพเข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตาก

เมื่อกรมพระราชวังหลังได้ยกกองทัพขึ้นไปรับทัพพม่าทางเหนือนั้น เป็นเวลาที่กองทัพพม่ายกล่วงเข้ามาในแดนไทยแล้วทั้ง ๒ ทาง ได้ทรงแบ่งกองทัพออกไปรักษาเมืองสำคัญ ๓ แห่ง คือ พิจิตร นครสวรรค์ และชัยนาท กองทัพที่ ๓ ของพม่าที่ยกลงมาทางเมืองสวรรคโลกได้มาตั้งค่ายอยู่ที่ปากพิงใต้เมืองพิษณุโลก ปากพิงเป็นที่รวมของลำน้ำยมและแม่น้ำแควใหญ่ ส่วนกองทัพที่ ๙ ก็ตั้งอยู่ที่บ้านระแหงดังกล่าวแล้ว กองทัพกรมพระราชวังหลังที่ยกขึ้นไปครั้งนี้ได้รับคำสั่งให้ขึ้นไปป้องกันมิให้กองทัพพม่าล่วงล้ำเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ได้ ในขณะที่ไทยยังรบกับพม่าอยู่ทางกาญจนบุรี กรมพระราชวังหลังจึงยังคงตั้งมั่นอยู่มิได้ยกไปรบพุ่งข้าศึกที่ปากพิงและบ้านระแหง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงปรึกษากับสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อครั้งเสด็จออกไปที่ลาดหญ้า ตกลงกันว่าถ้าทัพพม่าทางด่านเจดีย์สามองค์ถอยกลับไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปช่วยรบพม่าทางเหนือ ส่วนกรมพระราชวังบวรฯ จะเสด็จลงไปช่วยทางใต้ ดังนั้นเมื่อกองทัพพม่าที่ลาดหญ้าแตกไปแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ จึงมีรับสั่งให้พระยากลาโหมราชเสนา คุมกองทัพหน้าลงมาช่วยทางชุมพร และได้มาพบกับกองทัพพม่าที่ราชบุรีดังได้กล่าวแล้ว พระองค์เองเสด็จกลับเข้ามาจัดกองทัพใหม่ในกรุงเทพฯ แล้วจึงเสด็จโดยทางเรือตามลงไปยังเมืองชุมพร ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ได้เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปทางเหนือเพื่อสมทบกับทัพของกรมพระราชวังหลัง ได้มีรับสั่งให้ทัพไทยที่เมืองชัยนาทยกขึ้นไปตีพม่าที่บ้านระแหง ส่วนกองทัพหลวงยกตามขึ้นไปถึงนครสวรรค์ แล้วยกหนุนกองทัพของกรมพระราชวังหลังและทัพไทยที่ตั้งอยู่ที่พิจิตรเข้าโจมตีค่ายพม่าที่ปากพิง รบกันตั้งแต่เช้าจนค่ำ กองทัพพม่าแตก ไทยได้ค่ายพม่าทุกค่ายแล้วแบ่งกำลังไล่ติดตามออกไป และเลยขึ้นไปตีทัพพม่าที่ตั้งล้อมเมืองลำปางไว้ด้วย องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเองได้เสด็จถอยทัพกลับมาตั้งที่นครสวรรค์

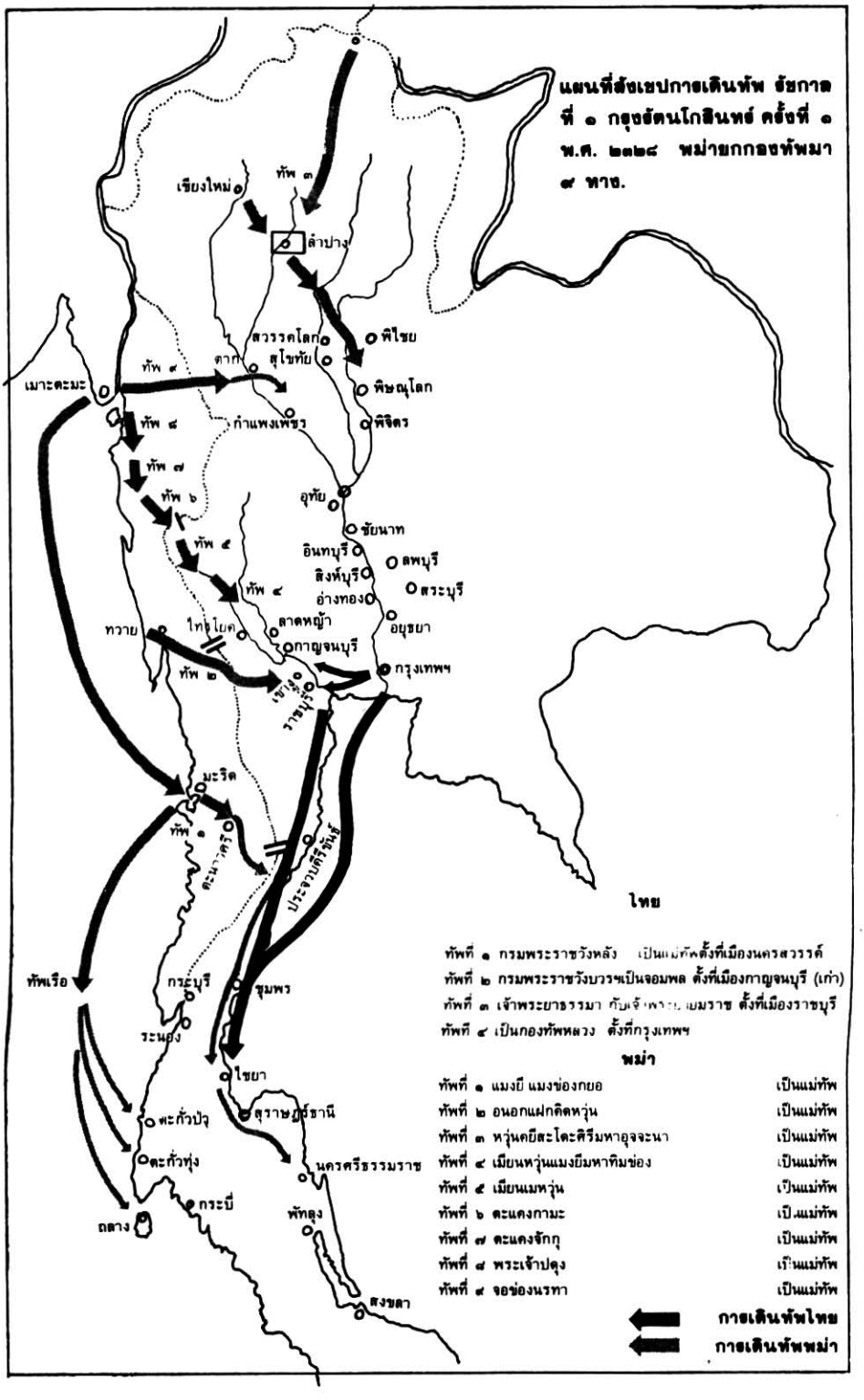
ฝ่ายกองทัพที่ ๙ ของพม่าที่ตั้งอยู่ที่บ้านระแหง จอข่องนรทาแม่ทัพได้ทราบข่าวว่ากองทัพพม่าที่ปากพิงแตกหนีไปแล้ว และคงจะได้ข่าวกองทัพพระเจ้าปดุงถอยทัพแล้วด้วยจึงไม่รออยู่ต่อสู้กับกองทัพไทยซึ่งเวลานั้นยกขึ้นไปถึงเมืองกำแพงเพชร ได้ถอยทัพกลับไปทางด่านแม่ละเมา

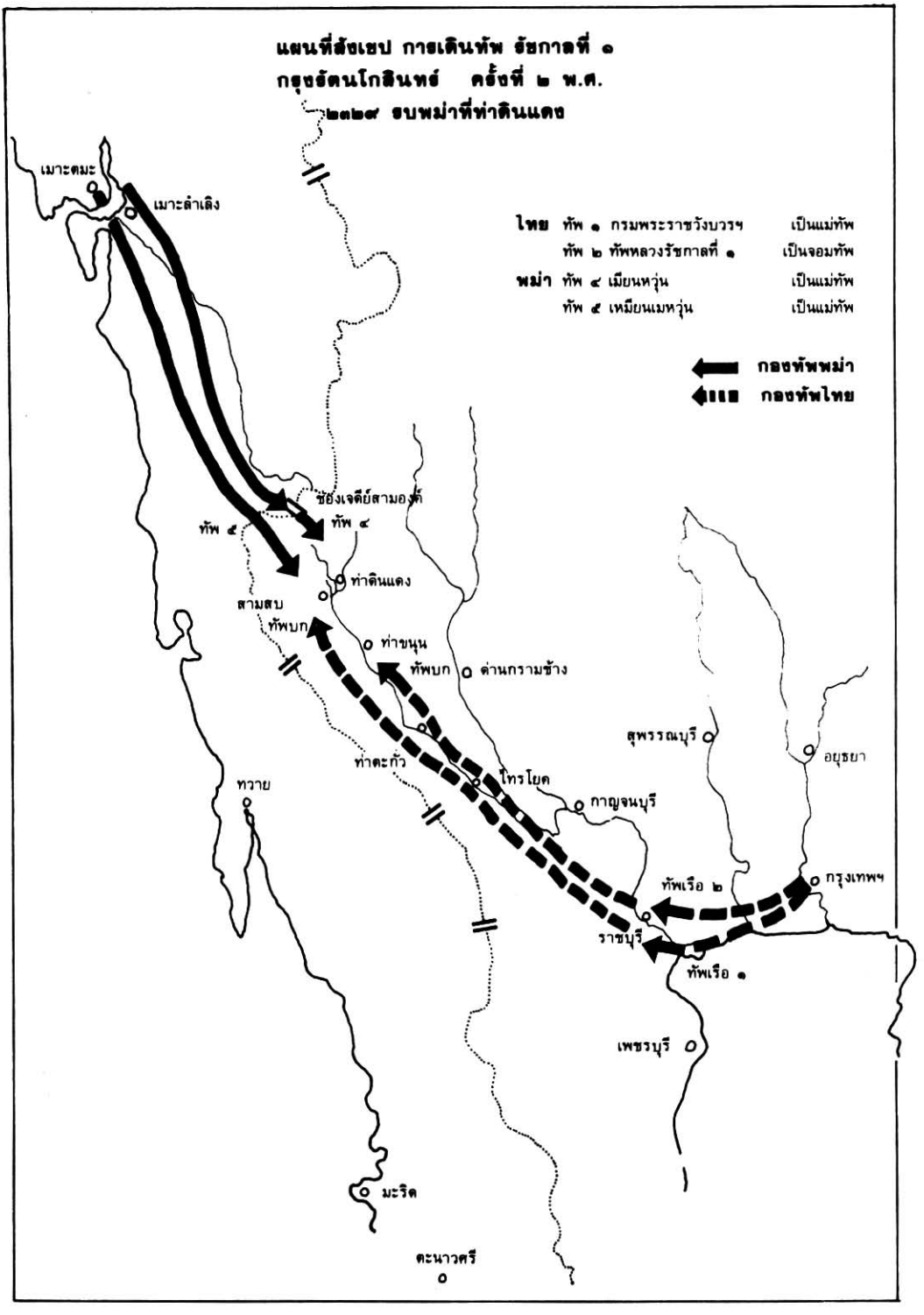
เสียก่อนที่จะได้ต่อสู้กับกองทัพไทย ส่วนทหารไทยที่ไปทางเมืองลำปางไปทันทัพพม่าที่ล้อมเมืองอยู่ กองทัพไทยเข้าระดมตีค่ายพม่า และกองทัพของพระยากาวิละจากในเมืองก็ตีกระหนาบออกมา รบกันไม่กี่ชั่วโมงกองทัพของเจ้าเมืองตองอูก็แตกพ่ายกลับออกไปทางเมืองเชียงแสนในเดือนเมษายน (เดือน ๕) พ.ศ. ๒๓๒๙

การรบทางใต้ กองทัพที่ ๑ ของพม่ามาตั้งชุมนุมอยู่ที่เมืองมะริดได้แบ่งกำลัง ๓,๐๐๐ คน ยกเป็นกองทัพเรือมาตีถลาง ส่วนที่เหลือยกเป็นกองทัพบก ตีเมืองกระบุรี ระนอง แล้วยกข้ามแหลมมลายูเข้ามาตีเมืองชุมพร ผู้รักษาเมืองไม่มีกำลังพอที่จะต่อสู้จึงอพยพผู้คนหนีเข้าป่า พม่าเข้าเก็บริบทรัพย์สมบัติแล้วเผาเมืองชุมพรเสีย ต่อจากนั้นก็ยกลงไปตีได้เมืองไชยาอีกเมืองหนึ่ง เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) ทราบข่าวศึกพม่าก็เตรียมต่อสู้รักษาเมือง จัดทัพขึ้นมารับทัพพม่าที่ท่าข้าม (ตรงสะพานรถไฟข้ามแม่น้ำตาปี) นายทัพพม่าได้ทำกลอุบายบังคับคนไทยที่จับไว้ได้ให้ร้องบอกชาวนครศรีธรรมราชว่ากรุงเทพฯ เสียแก่พม่าแล้ว ถ้ายังขืนต่อสู้ หากพม่าเข้าเมืองได้จะฆ่าเสียให้สิ้น เจ้าพระยานคร (พัฒน์) เห็นสมจริงดังคำลวงเพราะได้บอกข่าวศึกพม่าขึ้นไปกรุงเทพฯ เป็นเวลานานแล้วก็ไม่เห็นทัพจากกรุงเทพฯ ส่งลงไปช่วย จึงพากันอพยพหนีข้ามเขาบรรทัดไปซ่อนอยู่นอกอำเภอฉวาง พม่าจึงได้เมืองนครศรีธรรมราชโดยง่าย เก็บริบทรัพย์สมบัติและผู้คนไปเป็นเชลยเป็นอันมาก แต่ปรากฏว่าเรือที่บรรทุกทรัพย์สมบัติไปนั้นไปแตกล่มเสียก่อนที่จะถึงเมืองพม่า

กองทัพพม่าที่ไปทางเมืองถลาง ตีได้เมืองตะกั่วทุ่ง และตะกั่วป่า ข้ามไปตีเมืองถลาง (เก่า) ล้อมเมืองถลางไว้ บังเอิญเป็นเวลาที่พระยาถลางถึงแก่อนิจกรรม ยังไม่ได้ตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ คุณหญิงจันทร์ ภรรยาพระยาถลางกับนางมุกด์น้องสาว เป็นหัวหน้าปรึกษากันกับกรมการเมือง เกณฑ์ไพร่พล ตั้งค่ายขึ้นต่อสู้พม่า ป้องกันเมืองอย่างเข้มแข็ง ราษฎรทั้งชายและหญิงช่วยกันรบพุ่งต่อสู้ข้าศึก พม่าล้อมเมืองอยู่เดือนเศษก็ยังตีเอาเมืองถลางไม่ได้ เกิดขาดแคลนเสบียงอาหาร จึงต้องยกทัพกลับไป เมื่อเสร็จศึกพม่าแล้ว คุณหญิงจันทร์ภรรยาพระยาถลางและนางมุกด์ได้รับพระราชทานบำเหน็จความชอบ ทรงแต่งตั้งให้คุณหญิงจันทร์เป็นท้าวเทพสตรี และนางมุกด์เป็นท้าวศรีสุนทร

กองทัพกรมพระราชวังบวรฯ ที่ยกลงไปทั้งทัพบกและเรือไปถึงเมืองชุมพรโปรดให้กองทัพบกยกต่อลงไปถึงเมืองไชยา เวลานั้นพม่าอยู่ที่นครศรีธรรมราช เตรียมจะเข้าตีเมืองพัทลุง และสงขลาต่อไป ที่เมืองพัทลุง เจ้าเมืองและกรมการเมืองทราบข่าวว่าเมืองนครศรี-ธรรมราชเสียแก่ข้าศึกก็หลบหนีเอาตัวรอด แต่มีพระภิกษุองค์หนึ่งชื่อพระมหาช่วยซึ่งเป็นผู้ที่ชาวเมืองนับถือว่ามีวิชาอาคม ชักชวนชาวเมืองพัทลุงให้ต่อสู้รักษาเมืองไว้ รวบรวมผู้คนได้

แผนที่สังเขปการเดินทัพ รัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๒๘ พม่ายกกองทัพมา ๙ ทาง.
เชียงใหม่
ทัพ ๓
ลำปาง
สวรรคโลก
สุโขทัย
พิชัย
พิษณุโลก
พิจิตร
เมาะตะมะ
ทัพ ๙
ตาก
กำแพงเพชร
ทัพ ๘
ทัพ ๗
ทัพ ๖
ทัพ ๕
อุทัย
ชัยนาท
อินทบุรี
สิงห์บุรี
ลพบุรี
สระบุรี
ทัพ ๔
อ่างทอง
อยุธยา
ทวาย
ไทรโยค
ลาดหญ้า
กาญจนบุรี
กรุงเทพฯ
ทัพ ๒
เขางู
ราชบุรี
มะริด
ทัพ ๑
ตะนาวศรี
ประจวบคีรีขันธ์
ไทย
ทัพที่ ๑ กรมพระราชวังหลัง เป็นแม่ทัพ ตั้งที่เมืองนครสวรรค์
ทัพที่ ๒ กรมพระราชวังบวรฯเป็นจอมพล ตั้งที่เมืองกาญจนบุรี (เก่า)
ทัพที่ ๓ เจ้าพระยาธรรมา กับเจ้าพระยาสุรสีห์ ตั้งที่เมืองราชบุรี
ทัพที่ ๔ เป็นกองทัพหลวง ตั้งที่กรุงเทพฯ
พม่า
ทัพที่ ๑ แมงยี แมงข่องกยอ เป็นแม่ทัพ
ทัพที่ ๒ อนอกแฝกดิดหวุ่น เป็นแม่ทัพ
ทัพที่ ๓ หวุ่นตยีสะโตะศิริมหาอุจจะนา เป็นแม่ทัพ
ทัพที่ ๔ เมียนหวุ่นแมงยีมหาทิมข่อง เป็นแม่ทัพ
ทัพที่ ๕ เมียนเมหวุ่น เป็นแม่ทัพ
ทัพที่ ๖ ตะแคงกามะ เป็นแม่ทัพ
ทัพที่ ๗ ตะแคงจักกุ เป็นแม่ทัพ
ทัพที่ ๘ พระเจ้าปดุง เป็นแม่ทัพ
ทัพที่ ๙ จอข่องนรทา เป็นแม่ทัพ
การเดินทัพไทย
การเดินทัพพม่า
ทัพเรือ
กระบุรี
ชุมพร
ระนอง
ไชยา
สุราษฎร์ธานี
พะกั่วป่า
ตะกั่วทุ่ง
นครศรีธรรมราช
กระบี่
พัทลุง
ถลาง
สงขลา

แผนที่สังเขป การเดินทัพ รัชกาลที่ ๑
กรุงรัตนโกสินทร์ ครั้งที่ ๒ พ.ศ.
๒๓๒๙ รบพม่าที่ท่าดินแดง
เมาะตมะ
เมาะลำเลิง
ไทย ทัพ ๑ กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๒ ทัพหลวงรัชกาลที่ ๑ เป็นจอมทัพ
พม่า ทัพ ๔ เมียนหวุ่น เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๕ เหมียนเมหวุ่น เป็นแม่ทัพ
กองทัพพม่า
กองทัพไทย
ช่องเจดีย์สามองค์
ทัพ ๕
ทัพ ๔
ท่าดินแดง
สามสบ
ทัพบก
ท่าขนุน
ทัพบก
ด่านกรามช้าง
สุพรรณบุรี
อยุธยา
ท่าตะกั่ว
ทวาย
ไทรโยค
กาญจนบุรี
ทัพเรือ ๒
กรุงเทพฯ
ราชบุรี
ทัพเรือ ๑
เพชรบุรี
มะริด
ตะนาวศรี

ประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ยกกันมาตั้งคอยดักพม่าอยู่ระหว่างทางจากนครศรีธรรมราชไปพัทลุง แต่พม่ายังมิทันจะได้ยกมาทางนั้น เพราะได้ข่าวว่ากองทัพกรุงเทพฯยกลงไป จึงกลับขึ้นมารับทัพไทยพบกับกองทัพไทยที่ไชยา พม่ายังไม่ทันจะตั้งค่าย ไทยเข้าล้อมไว้รบกันอยู่จนค่ำเกิดฝนตกใหญ่ยิงปืนไม่ได้ทั้งสองฝ่าย พม่าจึงได้โอกาสตีหักออกจากที่ล้อมไปได้ กองทัพไทยไล่ติดตามไปในเวลากลางคืนคืนนั้น ฆ่าฟันพม่าล้มตายมาก กองหลังของพม่าทราบข่าวว่ากองหน้าแตกจึงถอยทัพหนีกลับไปทางเมืองกระบี่ เป็นอันว่าศึกพม่าที่เข้ามาเมืองไทยทั้ง ๕ ทางก็ต้องพ่ายแพ้กลับออกไปทั้งหมด เมื่อเสร็จสงครามครั้งนี้แล้ว สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้เสด็จไปประทับที่นครศรีธรรมราช และทรงจัดการเรื่องหัวเมืองปักษ์ใต้ดังจะได้กล่าวต่อไปในบทอื่น และกรมการเมืองต่าง ๆ ที่ได้ทิ้งเมืองหนีพม่าไปนั้น ก็โปรดให้กลับมารักษาตำแหน่งเดิม หาได้ทรงเอาโทษในการที่ได้ทิ้งบ้านเมืองไปไม่ พระมหาช่วยได้ลาสิกขาบทมารับราชการ ทรงตั้งให้เป็นพระยาทุกขราษฎร์ตำแหน่งกรมการเมืองพัทลุง สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ได้รับสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) ในครั้งนี้ด้วย

สงครามครั้งที่ ๒

พ.ศ. ๒๓๒๙

การสงครามครั้งนี้มีสาเหตุต่อเนื่องมาจากสงครามครั้งที่ ๑ เมื่อทำสงครามแพ้ไทยกลับไปนั้น พระเจ้าปดุงรู้สึกอัปยศอดสูมาก เพราะพระองค์ยังไม่เคยแพ้สงครามครั้งใดมาก่อนเลย จึงพยายามยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๒๙ นั้นเอง การยกกองทัพมาครั้งนี้พระเจ้าปดุงพยายามแก้ไขข้อผิดพลาดในครั้งก่อน จึงได้คิดกะการที่จะยกเป็นกระบวนทัพใหญ่มาทางด่านเจดีย์สามองค์ ซึ่งเป็นทางสะดวกและใกล้กรุงเทพฯ มากที่สุดทางเดียว สำหรับเรื่องเสบียงอาหาร ก็พยายามจัดหาเสบียงตามรายทางที่จะยกทัพมาไว้ให้พอเพียงและจะมาตั้งต่อเรือรบสำหรับทัพเรือที่ปลายลำน้ำไทรโยค กองทัพพม่าที่ถอยกลับออกไปคราวก่อนส่วนใหญ่ได้ไปพักอยู่ที่เมาะตะมะและทวาย ได้มีคำสั่งเกณฑ์เสบียงอาหารตามบรรดาหัวเมืองมอญ ตลอดถึงเมืองยะไข่ให้ส่งมารวมกันไว้ที่เมืองเมาะตะมะ ในปลายฤดูฝนได้เกณฑ์พลมาเพิ่มเติมที่เมาะตะมะ พระมหาอุปราชาราชบุตรพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าปดุงลงมาบัญชาการทัพอยู่ที่นั่น องค์พระเจ้าปดุงเองเสด็จเป็นทัพหลวงตามลงมาอีกทัพหนึ่ง พระมหาอุปราชาให้แม่ทัพที่ ๔ และที่ ๕ ที่เข้ามาครั้งก่อนคุมทหาร ๓๐,๐๐๐ คน ยกล่วงหน้าเข้าทางด่านเจดีย์สามองค์มาตั้งค่ายอยู่ที่ท่าดินแดงแห่งหนึ่งและที่สามสบอีกแห่งหนึ่ง ตั้งค่ายหลายค่าย ชักปีกกาถึงกัน ขุดสนามเพลาะ ปักขวากแน่นหนา แล้วปลูกยุ้งฉางวางเสบียงอาหารไว้ทุกระยะ ทำสะพานข้ามทุกแห่งที่ห้วยธาร ส่วนองค์พระมหาอุปราชก็ยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ คน ตามเข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่ริมแม่น้ำแม่กษัตริย์ใกล้กับด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทัพหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ใน "นิราศท่าดินแดง" ตอนหนึ่งว่า

"อ้ายพม่าตั้งอยู่ท่าดินแดง ตกแต่งค่ายรายไว้ถ้วนถี่
ทั้งเสบียงอาหารสารพัดมี ดังสร้างสรรค์ธานีทุกประการ
มีทั้งพ่อค้ามาขาย ร้านรายกระท่อมพลทุกสถาน
ด้านหลังทำทางวางสะพาน ตามละหานห้วยธารทุกตำบล
ร้อยเส้นมีฉางหว่างค่าย ถ่ายเสบียงอาหารทุกแห่งหน
แล้วแต่งกองร้อยอยู่คอยคน จนตำบลสามสบครบครัน
อันค่ายคูประตูหอรบ ตบแต่งสารพัดเป็นที่มั่น
ทั้งขวากหนามเชื่อนคูป้องกัน เป็นชั้นชั้นอันดับมากมาย"

เมื่อทางกรุงเทพฯ ทราบข่าวศึกพม่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้มีรับสั่งให้จัดทัพใหญ่ ๒ ทัพ ทัพที่หนึ่งมีจำนวน ๓๐,๐๐๐ คน กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเป็นแม่ทัพยกไปก่อน อีกทัพหนึ่งคือ ทัพหลวง จำนวนเท่า ๆ กันเป็นทัพหนุน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นแม่ทัพและโปรดให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอกรมพระราชวังหลังเสด็จไปในกองทัพหลวงด้วย กองทัพทั้งสองเมื่อยกไปพร้อมกันแล้วก็ได้เข้าตีค่ายพม่าพร้อมกัน กองทัพของกรมพระราชวังบวรฯ เข้าตีค่ายพม่าที่สามสบ กองทัพหลวงเข้าตีค่ายพม่าที่ท่าดินแดง รบกันอยู่ ๓ วัน ค่ายพม่าแตกหมดทุกค่าย กองทัพไทยไล่ติดตามไปถึงค่ายพระมหาอุปราชาที่ลำน้ำแม่กษัตริย์ กองทัพพระมหาอุปราชาก็ถอยหนี กองทัพพม่าพ่ายแพ้อย่างยับเยิน เสียผู้คน พาหนะ เสบียงอาหาร และศัสตราวุธเป็นอันมาก

ผลของการสงครามครั้งนี้นับว่ามีความสำคัญอยู่มาก ทางพม่ารู้สึกถึงความสำคัญยิ่งกว่าทางฝ่ายไทย เพราะในการโจมตีเมืองไทยครั้งนี้ พม่าได้ตระเตรียมทั้งกำลังและเสบียงอาหารอย่างพรักพร้อม โดยได้แก้ไขข้อผิดพลาดต่าง ๆ ที่เคยประสบมาเมื่อครั้งก่อน ดังนั้นในครั้งหลังนี้จึงไม่มีข้อแก้ตัวใด ๆ การพ่ายแพ้ในสงครามแสดงให้เห็นว่า พม่าด้อยกว่าไทยทั้งในด้านฝีมือและยุทธวิธีจริง ๆ ตั้งแต่นั้นมาพม่าก็สิ้นความพยายามที่จะเข้ามาตีถึงกรุงเทพฯ การรบที่ท่าดินแดงและสามสบคราวนี้นับว่าเวลาตั้งแต่กองทัพไทยออกจากกรุงเทพฯ ไปไม่ถึงเดือนก็เสร็จสงคราม เมื่อมีชัยชนะแก่พม่าแล้ว ได้มีรับสั่งให้เผาค่ายและยุ้งฉางที่พม่ามาสร้างขึ้นไว้ในดินแดนไทยเสียทั้งหมด

สงครามครั้งที่ ๓

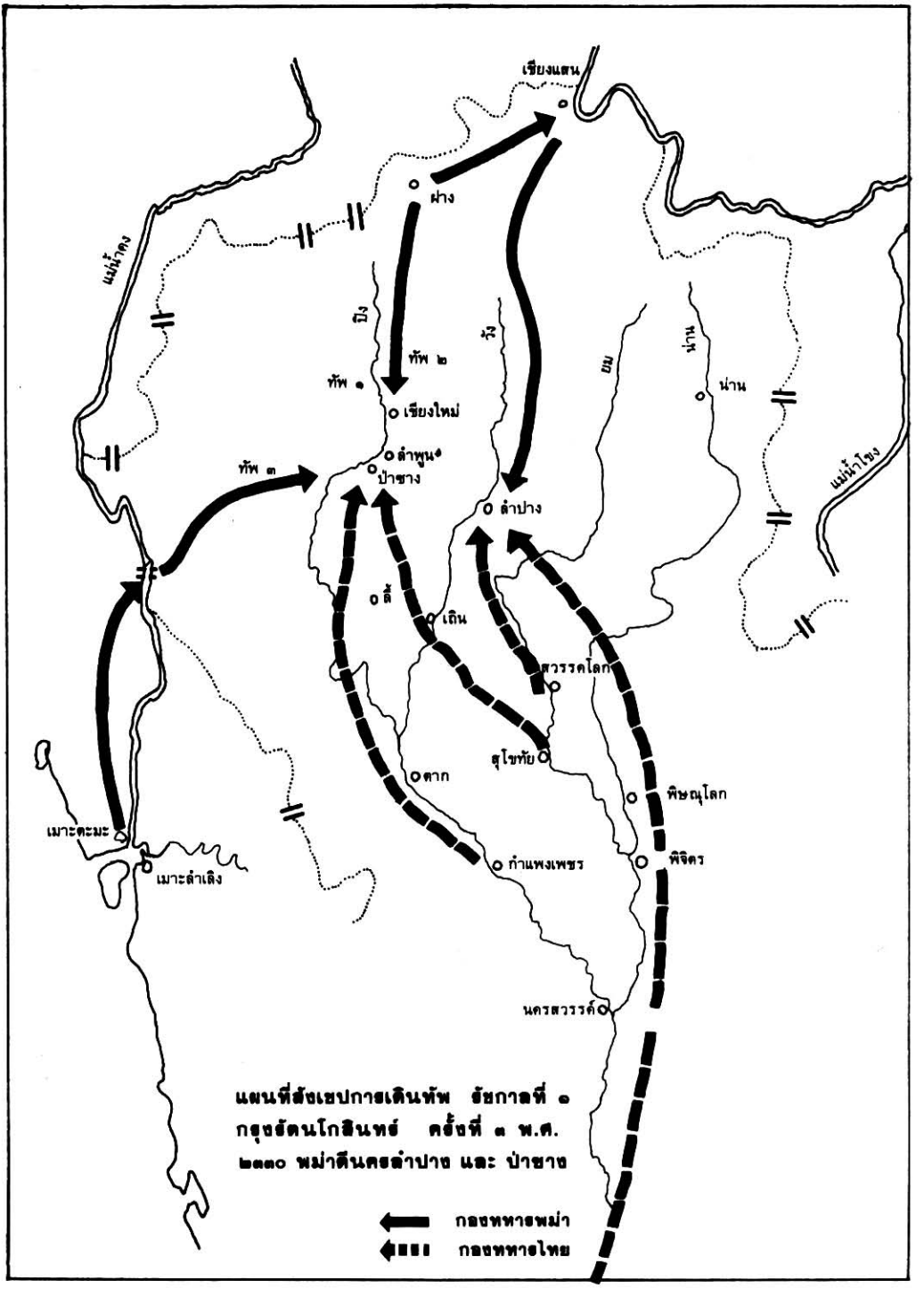
พ.ศ. ๒๓๓๐

หลังจากที่กองทัพพระเจ้าปดุงพ่ายแพ้แก่กองทัพไทยไปจากสงครามที่ท่าดินแดงแล้ว หัวเมืองประเทศราชลื้อเขินทางเหนือมีเมืองเชียงรุ้งและเมืองเชียงตุงเป็นต้น ก็พากันกระด้าง-

กระเดื่องขึ้น พระเจ้าปดุงจึงให้ยกกองทัพใหญ่มาปราบปรามหัวเมืองเหล่านี้ใน พ.ศ. ๒๓๓๐ แม่ทัพใหญ่ของพม่าครั้งนี้คือ หวุ่นยีมหาชัยสุระได้ยกกองทัพมีทหารประมาณ ๔๕,๐๐๐ คน ลงมาทางหัวเมืองไทยใหญ่ ครั้นมาถึงเมืองนายได้แบ่งกองทัพใหญ่ออกเป็นหลายกองด้วยกัน เพื่อจะได้แยกย้ายกันออกไปปราบปรามหัวเมืองต่าง ๆ ในแถบนี้ กองที่เข้ามาปราบหัวเมืองในแคว้นลานนา คือทัพของจอข่องนรทา มีพลประมาณ ๕,๐๐๐ คน จอข่องนรทาได้ยกลงมาตีเมืองฝางเหนือเมืองเชียงใหม่ เมื่อได้เมืองฝางแล้วก็ได้ตั้งสะสมเสบียงอาหารอยู่ที่นั่น โดยกำหนดว่าจะลงมาตีเมืองลำปางในฤดูแล้ง ขณะนั้นเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองร้างมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีแล้ว โปมะยุง่วนซึ่งพม่าเคยให้ตั้งค่ายรักษาเมืองเชียงใหม่ได้หลบหนีไทยไปอยู่เมืองเชียงแสน ในครั้งนี้ได้รับคำสั่งให้คุมกำลังกองทัพพม่าที่รักษาเมืองเชียงแสนอยู่ไปสมทบกับทัพของจอข่องนรทาตีเมืองฝาง เมื่อพม่าได้เมืองฝางแล้ว โปมะยุง่วนก็คุมกำลังกลับมาเมืองเชียงแสน ครั้งนี้มีกำลังทหารเหลืออยู่เพียงเล็กน้อยเป็นเหตุให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ในแว่นแคว้นลานนา อาทิเช่น พระยาแพร่ ซื่อมังชัยกับพระยายองเห็นได้โอกาส จึงรวบรวมกำลังกันเข้ายกกองทัพไปตีเมืองเชียงแสน โปมะยุง่วนสู้ไม่ได้จึงหนีเข้ามาอาศัยเมืองเชียงราย พระยาเชียงรายก็ไม่พอใจที่จะอยู่ในอำนาจพม่า จึงจับตัวโปมะยุง่วนส่งให้พระยาแพร่มังชัย และพระยายองก็คุมตัวโปมะยุง่วนเข้ามาให้พระยากาวิละที่เมืองลำปาง ทางลำปางก็ส่งต่อลงมากรุงเทพฯ โปรดให้ซักถามข้อราชการต่าง ๆ จึงได้ทราบว่าพม่าเตรียมจะมาตีเมืองลำปางในฤดูแล้ง แล้วจะกลับมาตั้งรักษาเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง (คำให้การของโปมะยุง่วนนี้ได้รวบรวมขึ้นเรียกว่าคำให้การชาวอังวะ หรือคำให้การมะยิหวุ่น)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้มีพระราชดำริว่า ความคิดของพม่าที่จะกลับมาตั้งอยู่ที่เชียงใหม่คอยควบคุมหัวเมืองในเขตลานนานี้เป็นภัยต่อเมืองไทยเป็นอย่างยิ่งเพราะเท่าที่ปรากฏมาแล้ว เมื่อครั้งพม่าตีเมืองไทยได้ในครั้งก่อน ก็ได้อาศัยเสบียงอาหารและพาหนะจากหัวเมืองในแคว้นลานนาเป็นกำลังส่วนใหญ่ จะปล่อยให้พม่ามาตั้งที่เมืองเชียงใหม่ไม่ได้ จึงโปรดให้พระยากาวิละเจ้าเมืองลำปางแบ่งครอบครัวพลเมืองจากเมืองลำปางกลับขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่อีกส่วนที่เมืองลำปางนั้นก็ให้นายคำโสมน้องชายพระยากาวิละเป็นเจ้าเมือง แต่เมืองลำพูนนั้นยังต้องทิ้งให้ร้างอยู่ เพราะยังไม่มีผู้คนพอจะกลับตั้งเป็นเมืองได้ พระยากาวิละขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ เห็นว่าผู้คนยังมีน้อยนักไม่พอที่จะรักษาบ้านเมืองใหญ่ ๆ ได้จึงตั้งอยู่ที่ป่าซางซึ่งเป็นเมืองเก่าใต้เมืองเชียงใหม่ลงมา (เวลานี้เป็นอำเภอในจังหวัดลำพูน) แล้วโปรดให้กองทัพเมืองสวรรคโลก และเมืองกำแพงเพชรยกขึ้นไปช่วยพระยากาวิละรักษาเมืองป่าซางด้วย

ครั้นถึงฤดูแล้ง หวุ่นยีมหาชัยสุระแม่ทัพพม่ายกกองทัพลงมาจากเมืองเชียงตุงตีได้เมืองเชียงแสน เชียงราย แล้วสมทบกับกองทัพของจอข่องนรทาที่เมืองฝาง ยกลงมาทางเมืองพะเยาลงมาตีเมืองลำปาง และพระเจ้าปดุงยังให้กองทัพพม่าอีกทัพหนึ่งยกจากเมืองเมาะตะมะเพื่อมาตี

เชียงแสน
ฝาง
แม่น้ำคง
ปิง
วัง
ยม
น่าน
แม่น้ำโขง
ทัพ ๒
ทัพ ๑
เชียงใหม่
ลำพูน
ป่าซาง
ทัพ ๓
ลำปาง
ตั้
เถิน
สวรรคโลก
สุโขทัย
ตาก
พิษณุโลก
พิจิตร
กำแพงเพชร
เมาะตะมะ
เมาะลำเลิง
นครสวรรค์
แผนที่สังเขปการเดินทัพ ยุทธการที่ ๑
กรุงอังวะโกสินทร์ ครั้งที่ ๓ พ.ศ.
๒๓๑๐ พม่าตีนครลำปาง และ ป่าซาง
กองทหารพม่า
กองทหารไทย

เมืองป่าซางพร้อมกัน พระยากาวิละกับกองทัพเมืองกำแพงเพชร เมืองสวรรคโลกยกออกมาโจมตีกองทัพพม่า แต่ตีไม่ได้ จึงต้องตั้งมั่นรักษาเมืองไว้ ฝ่ายกองทัพของหวุ่นยีมหาชัยสุระเข้าตีเมืองลำปาง พระยาคำโสมได้นำทัพต่อสู้ป้องกันเมืองอย่างเข้มแข็ง พม่าพยายามเข้าปล้นเมืองลำปางและเมืองป่าซางหลายครั้งแต่ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ จึงตั้งค่ายล้อมไว้ทั้ง ๒ แห่งโดยหวังจะตัดเสบียงอาหารให้พลเมืองอดอยากเสียก่อนแล้วจึงจะยกเข้าตีเมืองต่อไป

ขณะนั้นทางกรุงเทพฯ กำลังเตรียมกองทัพจะไปตีพม่าทางเมืองทวาย ครั้นได้ข่าวศึกพม่าทางเหนือ จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จยกกองทัพขึ้นไปช่วยตีพม่าที่ล้อมเมืองลำปางและเมืองป่าซาง กองทัพไทยยกขึ้นไปถึงเมืองลำปางแล้วตั้งค่ายโอบล้อมเมืองอยู่ แล้วให้กองทัพน้อยคอยไปสกัดทางมิให้กองทัพใหญ่ของพม่าส่งกำลังมาช่วยกองทัพที่ล้อมเมืองได้ แล้วให้สัญญาณกับกองทหารในเมืองลำปางให้ระดมตีค่ายพม่าพร้อมกัน พม่าแตกหนีกลับไปเมืองเชียงแสน กองทัพไทยจึงยกต่อไปยังเมืองป่าซางเข้าตีทัพพม่าที่ตั้งล้อมเมืองอยู่ พระยากาวิละยกออกจากภายในเมืองเข้าตีพม่าอีกทางหนึ่ง กองทัพพม่าที่ล้อมเมืองลำปางอยู่ก็แตกกลับไปเช่นเดียวกัน เมื่อเสร็จสงครามครั้งนี้แล้วกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้โปรดให้เชิญพระพุทธรูป ซึ่งมีพระนามว่า "พระพุทธสิหิงค์" จากเชียงใหม่ลงมากรุงเทพฯ ในครั้งนี้ด้วย

สงครามครั้งที่ ๔

พ.ศ. ๒๓๓๐

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้ทรงปรึกษาตกลงกันให้ยกกองทัพไปโจมตีเมืองพม่าบ้างเป็นการตอบแทน คนไทยในสมัยนั้นมีความรู้สึกว่าพม่าได้ก่อความลำบากยากแค้นอย่างแสนสาหัสให้แก่คนไทย ดังจะเห็นได้จากกลอนเพลงยาว ซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เมื่อครั้งจะไปตีเมืองพม่าครั้งนี้มีข้อความตอนหนึ่งว่า

"มันทำเมืองเราก่อนเท่าใด
จะทดแทนมันให้หมดสิ้น
มันจิตอหังการ์ทมิฬ
จะล้างให้สิ้นอย่าสงกา.....
อันกรุงรัตนอังวะครั้งนี้หรือ
จักพ้นเงื้อมมืออย่าสงสัย

พม่าจะมาเป็นข้าไทย
จะได้ใช้สร้างกรุงอยุธยา
แม้สมดังจิตไม่ผิดหมาย
จะเสี่ยงทายตามบุพเพวาสนา
จะได้ชูกู้ยกนครา
สมดังปรารถนาทุกสิ่งอัน
ถ้าเสร็จการอังวะลงตราบใด
จะพาใจเป็นสุขเกษมสันต์
อ้ายชาติพม่ามันอาธรรม์
เที่ยวล้างขอบขัณฑ์ทุกพารา
แต่ก่อนก็มิให้มีความสุข
รบรุกฆ่าฟันเสียหนักหนา
จนบ้านร้างเมืองเซทุกวัดวา
ยับเยินเป็นป่าทุกตำบล
มันไม่คิดบาปกรรมให้ลำบาก
ต้องพลัดพรากจากกันทุกแห่งหน
มันเหล่าอาสัตย์ทรชน
ครั้งนี้จะป่นเป็นธุลี"[๒]

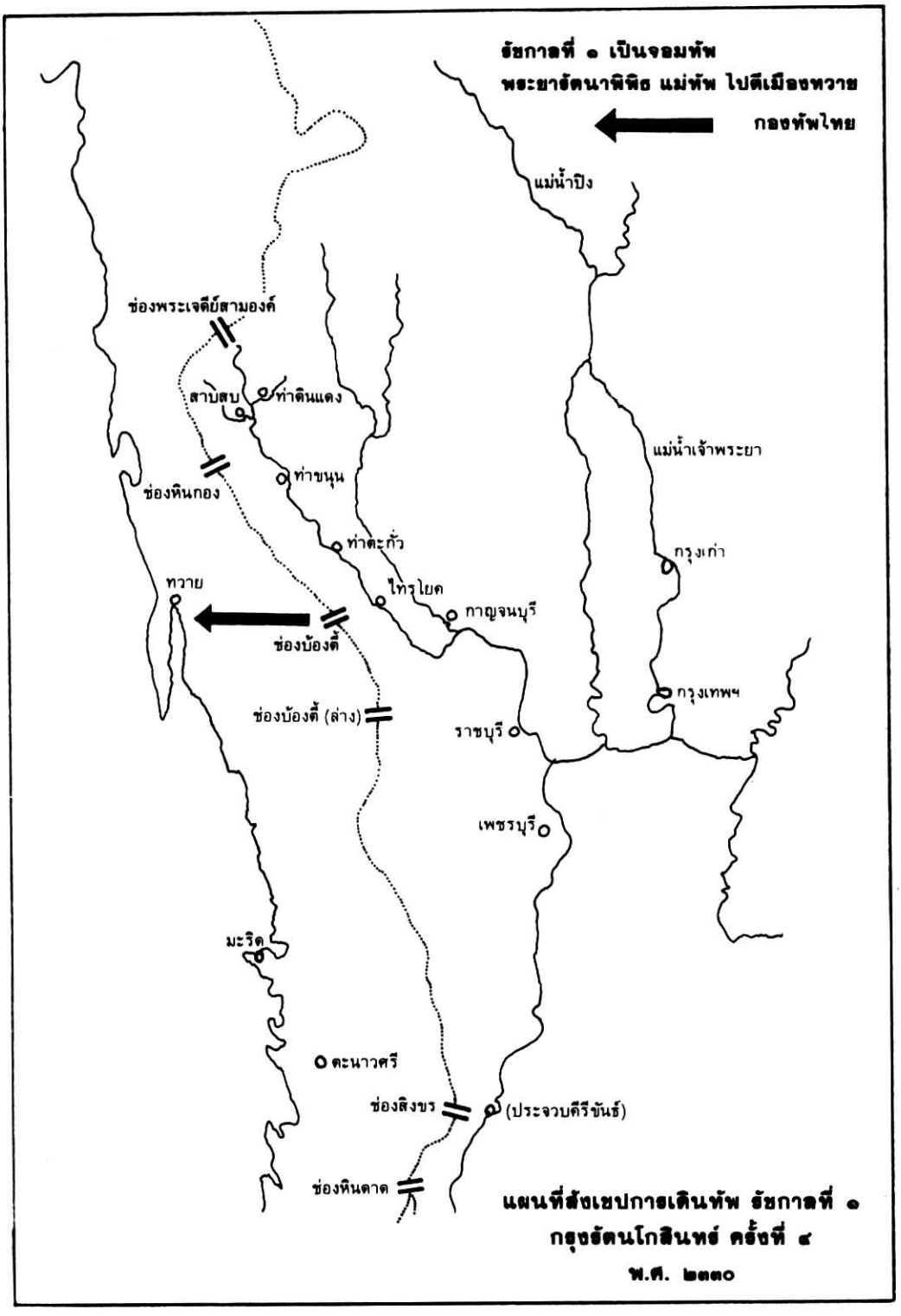
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชวิจารณ์เกี่ยวกับเพลงยาวบทนี้ไว้ว่า :–

"ข้อความตามในพระราชนิพนธ์นี้ ถ้าผู้อ่านพิจารณาด้วยญาณอันหยั่งลงว่าเป็นเรื่องจริง ไม่ใช่อ่านเรื่องวงศ์ ๆ จักร ๆ จะรู้สึกน้ำใจผู้เป็นต้นตระกูลของเรา ว่ามีความอัปยศทุกข์ร้อนลำบากยากเข็ญแค้นเคืองสักเพียงใด ความคิดเช่นนี้ใช่ว่าจะมีแต่กรมพระราชวังบวรฯ ย่อมมีทั่วไปในผู้มีบรรดาศักดิ์และผู้มีปัญญาในเวลานั้น"[๓]

---

๒ เรื่องเดียวกัน,หน้า ๒๓๙

๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชวิจารณ์เจตหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงชุมพรเทวี.** (กรุงเทพ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๑), หน้า ๒๓๗-๒๓๘

รัชกาลที่ ๑ เป็นจอมทัพ
พระยาอัตนาพิพิธ แม่ทัพ ไปตีเมืองทวาย
กองทัพไทย
แม่น้ำปิง
ช่องพระเจดีย์สามองค์
สาบสบ
ท่าดินแดง
ช่องหินกอง
ท่าขนุน
ท่าตะกั่ว
ไทรโยค
กาญจนบุรี
ทวาย
ช่องบ้องตี้
ช่องบ้องตี้ (ล่าง)
ราชบุรี
เพชรบุรี
มะริด
ตะนาวศรี
ช่องสิงขร
(ประจวบคีรีขันธ์)
ช่องหินดาด
แม่น้ำเจ้าพระยา
กรุงเก่า
กรุงเทพฯ
แผนที่สังเขปการเดินทัพ รัชกาลที่ ๑
กรุงรัตนโกสินทร์ ครั้งที่ ๔
พ.ศ. ๒๓๓๐

เมื่อทางกรุงเทพฯ เตรียมทัพที่จะยกไปตีพม่าไว้แล้ว ก็ปรากฏว่าพม่ายกทัพมาตีเมืองป่าซางและเมืองลำปางดังได้กล่าวมาแล้ว จึงต้องแบ่งกำลังไปรักษาเมืองทั้งสองเสียเป็นอันมาก การที่จะไปตีเมืองพม่าจึงขัดข้อง เพียงแต่จะทรงยกไปตีเมืองทวายซึ่งเวลานั้นขึ้นกับพม่าแต่เมืองเดียว เมืองนี้อยู่ห่างจากเมืองหลวงของพม่าลงมาทางใต้มาก พม่าจะยกทัพเพิ่มเติมลงมารักษาเมืองก็คงจะไม่สะดวก และถ้าไทยตีได้เมืองทวายแล้วก็คงจะตีต่อไปได้เมืองตะนาวศรีและมะริดซึ่งอยู่ต่อลงมาทางใต้อีก จะได้รักษาไว้เป็นที่มั่นสำหรับทำสงครามกับเมืองพม่าต่อไป กองทัพที่ยกไปตีเมืองทวายครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะได้เสด็จเป็นจอมทัพ ส่วนกรมพระราชวังบวรฯ นั้นจะเสด็จไปรับพม่าทางเหนือดังได้กล่าวมาแล้ว

ทางที่กองทัพไทยจะยกไปตีเมืองทวายได้นั้นมีอยู่ ๒ ทาง คือ ทางใต้ไปทางด่านบ้องตี้ เดินทัพข้ามเขาตะนาวศรีแล้วต้องเดินผ่านเมืองตะนาวศรีไปก่อนจึงถึงเมืองทวาย ส่วนทางเหนือเรียกว่าทางช่องเขาสูง ข้ามเขาสองแควในทิวเขาตะนาวศรี (ทางตะวันตกเฉียงเหนือของไทรโยค) แล้วตรงเข้าเมืองทวายเลยทีเดียว เป็นทางใกล้แต่กันดารมาก กองทัพหลวงที่ยกไปตีทวายครั้งนั้นประสงค์จะไปทางใกล้จึงเดินทัพไปทางช่องเขาสูง ซึ่งนับว่าเป็นการผิดพลาดมาก ทางนี้เป็นทางสะดวกสำหรับคนเดินเท้า แต่ลำบากมากสำหรับกองทัพที่มีสัตว์พาหนะและสรรพาวุธต่าง ๆ เขาตอนนั้นสูงชัน ช้างต้องเอางวงยึดต้นไม้เหนี่ยวตัวขึ้นไป บางทีตกเหวลงไปทั้งควาญด้วยก็มี ถึงต้องปลดสัปคับและสิ่งของลงจากหลังช้างให้คนแบกข้ามไป องค์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเองก็ต้องเสด็จลงทรงพระดำเนินด้วยพระบาท ถึงกับออกพระโอษฐ์ว่าไม่ทรงทราบว่าทางเดินยากลำบากถึงเพียงนี้ ทรงพาคนมาให้ได้รับความลำบากกันมาก[๔]

ที่เมืองทวาย มีพม่ารักษาเมืองอยู่ไม่น้อยรวมทั้งพม่าที่ยกลงมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ ก็ได้กลับไปตั้งรักษาเมืองทวายอยู่ด้วย พม่าทราบข่าวกองทัพไทยจึงได้จัดกองทัพมาตั้งรับทัพไทย ๓ แห่ง คือที่ด่านวังปอตรงทางที่จะลงไปจากเขาที่เมืองกลิมอง (เมืองนี้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียกในหนังสือ "ไทยรบพม่า" ว่าเมือง "กลิอ่อง" แต่เข้าใจว่าคงจะเป็นเมือง กลิมอง (Kalemuang) ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองทวายออกไปทางเหนือประมาณ ๗๐ กิโลเมตร) และที่ท้องทุ่งระหว่างทางจากเมืองกลิมองไปเมืองทวายได้ตั้งค่ายขึ้นหลายค่ายชักปีกกาถึงกัน ส่วนตัวแม่ทัพใหญ่นั้นตั้งทัพอยู่ที่เมืองทวาย

กองทัพไทยเดินทางไปถึงด่านวังปอ เข้าตีค่ายพม่าที่ด่านวังปอได้ นายทัพพม่าถอยกลับไปรักษาเมืองกลิมอง ไทยยกตามไปตีได้เมือง มีรับสั่งให้เข้าระดมตีค่ายพม่าที่ท้องทุ่ง ได้ค่ายพม่าทั้งหมด แล้วจึงยกทัพตามไปถึงเมืองทวาย เข้าล้อมเมืองไว้ แต่เกิดขาดแคลนเสบียงอาหารใน

---

๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า**, หน้า ๖๐๓

กองทัพ เพราะการลำเลียงลำบาก พวกแม่ทัพนายกองกราบทูลอาสาเข้าตีเมืองทวายให้ได้โดยเร็ว แต่มาถึงตอนนี้ทรงพระราชดำริว่าถึงตีได้ก็คงรักษาเมืองทวายไว้ไม่ได้เสียแล้ว และการยกเข้าตีเมืองก็จะเป็นการเสียรี้พลอีกเปล่า ๆ ถ้าเกิดเสียทีพม่าจะถอยกลับออกมาก็ลำบาก ดังนั้นพอพักการรบได้ ๑๕ วัน จึงโปรดให้เลิกทัพกลับมา ฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้นเมื่อเสร็จศึกมาจากเมืองลำปางและป่าซาง ได้ทรงทราบว่าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเสด็จถอยทัพหลวงกลับจากเมืองทวาย ก็เข้าพระทัยว่าเสียทีแก่พม่า จึงยกกองทัพของพระองค์ตามออกไปทันพบกันที่ลำน้ำไทรโยค ได้ทรงตั้งทัพคอยระวังกองทัพพม่าที่จะติดตามมาอยู่ที่นั่น ครั้นไม่มีกองทัพพม่าตามมาก็เลิกทัพกลับคืนพระนคร

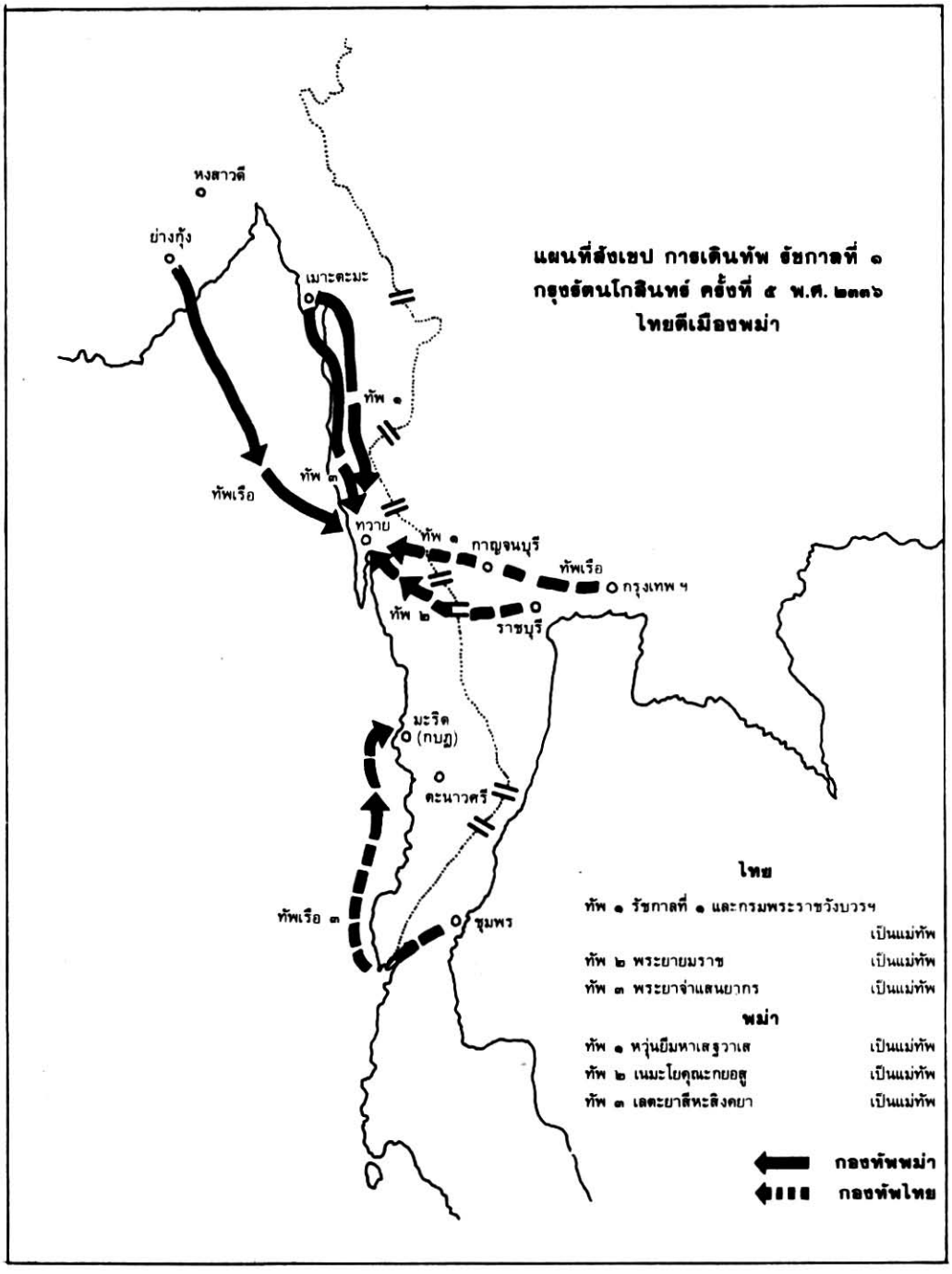
สงครามครั้งที่ ๕

พ.ศ. ๒๓๖

การที่ไทยยกกองทัพไปตีเมืองทวายครั้งที่แล้วนั้น ถึงแม้ว่าจะตีไม่ได้เมือง แต่ก็ยังเป็นผลดีแก่ฝ่ายไทย เพราะเป็นที่เลื่องลือกันไปในแผ่นดินพม่าว่า ไทยกลับมีกำลังเข้มแข็งถึงกับยกกองทัพบุกรุกเข้าไปในเขตแดนพม่า และต่อมาไม่ช้า เมืองทวาย ตะนาวศรี และมะริดก็มาขอสวามิภักดิ์ต่อไปใน พ.ศ. ๒๓๓๔

ต้นเหตุที่เมืองเหล่านี้จะมาขอขึ้นต่อไทยก็เนื่องด้วยใน พ.ศ. ๒๓๓๓ อุปราชหัวเมืองฝ่ายใต้ของพม่าซึ่งประจำอยู่ที่เมืองเมาะตะมะได้ตายลง มังจันจาเจ้าเมืองทวายหวังจะได้เป็นอุปราชฝ่ายใต้แทน แต่พระเจ้าปดุงกลับตั้งมังจะเลสูมาเป็นแทน มังจันจาจึงคิดเอาใจออกห่างจากพม่า อุปราชจะสั่งการสิ่งใดก็หลีกเลี่ยงบิดพริ้วไปต่าง ๆ พระเจ้าปดุงจึงทรงตั้งผู้อื่นมาเป็นเจ้าเมืองทวายแทน แต่มังจันจาจับเจ้าเมืองใหม่กับพวกฆ่าเสีย แล้วชักชวนเจ้าเมืองมะริดและตะนาวศรีให้ส่งทูตเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อไทย เพื่อขอเป็นที่พึ่งป้องกันภัยจากพม่า โดยขอพระราชทานกองทัพไปช่วยรักษาเมืองทวายไว้ เมื่อการเป็นเช่นนี้ก็เป็นที่สมดังพระราชดำริมาแต่ก่อน จึงโปรดให้ตอบรับเมืองทั้ง ๓ เป็นเมืองขึ้น เมื่อทูตกลับไปแล้ว โปรดให้พระยายมราชเป็นแม่ทัพโดยเกณฑ์กองทัพหัวเมือง ๕,๐๐๐ คน ออกไปช่วยรักษาเมืองทวาย พระองค์เองเสด็จยกกองทัพหลวงโดยทางเรือพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราชออกไปยังเมืองกาญจนบุรีคอยฟังข้อราชการอยู่ ณ ที่นั้น

เมื่อพระยายมราชออกไปถึงเมืองทวายแล้ว ปรากฏว่าพระยาทวายเองกลับมีท่าทีรวนเร เช่น ให้กรมเมืองออกมาต้อนรับพระยายมราชผู้เป็นแม่ทัพแทน ตนมิออกมาเองตามประเพณี เมื่อถูกทักท้วงจึงได้ออกมาจากเมือง พระยายมราชได้แบ่งกองทัพให้พระราชรองเมืองคุมเข้าไป

แผนที่สังเขป กายเดินทัพ รัชกาลที่ ๑
กรุงรัตนโกสินทร์ ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๓๑๖
ไทยตีเมืองพม่า
หงสาวดี
ย่างกุ้ง
เมาะตะมะ
ทัพ ๑
ทัพ ๓
ทัพเรือ
ทวาย
ทัพ ๑
กาญจนบุรี
ทัพเรือ
กรุงเทพ ฯ
ทัพ ๒
ราชบุรี
มะริด
(กบฏ)
ตะนาวศรี
ทัพเรือ ๓
ชุมพร
ไทย
ทัพ ๑ รัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๒ พระยายมราช เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๓ พระยาจ่าแสนยากร เป็นแม่ทัพ
พม่า
ทัพ ๑ หวุ่นยีมหาเสกูวาเส เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๒ เนมะโยคุณะกยอสู เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๓ เลตะยาสีหะสิงคยา เป็นแม่ทัพ
กองทัพพม่า
กองทัพไทย

รักษาภายในเมืองส่วนหนึ่ง พระยายมราชเองตั้งค่ายอยู่นอกเมือง แล้วกราบบังคมทูลเข้ามาให้ทรงทราบ (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า พระยาทวายเป็นผู้มักใหญ่ใฝ่สูง เมื่อมาขอขึ้นกับไทยนั้นหวังจะให้ยกขึ้นเป็นเจ้าประเทศราช จึงได้แต่งทูตถือสุพรรณบัฏมาอย่างราชทูตจำทูลพระราชสาสน์ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานบำเหน็จเพียงอย่างพระยามหานคร มิได้ยกขึ้นเป็นเจ้าจึงไม่พอใจ)[๕] เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทราบความตามใบบอกของพระยายมราชแล้ว ได้โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จออกไปทอดพระเนตรตรวจตราสถานการณ์ที่เกิดขึ้น กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จออกไปทรงพิจารณาดูชัยภูมิเมืองทวายและเหตุการณ์ต่าง ๆ แล้ว มีพระดำริว่า ถ้าไทยจะรักษาเมืองทวายไว้ก็จะเสียเปรียบพม่ามาก หากพม่ายกกองทัพมาตี ก็คงจะรักษาไว้ได้ไม่ตลอด ทั้งท่าทีของพระยาทวายก็ไม่น่าไว้ใจ จึงขอพระราชทานทำลายเมืองเสีย แล้วกวาดต้อนผู้คนเข้ามาให้หมดอย่าให้เป็นกำลังแก่พม่าอีก แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่ทรงเห็นด้วย มีพระราชประสงค์จะรักษาเมืองทวายไว้เป็นกำลังที่จะตีพม่าต่อไป ส่วนตัวพระยาทวายซึ่งกลับใจไม่สวามิภักดิ์ต่อไทยตามที่ได้สืบทราบมานั้นให้กรมพระราชวังบวรฯ ส่งตัวเข้ามาพร้อมทั้งกรมการที่เป็นพรรคพวกทางเมืองทวายก็โปรดให้ตั้งกรมการผู้ใหญ่ที่ไว้ใจได้เป็นพระยาทวายต่อไป แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงกลับมายังพระนครพร้อมด้วยกรมพระราชวังบวรฯ ครอบครัวพระยาทวายที่ส่งเข้ามาครั้งนั้น ได้พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลคอกกระบือ จึงได้เรียกบริเวณนั้นว่าบ้านทวายมาจนทุกวันนี้

ทางเมืองพม่า พระเจ้าปดุงได้ทราบว่ามังจันจาเป็นกบฏ เอาเมืองทวาย มะริด และตะนาวศรีมาขึ้นกับไทย จึงส่งกองทัพลงมาปราบเมืองทวาย ครั้นกองทัพพม่าลงมาถึงเมาะตะมะทราบว่ามีกองทัพไทยอยู่ที่เมืองทวายก็ไม่กล้ายกลงมา มีใบบอกไปยังเมืองอมรปุระขอกำลังลงมาเพิ่มเติม พระเจ้าปดุงเกรงว่า ไทยจะยกเลยขึ้นไปตีถึงเมืองเมาะตะมะ จึงส่งกำลังลงมาช่วยรักษาเมือง แล้วให้พระมหาอุปราชาราชโอรสเป็นแม่ทัพยกทัพใหญ่ลงมาถึงร่างกุ้งเมื่อต้นฤดูฝน พ.ศ. ๒๓๓๖ เพื่อเตรียมกำลังไว้ทำการรบในฤดูแล้ง แม่ทัพพม่าที่รักษาเมืองเมาะตะมะทราบว่าพระมหาอุปราชายกกองทัพลงมาถึงร่างกุ้ง เกรงความผิดที่มิได้ดำเนินการโจมตีเมืองทวายแต่อย่างใด จึงสมทบกับพม่าที่ยกลงมาช่วยนั้นยกลงมาตีเมืองทวาย พบกับกองทัพมอญของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ซึ่งสมทบกับพระยาทวาย (ผู้ที่ไทยตั้งขึ้นใหม่) ได้รบพุ่งกัน พม่าแตกหนีกลับไปเมืองเมาะตะมะ พระมหาอุปราชาทรงทราบก็ขัดเคือง รับสั่งให้ลงโทษแม่ทัพนายกองที่พ่ายแพ้กลับไป แล้วทัพพม่าก็ตั้งอยู่ที่ร่างกุ้งตลอดฤดูฝนเตรียมกำลังไว้รบกับไทย

---

๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชวิจารณ์เจตนามายเหตุความทรงจำของกรมหลวงชินวรเทวี**, หน้า ๖๑๓

ทางเมืองไทยก็เตรียมยกกองทัพไปรบพม่าเช่นเดียวกัน ในครั้งแรกจะตีหัวเมืองมอญให้ได้ทั้งหมดก่อน กำหนดว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จะเสด็จยกกองทัพบก สมเด็จพระอนุชาธิราชจะเสด็จยกกองทัพเรือจากชุมพร เมื่อสิ้นฤดูฝนให้กองทัพทั้ง ๒ ไปพร้อมกันที่เมืองทวาย แล้วยกขึ้นไปตีหัวเมืองมอญพร้อมกันหมดทั้งทางบกและทางทะเล

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการรบระหว่างไทยกับพม่า

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการรบระหว่างไทยกับพม่าไว้ว่า ไทยกับพม่าได้ทำสงครามกันมาเป็นยุคใหญ่ ๒ ยุค คือ การรบตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระ-มหาจักรพรรดิจนสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร เป็นการรบกับพระเจ้าหงสาวดีนั้นยุคหนึ่งและตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ จนสิ้นรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์รบกับพระเจ้าอังวะอีกยุคหนึ่ง เหตุการณ์ทั้งสองยุคนี้ มีข้อที่น่าจะนำมาเปรียบเทียบกันหลายอย่าง ทั้งข้อที่คล้ายคลึงกันและข้อที่แตกต่างกัน ข้อที่คล้ายคลึงกันนั้นคือ

๑. การสงครามเริ่มขึ้นด้วยการที่พม่าเป็นฝ่ายยกกองทัพมาตีเมืองไทยก่อน โดยสถานที่ตั้งแล้ว เมืองพม่าและเมืองไทยเขตแดนไม่ติดต่อกัน มีประเทศมอญคั่นอยู่ทางใต้ของพม่า และดินแดนไทยใหญ่ทางตะวันออก เมื่อใดที่มอญและไทยใหญ่เป็นอิสระพม่าก็เข้ามาตีเมืองไทยไม่ได้ นอกจากนี้ พม่ายังต้องทำสงครามกับยะไข่ทางทิศตะวันตกอยู่เนือง ๆ ด้วยเหตุนี้โอกาสที่พม่าจะเข้ามาตีเมืองไทยได้ ก็ต้องเป็นเวลาที่พม่ามีกำลังความสามารถเข้มแข็งจนสามารถปราบปรามยะไข่ มอญและไทยใหญ่ได้หมดแล้ว จึงจะยกมาตีเมืองไทยได้ ดังนั้น เมื่อใดที่พม่าก่อสงครามขึ้นกับไทยก็เป็นเวลาที่พม่ามีกำลังเข้มแข็งยิ่งกว่าไทยเป็นอันมาก ไทยจึงต้องเสียเปรียบพม่าตั้งแต่เริ่มสงครามจนต้องเสียกรุงศรีอยุธยาถึง ๒ ครั้ง

๒. เมื่อไทยเสียบ้านเมืองแล้ว ไทยสามารถตั้งตัวเป็นอิสระได้สำเร็จในโอกาสแรกที่มีแล้วได้ต่อสู้ปราบปรามพม่าที่ยกมาปราบปรามนั้นให้พ่ายแพ้ไปโดยไทยมีกำลังที่น้อยกว่าจนพม่าเข็ดขยาดไม่มาเบียดเบียนอีก

ส่วนในข้อที่แตกต่างกัน คือ ในการสงครามยุคแรกเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงยกกองทัพไปตีเมืองหงสาวดีนั้น เมืองพม่ากำลังระส่ำระสาย บรรดาประเทศราชพากันกระด้างกระเดื่องไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรง หัวเมืองมอญฝ่ายใต้และเมืองทวาย มะริด ตะนาวศรีก็สวามิภักดิ์ต่อไทย สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกไปตั้งประชุมทัพที่เมืองเมาะตะมะได้แล้วจึงยกขึ้นไปตีเมืองหงสาวดีได้โดยง่าย ทั้งนี้เพราะหงสาวดีตั้งอยู่ไม่ไกลจนเกินไป เคยเป็นเมืองหลวงของมอญ

อยู่ในดินแดนของมอญอันอยู่ใกล้ แต่ในยุคหลัง ถึงแม้ไทยจะได้แสดงฝีมือรบชนะพม่าที่เข้ามาบุกรุกจนพม่าเข็ดขยาดก็จริง แต่พม่าส่วนใหญ่ยังมั่นคง หัวเมืองมอญตอนใต้ก็มิได้เป็นเมืองขึ้นของไทยอย่างเด็ดขาดเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร ยังคงรวนเรอยู่ อีกประการหนึ่ง ราชธานีของพม่าเวลานั้นคือเมืองอมรปุระ ก็อยู่ในดินแดนพม่าทางเหนือห่างไกลขึ้นไปเป็นอันมาก ดังนั้น การคิดจะตีราชธานีของพม่าในรัชกาลที่ ๑ จึงยากกว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรทรงยกกองทัพไปตีหงสาวดี

ด้วยเหตุที่กรุงอมรปุระอยู่ไกลมากนี้เอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ และกรมพระราชวังบวรฯ จึงต้องทรงกะการโจมตีเป็นขั้น ๆ ขั้นแรกต้องตีหัวเมืองมอญทั้งหมดให้ได้เสียก่อน ดูท่าทีว่าจะได้มอญเป็นกำลังสักเท่าใด ถ้าอาศัยกำลังมอญได้น้อยก็จะโจมตีพม่าเพียงเมืองเมาะตะมะ และร่างกุ้ง ถ้าได้กำลังมอญช่วยเหลืออย่างเข้มแข็งจึงจะโจมตีไปให้ถึงเมืองอมรปุระ

กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จลงไปประทับอยู่เมืองชุมพร เกณฑ์หัวเมืองชายทะเลด้านตะวันตกตั้งแต่ไทรบุรีถึงชุมพรให้ต่อเรือรบ และเกณฑ์คนหัวเมืองปักษ์ใต้เข้าสมทบกับกองทัพของพระองค์ด้วย แล้วทรงจัดเป็นกองทัพเรือน้อยยกไปทัพหนึ่งก่อน ให้ไปรักษาปากน้ำเมืองทวาย แต่กองทัพเรือที่เป็นทัพใหญ่ยังไม่พร้อม

ฝ่ายกองทัพบกนั้นโปรดให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สมุหนายก) กับเจ้าพระยามหาเสนา (สมุหพระกลาโหม) ยกกองทัพล่วงหน้าไปสมทบกองทัพที่เมืองทวาย แล้วเตรียมกองทัพหลวงที่จะเสด็จยกตามไป

ทางเมืองพม่า พอสิ้นฤดูฝน พระมหาอุปราชาให้ยกกองทัพมาทั้งทางบกและทางเรือเพื่อตีเมืองทวาย ทัพเรือของพม่ามีกำลังมากกว่าทัพเรือของไทยที่รักษาปากน้ำเมืองทวายอยู่มาก ไทยสู้ไม่ได้จึงต้องถอย ทัพเรือของพม่าเคลื่อนเข้ามาทางปากน้ำเมืองทวาย มายกพลขึ้นบกตั้งค่ายอยู่ใกล้ตัวเมือง กองทัพบกของพม่าก็ยกลงมาถึงเมืองทวาย เข้าล้อมเมืองไว้หลายด้าน

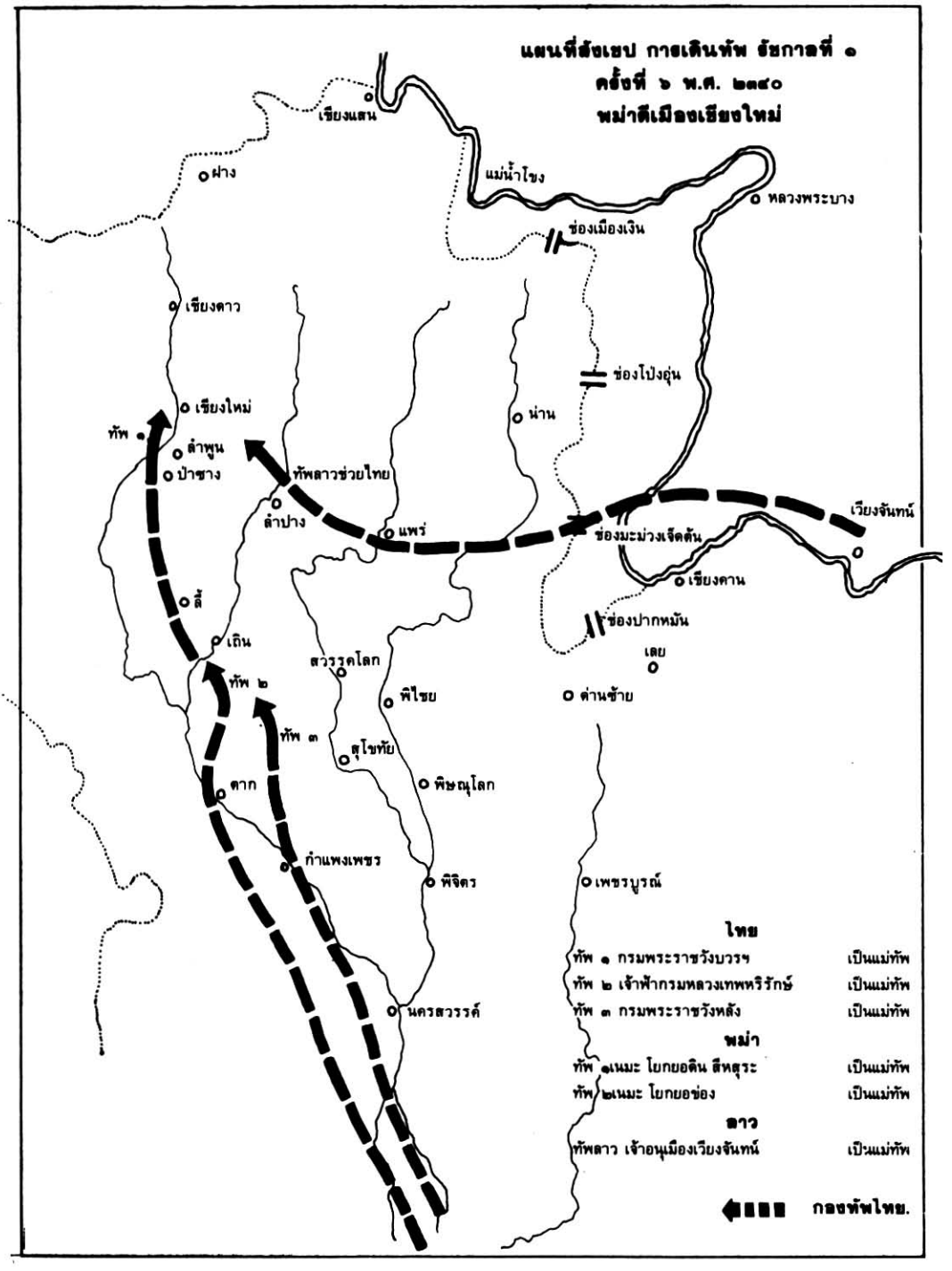
ในเมืองทวาย ทั้งกรมการและไพร่บ้านพลเมืองมีทั้งพม่าและทวายปนกัน ถูกกะเกณฑ์แบ่งกันไปสมทบทำการในกองทัพไทยที่รักษาเมืองทุก ๆ ทัพ ครั้นทราบข่าวทัพใหญ่ของพม่ายกมา พวกชาวเมืองก็ชักรวนเรไม่เต็มใจจะช่วยไทยสู้รบ พวกแม่ทัพนายกองต้องทำโทษกันอยู่เนือง ๆ ชาวเมืองก็พากันไม่พอใจยิ่งขึ้นจนคิดเป็นไส้ศึกขึ้นในเมืองทวาย เช่นมีหนังสือออกไปนัดแนะให้ฝ่ายพม่าลอบเข้ามาปล้นเมือง เป็นต้น แต่ไทยจับได้เสียก่อน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จยกกองทัพหลวงไปตั้งอยู่ที่ริมลำน้ำน้อย แขวงเมืองไทรโยค ได้ทราบข่าวศึกที่เมืองทวายก็รีบเสด็จยกกองทัพหลวงตามออกไป ขณะนั้น กองทัพพม่าที่ล้อมเมืองอยู่ก็ยกเข้าโจมตีกองทัพไทยที่รักษาเมือง กองทัพพระยากาญจนบุรี กองทัพเจ้าพระยามหาโยธาและกองทัพพระยาสีหราชเดโชชัยซึ่งตั้งรับอยู่นอกเมืองเพลี่ยงพล้ำแก่พม่า พม่าจึงติดตามเข้ามาจะตั้งล้อมประชิดเมือง แต่กองทัพไทยก็พยายามต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถ

ขณะนั้นกรมพระราชวังบวรฯ ทรงจัดกองทัพเรือพร้อมอีกทัพหนึ่งก็ทรงส่งขึ้นมาเมืองทวาย ครั้นยกมาถึงเมืองมะริด พวกชาวเมืองมะริดกลับเป็นกบฏขึ้น เพราะชาวเมืองส่วนใหญ่เป็นพม่าเช่นเดียวกับเมืองทวาย ครั้นเห็นกองทัพเรือไทยยกไปก็ระดมยิง จึงเกิดรบพุ่งกันขึ้น ทัพเรือทัพนี้จึงต้องหยุดอยู่ที่เมืองมะริด

ทางเมืองทวาย พม่าล้อมเมืองอยู่ทั้งด้านเหนือ ใต้และตะวันตก การลำเลียงเสบียงอาหารให้กองทัพไทยมีอยู่ทางตะวันออกทางเดียว อาศัยเสบียงอาหารที่ส่งไปจากเมืองราชบุรีและกาญจนบุรี แต่การขนส่งก็ลำบากมากเพราะต้องข้ามภูเขาไป เมื่อการรบติดพันไม่มีกำลังผู้ชายจะขนเสบียงอาหาร จำเป็นต้องใช้ผู้หญิงชาวเมืองให้เข้ามาขนเสบียง เป็นเหตุให้ชาวเมืองคิดว่าไทยคิดจะทิ้งเมืองทวาย จึงออกอุบายเกณฑ์ผู้หญิงมาขนเสบียงเพื่อเอาเป็นตัวจำนำสำหรับกวาดต้อนครอบครัวไพร่พลเข้ามาในภายหลัง พวกไส้ศึกพากันยุยงจนชาวเมืองคิดเอาใจออกห่างจากไทยกันทั้งเมือง ถึงได้ลอบนัดแนะให้กองทัพพม่าที่ล้อมเมืองอยู่ระดมตีเข้ามาจากภายนอก พวกในเมืองก็จะเป็นกบฏขึ้นพร้อมกัน ครั้นถึงวันนัดเวลากลางคืนกองทัพพม่าก็ยกเข้าปล้นค่าย พวกทวายในเมืองก็พร้อมใจกันเป็นกบฏฆ่าฟันคนไทยที่อยู่ในเมืองล้มตายลง แล้วเอาปืนใหญ่ซึ่งตั้งบนเชิงเทินกำแพงเมือง หันยิงไปทางค่ายไทยที่ตั้งรักษาอยู่นอกเมืองทุกค่าย กองทัพไทยเหลือกำลังที่จะต้านทานก็แตกหนีมาทางด้านตะวันออกโดยมีพม่ายกกองทัพติดตามมา

ขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จยกกองทัพหลวงตามไปทันทอดพระเนตรเห็นทหารไทยพ่ายแพ้ ดังนั้น จึงทรงปล่อยกองทัพที่ถอยมาให้กลับต่อไป และทรงเอากองทัพหลวงตั้งสกัดข้าศึกไว้ ทัพที่หนีตามมาทีหลังมีทัพเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา และพระยายมราช ได้สู้รบกับทัพพม่าที่ตามมาอย่างสุดกำลังความสามารถ เสียทหารเป็นจำนวนมากทั้งสองฝ่าย จนในที่สุดพม่าอ่อนกำลังไม่สามารถจะติดตามต่อมาได้ ไทยเสียเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ในการรบครั้งนี้ กองทัพเรือที่มะริดได้รับหนังสือรับสั่งกรมพระราชวังบวรฯ ว่ากองทัพบกต้องล่าถอย จึงให้กองทัพเรือถอยกลับด้วย ขณะจะถอยกลับกองทัพเรือพม่ามาถึงจึงต้องรบพุ่งกันอีก เมื่อพม่าถอยกลับแล้วจึงเดินทัพกลับมาเมืองชุมพรโดยทางบก การไปตีเมืองพม่าครั้งนี้จึงไม่สำเร็จตามพระราชประสงค์ได้ดังนี้

แผนที่สังเขป การเดินทัพ สมัยกาลที่ ๑
ครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๓๕๐
พม่าตีเมืองเชียงใหม่
เชียงแสน
ฝาง
แม่น้ำโขง
หลวงพระบาง
ช่องเมืองเงิน
เชียงดาว
ช่องโป่งอุ่น
เชียงใหม่
น่าน
ทัพ ๑
ลำพูน
ป่าซาง
ทัพลาวช่วยไทย
ลำปาง
แพร่
เวียงจันทน์
ช่องมะม่วงเจ็ดต้น
เชียงคาน
ลี้
เถิน
ช่องปากหมัน
เลย
สวรรคโลก
ทัพ ๒
พิไชย
ด่านซ้าย
ทัพ ๓
สุโขทัย
ตาก
พิษณุโลก
กำแพงเพชร
พิจิตร
เพชรบูรณ์
นครสวรรค์
ไทย
ทัพ ๑ กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๒ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๓ กรมพระราชวังหลัง เป็นแม่ทัพ
พม่า
ทัพ ๑ เนมะ โยกยอดิน สีหสุระ เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๒ เนมะ โยกยอช่อง เป็นแม่ทัพ
ลาว
ทัพลาว เจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์ เป็นแม่ทัพ
กองทัพไทย.

สงครามครั้งที่ ๖

พ.ศ. ๒๓๔๐

หลังจากที่กองทัพพม่าได้พ่ายแพ้แก่กองทัพไทยไปเมื่อครั้งตีเมืองลำปางและเมืองป่าซาง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ แล้ว พระเจ้าปดุงยังคงคิดเสียดายอาณาเขตลานนาไทยอยู่ ถึง พ.ศ. ๒๓๔๐ ได้สั่งให้เกณฑ์กองทัพพม่า มีเนมะโยกยอดินสีหสุระเป็นแม่ทัพใหญ่มาประชุมทัพที่เมืองนาย ได้พลทั้งสิ้น ๕๕,๐๐๐ คน จัดเป็น ๗ กองทัพ ขณะนั้น พระยากาวิละได้ไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่แล้ว (ตามพงศาวดารโยนกว่า "ครั้นลุศักราช ๑๑๕๘ ปีมะโรงอัฐศก วันอาทิตย์ เดือนหก ขึ้นแปดค่ำ พระยาเชียงใหม่ กาวิละกับญาติพี่น้อง บุตรหลาน แสนท้าวพระยาทั้งปวงก็ยกกรีธาพลากร ราษฎรชายหญิงทั้งปวงออกจากเวียงป่าซ้างค่อยเคลื่อนคลาไคลไปโดยระยะมรรคาได้เจ็ดวัน ถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือนหกขึ้น ๑๒ ค่ำยามเช้าก็ลุถึงเมืองพิงค์เชียงใหม่มหานคร...เมืองนครเชียงใหม่ ซึ่งร้างแล้วนั้นจึงกลับคงคืนเป็นนครดังแต่ก่อนมา ตั้งแต่พระยากาวิละได้เป็นเจ้าเมืองนครเชียงใหม่ ไปตั้งอยู่เวียงป่าซ้างนานได้ ๑๔ ปี กับ ๔ เดือน ๒๑ วัน จึงได้ยกมาตั้งเมืองนครพิงค์เชียงใหม่"[๖]) แม่ทัพใหญ่ของพม่าได้สั่งให้กองทัพที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ยกตรงลงมาตีเมืองเชียงใหม่ ทัพที่ ๕ ให้ยกอ้อมลงมาทางเมืองปั่น ทัพที่ ๖ ให้ยกมาทางเมืองรินมุ่งมาบรรจบกันที่เชียงใหม่ แล้วแม่ทัพใหญ่ยกทัพตามลงมาเป็นทัพที่ ๗

พระยากาวิละรักษาป้องกันเมืองเชียงใหม่อย่างเข้มแข็ง พม่าเข้าล้อมเมืองไว้เป็น ๓ ชั้น ประสงค์จะตีหักเอาเมืองให้ได้ แล้วแบ่งกองทัพคุมกำลังลงมาตั้งอยู่ที่ป่าซางและลำพูนคอยสกัดมิให้ทัพจากกรุงเทพฯ ยกไปช่วย ทางกรุงเทพฯ ทราบข่าวศึกพม่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จเป็นกองทัพยกขึ้นไปรับศึกพม่าทางเหนือ ขณะนั้น เจ้าอนุอุปราชเวียงจันทน์ก็รับอาสาจะยกทัพจากเวียงจันทน์มาช่วยด้วย แม่ทัพที่ตามเสด็จออกสงครามครั้งนี้มีทั้งแม่ทัพวังหน้า วังหลวง อาทิเช่น เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต รวมทั้งกรมพระราชวังหลังด้วย

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จขึ้นไปถึงเมืองลำปาง ในขั้นแรกต้องกำจัดทัพพม่า ๕,๐๐๐ คนที่เมืองลำพูนก่อน ทหารพม่าที่นั่นแบ่งออกตั้งค่ายรายรอบเมือง อีกพวกหนึ่งตั้งเป็นกองหนุนรักษาอยู่ภายในเมือง ทางฝ่ายไทยจัดกองทัพเป็นสองกองคือ กองทัพวังหลวง ๕,๐๐๐ คน และกองทัพวังหน้าอีก ๕,๐๐๐ คน เข้าตีค่ายพม่าพร้อมกัน กองทัพใหญ่ยังคงพักอยู่ที่

---

๖ พระยาประชากิจกรจักร์, **พงศาวดารโยนก** (พระนคร : สำนักพิมพ์ชูสิน, ๒๕๑๘), หน้า ๖๒๑-๖๒๒

ลำปาง แม่ทัพพม่าที่รักษาอยู่นอกเมืองเสียชีวิตในการรบ ทหารพม่าจึงทิ้งค่ายกลับเข้าเมือง ทหารไทยเข้าล้อมเมืองลำพูนไว้ กองทัพวังหลวงเข้าล้อมด้านใต้ กองทัพวังหน้าซึ่งมีพลเหลือมากกว่าเข้าล้อมทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ อันเป็นทางที่กองทัพพม่าที่ตั้งอยู่ที่ป่าซางได้ยกมาช่วยเมืองลำพูน แต่กองทัพวังหน้าระดมตีทัพพม่าที่มาช่วยแตกยับเยินไปแล้วกองทัพไทยก็เข้าระดมตีเมืองลำพูนพร้อมกัน ในที่สุดก็เข้าเมืองได้ ทหารพม่าเสียชีวิตเป็นอันมาก ที่เหลือหนีกลับไปยังค่ายพม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่ ไทยตามขึ้นไปทั้งสองทัพ ในระยะนี้กองทัพใหญ่ของไทยที่ลำปางยกตามขึ้นไปพร้อมกับทัพเจ้าอนุที่ยกลงมาช่วย ได้ไปพร้อมกันที่เชียงใหม่รวมกำลังทัพไทยมีถึง ๔๐,๐๐๐ คน ได้ยกเข้าระดมตีค่ายพม่าพร้อมกัน กองทัพพม่าแตกยับเยิน ไทยได้อาวุธและพาหนะไว้มาก ทหารพม่าที่รอดหนีกลับไปทางเชียงแสน ในการรบครั้งนี้ทั้งทางพงศาวดารไทย และพงศาวดารพม่ากล่าวต้องกันว่าไทยจับนายทัพพม่าได้ผู้หนึ่งชื่ออุบากอง "อุบากองนายทัพพม่าที่จับได้คราวนี้ มีตำราดูฤกษ์อย่าง ๑ ทำเป็นยันต์คล้าย ๆ ตาหมากรุกมีตัวเลขในยันต์สักติดตัวไว้ที่แขน แล้วคิดคำนวณในเลขตามยันต์นั้นให้รู้ฤกษ์ดีและร้าย เมื่ออุบากองมาต้องจำอยู่ในคุก ได้บอกตำรานี้แก่ไทย จึงเรียกกันว่า ยันต์อุบากอง แต่ก่อนนี้มีผู้เชื่อถือมาก มักพอใจสักไว้ที่แขน แล้วผูกวิธีดูฤกษ์ตามตำรานี้ไว้เป็นกลอน ท่องจำกันได้ว่า "สูญหนึ่งอย่าพึงจร แม้ราญรอนจะอัปรา สองสูญเร่งยาตรา จะมีลาภสวัสดี" [๗]

สงครามครั้งที่ ๗

พ.ศ. ๒๓๔๕

พม่าได้ไปตั้งรักษาอยู่ที่เมืองเชียงแสน หลังจากที่พ่ายแพ้ไปจากเชียงใหม่เมื่อครั้งที่แล้ว ต่อมา พ.ศ. ๒๓๔๔ พระยากาวิละมีกำลังมากขึ้น เห็นได้โอกาสจึงได้ยกทัพเข้าไปรุกรานหัวเมืองไทยใหญ่ที่ขึ้นอยู่กับพม่า ได้ยกทัพไปตีเมืองสาด จับได้เจ้าเมืองกับลูกชายรวมทั้งทูตพม่าซึ่งพระเจ้าปดุงให้เชิญพระราชสาสน์ไปเมืองตังเกี๋ยและเมืองญวนเวลานั้นพักอยู่ที่เมืองสาด แล้วพระยากาวิละก็กวาดครอบครัวชาวเมืองสาดประมาณ ๕,๐๐๐ คนลงมา และได้ส่งตัวทูตพม่าและเจ้าเมืองสาดลงมายังกรุงเทพฯ ทางเมืองพม่าทราบข่าวนี้ พระเจ้าปดุงทรงขัดเคืองมาก ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ จึงให้ยกกองทัพพม่ายกมาตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง

กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาครั้งนี้ ทางพงศาวดารไทยกล่าวว่า ไม่ปรากฏจำนวน แต่ในพงศาวดารพม่าว่ามีประมาณ ๔๐,๐๐๐ คน มีอินแซะหวุ่นเป็นแม่ทัพ แบ่งเป็น ๗ กองทัพ ยกมาล้อมเชียงใหม่ไว้ทั้ง ๔ ด้านอย่างแน่นหนามากโดยหวังจะทำสงครามแรมปีล้อมไว้ให้ชาวเมือง

---

๗ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า**, หน้า ๖๓๘

อดอยากมิให้ตีหักออกไปได้ ทางกรุงเทพฯ ทราบข่าวศึกพม่าจึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้นไปบัญชาการศึกเหมือนครั้งก่อน ส่วนแม่ทัพน้อยก็มีทั้งแม่ทัพวังหลวง และแม่ทัพวังหน้า พม่าทราบข่าวกองทัพจากกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปช่วย จึงแบ่งทหารลงมารักษาเมืองลำพูนสกัดอยู่กองหนึ่งพร้อมทั้งกวดขันมิให้พวกในเมืองไปมาติดต่อกับกองทัพไทยได้ แต่ทหารเอกของพระยากาวิละคนหนึ่งชื่อ ท้าวมหายักษ์มีความสามารถมากเล็ดลอดหลีกกองทัพพม่ามาติดต่อกับกองทัพจากกรุงเทพฯ ได้ ความในพระราชพงศาวดารตอนนี้มีอยู่ว่า "พระยาเชียงใหม่จึงให้ท้าวมหายักษ์ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแจ้งข้อราชการ เวลากลางคืนท้าวมหายักษ์ออกมาทางประตูน้ำที่พม่าล้อมไว้มั่นคงนั้น ออกมาได้แล้วท้าวมหายักษ์เขียนหนังสือปักไว้ว่า กูชื่อท้าวมหายักษ์ พระยาเชียงใหม่ใช้กูลงไปเฝ้าสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แจ้งข้อราชการแล้วก็จะกลับเข้ามาทางประตูนี้ ให้เองคอยอยู่จับกูเถิด"[๘] ครั้นขากลับท้าวมหายักษ์ก็เล็ดลอดกลับเข้าเมืองได้อีก พม่าคอยจับตัวหาได้ไม่

สมเด็จพระบวรราชเจ้า เสด็จไปครั้งนั้นไปประชวรที่เมืองเถิน ไม่สามารถจะเสด็จต่อไปได้ จึงมีรับสั่งกับทูตของพระยากาวิละให้กลับไปแจ้งว่า จะทรงแต่งกองทัพไปช่วยเหลือให้ได้ พระยากาวิละไม่ต้องวิตก แล้วทรงจัดทัพออกเป็น ๒ ทัพ ให้ทำศึกแข่งขันกันระหว่างกองทัพวังหลวงและกองทัพวังหน้าเช่นครั้งก่อน ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ กับพระยายมราชคุมทัพวังหลวงยกไปทางเมืองลี้ ให้กรมขุนสุนทรภูเบศร์กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัตคุมกองทัพวังหน้ายกไปทางเมืองลำปาง แต่พม่ายกมาสกัดทางลำพูนทางเดียว กองทัพวังหน้าจึงได้รบกับพม่าที่ลำพูนตีทัพพม่าแตกกลับไป ต่อมากองทัพวังหลวงก็ตามไปสมทบกันที่ลำพูนแล้วยกไปตีเชียงใหม่พร้อมกันทั้ง ๒ ทัพ ตั้งค่ายโอบล้อมพม่าไว้อีกชั้นหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงได้ข่าวกรมพระราชวังบวรฯ ประชวร จึงโปรดให้กรมพระราชวังหลังรีบเสด็จตามขึ้นไปช่วย มีรับสั่งให้ช่วยกันรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ให้ได้ สมเด็จพระอนุชาธิราชก็พระราชทานพระแสงดาบมอบอาชญาสิทธิ์ให้กรมพระราชวังหลังขึ้นไปฉทนพระองค์ เมื่อกรมพระราชวังหลังเสด็จตามทัพไทยขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่แล้วได้สั่งแม่ทัพทั้งหมดให้ระดมตีค่ายพม่าให้ได้พร้อมกันทั้ง ๓ ทัพ กองทัพวังหน้าตีหักเข้าค่ายพม่าได้ก่อน แต่กองทัพวังหลวงในชั้นต้นเห็นปืนพม่ายังหนานักไม่กล้าเข้าโจมตี แต่มีแม่ทัพไทยผู้หนึ่งชื่อพระยาพิชัย (โต) เป็นคนกล้าหาญร้องให้กำลังใจแก่ทหารไทยว่า "ไล่พัน ไล่แทงเถิด แตกดอก" นายทัพนายกองทั้งหลายจึงตามทัพพระยาพิชัยเข้าไป พระยากาวิละก็ตีกระหนาบออกมาจากในเมือง กองทัพพม่าแตกพ่ายทุกแห่งอินแซะหวุ่นหนีไปได้ แล้วกรมพระราชวังหลัง เจ้านายและแม่ทัพ

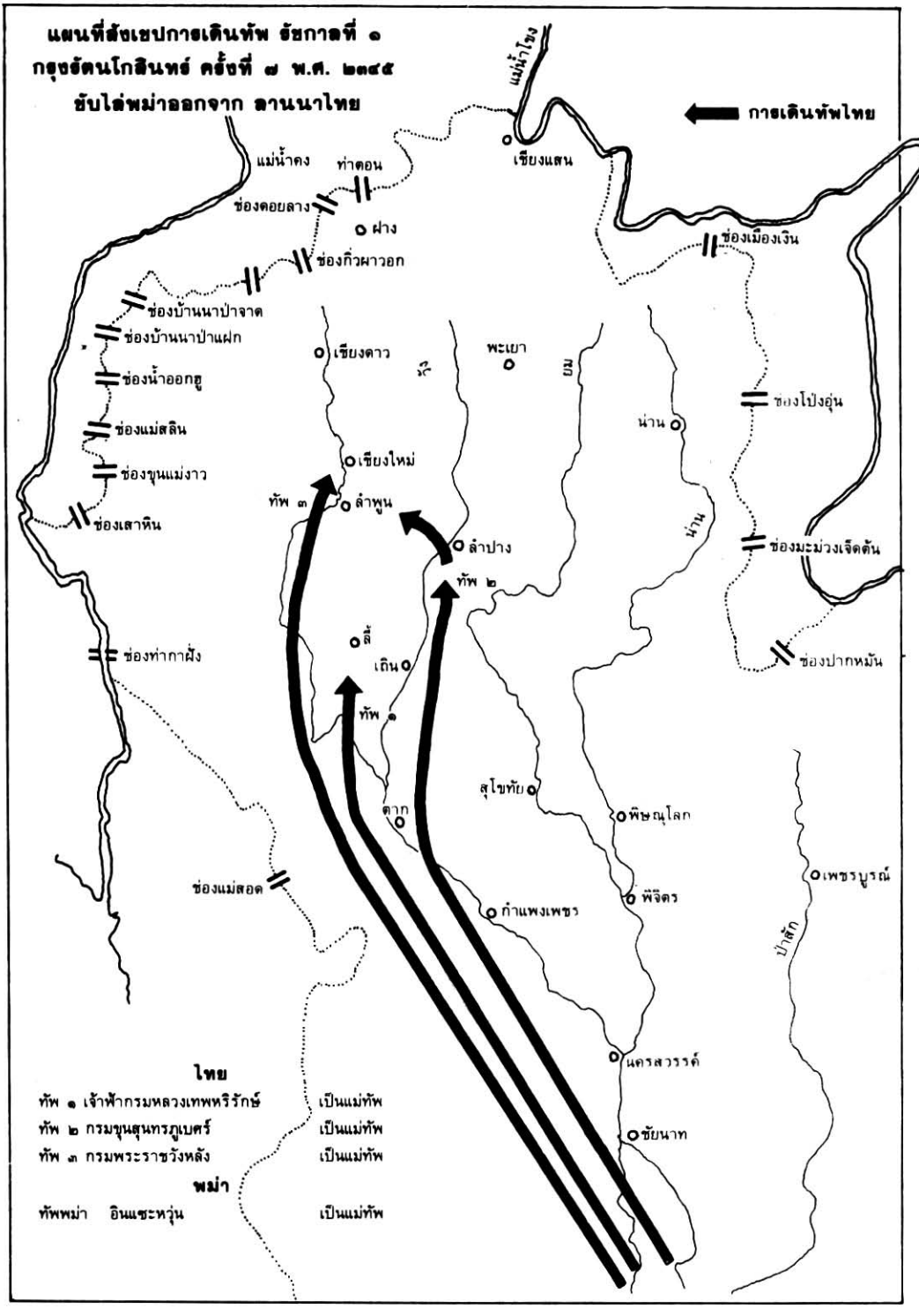
๘ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา** (กรุงเทพ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๐๕), หน้า ๕๗๕

นายกอง รวมทั้งพระยากาวิละ และเจ้าคำโสมเจ้าเมืองลำปางต่างก็ลงมาเฝ้ากรมพระราชวังบวรฯที่เมืองเถิน กราบทูลรายละเอียดการศึกให้ทรงทราบ (เจ้าคำโสม เจ้าเมืองลำปางนี้ตามพงศาวดารโยนกกล่าวว่า ถึงอสัญกรรมเสียตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๓๗ ดังนั้นเจ้าเมืองลำปางที่ลงมาเฝ้าครั้งนี้น่าจะเป็นเจ้าอุปราชดวงทิพมากกว่า ดังข้อความที่ว่า "ในศักราช ๑๑๕๖ ปีขาลฉอศกนั้น ฝ่ายพระยานครลำปาง คำโสมป่วยถึงอสัญกรรม ครองเมืองลำปางได้ ๙ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระยาอุปราชดวงทิพเป็นพระยานครลำปาง"[๙]) กรมพระราชวังบวรฯ ทรงขัดเคืองกองทัพวังหลวงที่ทำการรบไม่เข้มแข็ง ทรงปรับโทษให้กองทัพวังหลวง และกองทัพเวียงจันทน์ที่ยกมาช่วยช้าไปนั้นให้ขึ้นไปตีเมืองเชียงแสน ขับไล่พม่าไปให้พ้นเขตลานนาให้จงได้ แล้วเสด็จยกกองทัพวังหน้ากลับคืนมายังพระนครพร้อมกับกรมพระราชวังหลัง

กองทัพที่ถูกปรับโทษให้ไปตีเมืองเชียงแสนพักอยู่ที่เชียงใหม่ตลอดฤดูฝน พอถึงฤดูแล้งก็รวบรวมกองทัพเมืองเวียงจันทน์ เชียงใหม่ ลำปาง น่าน ยกไปตีเมืองเชียงแสน พ.ศ. ๒๓๔๗ กองทัพที่ยกไปครั้งนี้แม่ทัพนายกองไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ต่างยกกันไปหลายพวกหลายเมือง การบังคับบัญชาไม่เด็ดขาด ตัวแม่ทัพก็เรียกได้ว่ายกไปเพราะต้องโทษ ตั้งล้อมเมืองเชียงแสนอยู่ ๒ เดือน พวกทหารชาวใต้ที่ยกไปนั้นต่างพากันเจ็บไข้ได้ป่วย เสบียงอาหารก็อัตคัด ซ้ำได้ข่าวว่าพม่าจะยกทัพมาช่วยเมืองเชียงแสน เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์จึงปรึกษากับพระยายมราช เห็นว่าจะตีเมืองเชียงแสนไม่สำเร็จ จึงให้เลิกทัพกลับลงมา แต่อันที่จริงนั้นภายในเมืองเวลานั้นผู้คนก็อดอยากมากอยู่แล้ว ครั้นกองทัพวังหลวงยกล่วงลงมาทางโน้น พวกลาวในเมืองเป็นกบฏเปิดประตูเมืองรับกองทัพนอกเมืองที่ยังเหลืออยู่เข้าไปไล่ฆ่าฟันพม่าที่รักษาเมืองพากันแตกหนีกลับไปเมืองพม่า การตีเมืองเชียงแสนครั้งนี้ได้ครอบครัวชาวเมืองเชียงแสนกว่า ๒๐,๐๐๐ คน พระยากาวิละจัดการแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน แบ่งส่งลงมายังกรุงเทพฯ ส่วนหนึ่ง ส่งไปเวียงจันทน์ น่าน เชียงใหม่และลำปางอีกเมืองละส่วน แล้วรื้อเมืองเสียมิให้เป็นที่อาศัยของข้าศึกแล้วจึงเลิกทัพกลับ กองทัพเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และพระยายมราชกลับมาถึงกรุงเทพฯ ได้รับพระราชอาญาขังไว้ในเขตพระบรมมหาราชวังชั้นนอก แล้วจึงยกโทษพระราชทานในภายหลัง ส่วนพระยากาวิละนั้นได้รับบำเหน็จความชอบมากในการรบในระยะนี้ โปรดให้สถาปนาเป็นพระเจ้าเชียงใหม่มีเกียรติยศเสมอเจ้านครเวียงจันทน์ (พงศาวดารโยนกว่าตั้งพระยากาวิละเป็นเจ้าแต่ครั้งจับเจ้าเมืองสาดลงมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ "ครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระยากาวิละขึ้นเป็นเจ้าประเทศราช มีนามศักดิ์สมญาว่าพระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์องค์อินทรสุรศักดิ์สมญามหาขัตติยราชชาติราชาไชยศวรรย์เจ้าขัณฑสีมา พระนครเชียงใหม่ราชธานี เจ้ากาวิละ

---

๙ พระยาประชากิจกรจักร์, **พงศาวดารโยนก**, หน้า ๖๒๑

แผนที่สังเขปการเดินทัพ สัยกาลที่ ๑
กยุทธัตนโกสินทร์ ครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๓๙๕
ขับไล่พม่าออกจาก ลานนาไทย
การเดินทัพไทย
แม่น้ำโขง
เชียงแสน
แม่น้ำคง
ท่าตอน
ช่องดอยลาง
ฝาง
ช่องกิ่วผาวอก
ช่องเมืองเงิน
ช่องบ้านนาป่าจาด
ช่องบ้านนาป่าแฝก
ช่องน้ำออกฮู
ช่องแม่สลิน
ช่องขุนแม่งาว
ช่องเสาหิน
เชียงดาว
พะเยา
น่าน
ช่องโป่งอุ่น
เชียงใหม่
ทัพ ๓
ลำพูน
ลำปาง
ทัพ ๒
ช่องมะม่วงเจ็ดต้น
ช่องท่ากาฝั่ง
ลี้
เถิน
ทัพ ๑
ช่องปากหมัน
สุโขทัย
พิษณุโลก
ตาก
เพชรบูรณ์
ช่องแม่สอด
พิจิตร
กำแพงเพชร
นครสวรรค์
ชัยนาท
ไทย
ทัพ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๒ กรมขุนสุนทรภูเบศร์ เป็นแม่ทัพ
ทัพ ๓ กรมพระราชวังหลัง เป็นแม่ทัพ
พม่า
ทัพพม่า อินแซะหวุ่น เป็นแม่ทัพ

ได้รับพระราชทานเกียรติยศใหญ่นี้ในวันพฤหัสบดีเดือนอ้ายเหนือ (เป็นเดือนสิบเอ็ดใต้) ขึ้นสี่ค่ำ"๑๐)

หลังจากได้เมืองเชียงแสนแล้วทรงเกรงว่าพม่าที่หนีไปจากอาณาเขตลานนาไทย อาจจะไปตั้วมั่วสุมอยู่ตามหัวเมืองลื้อ เขิน แล้วจะไปรวบรวมกำลังกลับมาเบียดเบียนบ้านเมืองไทยอีก ควรจะปราบปรามให้ราบคาบสิ้นห่วงทางด้านหัวเมืองเหนือ จึงโปรดให้มีท้องตราสั่งเจ้าเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองลื้อ เขิน ตลอดจนแคว้นสิบสองปันนาซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพม่า พระเจ้ากาวิละจึงยกกองทัพขึ้นไปกับเจ้าเมืองลำปาง แพร่ เมืองเถินขึ้นไปทางหนึ่ง เจ้าเมืองน่าน หลวงพระบางและเวียงจันทน์ยกขึ้นไปอีกทางหนึ่ง กองทัพของพวกพระเจ้ากาวิละยกขึ้นไปถึงเมืองยอง ปรากฏว่าเมืองยอง เมืองเขิน และเชียงตุง พากันมาอ่อนน้อม ฝ่ายกองทัพอีกพวกหนึ่งได้เมืองหลวงภูคาในสิบสองปันนา เมืองลื้อ เชียงรุ้ง ส่วนที่เมืองเชียงแขงมีพม่าตั้งอยู่ พวกชาวเมืองพากันขับไล่ฆ่าฟันพวกพม่าออกไปหมด แล้วมาขออ่อนน้อม ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงเทพฯ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชดำริว่าหัวเมืองทั้งหมดที่ได้มาในครั้งนี้อยู่ห่างกรุงเทพฯ มากนักยากที่จะรักษาไว้ได้ และเจ้าเมืองเหล่านั้นต่างก็มาอ่อนน้อมโดยดี ไม่ควรกวาดต้อนครอบครัวลงมาให้ได้รับความลำบาก กลับพระราชทานบำเหน็จรางวัลให้เจ้าเมืองลื้อ เขินเหล่านั้นโดยทั่วถึง แต่นั้นมาพระราชอาณาเขตก็แผ่ออกไปกว้างใหญ่ไพศาลยิ่งกว่าสมัยใด ๆ

สงครามครั้งที่ ๘

พ.ศ. ๒๓๕๒

เป็นที่น่าสังเกตว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ไทยได้ทำสงครามรบพุ่งกับพม่ามากกว่าในรัชกาลใด ๆ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ก็ปรากฏว่าในสมัยนี้นี่เองที่พม่าส่งทูตมาขอเป็นไมตรีกับไทยหลายครั้ง ครั้งแรกหลังจากที่ทรงปราบดาภิเษกได้ ๒ ปี พระเจ้าปดุงก็ส่งทูตมาขอเป็นไมตรี เวลานั้นไทยยังแค้นพม่าอยู่มากแต่เพื่อไม่ให้เสียน้ำใจได้โปรดให้ส่งข้าหลวงออกไปตกลงรับเป็นไมตรี ครั้นอีกปีหนึ่งต่อมาคือใน พ.ศ. ๒๓๒๘ พระเจ้าปดุงกลับยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย เราจึงจับได้ว่าพม่ามิได้มาขอเป็นไมตรีอย่างสุจริตใจ แต่เพราะพระเจ้าปดุงกำลังทำศึกกับยะไข่ เกรงไทยจะยกไปเป็นศึกกระหนาบ จึงได้ส่งทูตมาเป็น

---

๑๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า**, หน้า ๖๔๗-๖๔๘

ไมตรี ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๓๖ พระเจ้าปดุงก็ส่งเจ้าเมืองเมาะตะมะเข้ามาหาพระยากาญจนบุรี ขอทำไมตรีกับไทยอีก แต่ไทยไม่ไว้ใจพม่าเสียแล้ว จึงโปรดให้พระยากาญจนบุรีตอบไปว่าไทยยังไม่เชื่อในความสุจริตใจของพม่า เรื่องนี้ก็ยุติไปครั้งหนึ่ง และต่อมามิช้าพม่าก็ยกมาตีเชียงใหม่ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๔๕ เสนาบดีพม่าก็ให้ทูตถือหนังสือมายังพระยากาญจนบุรีขอเป็นไมตรีอีก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงขัดเคืองและโปรดให้มีตราสั่งพระยากาญจนบุรีให้ขับไล่ทูตพม่าไปเสีย ในปลายรัชกาลนี้ คือใน พ.ศ. ๒๓๕๑ พระเจ้าปดุงก็ให้ทูตเข้ามาขอเป็นไมตรีอีก ขณะนั้นเสนาบดีวิตกว่าพระองค์ทรงพระชรามากแล้ว และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็เสด็จทิวงคตเสียแล้ว จึงพากันเห็นว่าควรรับไมตรีพม่า จึงปรากฏว่าในครั้งนี้ได้ส่งทูตไปเฝ้าพระเจ้าปดุงถึงเมืองพม่า "ปรากฏในพงศาวดารพม่า ว่ามีทูตานุทูตไทยออกไปถึงเมืองพม่า ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าปดุง เมื่อเดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ แต่พม่าไปลงศักราชเป็นปีขาล พ.ศ. ๒๓๔๙ เร็วไป ๒ ปี ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ครั้งหลังนี้ทำนองพม่าจะได้ทำอย่างไรให้พอพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เช่น แต่งราชทูตที่มีบรรดาศักดิ์เชิญพระราชสาสน์ และเครื่องราชบรรณาการมาถึงกรุงเทพฯ ตามเยี่ยงอย่างโบราณราชประเพณี จึงได้โปรดให้มีราชทูตไทยไปตอบแทนถึงเมืองพม่าให้ต้องตามโบราณราชประเพณีบ้าง แต่การที่จะเป็นไมตรีก็หาตกลงกันไม่ จะเป็นเพราะเหตุใดไม่มีหลักฐานที่จะทราบได้ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นเพราะฝ่ายไทยจะให้พม่าส่งไทยที่พม่ากวาดต้อนไปกลับคืนมาให้ หรือมิฉะนั้นจะให้พม่าคืนเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดให้ก่อนจึงจะยอมเป็นไมตรี ข้างพม่าไม่ยอมคืนจึงไม่ได้ทำทางไมตรีกัน"[๑๑] แต่แล้วการไมตรีกับพม่าก็มิได้ยืนยาวจริงจัง เพราะปรากฏว่าใน พ.ศ. ๒๓๕๑ นั้นเอง พระเจ้าปดุงก็ได้ยกกองทัพมารบไทยอีก พม่าอาจจะเห็นว่าเมืองไทยขาดแม่ทัพที่มีความสามารถ เช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็เป็นได้

ปลาย พ.ศ. ๒๓๕๑ พระเจ้าปดุงให้อะเติงหวุ่นเป็นแม่ทัพใหญ่ลงมาเกณฑ์คนตามหัวเมืองพม่าและเมืองมอญทางใต้ ตลอดถึงเมืองทวาย ได้พลประมาณ ๔,๐๐๐ มาประชุมทัพที่เมาะตะมะ แต่ไพร่พลที่ถูกเกณฑ์มาครั้งนั้นพากันหนีทัพวันละ ๔๐๐-๕๐๐ คน อะเติงหวุ่นมัวแต่คอยตามผู้หนีทัพ การประชุมทัพจึงไม่พรักพร้อม อะเติงหวุ่นเกรงจะมีความผิดจึงขอให้เสนาบดีช่วยทูลบ่ายเบี่ยงต่อพระเจ้าปดุง เสนาบดีจึงกราบทูลพระเจ้าปดุงว่า พม่าเพิ่งจะเจริญพระราชไมตรีกับไทยเมื่อไม่นานมานี้ ยังไม่มีเหตุอันใดที่จะยกเป็นเหตุมาตีเมืองไทย ดังนั้นการยกทัพมารุกรานเมืองไทยก่อนจะเป็นการเสียพระเกียรติยศ พระเจ้าปดุงเห็นชอบด้วยจึงสั่งให้เลิกกองทัพเสีย แต่ขณะนั้นบังเอิญเมืองไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่ อะเติงหวุ่นเห็นได้โอกาสจึงมีใบบอกขึ้นไปว่าครั้งนี้เตรียมกองทัพไว้แล้ว ถ้าไม่โปรดให้ตีกรุงเทพฯ ก็ขอตีหัวเมืองไทยที่อยู่เขตต่อแดนพม่าข้างใต้ กวาดเก็บทรัพย์สมบัติและผู้คนให้คุ้มกับที่ได้ลงทุนไป พระเจ้าปดุงจึงได้อนุญาตให้อะเติงหวุ่นยกมาตีหัวเมืองไทย

---

๑๑ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า**, หน้า ๖๕๓

ทางปักษ์ใต้ฝ่ายทะเลตะวันตกในปลาย พ.ศ. ๒๓๕๒ อะเติงหวุ่นจึงแบ่งกองทัพออกมาตีเมืองไทย ทั้งทัพบกและทัพเรือ

ทางกรุงเทพฯ เวลานั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคตได้ ๒ เดือน ครั้นได้ข่าวศึกพม่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้พระยาทศโยธาและพระยาราชประสิทธิ ลงไปเกณฑ์กองทัพเมืองไชยายกข้ามไปช่วยรักษาเมืองถลางก่อน แล้วเกณฑ์กองทัพจากกรุงเทพฯ ยกตามออกไปทั้งทัพบกและทัพเรือ ทัพเรือมีพระยาท้ายน้ำ เจ้าพระยายมราช เป็นแม่ทัพ ยกไปทางเมืองนครศรีธรรมราช แล้วรวมกับกองทัพเมืองนครฯ เดินบกข้ามไปช่วยเมืองถลางอีกทัพหนึ่ง ส่วนทัพบกให้พระยาจ่าแสนยากรคุมกองทัพวังหน้ายกไปช่วยทัพหนึ่ง แล้วให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีลงไปรวบรวมทัพที่เพชรบุรี คอยต่อสู้พม่าที่จะยกมาทางด่านสิงขรอีกทัพหนึ่ง สำหรับกองทัพหลวงให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เป็นแม่ทัพ เสด็จยกทัพทางเรือไปถึงเมืองเพชรบุรี แล้วเสด็จขึ้นบกยกทัพตามกองทัพวังหน้าไปถึงชุมพร (นายนรินทรธิเบศร แต่งโคลงนิราศ (นิราศนรินทร) เมื่อตามเสด็จไปครั้งนี้)

ทัพเรือของพม่าตีได้เมืองตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง เพราะผู้คนมีน้อยไม่สามารถจะต่อสู้พม่าได้ แล้วพม่าข้ามไปเกาะถลางตั้งค่ายล้อมเมืองถลางไว้ ๒๕ ค่าย ได้ยกทัพเข้าปล้นเมืองหลายครั้ง ชาวเมืองถลางต่อสู้พม่าอย่างเข้มแข็ง พม่าล้อมเมืองถลางอยู่หลายวันก็ยังตีไม่ได้จึงใช้อุบายทำทีเลิกทัพกลับ ชาวเมืองกำลังขาดแคลนเสบียงอาหารก็ตายใจ ออกหาอาหาร พม่ายกพลย้อนกลับมาอีก พระยาถลางเรียกพลกลับเข้าเมืองไม่ได้พร้อมเหมือนครั้งก่อน พม่าล้อมเมืองไว้อีกครั้งหนึ่ง

กองทัพไทยจากเมืองไชยาเดินทัพไปถึงปากน้ำพังงาไม่มีเรือบรรทุกทหารข้ามไปเกาะถลางจึงต้องพักหาเรืออยู่ที่นั่น ส่วนกองทัพเจ้าพระยายมราชไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชสมทบกับกองทัพเจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) ยกข้ามไปถึงตรัง รวบรวมเรือของราษฎรให้พระยาท้ายน้ำยกไปช่วยเมืองถลางก่อน แต่กองทัพพระยาท้ายน้ำ ไปพบกับทัพเรือของพม่าที่มาลาดตระเวนหาอาหารแถวเกาะชะนัก ได้รบพุ่งกัน ขณะรบกันอยู่ถังดินปืนในเรือพระยาท้ายน้ำระเบิด เรือแตกจมลง ทหารไทยตายเกือบหมดทั้งลำ เรือที่ไปด้วยเห็นแม่ทัพเสียชีวิตจึงถอยไปทางเมืองกระบี่

ทัพบกของพม่าเข้าตีเมืองระนอง กระบี่ แล้วข้ามมาตีได้เมืองชุมพร ขณะนั้นพอดีทัพไทยยกไปช่วย กรมพระราชวังบวรฯ โปรดให้พระยาจ่าแสนยากรนำทัพหน้ายกเข้าตีพม่า ๆ พ่ายแพ้พากันหนี ที่หนีไม่ทันถูกฆ่าฟันและจับเป็นได้เป็นอันมาก แล้วกรมพระราชวังบวรฯ โปรดให้ตามพม่าไปถึงตะกั่วป่า แล้วตั้งกองทัพหลวงรอฟังข่าวทางเมืองถลางอยู่ที่ชุมพร

ฝ่ายนายทัพพม่าที่ตั้งล้อมเมืองถลางอยู่ได้แบ่งกำลังออกมาตีเมืองภูเก็ตได้แล้วกลับไปรวบรวมทัพตีเมืองถลาง พระยาถลางพยายามต่อสู้เป็นสามารถ แต่กำลังรักษาเมืองมีน้อยกว่าครั้งก่อนดังกล่าวแล้ว ต่อสู้รักษาเมืองอยู่ ๒๗ วัน เสบียงอาหารหมด จึงเสียเมืองถลางแก่พม่า พม่าเที่ยวจับผู้คนพลเมืองเก็บริบทรัพย์สมบัติเอาไปแล้วเผาเมืองเสีย

ขณะนั้นกองทัพไทยจากปากน้ำพังงา ตรัง และกองทัพแขกจากไทรบุรียกไปช่วยใกล้จะถึง พม่าที่เมืองถลางได้ยินเสียงคลื่นกระทบฝั่งสำคัญว่าเป็นเสียงปืนจากทัพไทย แม่ทัพพม่าเลยรีบสั่งอพยพผู้คน และทรัพย์สมบัติลงเรือหนีไป ครั้นกองทัพไทยไปถึงพม่ายังหนีไปไม่หมด ไทยเข้าโจมตีพม่าเสียชีวิตและถูกจับได้เป็นอันมาก ครั้นต่อมาอีก ๔-๕ วัน กองลำเลียงเสบียงอาหารของพม่าตามมาถึงเมืองถลาง เพราะไม่ทราบว่ากองทัพพม่าหนีไปแล้ว จึงถูกไทยจับได้หมดทั้งเรือผู้คน และเสบียงอาหาร เมื่อเสร็จสงครามครั้งนี้ กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทรงพระดำริว่า เมืองถลางเสียหายมากครั้นจะตั้งขึ้นใหม่ก็ไม่มีกำลังที่จะรักษาไว้ได้ ถ้าพม่ายกทัพจู่โจมมาอีกก็จะเสียเมืองแก่พม่าอีก การจะยกทัพไปช่วยก็ไม่สะดวกไม่ทันเวลาเหมือนดังครั้งนี้ จึงโปรดให้รวบรวมผู้คนข้ามมาตั้งเมืองอยู่ที่ปากน้ำพังงา แขวงเมืองตะกั่วทุ่งเดิม ตั้งเมืองขึ้นใหม่เรียกว่าเมืองพังงา ส่วนเกาะถลางนั้นให้อยู่ในความดูแลของเมืองนครศรีธรรมราช

ขัตตาทัพพม่า

พ.ศ. ๒๓๖๓

เหตุการณ์ในครั้งนี้มิได้นับเป็นการสงคราม แต่ทั้งสองฝ่ายต่างก็ได้เตรียมการที่จะรบกัน แต่มีอุปสรรคเกิดขึ้นทางฝ่ายพม่าจึงมิได้ยกทัพลงมาตามที่ได้มุ่งหมายไว้ ทางเมืองพม่าพระเจ้าปดุงสิ้นพระชนม์ ใน พ.ศ. ๒๓๖๒ ราชนัดดา มีพระนามว่า จักกายแมงได้เสวยราชย์ต่อมา เป็นรัชกาลที่ ๗ แห่งราชวงศ์อลองพญา ได้ย้ายราชธานีกลับไปตั้งอยู่ที่เมืองอังวะอีกครั้งหนึ่ง ถึง พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าจักกายแมงได้ทรงทราบว่าในเมืองไทยเกิดอหิวาตกโรคครั้งใหญ่ผู้คนระส่ำระสายมาก ขณะเดียวกันเวลานั้นพม่าได้เกลี้ยกล่อมให้พระยาไทรบุรีเข้าเป็นพวกด้วย จึงให้หวุ่นยีมหาเสนาบดีเป็นแม่ทัพใหญ่ มาตั้งชุมนุมพลและรวบรวมเสบียงอาหารที่เมืองเมาะตะมะ คิดเตรียมจะยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย ทางเมืองไทยทราบข่าวศึกครั้งนี้ ด้วยพวกกองมอญอาสาตระเวนด่านเข้าไปสืบสวนข่าวคราวถึงเมืองทวาย จับได้ขุนนางพม่าผู้เชิญตราลงมาเกณฑ์ทัพเมืองทวายได้ทราบว่าพม่าเตรียมกองทัพจะยกลงมาตีเมืองไทย จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพจัดเป็นทัพใหญ่ ๔ ทัพ กองทัพที่ ๑ ให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่ทัพเสด็จไปตั้งรักษาเมืองกาญจนบุรีคอยต่อสู้พม่าที่จะเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ กองทัพที่ ๒ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ

กรมหมื่นศักดิพลเสพย์ เป็นแม่ทัพเสด็จไปรักษาเมืองเพชรบุรี คอยต่อสู้พม่าที่จะมาทางด่านสิงขร กองทัพที่ ๓ ให้พระยากลาโหมราชเสนาเป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองถลาง กองทัพที่ ๔ ให้เจ้าพระยานครฯ (น้อย) เป็นแม่ทัพคอยต่อสู้ข้าศึกที่จะยกมาตีทางหัวเมืองปักษ์ใต้ กองทัพทั้งหมดที่ยกไปตั้งคอยขัดตาทัพพม่าอยู่ครั้งนี้คอยอยู่จน พ.ศ. ๒๓๖๔ พม่าก็ยังไม่ยกเข้ามา เมื่อสืบสวนดูได้ความว่า พม่าเพียงแต่ขนเสบียงอาหารขึ้นยุ้งฉางไว้ในชายแดนพม่ายังไม่ได้ยกเข้ามา จนปลาย พ.ศ. ๒๓๖๔ จึงได้ความว่าพม่าเลิกทัพกลับไปหมด ด้วยเกิดเหตุการณ์ยุ่งยากทางเมืองมณีปุระจนในที่สุดได้วิวาทกับอังกฤษ ไม่มีโอกาสจะได้ยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีกต่อไป

ในการตระเตรียมทัพคิดตีเมืองไทยครั้งนี้ได้ความปรากฏชัดว่า พม่าได้เมืองไทรบุรีเข้าเป็นพวกด้วย เจ้าพระยาไทรบุรีปะแงรันหันไปเข้ากับพม่า เพราะตวนกูม่อมน้องชายเจ้าพระยาไทรบุรีปะแงรัน ได้มาฟ้องเจ้าพระยานครศรีธรรมราช นอกจากนี้พระยาถลางยังจับได้ทูตพม่ากับหนังสือรับสั่งของพระเจ้าจักกายแมงที่มีมาถึงเจ้าพระยาไทรบุรี ทางกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้เจ้าพระยาไทรบุรีมาแก้คดี แต่เจ้าพระยาไทรบุรีหาได้เข้ามาไม่ กลับตั้งแข็งเมืองขึ้น จึงโปรดให้เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ยกกองทัพลงไปตีเมืองไทรบุรี เจ้าพระยาไทรบุรีหนีไปอาศัยอยู่ในเขตแดนของอังกฤษ จึงได้ทรงแต่งตั้งให้พระภักดีบริรักษ์ (แสง) บุตรเจ้าพระยานครฯ (น้อย) เป็นพระยาไทรบุรีต่อมา (เรื่องเมืองไทรบุรีนี้จะได้กล่าวเป็นรายละเอียดต่อไปในบทที่ ๔)

เมื่อพม่าเลิกทัพกลับไปจากที่ประชุมทัพในครั้งนี้ พม่าหาได้ยุติความคิดที่จะมาตีเมืองไทยไม่ ปรากฏว่าต่อมาอีก ๒ ปี คือใน พ.ศ. ๒๓๖๖ พระเจ้าจักกายแมงได้ส่งราชทูตไปเมืองญวนชักชวนพระเจ้าเวียดนามมินมางให้ยกกองทัพญวนขึ้นมาตีเมืองไทยทางฝั่งทะเลทิศใต้ ส่วนพระเจ้าจักกายแมงจะได้ยกทัพพม่าเข้าตีเมืองไทยทางด้านตะวันตกพร้อมกัน แต่พระเจ้าเวียดนามมินมางมิได้เข้ากับพม่า กลับบอกความมาให้ไทยทราบตามความในพระราชพงศาวดารว่า "พม่ากำลังอยากจะยกทัพมาตีเมืองไทยอีก อยากได้ญวนเป็นเพื่อนทำศึกตีเมืองไทยกระหนาบอีกด้าน ๑ จึงแต่งทูตพม่าให้เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระเจ้ากรุงเวียดนามมินมาง ทูตที่มานั้นเป็นพม่า ๒ คนเป็นเชื้ออังกฤษ ชื่อ คิบสันคน ๑ มาด้วยเรือของพม่า พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางให้ทูตพม่ารออยู่ที่เมืองไซ่ง่อน ให้หาองต๋ากุนขึ้นไปเมืองเว้ประชุมข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษากันถึงเรื่องที่พม่าจะขอเป็นไมตรีชวนตีเมืองไทย ข้างองต๋ากุนเห็นควรจะรับเป็นไมตรีกับพม่าด้วยประสงค์จะตีเอาเมืองพัตบองไปเป็นของญวน แต่ฝ่ายองเลโบซึ่งเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศไม่เห็นชอบด้วย เห็นควรจะเป็นไมตรีดีอยู่กับไทยอย่างเดิม ไม่ควรจะคบพม่า พระเจ้าเวียดนามมินมางเห็นชอบด้วยกับองเลโบ จึงไม่ยอมรับทูตพม่า เป็นแต่มีพระราชสาส์น และส่งเครื่องราชบรรณาการตอบแทน"[๑๒] แต่แล้วพม่าก็ต้องหันไปทำสงคราม

---

๑๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระอายพงศาวดารกรุงธัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒** ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๙), หน้า ๓๖๙-๓๗๐

ยามอุบากอง

เป็นยามดี และ ชั่วประจำเวลาในวันหนึ่ง ๆ
ที่นิยมว่าเป็นยามที่เที่ยงตรงมาแต่โบราณกาล

		เช้า	สาย	เที่ยง	บ่าย	เย็น
กลางวัน	แต่ ถึง	๖น ๑ ๘น๒๔	๘น๒๕ ๑๐น๔๘	๑๐น๔๙ ๑๓น๑๒	๑๓น๑๓ ๑๕น๓๖	๑๕น๓๗ ๑๘น
กลางคืน	แต่ ถึง	๑๘น ๑ ๒๐น๒๔	๒๐น๒๕ ๒๒น ๔๘	๒๒น๔๙ ๑น ๑๒	๑น๑๓ ๓น ๓๖	๓น๓๗ ๖น ๐๐
วันอาทิตย์		○ ○ ○ ○	✚		○ ○	○
วันจันทร์		○	○ ○ ○ ○	✚		○ ○
วันอังคาร		○ ○	○	○ ○ ○ ○	✚	
วันพุธ			○ ○	○	○ ○ ○ ○	✚
วันพฤหัศบดี		✚		○ ○	○	○ ○ ○ ○
วันศุกร์		○ ○ ○ ○	✚		○ ○	○
วันเสาร์		○	○ ○ ○ ○	✚		○ ○

สูญหนึ่ง อย่าพึงจร แม้ราญรอญจะอัปรา
สองสูญ เร่งยาตรา จะมีลาภสวัสดี
สี่สูญ พูลผล จรดลลาภมากมี
ปลอดสูญ พูลสวัสดิ์ ภัยพิบัติลาภไม่มี
กากบาท ตัวอัปรีย์ แม้จรลีจะอัปรา

ทางมณีปุระ และรบพุ่งกับอังกฤษ (ดังจะได้กล่าวต่อไป) จึงมิได้มีโอกาสยกทัพมารุกรานเมืองไทยโดยตรงอีก

สิ้นสงครามไทย — พม่า ในรัชกาลที่ ๓

ไทยและพม่าได้ทำสงครามขับเคี่ยวกันมาเป็นเวลาประมาณ ๓๐๐ ปี นับตั้งแต่พม่าเข้ามาตีเมืองเชียงกราน เมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๑ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา สงครามไทยและพม่าก็ได้สิ้นสุดลงในรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง แม้จะมีการรบที่เมืองเชียงตุงในต้นรัชกาลที่ ๔ แต่มิได้เป็นสงครามโดยตรงกับพม่า มูลเหตุของการสิ้นสุดสงครามระหว่างประเทศทั้งสองก็เพราะอังกฤษได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับพม่า ได้ทำสงครามกับพม่าถึง ๓ ครั้งจนพม่าต้องตกไปเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษในที่สุด ทัพไทยที่ยกเข้าไปในเขตแดนพม่าในระยะหลัง ๆ นี้ก็เนื่องมาจากกรณีพิพาทระหว่างอังกฤษกับพม่า ดังจะได้กล่าวต่อไป

ระหว่างเมืองพม่ากับเขตแดนอินเดียของอังกฤษ มีเมืองเล็ก ๆ หลายเมือง เช่น ยะไข่ มณีปุระ อัสสัม เป็นต้น ในสมัยพระเจ้าปดุง พม่าขยายอาณาเขตไปครอบครองดินแดนเหล่านี้และบางครั้งก็รุกล้ำเข้าไปในดินแดนอินเดียของอังกฤษ เช่นเมื่อชาวยะไข่ซึ่งไม่ต้องการอยู่ใต้อำนาจความกดขี่ของพม่าหนีเข้าไปอยู่ในเขตอังกฤษ แม่ทัพพม่าก็ยกทหารพม่า ๕,๐๐๐ คน บุกรุกเข้าไปในแขวงเมืองจิตตะกอง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๗ โดยบุกข้ามแม่น้ำนาฟ (Naaf) อันเป็นเส้นกั้นเขตแดนระหว่างยะไข่กับอินเดียของอังกฤษเข้าไป อังกฤษจึงต้องส่งแม่ทัพมาเจรจาให้พม่าถอนทัพกลับ เซอร์จอห์น ชอร์ (Sir John Shore) ผู้สำเร็จราชการอินเดียได้ส่งร้อยเอกไมเคิล ไซมส์ (Michael Symes) เป็นทูตมาเจรจาที่กรุงอมรปุระ ราชธานีในขณะนั้น แต่การทูตครั้งนั้นไม่ได้ผลอย่างใด ร้อยเอกฮิแรม คอกซ์ (Hiram Cox) เป็นทูตอังกฤษคนแรกที่ทางการอังกฤษส่งมาประจำที่ร่างกุ้งในปลาย พ.ศ. ๒๓๙๙ แต่ก็ปรากฏว่าไม่ได้ทำการอย่างใดเป็นผลที่น่าพึงพอใจ ปัญหาเรื่องพรมแดนยังไม่ยุติลงได้ ชาวยะไข่อพยพข้ามพรมแดนไปจิตตะกองอีกใน พ.ศ. ๒๓๔๑ รัฐบาลพม่าคุกคามจะรบกับอังกฤษถ้าอังกฤษไม่ส่งชาวยะไข่คืน ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ อังกฤษส่งร้อยเอกฮิล (Hill) มาเจรจาแต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จอีกเช่นเคย ร้อยเอกแคนนิ่ง (Canning) เป็นทูตอังกฤษคนที่สองที่มาประจำอยู่ที่ร่างกุ้งแต่กลับไปภายในเวลาเพียงไม่กี่เดือน อังกฤษถูกกล่าวหาว่าสนับสนุน

ให้ที่พักอาศัยแก่พวกกบฏครั้งแล้วครั้งเล่า พระเจ้าปดุงสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๖๒ พระเจ้าจักกายแมง (ภัคยีดอ) ราชนัดดาได้รับราชสมบัติ และเตรียมทัพมาตีเมืองไทยใน พ.ศ. ๒๓๖๓ ดังได้กล่าวแล้ว แต่บังเอิญเกิดความยุ่งยากกับอังกฤษทางเมืองมณีปุระอีก จึงไม่มีโอกาสจะได้ยกกองทัพมาเมืองไทย

เจ้าเมืองมณีปุระแข็งเมืองต่อพม่าเมื่อต้นรัชกาลพระเจ้าจักกายแมง พม่าจึงต้องยกทัพไปปราบ เจ้าเมืองมณีปุระสู้ไม่ได้หนีไปเมืองกะแซ (Cachar) เจ้าเมืองกะแซกลับหนีเข้าไปอยู่ในเขตอังกฤษเสียอีก อังกฤษเกรงพม่าจะยกเข้าตีเบงกอลตะวันออก จึงประกาศเอารัฐกะแซเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษเสียเลย เพื่อจะช่วยเจ้าเมืองกะแซเดิมด้วย อังกฤษกับพม่าเริ่มสงครามกันครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๓๖๖ พม่ายกทัพเข้าตีเมืองกะแซ แต่ต้องถอย ต่อมาได้เข้าโจมตีเกาะชาปุรี (Shapuri) ปากแม่น้ำนาฟซึ่งอังกฤษครอบครองไว้ ได้เกิดการสู้รบกัน ในสงครามระยะแรก อังกฤษเพียงแต่ต้องการขับไล่พม่าไปให้พ้นอัสสัม มณีปุระ กะแซเท่านั้น แต่ต่อมาการรบก็ขยายเขตแดนกว้างออกไป อังกฤษทราบดีว่าการรบทางบกในดินแดนตอนเหนือนั้นลำบากมากสำหรับทหารอังกฤษ ซึ่งสันทัดทางทะเล กองทัพเรือของนายพลจัตวาเซอร์ อาชิบอลด์ แคมพ์เบล (Sir Archibalb Campbell) จึงยกลงมาทางใต้ บริเวณเหนือหมู่เกาะอันดามัน และยกเข้าทางปากแม่น้ำอิรวดี เข้ายึดเมืองร่างกุ้งได้โดยง่ายเมื่อวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๖๗[๑๓] พม่าไม่ทันคิดว่าอังกฤษจะเข้าโจมตี จึงได้ส่งกองทัพส่วนใหญ่ไปทางพรมแดนด้านเหนือ กองทัพอังกฤษประสบอุปสรรคในการรุกขึ้นเหนือ ทั้งในด้านภูมิประเทศและดินฟ้าอากาศซึ่งย่างเข้าสู่ฤดูฝน จึงได้พักทัพอยู่ที่ร่างกุ้งเตรียมทำสงครามในฤดูแล้งต่อไป ในระยะนี้เองที่อังกฤษได้เริ่มมีความคิดที่จะชักชวนไทยให้รบพม่า ซึ่งอังกฤษเรียกว่าเป็นศัตรูร่วม (Common Enemy) ของประเทศทั้งสอง ขณะเดียวกันก็ได้ตระเตรียมกองทัพเรือลงมาตีหัวเมืองชายทะเลภาคใต้แถบเมืองมอญ เซอร์ อาชิบอลด์ แคมป์เบล ได้ให้นายพันโท สโนว์ (Snow) นายทัพอังกฤษผู้หนึ่งลงมาเมืองเกาะหมาก (ปีนัง) เพื่อเจรจาปรึกษากับนายฟูลเลอตัน (Fullerton) ผู้สำเร็จราชการปีนัง ในอันที่จะติดต่อส่งทูตมาเจรจากับฝ่ายไทย และพร้อมกันก็ขอให้บอกไปยังนายจอห์น ครอเฟิด (John Crawfurd) ซึ่งเคยเป็นทูตเข้ามาเมืองไทยในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเวลานั้นเป็นผู้สำเร็จราชการอยู่ที่สิงคโปร์ให้ช่วยมีหนังสือเข้ามาถึงเจ้าพระยาพระคลัง (สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) และกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ซึ่งแท้จริงเวลานั้นเสด็จเสวยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว) เพื่อขอให้ไทยส่งทหารไปช่วยอังกฤษรบพม่า ส่วนทางเมืองปีนังนั้นให้ส่งทูตเข้ามาเจรจาทางเจ้าพระยานครศรีธรรมราช

---

๑๓ D.G.E. Hall, **Burma:** Hutchinson's University Library London, p.103.

ทางกรุงเทพฯ เวลานั้นเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ได้รับจดหมายชักชวนจากครอเฟิดให้ช่วยอังกฤษรบพม่า และทางเมืองนครฯ ก็รายงานเข้ามาด้วยเนื้อความเช่นเดียวกันในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ไทยยังถือพม่าเป็นศัตรูอยู่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริว่าจะให้กองทัพไทยออกไปรบพุ่งร่วมกับทัพอังกฤษ แต่สิ่งที่อังกฤษต้องการมากคือช้างม้าพาหนะซึ่งจะช่วยทหารอังกฤษในการเดินทัพทางบก การที่ขอกำลังทัพไทยไปช่วยนี้ ฝ่ายไทยเราเข้าใจว่า อังกฤษต้องการเอาทหารไทยไปใช้สอยแทนพลทหารในกองทัพยิ่งกว่าจะชวนให้ไปช่วยรบด้วยเป็นอีกทัพหนึ่ง ซึ่งไม่พอพระราชหฤทัย ดังนั้น จึงมีพระราชประสงค์จะจัดทัพไปรบพม่าแต่ลำพังทัพไทย ซึ่งก็เท่ากับเป็นการช่วยอังกฤษรบพม่าเช่นเดียวกัน "เมื่อตกลงเป็นยุติว่าจะให้กองทัพยกไปตีเมืองพม่าในคราวนั้นแล้ว ในเดือน ๑๑ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ นั้น โปรดให้พระยารัตนจักร คือสมิงสอดเบา หัวหน้าครัวมอญใหม่ที่อพยพเข้ามาเมื่อในรัชกาลที่ ๒ คุมกองมอญยกล่วงหน้าเข้าไปสืบเหตุการณ์ในแดนพม่ากอง ๑ แล้วโปรดให้เจ้าพระยามหาโยธา คุมกองทัพมอญซึ่งได้เกณฑ์เตรียมสำหรับจะยกไปตรวจตระเวนด่านเป็นการประจำปีตามเคยนั้น ยกไปเมื่อเดือน ๑๒ ให้ยกเข้าแดนพม่าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทางหนึ่ง แล้วมีตราสั่งให้เกณฑ์กองทัพเมืองชุมพร เมืองไชยา โปรดให้พระยาชุมพร (ชุย) คุมเป็นกองทัพเรือยกขึ้นไปทางเมืองมะริด และเมืองทวายอีกทาง ๑ ข้างเหนือโปรดให้พระยามหาอำมาตย์ขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองตาก พระยาวิชิตณรงค์ไปตั้งอยู่ที่เมืองอุทัยธานี เข้าใจว่าเห็นจะไปเกณฑ์กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือยกไปตีเมืองเมาะตะมะทางด่านแม่ละเมาอีกทางหนึ่ง แล้วมีตราสั่งหัวเมืองที่ต่อแดนพม่าให้จัดกองตระเวนออกไปจับพวกพม่าเข้ามาทุกด่าน ได้ความเรื่องกองทัพไทยที่จัดชั้นแรกดังกล่าวมานี้" [๑๔]

ทหารอังกฤษที่ร่างกุ้งได้รบพุ่งกับพม่าหลายครั้ง พม่าไม่มีอาวุธที่ทันสมัย เช่นปืนใหญ่ก็แตกหนี ครั้นอังกฤษจะติดตามต่อไปก็ขัดสนพาหนะ จึงได้แต่เผาค่ายพม่าและกลับมารักษาเมืองร่างกุ้งตามเดิม พม่าจึงไม่สามารถจะตีเอาเมืองร่างกุ้งคืนได้ รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียได้มีคำสั่งให้เซอร์ อาชิบอลด์ แคมป์เบล แบ่งกำลังกองทัพเรือลงมาตีหัวเมืองชายทะเลฝ่ายใต้ ยึดได้เมืองทวาย มะริดและเมาะตะมะ เจ้าเมืองเมาะตะมะซึ่งเป็นฝ่ายพม่าเผาเมืองพาริ้พลหนีไปตั้งอยู่ที่เมืองสะเทิม อังกฤษได้เมืองเหล่านี้แล้วแต่ไม่มีกำลังมากพอที่จะรักษาเมืองไว้ จึงเพียงแต่ให้ทหารคุมกำลังส่วนน้อยรักษาเมืองไว้เท่านั้น พระยารัตนจักรยกกองทัพเข้าไปในเขตพม่าได้พบกับพวกมอญที่ยกมาเข้าด้วย สืบได้ความว่าอังกฤษได้เมืองเมาะตะมะ แล้วบอกกับชาวเมืองว่าจะรักษาเมืองเมาะตะมะไว้ให้ไทย พระยารัตนจักรก็นำความมาแจ้งแก่เจ้าพระยามหาโยธาแม่ทัพ เจ้าพระยามหาโยธาก็รีบยกกองทัพตามเข้าไปในแดนพม่าไปตั้งอยู่ที่เมืองเตริน (ในแผนที่อังกฤษชั้นต้นเรียก เมืองอัตรัน คือ เมืองเดียวกับเชียงตรานหรือเชียงกราน ซึ่งสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จรบพม่าครั้งแรก

---

๑๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๖๗๖-๖๗๗

และเมืองนี้ภายหลังเปลี่ยนนามเป็นแอมเฮิสต์ (Amherst) ตามนามอุปราชอังกฤษที่อินเดีย ซึ่งเป็นผู้บัญชาการรบพม่าจนยึดเมืองนี้ได้) ชาวเมืองมอญพากันมาอ่อนน้อม เพราะเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) ผู้นี้เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (พระยาเจ่ง) เจ้าเมืองมอญผู้หนึ่งซึ่งได้อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ (รับราชการในพระราชสำนักกรุงเทพฯ สืบต่อมาเป็นต้นตระกูลคชเสนี) ความคิดที่อังกฤษจะยกหัวเมืองมอญตั้งแต่เมาะตะมะ มะริด ทวายและตะนาวศรีให้ไทยนั้นเป็นความคิดเดิม โดยคิดจะทอนอำนาจของพม่าให้น้อยลง และเพื่อหวังประโยชน์จากไทยทางอื่น เช่นในทางการค้า และเรื่องเมืองไทรบุรี (อันเป็นข้อที่อังกฤษหวังว่าจะได้รับตั้งแต่ครอเฟิดเข้ามาเจรจาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ ดังจะได้กล่าวในบทความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษต่อไป)

ลักษณะการยกทัพเข้าไปในเมืองพม่าครั้งนี้มิได้เป็นสงครามกับพม่าอย่างแท้จริง เพราะชาวเมืองมอญทั้งหลายมิได้คิดสู้ ต่างพากันมาเข้ากับไทยบ้าง อังกฤษบ้าง ทางกรุงเทพฯ จึงเตรียมแผนการรบอย่างอื่นเพื่อที่จะได้รบกับพม่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระยามหาอำมาตย์แบ่งกำลังที่เกณฑ์ไว้ที่เมืองตากส่งลงมาสมทบกับกองทัพเจ้าพระยามหาโยธาแล้วเกณฑ์กองทัพหัวเมืองชั้นในออกไปเป็นทัพหนุน ไปตั้งอยู่ที่แม่น้ำน้อยใกล้พรมแดน และเตรียมกองทัพหลวงไว้ในกรุงเทพฯ อีกทัพหนึ่ง ทางเหนือให้พระยาลำปาง (ดวงทิพ) คิดปรึกษากับเจ้าเมืองเชียงใหม่และเจ้าเมืองลำพูน จัดกองทัพไปตีพม่าทางเหนืออีกทางหนึ่ง แล้วเจ้าพระยาพระคลังได้มีหนังสือตอบครอเฟิดไปว่า เรายินดีจะยกทัพไปช่วยอังกฤษรบพม่า ส่วนทางฝ่ายเจ้าพระยามหาโยธาที่เมืองเตรินก็มีจดหมายติดต่อกับ เซอร์ อาชิบอลด์ แคมป์เบล ด้วยเรื่องการทัพ แม่ทัพอังกฤษได้ส่งพันโท สมิธ ลงมาพบเจ้าพระยามหาโยธาพร้อมด้วยจดหมายฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ ขอเชิญผู้แทนไทยไปเจรจากันที่เมืองเมาะตะมะ เจ้าพระยามหาโยธาได้ส่งจมื่นราชามาตย์ กับพระยาพระรามเป็นผู้แทนไปพบกับแม่ทัพอังกฤษที่เมาะตะมะ อังกฤษต้องการให้ไทยยกทัพไปตีเมืองตองอู ไทยขอเรือรับกองทัพข้ามแม่น้ำสาละวิน และเสบียงอาหารสำหรับกองทัพจากอังกฤษด้วย ฝ่ายอังกฤษก็ตกลงจะให้ ขณะนั้นเองทางกรุงเทพฯ ได้มีท้องตราไปเรียกกองทัพเจ้าพระยามหาโยธากลับ อังกฤษเข้าใจว่าการที่ไทยยกทัพกลับนั้นเพราะเกิดจลาจลต้นรัชกาล แต่สาเหตุสำคัญที่กรุงเทพฯ เรียกทัพกลับนั้นก็เพราะเกิดการขัดแย้งกันขึ้นระหว่างไทยกับอังกฤษทางใต้ด้วยสาเหตุ คือ

พระยาชุมพรแม่ทัพไทยที่ยกไปทางใต้ได้ไปเที่ยวต้อนจับคนในแขวงเมืองมะริด นายทหารอังกฤษได้ยื่นประท้วงต่อพระยาชุมพรขอให้ปล่อยชาวเมืองที่จับมาเสีย พระยาชุมพรชี้แจงกับฝ่ายอังกฤษว่า เมื่อไทยยกทัพออกไปนั้นไม่ทราบว่าอังกฤษตีได้เมืองมะริดแล้ว สัญญาจะส่งเชลยที่จับมาได้ประมาณ ๔๐๐ คนคืนให้ แต่ต้องขอหนังสือสำคัญของผู้รักษาเมืองมะริดว่าอังกฤษยึดเมือง

มะริดได้แล้วมาแสดงยังกรุงเทพฯ เป็นหลักฐาน ฝ่ายอังกฤษรับว่าจะออกหนังสือให้หลังจากที่แม่ทัพไทยปล่อยเชลยทั้งหมดแล้ว แต่พระยาชุมพรปล่อยเชลยให้อังกฤษเพียง ๙๐ คน แล้วถอยเรือรบออกจากเมืองมะริด ทหารอังกฤษลงเรือตามมาพบเรือในกองทัพของพระยาชุมพร ๖ ลำ จึงเข้าจับเรือทั้ง ๖ ลำนั้นพร้อมทั้งพลประจำเรือทั้งหมดประมาณ ๑๔๕ คนเอาไปขังไว้ที่เมืองมะริด

ทางกรุงเทพฯ ไม่ทราบว่าเจ้าพระยามหาโยธาได้เจรจาปรองดองกับแม่ทัพอังกฤษแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังขัดเคืองที่ทหารอังกฤษจับเรือและไพร่พลในกองทัพไทยทางเมืองชุมพร จึงโปรดให้มีท้องตราเรียกทัพเจ้าพระยามหาโยธากลับ ครั้นรัฐบาลอังกฤษทราบเรื่องที่กองทัพไทยกวาดครอบครัวเมืองมะริดเข้ามา และกองทัพไทยที่เมาะตะมะก็ยังยกกลับอีก ลอร์ด แอมเฮิสต์ ก็ขัดใจมีคำสั่งมายังกองทัพอังกฤษว่าอย่าพยายามให้ไทยช่วยเหลืออีกต่อไปเลย แต่เซอร์ อาชิบอลด์ แคมป์เบลยังคงเห็นด้วยกับนโยบายเดิมที่จะให้ไทยช่วยถึงกับมีหนังสือตอบโต้ไปยังรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียว่า ควรจะคิดอ่านเอากองทัพไทยไปช่วยอีก แต่ทางรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียคงจะไม่เห็นด้วย จะเห็นได้ว่าเมื่อ เฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) เข้ามาติดต่อทางการทูตกับไทยหลังจากนั้นมิได้รบเร้าให้ไทยช่วยเหลือเหมือนเดิมอีกเลย

เซอร์ อาชิบอลด์ แคมป์เบล ได้ให้ พันโท สมิธ ผู้รักษาเมืองเมาะตะมะมีหนังสือมาชี้แจงกล่าวโทษพระยาชุมพร แต่ขออย่าให้เหตุนั้นทำลายทางไมตรีที่เจ้าพระยามหาโยธาได้ทำไว้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้สอบสวนพวกครัวเมืองมะริดที่พระยาชุมพรกวาดต้อนเข้ามา ได้ความว่าพวกที่สมัครมาเองมีเป็นส่วนน้อย ส่วนใหญ่ถูกพระยาชุมพรบังคับกวาดต้อนมาทั้งสิ้น จึงกริ้วพระยาชุมพร โปรดให้ถอดออกจากตำแหน่งแล้วเอาตัวมาจำขังไว้ที่กรุงเทพฯ ส่วนเรื่องการทัพนั้นยังคงมีพระราชดำริว่าควรรบพม่าต่อไป โดยรับสั่งให้เจ้าพระยามหาโยธายกทัพไปรบพม่าอีกเมื่อสิ้นฤดูฝน ขณะนั้นรัฐบาลอังกฤษเห็นความจำเป็นจะต้องมีทูตมาเจตจาถึงที่กรุงเทพฯ เอง ดังนั้น ลอร์ด แอมเฮิสต์ ผู้สำเร็จราชการอินเดียจึงได้ส่ง ร้อยเอก เฮนรี เบอร์นีเข้ามาเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ (รายละเอียดเรื่องการทูตของเบอร์นีจะได้กล่าวต่อไปในบทความสัมพันธ์กับอังกฤษ) ความประสงค์ข้อหนึ่งของการที่ส่งเบอร์นีเข้ามาครั้งนี้ก็เพื่อจะเจรจาเรื่องการสงครามที่อังกฤษยังคงดำเนินอยู่กับพม่า แต่ในตอนนี้เจตนารมณ์ของอังกฤษเปลี่ยนแปลงไป คือ มิได้รบเร้าให้ไทยยกไปช่วยรบ เพียงแต่ว่าถ้าไทยอยากจะช่วยแล้วขอให้กองทัพไทยรบโดยลำพังทางตะวันตกเฉียงเหนือในเขตที่อังกฤษยังมิได้ยึดครอง ความคิดเดิมที่จะยกดินแดนที่ตีได้ให้ไทยนั้นก็คงจะเลิกล้มไปแล้วด้วย จะเห็นได้จากคำสั่งของผู้สำเร็จราชการอินเดียผ่านทางเลขานุการ จี. สวินตัน (G. Swinton) ถึง เฮนรี เบอร์นี ก่อนเดินทางมายังกรุงเทพฯ ตอนหนึ่งว่า "ในเรื่องที่เกี่ยวกับความร่วมมือของสยามในสงครามกับพม่านั้น ข้าพเจ้าได้รับคำสั่งให้สังเกตว่า รัฐบาล

ของเราได้ยุติความคิดที่จะถือว่าการสมทบของกองทัพสยามเป็นเรื่องสำคัญและเป็นเรื่องที่พึงปรารถนาเสียแล้ว เพราะฉะนั้นท่านจะต้องยับยั้งการกระทำใด ๆ อันจะเป็นการเสนอแนะให้ราชสำนักสยามให้ความช่วยเหลือดังกล่าว ถึงแม้ว่าท่านอาจจะชี้แจงให้เสนาบดีของสยามเข้าใจว่ายังมีช่องทางที่จะให้กองทัพสยามโจมตีดินแดนพม่าได้ทางพรมแดนตะวันตกเฉียงเหนือ เฉพาะในส่วนที่กองทัพอังกฤษยังมิได้ยึดครอง หรือในส่วนที่ยังมิได้อยู่ในอารักขาของอังกฤษ ระหว่างที่พักอยู่ในกรุงเทพฯ ถ้าหากเป็นไปได้ท่านจะต้องพยายามสืบให้ทราบข่าวคราวความเคลื่อนไหวของกำลังกองทัพของสยาม พร้อมทั้งพยายามที่จะป้องกันมิให้กองทัพสยามเข้าไปใกล้บริเวณที่กองทัพของเรากำลังปฏิบัติการ และท่านจะต้องติดต่อรายงานข่าวทั้งหมดอย่างละเอียดต่อ พลจัตวา เซอร์ อาชิบอลด์ แคมป์เบล โดยตรง" ๑๔

ในด้านการรบทางเมืองร่างกุ้งนั้น ครั้นสิ้นฤดูฝนกองทัพอังกฤษก็ยกขึ้นไปโจมตีดินแดนพม่าทางภาคเหนือ ตีได้เมืองแปรและเมืองหงสาวดี ขณะที่กองทัพอังกฤษพักอยู่ที่เมืองแปร แม่ทัพอังกฤษยังได้มีหนังสือมาถึงเจ้าพระยามหาโยธาเร่งให้ยกขึ้นไปช่วย จะเห็นได้ว่าแม่ทัพอังกฤษก็มิได้ดำเนินตามนโยบายของรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียเท่าใดนัก ทางฝ่ายไทยตอบไปว่าเราได้ยกกองทัพออกไปถึงเมืองกาญจนบุรีแล้ว แต่เกรงว่าจะขาดเสบียงอาหารเพราะยกไพร่พลออกไปมาก ดังนั้นจึงขอให้อังกฤษมอบดินแดนมอญที่อังกฤษตีได้ให้ไทย เพื่อเป็นที่จัดหาเสบียงอาหารสำหรับกองทัพได้สะดวก ขณะนั้นพอดีเจ้าเมืองเมาะตะมะคนเดิมซึ่งเป็นพม่า ได้ไปรวบรวมกำลังมาจากเมืองสะเทิมกลับลงมาตีเมืองเมาะตะมะ เวลานั้นอังกฤษมีแต่กองมอญอาสาเป็นกำลังรักษาด่านทางเข้าเมืองเมาะตะมะ พม่าตีกองมอญอาสาแตกร่นมาจวนจะถึงเมืองเมาะตะมะ กองทัพไทยมีเจ้าพระยามหาโยธาเป็นทัพหน้า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์เป็นทัพหลวง ยกออกไปพอดีได้เข้าช่วยโจมตีทัพพม่าแตกหนีไป กองทัพไทยช่วยรักษาเมืองเมาะตะมะไว้ได้ อังกฤษเองก็พอใจในการช่วยเหลือของกองทัพไทยครั้งนี้

จดหมายของเซอร์ อาชิบอลด์ แคมป์เบลกับข้าหลวงอังกฤษฝ่ายพลเรือนที่มากำกับการทัพตอบคำขอของเจ้าพระยามหาโยธาเรื่องหัวเมืองมอญมีข้อความสำคัญว่า อังกฤษปรารถนาที่จะทำให้ต้องตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระมหากษัตริย์ไทย เมื่อเสร็จสงครามกับพม่าแล้วจึงจะเจรจากันเรื่องเมืองมะริดและทวาย (โดยไม่เอ่ยถึงเมาะตะมะ) ต่อไป ในระยะนี้ความมุ่งหมายในการทำสงครามทั้งในด้านปฏิบัติการและผลของสงครามเปลี่ยนแปลงไป ตามวินิจฉัยในหนังสือท่านผู้ทรงพระนิพนธ์ "ไทยรบพม่า" รับสั่งว่า "ตรงนี้ควรอธิบายถึงเหตุการณ์ที่ทำให้ไทยและอังกฤษต่างเปลี่ยนแปลงความมุ่งหมายที่ทำสงครามครั้งนั้นมาโดยลำดับด้วยกันทั้งสองฝ่าย จะว่าด้วยความมุ่งหมายข้างฝ่ายไทยก่อน ในขั้นแรกไทยมีความประสงค์แต่จะทำลายกำลังและหนทางที่พม่าเคยมา

---

๑๔ **Burney Papers** Vol. IV, Bangkok p. 665.

ทำร้ายเมืองไทย มิให้พม่าทำร้ายได้อีกต่อไป จึงคิดจะกวาดต้อนผู้คนซึ่งเคยเป็นกำลังของศัตรู เอามาเป็นกำลังของไทยเสียให้หมด แล้วทำลายล้างเมืองเมาะตะมะอันเป็นที่พม่าเคยอาศัยเสียให้สิ้น ความคิดอันนี้มีเหตุติดขัด ด้วยอังกฤษลงมาได้เมืองเหล่านั้นเสียก่อน จึงเปลี่ยนความมุ่งหมายไปประสงค์จะเอาหัวเมืองเมาะตะมะมาเป็นของไทย ข้าพเจ้าเข้าใจว่าความดำริจะเกิดแต่ได้ความว่า เมื่อเจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพไปถึงเมืองมอญ พวกมอญพากันนิยมอยากจะมาขึ้นไทยโดยมาก จึงเห็นว่าไทยคงจะปกครองรักษาหัวเมืองเหล่านั้นไว้ได้ หรือโดยถ้าหากรักษาไว้ไม่ได้ก็จะได้พวกมอญสมัครอพยพมาอยู่ในเมืองไทยอีกเป็นอันมาก ความประสงค์ซึ่งจะเอาหัวเมือง (มณฑล) เมาะตะมะจึงเป็นความมุ่งหมายของฝ่ายไทยที่ไปทำสงครามครั้งหลัง

ข้างฝ่ายความประสงค์ของอังกฤษนั้น ชั้นแรกคิดแต่จะตัดรอนกำลังพม่าให้น้อยลงกับจะแสวงหาประโยชน์ในการค้าขายให้สะดวกยิ่งขึ้นเป็นสำคัญดังอธิบายมาแล้ว ในชั้นแรกจึงคิดจะยกหัวเมืองขึ้นของพม่าทั้งมณฑลเมาะตะมะให้แก่ไทย แลกเอาประโยชน์ที่อังกฤษต้องการในเรื่องเมืองมลายูกับการค้าขายในเมืองไทย ครั้นการสงครามที่ทำกับพม่าต้องทำแรมปี อังกฤษมีเวลาตรวจตราการในหัวเมืองขึ้นของพม่าที่ตีไว้ได้ อังกฤษได้รู้ความที่ไม่เคยคิดคาดไว้แต่ก่อนหลายอย่าง ความคิดของอังกฤษจึงผันแปรไปตามความรู้ที่ได้ใหม่ที่เป็นข้อสำคัญคือ

ข้อ ๑ ภูมิประเทศหัวเมืองมอญอยู่ปากน้ำและชายทะเล เหมือนเป็นประตูเมืองพม่าและพวกมอญเกลียดชังพม่าอยู่ทั้งนั้น อังกฤษจึงเกิดมีความคิดเห็นว่า ถ้าตั้งรามัญประเทศให้กลับเป็นอิสระดังแต่ก่อน พวกมอญก็จะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับอังกฤษ เพราะจำจะต้องอาศัยอังกฤษช่วยป้องกันให้พ้นภัยจากพม่า อังกฤษคงได้ผลประโยชน์ในการค้าขายทางเมืองพม่าดีกว่าอย่างอื่น ด้วยเหตุนี้อังกฤษจึงคิดที่จะรวบรวมหัวเมืองมอญทั้งปวงตั้งเป็นรามัญประเทศ และจึงเปลี่ยนความคิดข้อที่จะยกเมืองเมาะตะมะให้แก่ไทย อังกฤษให้เที่ยวสืบแสวงหาเชื้อวงศ์กษัตริย์หงสาวดีแต่ก่อน หมายจะเอามายกย่องขึ้นเป็นหัวหน้าให้พวกมอญนิยมก็หาไม่ได้ด้วยเชื้อพระวงศ์พระเจ้าหงสาวดีสูญเสียหมดแล้ว สืบไปได้ความว่าบรรดามอญ ทั้งพวกที่ยอมเข้ากับอังกฤษแล้วและที่ยังไม่ได้อ่อนน้อมแก่อังกฤษ พากันนับถือเจ้าพระยามหาโยธายิ่งกว่าผู้อื่น อังกฤษจึงคิดจะเกลี้ยกล่อมเอาเจ้าพระยามหาโยธาไปตั้งเป็นพระยาหงสาวดีให้ครองรามัญประเทศ ถึงข้าหลวงอังกฤษได้สั่งเป็นความลับมากับนายทหารซึ่งลงมารับกองทัพไทยที่เมืองเมาะตะมะว่า ให้คิดอ่านทาบทามเจ้าพระยามหาโยธาตามความคิดที่กล่าวมานั้น ฟังดูว่าเจ้าพระยามหาโยธาจะเข้าด้วยหรือไม่ ด้วยเหตุนี้หนังสือตอบของข้าหลวงอังกฤษจึงว่าแต่เรื่องจะยกเมืองทวายและมะริดให้แก่ไทย ไม่พูดถึงเมืองเมาะตะมะทีเดียว

ข้อ ๒ ส่วนเมืองทวายและเมืองมะริดนั้น อังกฤษตรวจตราได้ความว่า ภูมิลำเนามีภูเขาบรรทัดคั่นเป็นเขตแดนอันหนึ่งต่างหากจากหัวเมืองมอญ ราษฎรก็มิได้เป็นมอญ ทั้งชายทะเลที่

เมืองมะริดมีเกาะและอ่าวอันสมควรเป็นที่จอดเรือกำบั่นดีกว่าที่อื่น ๆ ในแถวนั้น อังกฤษคิดจะตั้งสถานีสำหรับค้าขายขึ้นเป็นย่านกลางอีกแห่ง ๑ ให้เป็นระยะต่อไปจากเมืองสิงคโปร์และเกาะหมาก ในชั้นหลังจึงเปลี่ยนความคิดในข้อที่จะยกเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี เมืองมะริดให้แก่ไทย จะให้เฉพาะตอนที่เป็นแผ่นดินดอน อยู่ห่างทะเลเป็นของแลกเปลี่ยนกับประโยชน์ที่อังกฤษต้องการจากไทย ความประสงค์ที่ ๒ ฝ่ายในชั้นหลังเปลี่ยนมาเป็นดังกล่าวนี้" ๑๖

เมื่อวัตถุประสงค์ของทั้งสองฝ่ายเป็นดังนี้ ปรากฏว่าผลประโยชน์ขัดกันขึ้นเช่นในเรื่องเมืองเมาะตะมะที่อังกฤษจะตั้งให้เป็นประเทศราชขึ้นมาใหม่ โดยจะทาบทามเจ้าพระยามหาโยธาไปเป็นเจ้าเมืองนั้น ทางฝ่ายไทยเกรงว่าพวกมอญในเมืองไทยมีอยู่มากมายนับแสนจะพากันกลับไปอยู่เมืองมอญหมดรวมทั้งเจ้าพระยามหาโยธาเองด้วย ไทยจะต้องเสียไพร่พลไปเป็นจำนวนมาก ในเรื่องที่จะให้ไทยยกทัพไปตีเมืองพม่าทางด้านเหนือแต่ลำพังเพื่อประโยชน์ของอังกฤษนั้น ไทยจะต้องประสบกับความยากลำบาก ภูมิประเทศก็กันดาร ส่วนในการที่จะให้เจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพเข้าไปสมทบกับทัพอังกฤษนั้น อังกฤษก็ต้องการเพียงให้ไปรบพุ่งใต้บังคับบัญชาแม่ทัพอังกฤษ ฝ่ายไทยก็ไม่พอใจ อนึ่ง เรื่องช้างม้าพาหนะที่อังกฤษต้องการตามที่ส่งทูตเข้ามาเจรจาว่าจะยอมเสียค่าป่วยการให้นั้น เสนาบดีไทยเห็นว่าผิดประเพณี เพราะเป็นช้างม้าพาหนะของแผ่นดิน ถ้ากองทัพบกของไทยยกขึ้นไปเมื่อใดช้างม้าพาหนะก็จะต้องไปพร้อมกับกองทัพจึงจะถูกต้อง มิใช่ยกแต่ช้างม้าพาหนะไปให้ผู้อื่นใช้สอย ดังนั้นทัพไทยจึงต้องรั้งรออยู่ที่เมาะตะมะ ยังมิได้ดำเนินการคืบหน้าที่จะยกเข้าไปช่วยอังกฤษรบกับพม่า เพราะการเจรจายังไม่เป็นที่ตกลงกันระหว่างเบอร์นีกับเสนาบดีของไทย ทางฝ่ายข้าหลวงอังกฤษได้ส่งร้อยเอกวิลคินสันลงมาเมืองเมาะตะมะเพื่อมากำกับการควบคุมกองทัพไทย คอยฟังข่าวสงครามถ้าได้ข่าวอังกฤษใกล้จะชนะสงครามแล้วให้ห้ามกองทัพไทยมิให้ยกต่อออกไปจากเมาะตะมะ

ขณะนั้นพอดีพม่ากับอังกฤษทำสัญญาสงบศึกต่อกันเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ เบอร์นีมีหนังสือมาถึงเสนาบดีรายงานให้ทราบถึงการสงบศึกกับพม่า ยืนยันถึงทางไมตรีกับเมืองไทยและกล่าวว่าตามสัญญาสงบศึกนั้น พม่าสัญญาว่าจะไม่ทำร้ายไทยอย่างใดอย่างหนึ่ง ไทยจะได้รับประโยชน์จากสัญญาสงบศึกฉบับนั้นด้วยตามสนธิสัญญาข้อ ๑๐ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เสนาบดีตอบจดหมายของเบอร์นีพรรณนาว่าพม่าได้เสียสัญญาอย่างไรบ้างในเหตุการณ์ที่แล้ว ๆ มา ทั้ง ๆ ที่เคยส่งทูตมาขอเป็นไมตรี แต่หลังจากนั้นไม่นานก็กลับสัตย์อยู่เสมอ และกล่าวว่าไทยไม่ต้องการดินแดนทางเมืองพม่า ทั้งยังไม่ปรารถนาจะมีส่วนเกี่ยวข้องในสัญญาที่อังกฤษทำกับพม่าด้วย

---

๑๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า**, หน้า ๗๔๐-๗๔๑

หลังจากชนะสงครามพม่าครั้งแรกแล้ว อังกฤษก็ได้จัดการเกี่ยวกับเมืองที่ตีได้ก่อนสงบศึก สำหรับหัวเมืองมอญเมื่อไม่สามารถจะตั้งขึ้นเป็นประเทศอีกได้ เพราะไทยไม่ยอมยกเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) ให้ และอังกฤษก็หาเชื้อสายพระเจ้าหงสาวดีไม่ได้ อังกฤษจึงคืนเมืองเมาะตะมะและเมืองต่าง ๆ เหนือแม่น้ำสาละวินให้แก่พม่า แต่หัวเมืองฝ่ายใต้แม่น้ำสาละวินลงมา อังกฤษเข้ายึดเป็นเมืองขึ้น เขตแดนที่อังกฤษยึดไว้ได้ครั้งนี้ปิดหนทางที่พม่าเคยยกมาตีเมืองไทยไว้ นับแต่นั้นเป็นต้นมาสงครามไทยและพม่าก็สิ้นสุดลง แต่ยังมีการรบระหว่างไทยกับทหารพม่าอีกเมื่อครั้งทัพไทยตีเมืองเชียงตุง แต่ก็ไม่น่าจะนับว่าเป็นสงครามโดยตรงกับประเทศพม่า เพราะไทยเพียงแต่รบกับทหารพม่าส่วนหนึ่งที่ส่งมาป้องกันเมืองเชียงตุงเท่านั้น

ตีเมืองเชียงตุง

ในพ.ศ. ๒๓๘๖ เกิดจลาจลขึ้นในเมืองเชียงรุ้งซึ่งเป็นเมือง ๆ หนึ่งในเขตสิบสองปันนา พลเมืองของเมืองเชียงรุ้งเป็นคนไทยพวกหนึ่ง เรียกกันว่าพวกลื้อ เมืองนี้ตั้งอยู่ในเขตติดต่อระหว่างแดนจีน พม่า และลานนาไทย ถึงแม้ว่าจะเป็นเมืองอิสระ แต่ก็มักจะขึ้นอยู่กับประเทศใดประเทศหนึ่ง ซึ่งมีชายแดนติดต่อกับแดนตนที่มีกำลังมากอยู่เสมอ ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร และแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมืองเชียงรุ้งก็เคยขึ้นอยู่กับไทยแต่อยู่ไกลเกินกว่าที่เราจะป้องกันไว้ได้จากจีนและพม่า ในระยะหลัง ๆ นี้กรุงเทพ ฯ มิได้นำพาต่อเมืองเชียงรุ้งมาเป็นเวลานาน เจ้าสาละวันผู้ก่อการจลาจลขึ้นในเมือง ฆ่าเจ้าเมืองคนเก่าเสียแล้วขึ้นครองเมืองแทน และเห็นว่าเวลานั้นพม่ากำลังอ่อนแอด้วยกำลังถูกอังกฤษคุกคามอยู่จึงหันไปอ่อนน้อมต่อจีน หม่อมหน่อคำบุตรของเจ้าเมืองคนเดิมหนีมาอยู่เมืองเชียงตุงซึ่งเป็นเมืองใหญ่ในแถบนี้ เวลานั้นขึ้นกับพม่า หม่อมหน่อคำขอยึดพม่าเป็นที่พึ่ง เจ้าเมืองเชียงตุงจึงส่งตัวไปอังวะ หม่อมหน่อคำเอาเงินไปช่วยราชการพม่า ๆ พอใจ เพราะเวลานั้นกำลังต้องการเงินเพื่อเอาไปใช้เป็นค่าปรับให้อังกฤษตามสัญญา เพื่อเป็นการตอบแทนจึงให้กองทัพพม่าส่วนหนึ่งพาหม่อมหน่อคำมาชิงอำนาจที่เมืองเชียงรุ้งกลับคืน ทางเมืองเชียงรุ้งกลับติดสินบนพม่าด้วยเงินที่มากกว่า แม่ทัพพม่าเกรงจะเสียสัญญากับหม่อมหน่อคำ จึงทำทีเป็นช่วยชิงอำนาจคืนให้หม่อมหน่อคำเสียก่อน แล้วรีบยกกองทัพกลับ เจ้าสาละวันก็หนีไปแล้ววกกลับมาปล้นเมืองอีก หลังจากกองทัพพม่าออกจากเมืองเชียงรุ้งไปแล้ว หม่อมหน่อคำจึงต้องหนีไปเชียงตุงอีกครั้งหนึ่ง กล่าวโทษพม่าว่าทอดทิ้งตนพร้อมทั้งยื่นเรื่องราวฟ้องไปยังกรุงอังวะ พระเจ้าอังวะจึงจำเป็นต้องเกณฑ์กองทัพพม่ามาช่วยหม่อมหน่อคำอีกครั้งหนึ่ง เจ้าสาละวันหนีไปได้อีก หม่อมหน่อคำได้ครองเมืองเชียงรุ้งต่อมา เจ้าสาละวันหวนกลับไปเข้าเฝ้าพระเจ้าพุกามเสนอถวายเงินก้อนใหญ่เพื่อขอตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงรุ้งตามเดิม เพราะเวลานั้นทาง

เมืองเชียงรุ้ง หม่อมหน่อคำเกิดวิวาทกับพวกเดียวกัน แย่งราชสมบัติกันเองจนถึงกับฆ่าฟันกันตายไปทั้งสองฝ่าย พระเจ้าพุกามจึงตั้งเจ้าสาลวันกลับมาเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้งอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ครั้นได้ครองเมืองจริงแล้ว เจ้าสาลวันกลับไม่มีเงินให้พม่าตามที่สัญญาไว้ จึงรีดเก็บเอาเงินจากราษฎร พวกราษฎรพากันเดือดร้อนจึงเป็นกบฏขึ้น เวลานั้นเจ้าสาลวันมิได้อยู่ในเมืองเชียงรุ้ง กำลังไปผัดผ่อนหนี้อยู่ที่เมืองพม่า ทางเมืองเชียงรุ้งเจ้าอุปราชอนุชาสู้พวกกบฏไม่ได้จึงพามารดาและน้องสาวอพยพครอบครัวหนีลงมาอาศัยแดนไทยอยู่ที่หลวงพระบาง เจ้าเมืองหลวงพระบางบอกลงมายังกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าถ้าไม่รับพวกนี้ไว้ก็เหมือนกลัวพม่า จึงโปรดให้รับเจ้าอุปราชและญาติของเจ้าสาลวันลงมายังกรุงเทพ ฯ และทรงมีพระราชดำริว่า เมืองเชียงรุ้งและเมืองต่าง ๆ ในดินแดนสิบสองปันนาก็เคยขึ้นกับไทยมาก่อน และครั้งนี้ก็มีพวกลื้ออพยพตามครอบครัวเจ้าสาลวันลงมาพึ่งพระบารมีเป็นอันมาก เห็นควรจะได้แผ่พระเดชานุภาพไปถึงดินแดนเหล่านี้อีกสักครั้งหนึ่ง การที่พม่ามีอำนาจในเมืองเชียงรุ้งได้ก็เพราะอาศัยเมืองเชียงตุงเป็นเครื่องมือปกครอง เช่นเดียวกับที่พม่าเคยอาศัยเชียงใหม่ปกครองเวียงจันทน์และหลวงพระบางมาแต่ก่อน ครั้นเชียงใหม่ตกเป็นของไทยโดยเด็ดขาดแล้ว พม่าก็จำเป็นต้องปล่อยเวียงจันทน์และหลวงพระบาง จึงมีพระราชดำริที่จะยึดเมืองเชียงตุงเสียจากอำนาจพม่า เวลานั้นเชียงใหม่กับเชียงตุงมีเหตุวิวาทกันอยู่ เจ้าเมืองเชียงใหม่อาสาตีเมืองเชียงตุงด้วย จึงโปรดให้เกณฑ์ทัพเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ๖,๕๐๐ คน จัดเป็นสองทัพ ทัพหนึ่งให้พระยาอุปราชพิมพิสาร แห่งเชียงใหม่ เป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปทางเชียงราย อีกทัพหนึ่งให้พระยาราชบุตรคุมยกไปทางเมืองสาด เข้าตีเชียงตุงพร้อมกันใน พ.ศ. ๒๓๙๒ การที่เมืองเหนืออาสาตีเมืองเชียงตุงก็เพราะแน่ใจว่าหัวเมืองไทยใหญ่อื่น ๆ ทั้งหมดกำลังกระด้างกระเดื่องต่อพม่า จะไม่ยกมาช่วยป้องกันเมืองเชียงตุง แต่ปรากฏว่าทัพลานนาไทยที่ยกไปครั้งนี้ไม่ประสานงานกัน ทัพของพระยาราชบุตรบุกเข้าไปตีได้ถึงชานเมือง แต่ทัพพระยาอุปราชพิมพิสารค่อย ๆ ตีหัวเมืองรายทางไปยังไปไม่ถึง ทัพพระยาราชบุตรไม่มีกำลังพอจะตีเอาเมืองได้ รออยู่จนหมดเสบียงจึงต้องถอยทัพกลับมา ต่างมากล่าวโทษกันเอง บังเอิญเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรและเสด็จสวรรคต เรื่องเมืองเชียงตุงจึงต้องรั้งรออยู่ต่อมาจนถึงรัชกาลที่ ๔

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าสาลวันได้กลับมาครองเมืองเชียงรุ้งตามเดิมแล้วแต่งทูตเชิญเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงเทพ ฯ แสดงความระลึกถึงพระเดชพระคุณที่ได้ทรงพระกรุณาต่อมารดาและญาติของตนที่หนีมาเมื่อครั้งเกิดจลาจลและขอรับพี่น้องกลับไปตามเดิม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริว่า ควรดำเนินตามนโยบายของสมเด็จพระเชษฐา คือยอมรับเมืองเชียงรุ้งเป็นเมืองขึ้นและตีเอาเมืองเชียงตุงให้ได้ จึงโปรดให้ยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุงอีกใน พ.ศ. ๒๓๙๕ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นแม่ทัพทางกรุงเทพฯ คิดกันว่าจะตีเอาเมืองเชียงตุงได้โดยไม่ยากนัก เพราะครั้งก่อนกองทัพเมืองเหนือก็เกือบ

จะตีได้อยู่แล้ว ส่วนพม่าก็กำลังรบกับอังกฤษอยู่เป็นครั้งที่ ๒ คงไม่มีเวลาจะยกมาป้องกันเมืองเชียงตุง กองทัพทั้งฝ่ายวังหลวงและวังหน้าจึงยกไปสมทบกับหัวเมืองเหนือ รวมพลทั้งหมดประมาณ ๓๐,๐๐๐ คน กองทัพหน้ามีเจ้าพระยายมราชเป็นแม่ทัพ ไปชุมนุมทัพที่เชียงแสน

ถึงแม้ว่าพม่ากำลังทำสงครามกับอังกฤษ และเจ้ามินดงอนุชาก็กำลังก่อการกบฏจะชิงราชสมบัติจากพระเจ้าพุกาม ในเมืองพม่ากำลังยุ่งเหยิง แต่เมืองเชียงตุงก็ยังจงรักภักดีต่อพม่า เพราะเจ้าเมืองเชียงตุงมีบุตรธิดาที่ถวายไปทำราชการอยู่ที่เมืองพม่า ดังนั้นเมืองเชียงตุงจึงได้ป้องกันเมืองอย่างเข้มแข็ง ยิงปืนใหญ่ออกมาจากในเมือง และแต่งกองโจรออกตัดกำลังกองทัพไทย กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเห็นว่าจะตีเมืองไม่สำเร็จ เมืองเชียงตุงมีป้อมปราการแข็งแรงและตัวเมืองตั้งอยู่บนเขา การจะตีหักให้ได้ต้องมีปืนใหญ่ที่มีกำลังมากแต่ไทยยังไม่มีอาวุธเพียงพอ ปืนใหญ่ก็นำไปไม่ได้เพราะการเดินทางลำบาก เสบียงอาหารก็ขาดแคลน จำนวนทหารก็มีไม่พอจึงต้องยกทัพกลับเมื่อใกล้ฤดูฝน เพราะถ้าฝนตกลงมาจะยกทัพกลับได้ยาก ถอยทัพกลับมาเตรียมการตีเมืองเชียงตุงที่อุตรดิตถ์ ขอกำลังทหารและอาวุธเพิ่มเติม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมุหพระกลาโหมเดินทางไปปรึกษาหารือกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทที่อุตรดิตถ์ แล้วยกไปตีเมืองเชียงตุงอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๖๙ ปรากฏว่าผู้คนที่เคยไปทัพเชียงตุงครั้งก่อนนั้นเกิดเบื่อหน่ายย่อท้อต่อความยากลำบากที่เคยประสบมา พากันหลีกเลี่ยงและหมดกำลังใจ ทางเมืองพม่าเวลานั้นพระเจ้ามินดงได้ราชสมบัติแล้วเลิกสงครามกับอังกฤษ เจ้าเมืองเชียงตุงขอกองทัพพม่ามาช่วย พระเจ้ามินดงจึงให้ทัพพม่า ๓,๐๐๐ คนมาช่วยรักษาเมืองและเกณฑ์พวกไทยใหญ่อีก ๖,๐๐๐ คนมาช่วย จึงกลับมีกำลังรักษาเมืองเข้มแข็งยิ่งขึ้น กองทัพของไทยครั้งนี้จึงได้รบกับทัพพม่า ไทยยกไปถึงเมืองเชียงตุงต้น พ.ศ. ๒๓๙๗ กองทัพหนึ่งไปถึงชานเมืองแล้ว รอกองทัพเจ้าพระยายมราชซึ่งยังไม่มาถึง ทางเดินทัพของเจ้าพระยายมราชซึ่งยกไปทางเมืองหัวโขง (หัวโป่ง) ทุรกันดาร เป็นทางบนภูเขา ผู้คนช้างม้าต้องเดินเรียงตัวกันไป จึงไปถึงเชียงตุงไม่ทันตามกำหนด ทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิทคอยอยู่ชานเมืองเชียงตุงจนฝนตกหนักได้รบกับข้าศึกหลายครั้ง แต่ยังตีหักเข้าเมืองไม่ได้ ผู้คนเจ็บป่วยล้มตายลงเป็นอันมาก ล้อมเมืองอยู่ ๒๑ วัน เห็นว่าขืนรออยู่ต่อไปจะต้องเสียทีแก่ข้าศึก จึงต้องถอยทัพลงมา การถอยทัพครั้งนี้ก็เป็นไปอย่างลำบากเพราะเป็นฤดูฝน ผู้คนเจ็บป่วย ต้องเสียทรัพย์สินสรรพาวุธให้แก่ข้าศึกมากมาย ฝ่ายทัพเจ้าพระยายมราชได้ทราบว่าทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิทถอยลงมาแล้วจึงยกทัพกลับตามลงมาด้วย การตีเชียงตุงครั้งนี้จึงไม่สำเร็จ พงศาวดารพม่ากล่าวว่าพม่าจับได้แม่ทัพใหญ่ของไทยไปด้วย แต่ไม่เป็นความจริง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงพระนิพนธ์เรื่องการศึกเชียงตุงครั้งนี้ไว้ว่า "ไทยชั้นใหม่ไม่ชำชองในภูมิประเทศแถบเมืองเขาเหล่านั้น เมื่อขัดเสบียงอาหาร และทราบข่าวทัพพม่าเมืองหลวงยกมาช่วยก็เลิกทัพกลับมาพัก ณ นครเชียงใหม่ พวกเงี้ยวตามตีเสียริ้พลพาหนะและศัสตราวุธบ้างจริง แต่ไม่จริงถึงอย่างพงศาว-

ดารพม่าว่าจับได้ตัวแม่ทัพใหญ่ฝ่ายสยาม จะเป็นเจ้าฟ้าหัวเมืองเงี้ยวหลอกพม่า หรือพม่าผู้เขียนพงศาวดารพม่าปั้นเอาเองก็เป็นได้ทั้งคู่ เพราะผู้เขียนพงศาวดารฉบับนี้ยังได้เห็นองค์แม่ทัพใหญ่ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทสิ้นพระชนม์ และเจ้าพระยาภูธราภัย (เจ้าพระยายมราช) ถึงอสัญกรรมในกรุงรัตนโกสินทร์แก่ตาทั้งคู่"[๑๗] สงครามครั้งนี้นับว่าเป็นครั้งสุดท้ายที่ไทยได้รบกับพม่า หลังจากนั้นแล้วพม่าก็ไปมีเรื่องวิวาทและทำสงครามกับอังกฤษอีกจนเสียอิสรภาพแก่อังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๒๘

---

๑๗ กรมพระนราธิปพงศ์ประพันธ์, **พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม ๓** (กรุงเทพ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๗๙

บทที่ ๓
ความสัมพันธ์กับญวนและเขมร

ชนชาติญวนมีภูมิลำเนาอยู่ในดินแดนอันอุดมสมบูรณ์บนฝั่งมหาสมุทรแปซิฟิคนับตั้งแต่ตังเกี๋ย ญวนกลางหรืออันหนำ (Annam) ลงมาจนถึงดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงคือญวนใต้หรือโคชินจีน (Cochin-China) ญวนเป็นชนชาติที่มีความสำคัญมากในคาบสมุทรอินโดจีน ทั้งในทางเศรษฐกิจและการเมือง เดิมพวกนี้ครอบครองดินแดนตังเกี๋ยและภาคเหนือของอันหนำเท่านั้น แต่ต่อมาได้รุกรานยึดได้อาณาจักรจัมปาของพวกจามไว้หมดเมื่อราว ๆ พุทธศตวรรษที่ ๒๒ แล้วเริ่มรุกรานเขตแดนแถบดินดอนสามเหลี่ยมของลุ่มแม่น้ำโขงซึ่งเวลานั้นเป็นเขตแดนของเขมร กล่าวกันว่าญวนเป็นชนชาติผสมระหว่างพลเมืองท้องถิ่นเดิมของตังเกี๋ยกับชนชาติมองโกลเผ่าหนึ่งซึ่งอพยพเข้ามายังคาบสมุทรอินโดจีนจากลุ่มแม่น้ำแยงซี ชาวญวนได้ตกอยู่ในฐานะเป็นเมืองขึ้นของจีนเป็นเวลาหลายร้อยปีนับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๓๐๐ เป็นต้นมา พวกนี้มีชื่อเรียกกันในสมัยนั้นว่านามเวียด พวกญวนได้พยายามต่อสู้เพื่ออิสรภาพหลายครั้ง ใน พ.ศ. ๑๐๘๗ ลี้บง (Li-Bon) ได้ขับไล่ผู้สำเร็จราชการจีนซึ่งปกครองอย่างกดขี่ทารุณแบบทรราชออกจากประเทศได้สำเร็จแล้วสถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์องค์แรกของนามเวียด แต่อีก ๓ ปีต่อมาก็ต้องพ่ายแพ้แก่ทัพจีน แม้พวกญวนจะพยายามดิ้นรนขับไล่ผู้ปกครองชาวจีนตลอดเวลา แต่ญวนก็ได้รับเอาอารยธรรมจีนเข้าไว้หลายอย่าง เช่นวรรณคดีและศาสนา (ขงจื๊อและพุทธศาสนานิกายมหายาน) แต่ยังคงรักษาภาษาและขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมของตนไว้

ใน พ.ศ. ๑๔๐๕ ได้มีความเกี่ยวข้องระหว่างตังเกี๋ยกับบรรพบุรุษของไทยเป็นครั้งแรก คือ ไทยน่านเจ้าได้ยกกองทัพเข้ารุกรานตังเกี๋ย และในปีต่อมาก็ได้ยกกองทัพเข้าโจมตีถึงฮานอย ใน พ.ศ. ๑๔๕๐ ราชวงศ์ถังผู้ครองประเทศจีนสิ้นอำนาจ ประเทศจีนเกิดจลาจลวุ่นวาย ชาวญวนถือโอกาสดิ้นรนเป็นอิสระอีกครั้งหนึ่ง และครั้งนี้ได้ประสบความสำเร็จ ผู้นำของญวนในครั้งนี้ก็คือ โง-เกวี้ยน (Ngo Quyen) ได้ตั้งราชวงศ์โงขึ้น เป็นที่น่าสังเกตว่ากษัตริย์ญวนเปลี่ยนราชวงศ์กันบ่อยที่สุด ต่อจากราชวงศ์โง ราชวงศ์ดินห์ (Dinh) ครองญวนระหว่าง พ.ศ. ๑๕๑๑ - ๑๕๒๒ ต่อจากนั้นก็ถึงราชวงศ์เล (Le) ตลอดเวลาเหล่านี้ญวนได้พยายามรุกรานอาณาจักรจัมปาทางทิศใต้ของอาณาจักรญวนอยู่เสมอ กษัตริย์องค์แรกของราชวงศ์เลได้เข้าโจมตีถึงราชธานีของอาณาจักรจัมปาใน พ.ศ. ๑๕๒๕ จนพวกจามต้องย้ายราชธานีจากอินทรปุระลงมาอยู่ที่วิชัย-(Vijaya หรือญวนเรียกว่า Binh Dinh) ราชวงศ์ลี้กลับมาครองญวนอีกครั้งหนึ่งระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๒ - พ.ศ. ๑๗๖๘ และได้พยายามบุกรุกอาณาจักรจัมปาต่อไป ใน พ.ศ. ๑๕๘๗ ญวนเข้า

โจมตีเมืองวิชัยอีกครั้งหนึ่ง จับพระเจ้าแผ่นดินจัมปาประหารชีวิตเสียและใน พ.ศ. ๑๖๑๒ ญวนรุกใหญ่อีกครั้งหนึ่ง พระเจ้ารุทรวรมัน (Rudravarman) ที่ ๓ กษัตริย์จัมปาอีกองค์หนึ่งหนีเข้าไปในอาณาจักรกัมพูชา ใน พ.ศ. ๑๗๖๕ ราชวงศ์ลี้เริ่มเสียอำนาจให้แก่ราชวงศ์ตรัน (Tran) สมัยพระเจ้าหงวนสีโจ๊วฮ่องเต้เรืองอำนาจอยู่ในดินแดนจีนนั้น ทั้งญวนและจัมปาจำใจต้องร่วมมือกันต่อสู้กองทัพจีน ราชวงศ์ตรันกู้ฮานอยไว้จากการโจมตีของพวกจีนได้ แต่หลังจากนั้นญวนกับจัมปาก็ยังคงทำสงครามกันต่อไป

ใน พ.ศ. ๑๙๔๓ แม่ทัพญวนผู้หนึ่งชิงราชสมบัติจากราชวงศ์ตรันได้ พวกราชวงศ์กษัตริย์ตรันได้ขอความช่วยเหลือไปยังจีน ดังนั้น กองทัพจีนได้ยกลงมาที่ฮานอยจับผู้ชิงราชย์ได้แล้วเลยเข้าปกครองญวนอีกครั้งหนึ่ง แต่จีนดำเนินการผิดพลาดโดยพยายามที่จะบังคับให้ญวนหันมาใช้ภาษาและขนบธรรมเนียมประเพณีแบบจีน ทำให้ราษฎรชาวญวนไม่พอใจ ใน พ.ศ. ๑๙๖๑ เลเหล่ย (Le Lói) ได้ตั้งตนเป็นหัวหน้าต่อต้านจีน มีสมัครพรรคพวกมากเข้าล้อมเมืองฮานอยซึ่งเป็นศูนย์กลางของกองทัพจีนไว้ได้ พระจักรพรรดิจีนส่งกองทัพมาช่วยก็ถูกตีแตกกลับไป เลเหล่ยตีได้เมืองฮานอยแล้วตั้งตนเป็นกษัตริย์ญวนสถาปนาราชวงศ์เลครั้งที่สองขึ้น แล้วส่งทูตไปเฝ้าพระจักรพรรดิจีนขอเป็นเมืองประเทศราชที่ปกครองตนเองแต่ยอมส่งเครื่องราชบรรณาการดังแต่ก่อน ถึงสมัยของพระเจ้าเลทันตง (Le Thanh-Ton) ซึ่งครองราชย์อยู่ระหว่างพ.ศ. ๒๐๐๓-พ.ศ. ๒๐๔๐ เป็นสมัยที่ราชวงศ์เลรุ่งเรือง ญวนสามารถรุกเข้าครอบครองราชอาณาจักรจัมปาได้อีกเป็นอาณาเขตกว้างขวางมาก ทรงจัดแบ่งญวนออกเป็น ๑๓ มณฑล จัดตั้งระบบการปกครองอันเข้มแข็งและได้ใช้กันตลอดมาอีกนานหลังรัชสมัยของพระองค์ แต่กษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาเสื่อมความสามารถลง ใน พ.ศ. ๒๐๘๐ มัก ดังดุง (Mac Dang-Dung) แห่งสกุลมักแย่งราชสมบัติได้ แต่ราชวงศ์เลก็สามารถแย่งอำนาจกลับคืนมาได้ด้วยความสามารถของพวกตระกูลเหงียน (Nguyen) เหงียนกิม (Nguyen-Kim) เป็นผู้ที่มีความสามารถมากจนได้เป็นอุปราช สามารถขับไล่พวกราชวงศ์มักไปจากเมืองล่างน้ำหรือแง่อาน (Nghe-an) และทั้นหัว (Thanh-hoa) แต่ถูกฆ่าเสียก่อนที่จะปราบพวกมักได้หมดสิ้น จีนได้ยื่นมือเข้ามาไกล่เกลี่ย โดยให้ทั้งสองฝ่ายปกครองในเขตของตนแต่อยู่ใต้การปกครองของจีน ราชวงศ์มักจึงได้ครองตังเกี๋ย ส่วนการปกครองญวนทางใต้เป็นของราชวงศ์เล แต่เนื่องจากกษัตริย์ในราชวงศ์นี้ไม่มีความสามารถในการปกครอง ดังนั้นอำนาจจึงตกอยู่ในมือของพวกเหงียน ซึ่งทำหน้าที่เป็นอุปราช• ตริญเกียม (Trinh Kiem) บุตรเขยของเหงียนกิมได้รับตำแหน่งนี้สืบต่อมา เพราะบุตรของเหงียนกิมยังเล็กอยู่ ครั้นบุตรชายเหงียนกิมโตขึ้นตริญเกียมเกรงจะแย่งตำแหน่งของตน จึงสั่งจับบุตรคนโตนั้นไปประหารเสีย ส่วนบุตรชายคนเล็กก็เกรงภัยจะมาถึงตนเหมือนพี่ชาย เลยแสร้งทำเป็นเสียสติ ตริญเกียมจึงแกล้งส่งไปครองเขตแดนทาง

• D.G.E. Hall, **A History of South-East Asia** p. 174-175

ใต้ซึ่งเคยเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรจัมปามาแต่ก่อน เพราะคิดว่าในฐานะที่เป็นคนไร้ความสามารถคงจะครองไปได้ไม่นาน แต่การกลับตรงกันข้าม เหงียนฮวง (Nguyen Hoang) ซึ่งมิได้เสียสติดังที่ใคร ๆ เข้าใจกลับชนะใจประชาชนทางใต้ และได้สะสมกำลังทหารและอาวุธไว้ป้องกันอาณาเขตของตนอย่างเข้มแข็ง

เมื่อตริญเกียมถึงแก่กรรมลงใน พ.ศ. ๒๑๑๓ นั้น ปรากฏว่าดินแดนญวนทั้งหมดแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ราชวงศ์มักครองตังเกี๋ยมีฮานอยเป็นเมืองหลวง พวกตริญครองภาคกลางในฐานะเป็นอุปราชของราชวงศ์เล ประกอบด้วยเขตทั้นหัว แง่อานและฮาติน (Ha-Tinh) มีเมืองเทโด (Tay-do) เป็นเมืองหลวง ภาคใต้อยู่ในอำนาจของพวกเหงียน มีกวางตรี (Quangtri) เป็นศูนย์กลาง

ใน พ.ศ. ๒๑๓๕ ตริญตอง (Trinh-tong) ผู้รับหน้าที่ต่อจากตริญเกียมยึดได้ฮานอยและแผ่อำนาจครอบคลุมไปเกือบทั่วตังเกี๋ย ราชวงศ์มักหนีเข้าไปในเขตจีนโดยหวังจะขอความช่วยเหลือจากปักกิ่ง ใน พ.ศ. ๒๑๓๖ พวกตริญได้ย้ายเมืองหลวงพร้อมที่ประทับของกษัตริย์ *"หุ่น"* แห่งราชวงศ์เลจากเทโดไปอยู่ฮานอย

เหงียนฮวงพยายามที่จะกำจัดอำนาจของพวกตริญและแย่งตำแหน่งอุปราชซึ่งเคยเป็นของบิดา พยายามเข้าเฝ้ากษัตริย์บ่อย ๆ แต่พวกตริญก็ได้วางรากฐานวงอำนาจของตนเองไว้อย่างแน่นหนาในราชสำนักกษัตริย์ราชวงศ์เล ตระกูลเหงียนและตระกูลตริญได้ต่อสู้ขับเคี่ยวกันต่อมา พวกเหงียนได้อาวุธจากชาวโปรตุเกสซึ่งเริ่มเข้าไปติดต่อในญวนได้สร้างกำแพงกั้นเหนือเขตแดนเมืองเว้ ขณะนั้นชาวโปรตุเกสได้ไปติดต่อค้าขายกับญวนทั้งสองภาคหลังจากได้มาเก๊าในเมืองจีนแล้ว พวกนี้ซื้อไหมดิบจากตังเกี๋ยไปขายตลาดเมืองญี่ปุ่น เมืองท่าสำคัญของญวนภาคใต้ คือ เมืองไฟโฟ (Fai-Fo) อาณาจักรของพวกเหงียนนั้นโปรตุเกสเป็นผู้ตั้งชื่อให้ว่า โคชินจีน (Cochin-China) ต่อมามีพวกบาทหลวงเยซูอิต (Jesuits) ไปเผยแพร่ศาสนาในญวน ทางญวนภาคใต้ต้อนรับพวกนี้มากกว่าพวกญวนเหนือ เพราะหวังจะให้โปรตุเกสช่วยในการรบ แต่พวกญวนเหนือไม่ยินดีต้อนรับชาวต่างชาติ อย่างไรก็ดีในการสงครามกับพวกตริญเมื่อ พ.ศ. ๒๑๙๘-๒๑๙๙ ชาวโปรตุเกสมิได้ให้ความช่วยเหลือญวนภาคใต้เท่าที่หวังไว้ ดังนั้น งานของพวกเผยแพร่ศาสนาจึงประสบอุปสรรค คริสตศาสนิกชนในญวนถูกฆ่า โบสถ์ถูกเผาทำลาย และพวกสอนศาสนาถูกจำคุก มีอยู่สิ่งหนึ่งที่ควรกล่าวถึง คือคณะสอนศาสนารุ่นแรก ๆ นี้เองที่ได้เป็นผู้ก่อกำเนิดอักษรก๊กกื้อ (quoc-ngu) ขึ้น ซึ่งเป็นตัวเขียนของภาษาญวนที่เขียนด้วยอักษรโรมัน ในระยะนี้เองที่บาทหลวงเดอลามอต (de la Motte) และปัลลู (Pallu) ได้เข้ามาตั้งศูนย์กลางสอนคริสตศาสนานิกายคาธอลิคอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา และได้ส่งผู้แทนไปเผยแพร่ศาสนายังเมืองเขมร ญวนและตังเกี๋ย ปรากฏว่าพวกตริญได้ทำการรุนแรงต่อนักสอนศาสนามากกว่าพวกเหงียนเสียอีก

ตระกูลเหงียนและตระกูลตริญต่อสู้ขับเคี่ยวกันต่อมา บางครั้งก็หยุดรบกันบ้างเช่นหลังจากการพ่ายแพ้ของญวนเหนือใน พ.ศ. ๒๒๑๖ พวกตริญหันไปสนใจในการทะนุบำรุงบ้านเมือง ส่วนพวกเหงียนหันไปสนใจการรุกรานอาณาจักรจัมปาที่ยังเหลืออยู่และรุกรานอาณาจักรเขมรด้วย ที่ฮานอยพวกตริญยังคงได้รับตำแหน่งอุปราชต่อมา พวกนี้ปลดกษัตริย์ออกเสียหลายองค์และวิวาทชิงอำนาจกันเองก็หลายครั้ง ทั้งพยายามลดอำนาจของข้าราชการจีนที่จีนส่งมาควบคุม เพิ่มภาษีแก่พวกจีนที่อยู่ในประเทศ ห้ามขายหนังสือจีน ทางญวนภาคใต้พวกเหงียนพยายามปรับปรุงกำลังกองทัพ และรุกรานอาณาเขตด้านใต้ลงไปจนถึงพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมของปากแม่น้ำโขง แบ่งอาณาเขตออกเป็น ๑๒ จังหวัด *(ญวนเรียกว่า ดินห์*-Dinh) มีข้าหลวงปกครองทุกจังหวัด พวกญวนใต้สามารถรวมอาณาจักรจัมปาได้สำเร็จ แบ่งอาณาจักรจัมปาออกเป็น ๒ จังหวัด มีเจ้าชายจามครองอยู่ใต้การปกครองของญวน จากนั้นก็ขยายอาณาเขตรุกเข้าเขตแดนเขมร เขมรเวลานั้นอยู่ใต้การปกครองของไทย แต่เมื่อไทยหันไปทำสงครามกับพม่าในตอนปลายกรุงศรีอยุธยา ญวนก็เห็นเป็นโอกาสที่จะเข้าแทรกแซงในอาณาจักรเขมร หลังจากที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงกอบกู้อิสรภาพได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว ไทยจึงหันกลับมาปราบเขมรซึ่งเอาใจออกห่างไปอยู่ในอำนาจญวน ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรทำให้เราต้องเข้าไปมีเรื่องเกี่ยวข้องกับญวนหลายครั้งตลอดต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยกรุงธนบุรี ญวนรุกรานอาณาจักรเขมรมาจนถึงเมืองบันทายมาศและไซ่ง่อน *(ไซ่ง่อนเวลานั้นเป็นของเขมร)* และเขมรก็เอาใจไปฝักใฝ่ข้างญวนดังกล่าวแล้ว ดังนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้ยกทัพออกไปปราบเมืองเขมร ตีได้เมืองต่าง ๆ เช่น บันทายมาศ บันทายเพชรซึ่งเวลานั้นเป็นศูนย์กลางการปกครอง พระนารายณ์ราชา *(นักองค์ตน)* หนีเข้าไปอยู่ในความคุ้มครองของญวน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงอภิเษกพระรามราชา *(นักองค์โนน)* อนุชาซึ่งได้เข้ามาขอความช่วยเหลือจากไทยให้ครองเขมรอยู่ที่เมืองบันทายเพชรต่อไป[๒]

ใน พ.ศ. ๒๓๑๖ เกิดกบฏไกเซินหรือไตเซิน (Tay-Son) ขึ้นในญวนใต้ กองทหารฝ่ายรัฐบาลพ่ายแพ้แก่พวกกบฏ ขณะที่ญวนใต้มัวแต่ปราบกบฏอยู่นั้น ทัพตังเกี๋ยของพวกตริญก็ถือโอกาสยกเข้ามายึดเมืองเว้ พวกกบฏยึดเมืองไซ่ง่อนได้ พวกสกุลเหงียนพยายามต่อสู้กับพวกกบฏจนเสียชีวิตไปหลายคน องเชียงชุนน้องชายคนหนึ่งของอุปราชเมืองเว้หนีมาอาศัยพระยาราชาเศรษฐีที่เมืองบันทายมาศ ต่อมาพวกกบฏยกกองทัพมาตีเมืองบันทายมาศแตก พระยาราชา-

---

๒ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**, หน้า ๓๕๐

เศรษฐีกับองเชียงชุนจึงพาครอบครัวลงเรือหนีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ณ กรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาให้รับไว้แล้วพระราชทานบ้านเรือนให้ แต่ *"ฝ่ายองเชียงชุนซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงธนบุรีนั้น มิได้มีจิตสวามิภักดิ์ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดชุบเลี้ยง คิดการจะหนีกลับไปเมืองญวน ครั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบจึงให้จับตัวองเชียงชุนกับทั้งบุตรและภรรยาสมัครพรรคพวกประหารชีวิตเสียทั้งสิ้นด้วยกัน"* [๓]

เชื้อสายของสกุลเหงียนอีกผู้หนึ่งที่จะมีความสำคัญต่อเมืองญวนต่อมาคือองเชียงสือ ซึ่งเป็นหลานอาขององเชียงชุน *(พงศาวดารญวนเรียกองเชียงสือว่า เหงียนอาน*-Nguyen-Anh*)* ซึ่งเวลานั้นมีอายุเพียง ๑๕ ปี หนีพวกกบฏไปยังเกาะ ปูโล ปันยัง (Pulo Panjang) ด้วยความช่วยเหลือของบาทหลวงคาธอลิคชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่งชื่อ ปิญโญ เดอ เบแฮน (Pigneau de Behaine) ผู้ได้รับตำแหน่งสังฆราชแห่งอาดรัง (Bishop of Adran) องเชียงสือสามารถรวบรวมสมัครพรรคพวกสู้รบกับพวกกบฏจนตีเมืองไซ่ง่อนคืนจากพวกไตเซินได้ บรรดาขุนนางในเมืองไซ่ง่อนจึงยกองเชียงสือเป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน ระหว่างนั้นได้ส่งทูตมาเจริญทางพระราชไมตรีกับพระราชอาณาจักรไทยครั้งหนึ่ง ระยะนั้นเกิดการจลาจลขึ้นในเมืองเขมร ผู้ครองเมืองจัมปาศักดิ์ ฟ้าทะละหะ *(มู)* เป็นกบฏต่อพระรามราชา *(นักองค์โนน)* กษัตริย์เขมรผู้ที่ไทยได้แต่งตั้งให้ครองอยู่แล้ว ฟ้าทะละหะ*(มู)* ได้หันไปขอความช่วยเหลือจากญวน เจ้านายเขมรระหว่างนั้นยังเหลืออยู่แต่นักองค์เองโอรสของสมเด็จพระนารายณ์ราชา *(นักองค์ตน)* ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ ครองเมืองเขมรโดยมีฟ้าทะละหะ *(มู)* เป็นผู้สำเร็จราชการ และพยายามตีตนออกห่างจากไทย ดังนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงส่งกองทัพไปเขมร มีสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ และให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ไปในกองทัพด้วย มีรับสั่งว่าถ้าปราบปรามเมืองเขมรเรียบร้อยแล้วให้อภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ครองกรุงกัมพูชาต่อไป [๔] *"ความในพระราชพงศาวดารตรงนี้มีความสันนิษฐานของท่านผู้ศึกษาโบราณคดีซึ่งข้าพเจ้าได้เคยสดับมาก่อน ว่าที่พระเจ้ากรุงธนบุรีให้พาเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ไปอภิเษกเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชานั้น มูลเหตุอาจจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริถึงการสืบสันตติวงศ์ในกรุงธนบุรี ด้วยลูกเธอที่สำคัญในเวลานั้นมี ๒ พระองค์ คือเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์นี้พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ซึ่งเรียกกันว่าเจ้าฟ้าเหม็น ที่เป็นกรมขุนกษัตรานุชิตเมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ถึงยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวลานั้นก็จริง แต่เป็นพระนัดดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระเจ้ากรุงธนบุรีปลงพระทัยจะให้เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์เป็นผู้รับราชทายาทจึงตั้ง*

---

๓ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**, หน้า ๔๑๑

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๖

เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ให้ไปครองกรุงกัมพูชา เพื่อจะมิให้เกิดเกี่ยงแย่งในการสืบสันตติวงศ์ ข้าพเจ้าเห็นว่าความวินิจฉัยข้อนี้ชอบกลอยู่จึงได้จดลงไว้" [๕] แต่การยกกองทัพไปเมืองเขมรครั้งนั้นยังไม่สำเร็จความประสงค์ เกิดการจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรี สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจึงต้องยกทัพกลับ

ขณะนั้นพอดีที่ไซ่ง่อนพวกกบฏยกกลับมาตีเมืองจากองเชียงสือได้อีกครั้งหนึ่ง องเชียงสือเกณฑ์กองทัพเขมรไปช่วยรบ ฟ้าทะละหะ *(มู)* จัดกองทัพไปช่วยแต่สู้พวกกบฏไม่ได้ องเชียงสือจึงต้องหนีไปอยู่ตามป่าและเกาะแถบเมืองเขมร จนในที่สุดต้องเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารที่กรุงเทพฯ ในปลาย พ.ศ. ๒๓๒๕ พวกไตเซินครั้นได้ญวนภาคใต้แล้วก็บุกขึ้นไปทางเหนือต่อไปจนได้ครอบครองญวนหมดทั้งประเทศเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ กษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์เลหนีไปอยู่เมืองจีนและสิ้นพระชนม์ที่นั่น การที่อาณาจักรญวนเกิดจลาจลและผู้ครอบครองเมืองก็พากันแตกฉานซ่านเซ็นนี้เปิดโอกาสให้ไทยเข้าไปจัดการเรื่องเมืองเขมรได้อย่างเต็มที่ โดยไม่ต้องเป็นกังวลว่าญวนจะเข้ามาแทรกแซง จะเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดให้นำนักองค์เองเข้ามาชุบเลี้ยงไว้ในกรุงเทพฯ แล้วทรงตั้งเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ *(แบน)* ออกไปครองเมืองเขมร

สังฆราชแห่งอาดรัง *(ปิญโญ เดอ เบแอน)* ได้หนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารที่จันทบุรีด้วยในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๓๒๖ เช่นเดียวกับองเชียงสือ [๖] ทั้งสองได้พยายามอย่างเต็มที่ที่จะปราบกบฏไตเซินต่อไป สำหรับองเชียงสือนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้า ฯ พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ทางทิศใต้บ้านต้นสำโรง ซึ่งภายหลังพระราชทานให้เป็นที่ตั้งสถานกงสุลโปรตุเกส *(เวลานี้คือตรอกกัปตันบุช ซอยถนนเจริญกรุงเยื้องกับถนนสี่พระยาใกล้ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา)* พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ยกกองทัพไปช่วยองเชียงสือตีเมืองญวนคืนถึง ๒ ครั้ง คือให้พระยานครสวรรค์ยกไปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๖ และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ยกไปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ แต่ทำการไม่สำเร็จด้วยทางกรุงเทพฯ ก็กำลังติดการรบพุ่งอยู่กับพม่า ไม่สามารถทุ่มเทส่งกำลังส่วนใหญ่ไปช่วยองเชียงสือรบกับพวกกบฏได้ ฝ่ายองเชียงสือนั้นขณะที่พำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ได้พาสมัครพรรคพวกโดยเสด็จไปช่วยรบพุ่งข้าศึกหลายครั้ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณามากองเชียงสือได้เข้าเฝ้ารับราชการอย่างใกล้ชิด และนำเอาประเพณีการแสดงต่าง ๆ ของญวนมาเผยแพร่ เช่นได้คิดฝึกหัดซักซ้อมญวน หกญวนรำกระถาง สิงโตล่อแก้วสำหรับเล่นกลางวัน สิงโตคาบ

---

๕ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๗๕-๗๖

๖ D.G.E. Hall, **A History of South-East Asia**, p.368.

แก้วสำหรับเล่นกลางคืน เป็นการเล่นอย่างญวน เล่นถวายตัวหน้าที่นั่งจนเป็นที่พอพระราชหฤทัย โปรดให้เล่นหน้าพลับพลาเวลามีงานมหรสพ จึงกลายเป็นนาฏศิลป์อย่างหนึ่งของไทยมาจนทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้พระราชทานเครื่องยศและเบี้ยหวัดแก่องเชียงสือมารดา และบริวารหลายคน อนุญาตให้เรือขององเชียงสือเข้าออกไปมาในอ่าวไทยได้โดยมิต้องกักด่านตรวจตราเหมือนเรืออื่น ๆ

"ครั้นอยู่มา องเชียงสือจึงปรึกษาขุนนางญวนสมัครพรรคพวกของตัวว่า เราหนีข้าศึกเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดชุบเลี้ยงได้ความสุข แล้วโปรดให้กองทัพยกออกไปตีข้าศึกจะเอาเมืองคืนให้ก็ยังหาสำเร็จไม่ บัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชกังวลด้วยการศึกพม่ายังรบพุ่งติดพันกันอยู่ เห็นจะช่วยธุระเรามิได้ ครั้นจะกราบทูลถวายบังคมลาออกไปคิดเอาบ้านเมืองคืนด้วยกำลังตนเองก็เกรงพระราชอาญาอยู่ บางทีจะไม่โปรดให้ไป จะต้องหนีออกไปจึงจะได้ ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมด้วยกันแล้วก็เขียนหนังสือกราบถวายบังคมลาไว้ที่โต๊ะบูชา" [๗] ดังนี้ องเชียงสือและพวกจึงได้หนีออกจากพระนครไป เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ ในหนังสือกราบถวายบังคมลานั้นกล่าวว่า แม้ไปตั้งบ้านเมืองได้สำเร็จแล้วจะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาไม่คิดทรยศต่อไทย และถ้าขัดสนสิ่งใดก็จะขอพระบารมีเป็นที่พึ่งในภายหน้าด้วย

การที่องเชียงสือเข้ามาอยู่ในพระนครเป็นเวลานานแล้วหนีไปเช่นนี้ สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกริ้วมาก เพราะถือว่าได้เข้ามารู้เห็นกิจการภายในบ้านเมือง ต่อไปอาจจะเป็นอันตรายต่อเมืองไทยก็ได้ พระองค์ท่านจึงได้เสด็จลงเรือพระที่นั่งรีบตามไปในคืนนั้น พอรุ่งเช้าก็เห็นเรือองเชียงสือที่ปากอ่าว แต่เรือองเชียงสือเป็นเรือใบพอสายได้ลมก็หนีห่างออกไป เรือพระที่นั่งเป็นเรือพายตามไม่ทัน สมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ จึงเสด็จกลับมาเฝ้าขอพระราชทานจัดกำลังตามไป แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงพระดำริเห็นชอบด้วย *"จึงมีพระราชโองการตรัสห้ามสมเด็จพระอนุชาธิราชว่า อย่ายกทัพไปติดตามจับเขาเลย เขาเห็นว่าเราช่วยธุระเขาไม่ได้ด้วยมีศึกติดพันกันอยู่เขาจึงหนีไปตีเอาบ้านเมืองคืน เรามีคุณแก่เขา เขียนด้วยมือแล้วจะลบด้วยเท้ามิบังควร สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ จึงกราบทูลว่า องเชียงสือคนนี้แม้จะละไว้มิให้ติดตามเอาตัวให้ได้ นานไปภายหน้าเมื่อล่วงแผ่นดินนี้ไปแล้วมันจะทำความลำบากเดือดร้อนแก่ลูกหลานเราเป็นแท้อย่าสงสัย เพราะองเชียงสือเข้ามาอยู่ที่กรุงเทพฯ ก็หลายปีได้รู้ตื้นลึกหนักเบาในการบ้านเมืองของเราทุกสิ่ง"* [๘] ดังนั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชจึงทรงขอสร้างป้อมไว้ที่ปากลัด เพื่อป้องกันหัวเมืองชายทะเล แต่ยังไม่ทันสร้างเสร็จพอดีเกิดศึกพม่าจึงได้มาสร้างต่อในรัชกาลที่สอง พวกพ้องขององเชียงสือที่เหลืออยู่นั้นโปรดให้ย้ายไปอยู่ที่บางโพ

---

๗ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**, หน้า ๑๒๘

๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑-๑๓๒

ในการกลับไปกู้บ้านเมืองขององเชียงสือครั้งนี้ ปิญโญ เดอ เบแฮน ได้ช่วยเหลืออย่างเต็มที่ โดยหวังจะได้ความช่วยเหลือจากประเทศฝรั่งเศส สังฆราชผู้นี้ได้พาบุตรขององเชียงสือชื่อ คานห์ (Canh) ไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ ทั้งสองไปถึงฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๓๓๐ นั้นเอง ได้ทำสนธิสัญญากันฉบับหนึ่งมีใจความว่า ฝรั่งเศสจะให้เรือรบออกมาช่วยองเชียงสือ ๒๕ ลำ มีพลทหาร ๕ กรม ทหารชาวเอเชียถอนมาจากอินเดีย ๒ กรม และจะให้ทุนช่วยองเชียงสือพร้อมทั้งอาวุธยุทธภัณฑ์ และฝ่ายองเชียงสือสัญญาว่าเมื่อได้บ้านเมืองคืนหมดแล้วจะยอมยกแผ่นดินส่วนหนึ่งตอนแหลมฮันและอ่าวตูรานกับเกาะต่าง ๆ ในหมู่นั้น เช่น เกาะปูโลคอนดอร์ (Pulo Condore) รวมทั้งแผ่นดินชายฝั่งทะเลยาว ๑,๕๐๐ เส้น กว้าง ๓๐๐ เส้น ให้แก่ฝรั่งเศส และถ้ามีชนชาติอื่นยกมารุกรานดินแดนทั้งหมดที่องเชียงสือให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว ญวนจะต้องยกกำลัง ๖๐,๐๐๐ คนไปช่วย และถ้าฝรั่งเศสต้องทำสงครามที่อื่น ๆ ในดินแดนแถบนี้แล้ว ญวนจะต้องเกณฑ์ทหารไปช่วย ๕๐,๐๐๐ คน และให้ประโยชน์ทางการค้าแก่ฝรั่งเศสอีกหลายอย่าง แต่บังเอิญฝรั่งเศสเกิดปฏิวัติใหญ่เสียก่อนที่จะได้ปฏิบัติตามสัญญา เมื่อเป็นดังนั้นสังฆราชแห่งอาดรังก็ได้ขอความช่วยเหลือจาก เดอ กองเว (De Conway) ข้าหลวงฝรั่งเศสที่เมืองปอนดิเชรี่ในอินเดีย แต่ เดอ กองเว ก็ไม่ร่วมมือด้วย ถึงกระนั้นสังฆราชผู้นี้ก็ยังได้พยายามขอความช่วยเหลือจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายอื่นในปอนดิเชรี่ ประกอบกับมีเงินที่ได้รวบรวมมาเมื่อครั้งไปประเทศฝรั่งเศสสามารถหาเรือได้ ๔ ลำ พร้อมทั้งทหารอาสาสมัครหลายร้อยคน มีทั้งฝรั่งเศส อังกฤษและไอริช และได้นำทหารอาสาสมัครทั้งหมดพร้อมทั้งอาวุธยุทธภัณฑ์เท่าที่จะหาได้มาสมทบกับองเชียงสือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ยังได้พระราชทานอาวุธ อาหาร และพาหนะไปเพิ่มเติมให้ด้วย ชาวเมืองไซ่ง่อนส่วนใหญ่ก็ยังนับถือองเชียงสืออยู่เพราะถือว่าเป็นเจ้านายเดิม ดังนั้นองเชียงสือจึงตีเมืองไซ่ง่อนคืนได้อีกครั้งหนึ่ง ทหารอาสาสมัครเหล่านี้เป็นประโยชน์ต่อองเชียงสือมาก ได้ช่วยจัดระเบียบกองทัพบก กองทัพเรือ ผู้บัญชาการทหารเรือของญวนได้แก่ ชอง มารี ดาโยท์ (Jean Marie Dayot) ได้จัดกองทัพเรือที่เข้มแข็งให้ญวน และด้วยมีกองทัพเรือที่เข้มแข็งนี้องจึงสามารถทำลายทัพเรือของพวกไตเซินได้อย่างเสียหายยับเยินใน พ.ศ. ๒๓๓๕ โอลีเวียร์ เดอ ปุยมาแนล (Olivier de Puymanel) ช่วยจัดกำลังทัพบก ได้สร้างป้อมปราการขึ้นหลายแห่ง[๙] กองทัพขององเชียงสือตีเมืองเว้ได้ใน พ.ศ. ๒๓๔๓ ในระยะนี้ก็ได้ถวายต้นไม้เงินทองมาทางกรุงเทพฯ รวมทั้งสิ้น ๖ ครั้ง และยังถวายของต่าง ๆ อีกหลายครั้ง ถึง พ.ศ. ๒๓๔๕ ตีได้ฮานอยแล้วองเชียงสือสถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์ ประกอบพิธีราชาภิเษกเป็นพระจักรพรรดิแห่งอาณาจักรเวียดนาม ทรงพระนามว่า ยาลอง (Gia-Long) พระเจ้าเกียกิงแห่งอาณาจักรจีนก็ยอมรับทราบการราชาภิเษกครั้งนี้ อาณาจักรเวียดนามของพระเจ้ายาลองประกอบด้วยดินแดน ๓ ภาค คือญวนกลาง มีศูนย์กลางอยู่ที่เว้ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศด้วย ญวนเหนือมีศูนย์กลางอยู่ที่ฮานอย และญวนใต้มีศูนย์กลางอยู่ที่

---

๙ D.G.E. Hall, **A History of South-East Asia**, p.370.

ไซ่ง่อน พระเจ้ายาลองยังคงแสดงไมตรีจิตต่อเมืองไทยต่อมา เช่น เมื่อราชาเมืองตานี (ปัตตานี) ชวนให้ยกทัพมาตีกรุงเทพฯ ก็ไม่เข้าด้วยและส่งหนังสือของราชาเข้ามาถวาย แต่ก็มีหลักฐานอยู่หลายครั้งที่ญวนต้องการจะแสดงอานุภาพของตน ในครั้งแรกสมัยที่องเชียงสือได้หัวเมืองญวนฝ่ายใต้ใหม่ ๆ ก็เริ่มเข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจการภายในเมืองเขมรจนเป็นอริกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ที่ไทยส่งไปครองเมืองเขมร *"แต่เมื่อองเชียงสือตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊กแล้วไม่เท่าใด ก็เกิดเป็นอริกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ผู้รั้งราชการกัมพูชา แต่ไม่ถึงรบพุ่งกัน ด้วยเกรงพระบรมเดชานุภาพในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วยกันทั้งสองฝ่าย เป็นแต่บอกกล่าวโทษกันและกันเข้ามายังกรุงเทพฯ*

มูลเหตุอันเป็นข้ออริกันนั้นก็พอจะคิดเข้าใจได้ในเวลานี้ ด้วยญวนย่อมถือว่าเคยเป็นใหญ่กว่าเขมรมาแต่ก่อน การที่สมาคมญวนคงจะถือเปรียบแลหมิ่นเขมรว่าเลวกว่าตนอย่างเคยนิยมมา ฝ่ายข้างเขมรเห็นญวนเสื่อมอำนาจลดลงเป็นแต่เมืองประเทศราช ไม่วิเศษอันใดกว่ากัมพูชาในเวลานั้น ก็ไม่ผันผ่อนอ่อนโยนให้แก่ญวนอย่างแต่ก่อน ข้อนี้เป็นแน่แท้ที่เป็นมูลเหตุให้เกิดอริกันในระหว่างองเชียงสือกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ เมื่อความอริกันในส่วนตัวเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาก็เลยบาดหมางกันในระหว่างเมือง เลยเป็นเหตุให้ญวนคิดจะมีอำนาจเหนือเขมรดังแต่ก่อน แต่หากเกรงพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องเชียงสือจึงไม่กล้าเบียดเบียนเมืองเขมรโดยเปิดเผย แต่น่าสงสัยว่าคงจะให้ท้ายพระยาพระเขมรพวกที่ไม่พอใจเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ให้ก่อความลำบากต่าง ๆ อย่างไรอยู่บ้าง โดยมิได้ออกหน้า" ๑๐

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๔๖ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จทิวงคต พระเจ้ายาลองได้มีพระราชสาส์นเข้ามาทูลเตือนให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแทนต่อไป ซึ่งแท้จริงแล้วมิใช่หน้าที่ของพระเจ้ายาลองที่จะเข้ามาก้าวก่ายในกิจการภายในของบ้านเมืองไทยดังเช่นการตั้งพระมหาอุปราชในครั้งนั้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๕๒ พระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองได้แต่งราชทูตญวนเข้ามาในกรุงเทพฯ ๒ ชุด ชุดหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อีกชุดหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งได้เสวยราชย์ใหม่ พร้อมทั้งทูลเกล้าฯ ถวายเครื่องราชบรรณาการ แต่พร้อมกันนี้ พระเจ้ายาลองก็ได้มีพระราชสาส์นขอพระราชทานเมืองบันทายมาศซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของญวนกลับไปเป็นของญวนดังแต่ก่อน และเวลานั้นพระเจ้าเวียดนามก็ได้ส่งขุนนางญวนมาว่า

---

๑๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๘๓

ราชการเมืองบันทายมาศเรียบร้อยแล้ว การขอเมืองบันทายมาศครั้งนี้นับว่าสำคัญมาก เมืองบันทายมาศหรือที่ญวนเรียกว่าฮาเตียน (HaTien) เป็นเมืองอยู่ริมทะเลปากคลองลัดที่จะเข้าไปถึงกัมพูชาได้ง่าย จึงเป็นเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์ ถ้าใครได้เมืองนี้ไว้ก็เท่ากับเป็นการสะดวกที่จะมีอำนาจเหนืออาณาจักรกัมพูชา สมัยเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพไปตีเมืองเขมร ทัพเรือก็ไปขึ้นที่เมืองบันทายมาศนี้ แต่เมืองนี้อยู่ไกลไปทางดินแดนญวนมากจึงรักษาไว้ได้ยาก การที่ญวนต้องการเมืองนี้ก็เพื่อจะได้มีอิทธิพลเหนือกัมพูชา เพราะเป็นอีกทางหนึ่งที่จะเข้าถึงกัมพูชาได้นอกจากทางลำแม่น้ำโขงจากไซ่ง่อน ญวนได้โอกาสที่ไทยเปลี่ยนรัชกาล เข้ายึดเมืองนี้ไว้ก่อนแล้ว จึงมีราชสาส์นมาถวาย ทางกรุงเทพฯ ก็เข้าใจเจตนาของพระเจ้าเวียดนาม แต่เวลานั้นเป็นเวลาเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ กำลังระแวงว่าจะมีศึกพม่า ไม่ปรารถนาที่จะก่อสงครามกับญวนอีกทางหนึ่ง จึงจำเป็นต้องมีพระราชสาส์นตอบยอมยกเมืองบันทายมาศพระราชทานแก่พระเจ้ากรุงเวียดนามตามประสงค์ เป็นที่น่าสังเกตว่ากระแสรับสั่งของสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๑ ที่ได้ทรงทำนายว่าญวนจะก่อความเดือดร้อนให้แก่ไทยในภายหลังนั้นก็เป็นความจริง จะเห็นได้จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งนี้และในครั้งต่อ ๆ ไปจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

ประวัติศาสตร์ของไทย ญวน และเขมร ในระยะนี้มีเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกันอยู่โดยตลอด เมื่อญวนขอเมืองบันทายมาศไปจากไทยนั้น ในกรุงกัมพูชาเป็นแผ่นดินสมเด็จพระอุทัยราชาซึ่งได้รับราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระนารายณ์ราชา (นักองค์เอง) ผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงอภิเษกให้ออกไปครองกรุงกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๗ นักองค์เองได้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ จนมีอายุได้ ๒๑ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงตั้งพระยากลาโหม (ปก ท่านผู้นี้เป็นต้นสกุล ปกมนตรี) พี่เลี้ยงให้เป็นตำแหน่งสมเด็จฟ้าทละหะ ออกไปช่วยราชการในกรุงกัมพูชาพร้อมกับสมเด็จพระนารายณ์ราชาด้วย แล้วทรงพระราชดำริว่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ได้ช่วยดูแลราชการในกรุงกัมพูชามานาน เพื่อเป็นบำเหน็จความชอบจึงมีพระราชดำรัสขอเมืองพระตะบองและเสียมราฐจากสมเด็จพระนารายณ์ราชาแบ่งให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ครองโดยขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ สมเด็จพระนารายณ์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชาได้เพียง ๔ ปี ก็ถึงแก่พิราลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๐ มีบุตร ๕ องค์ คือ นักองค์จันทร์ นักองค์พิม นักองค์สงวน นักองค์อิ่ม และนักองค์ด้วง บุตรคนโต คือ นักองค์จันทร์นั้นก็ยังเยาว์อยู่มากจึงโปรดให้สมเด็จเจ้าฟ้าทละหะ (ปก) เป็นผู้สำเร็จราชการและดูแลนักองค์จันทร์จนกว่าจะเจริญวัยพอปกครองแผ่นดินได้ ถึง พ.ศ. ๒๓๔๙ นักองค์จันทร์มีอายุ ๑๖ ปี สมเด็จฟ้าทละหะได้พานักองค์จันทร์มาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดเกล้าฯ อภิเษกนักองค์จันทร์เป็นสมเด็จพระอุทัยราชา พระเจ้ากรุงกัมพูชา สมเด็จฟ้าทละหะได้มาถึงแก่อนิจกรรมเสียในกรุงเทพฯ สมเด็จพระอุทัยราชาผู้นี้ไม่นิยมไทย ด้วยมีเหตุขัดเคืองอยู่หลายประการ คือ

๑. เมื่อจะกราบถวายบังคมลากลับออกไป ได้เข้าไปเฝ้าในเวลาเสด็จออกพระบัญชร พระที่นั่งไพศาลทักษิณโดยมิได้รอให้เสนาบดีกราบทูลเบิกตัวตามประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชดำรัสติเตียนต่อหน้าข้าราชการทั้งปวง สมเด็จพระอุทัยราชาได้รับความอับอายจึงไม่พอพระทัย

๒. เมื่อกลับออกไปแล้ว ได้มีเรื่องวิวาทกับพระยาเดโช ขุนนางเขมร พระยาเดโชหนีเข้ามาในกรุงเทพฯ สมเด็จพระอุทัยราชามีหนังสือมาขอตัวพระยาเดโช แต่ไม่พระราชทานให้

๓. สมเด็จพระอุทัยราชามีหนังสือเข้ามากราบทูลขอนักองค์อี กับ นักองค์เภาผู้เป็นป้าซึ่งยังอยู่ในกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑ ไม่ทรงอนุญาตเพราะนักองค์อีมีพระเจ้าลูกเธอกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทพระองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร ส่วนนักองค์เภาก็มีพระเจ้าลูกเธอ คือ พระองค์เจ้าหญิงปุก ไม่ควรให้เจ้าจอมมารดาต้องพลัดพรากกับพระองค์เจ้าลูกเธอ

๔. การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงขอเมืองพระตะบองและเสียมราฐ ส่วนหนึ่งของกัมพูชาพระราชทานเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์นั้น พระอุทัยราชาก็คงไม่พอพระทัย และเมื่อเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ถึงอสัญกรรมในปลายรัชกาลที่ ๑ แทนที่กัมพูชาจะได้ดินแดนส่วนนี้คืน ทางกรุงเทพฯ ยังได้แต่งตั้งบุตรชายเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ให้ดำรงตำแหน่งแทนอีกด้วย

๕. อีกประการหนึ่ง สมเด็จพระอุทัยราชาต่างกับพระบิดาผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงอบรมเลี้ยงดูมาตั้งแต่เยาว์ ย่อมมีใจสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ มั่นคง ส่วนพระอุทัยราชาเติบโตในเมืองเขมรได้แวดล้อมสมาคมอยู่ในหมู่ขุนนางข้าราชการที่นิยมข้างญวนอยู่นอกจากนี้ องเชียงสือยังได้รวบรวมเมืองญวนตั้งเป็นอิสระดังแต่ก่อนแล้ว เขมรหวังจะได้ญวนเป็นที่พึ่งจึงกระด้างกระเดื่องต่อไทย จะเห็นได้ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑ สวรรคต พระอุทัยราชาก็มิได้เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพด้วยตนเอง กลับแต่งตั้งให้อนุชา มีนักองค์สงวนกับนักองค์อิ่มเป็นต้นเข้ามาแทน ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงแต่งตั้งให้นักองค์สงวนเป็นพระมหาอุปโยราช และนักองค์อิ่มเป็นมหาอุปราชแห่งกรุงกัมพูชา

เมื่อผู้แทนของพระอุทัยราชาที่เข้ามาเฝ้าถวายบังคมพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะกลับไปเมืองเขมรนั้น เป็นเวลาที่ทางเมืองไทยคาดว่าจะมีศึกพม่าอีกในเวลาไม่ช้า จึงมีหนังสือฝากไปให้สมเด็จพระอุทัยราชาเกณฑ์ทัพเขมรมาช่วย สมเด็จพระอุทัยราชาไม่นิยมไทยอยู่ด้วยเหตุหลายประการดังกล่าวแล้วจึงมิได้กระทำตาม แต่พระมหาอุปโยราช (นักองค์สงวน) และขุนนางผู้ใหญ่บางคนในเมืองเขมรที่ยังนับถือไทยอยู่เกรงว่าจะมีความผิด จึงคิดจะเกณฑ์คนยกมาช่วยราชการตามคำสั่ง ครั้นพระอุทัยราชาทราบก็ให้จับขุนนางเหล่านั้นฆ่าเสีย แต่ขุนนางผู้หนึ่งชื่อ พระยาสังคโลกรู้ตัวเสียก่อนจึงหนีเข้ามากรุงเทพฯ พระอุทัยราชาบอกไปยังองต๋ากุน

(ฝรั่งเรียกองตำกุนว่า เลวันดเวียด (Le Van Duyet) แต่พงศาวดารไทยเรียกว่า องตำกุน) ผู้สำเร็จราชการที่ไซ่ง่อนว่าขุนนางเหล่านี้ยุยงพระมหาอุปโยราชอนุชาให้แข็งข้อต่อพระองค์ จะแบ่งกัมพูชาออกเป็นสองส่วนจึงขอบารมีพระเจ้ากรุงเวียดนามเป็นที่พึ่ง ขณะเดียวกันพระอุทัยราชากลับมีหนังสือมาทางกรุเทพฯ ว่าเขมรเตรียมจะยกกองทัพมาช่วยอยู่แล้ว แต่ขุนนางเป็นกบฏเสีย จึงต้องงดทัพไว้ก่อน ทางเมืองญวนครั้นได้ทราบความจากหนังสือของพระอุทัยราชา องตำกุนเห็นได้ทีจึงได้จัดทัพญวนขึ้นทัพหนึ่งให้กิมเติงกรันยกเข้ามาในเขตกัมพูชา ประสงค์จะแสดงว่าญวนรับเป็นที่พึ่งของเขมร ฝ่ายพระอุทัยราชาก็ได้แต่งทัพออกรักษาตามด่านทางต่อแดนไทยทุกทาง ตั้งตรึงกำลังกันอยู่มิได้เข้ามารบพุ่งประการใด ฝ่ายกิมเติงกรันเห็นเหตุการณ์สงบคงจะเกรงไทยกล่าวหาว่ายกทัพไปรุกรานเขมร จึงได้มีหนังสือมาถึงเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ผู้สำเร็จราชการพระตะบองฉบับหนึ่ง "ความในหนังสือว่ากระไรไม่ปรากฏสังเกตโดยเหตุผลเข้าใจว่าคงจะพูดเป็นทางไมตรี ทำนองว่ามีพวกขุนนางเขมรคิดร้ายต่อพระเจ้ากรุงกัมพูชา ๆ บอกไปยังองตำกุน จึงได้คุมกองทัพขึ้นมาเพื่อมิให้เกิดเหตุจลาจลขึ้นในเมืองเขมร ขออย่าให้เมืองพระตะบองเชื่อฟังอุดหนุนพวกพระยาพระเขมรที่คิดร้ายต่อเจ้ากรุงกัมพูชา"[๑๑] ต่อมาไม่ช้ากิมเติงกรันก็ยกทัพกลับไซ่ง่อน

หลังจากเหตุการณ์ครั้งนี้แล้ว พระอุทัยราชาและนักองค์สงวนก็มีความระแวงไม่ไว้ใจกัน เพราะพระอุทัยราชานิยมข้างญวน แต่นักองค์สงวนยังคงซื่อตรงต่อไทย ต่อมานักองค์สงวนกับพวก ๗ คน และไพร่พลอีกประมาณ ๑๐๐ คนเศษ ได้พากันหนีพระอุทัยราชามาตั้งอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ พระอุทัยราชาให้คนมาเกลี้ยกล่อมถึง ๒ ครั้ง แต่นักองค์สงวนก็ไม่ยอมกลับไป ทางเมืองพระตะบองบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ทรงพระราชดำริว่าพี่น้องวิวาทกันเหตุการณ์จะลุกลามหนักขึ้น จึงโปรดให้เจ้าพระยามราช (น้อย) คุมกองทัพไปสมทบกับทางเมืองพระตะบองเชิญหนังสือออกไปไกล่เกลี่ยให้คืนดีกัน (เหตุที่ต้องยกเป็นกองทัพออกไปนั้นพงศาวดารไทยกล่าวว่าเพื่อจะให้ทางฝ่ายเขมรกลัวเกรง)

ต้น พ.ศ. ๒๓๕๕ พระอุทัยราชาได้แต่งกองทัพเขมรออกเที่ยวตามจับนักองค์สงวนหลายทาง เจ้าพระยามราชยกลงไปถึงเมืองโพธิสัตว์ ทราบว่าพระอุทัยราชาให้ทัพมาตั้งอยู่ที่ตำบลริวิณนาก จึงให้มีหนังสือไปถึงพระอุทัยราชาถึง ๒ ครั้ง แต่พระอุทัยราชาไม่ยอมรับหนังสือกลับให้ขุนนางเขมรขับไล่ผู้ถือหนังสือมาเสีย เจ้าพระยามราชเห็นเป็นการดูหมิ่นไม่ยำเกรงกองทัพของสมเด็จพระมหากษัตริย์ไทย จึงพานักองค์สงวนยกกองทัพตามลงไป ทัพเขมรที่ริวิณนากจึงทิ้งค่ายแต่ทางฝ่ายทัพเรือถูกพวกเขมรเอาปืนใหญ่ยิง ฝ่ายไทยมิได้ยิงตอบ แม่ทัพเขมรกลับไปรายงานว่าไทยยกทัพไปทางบกและเรือมากมาย พระอุทัยราชาจึงอพยพครอบครัวทรัพย์สมบัติหนีออกจาก

---

๑๑ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๐๖

เมืองบันทายเพชร นักองค์อิ่มกับนักองค์ด้วง (นักองค์พิมถึงแก่พิราลัยแล้ว) ซึ่งตามพระเชษฐาไปด้วยปรึกษากันเกรงว่าจะถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏจึงพาสมัครพรรคพวกหนีขึ้นบกกลับขึ้นมาเจ้าพระยายมราชยกตามลงไปถึงบันทายเพชร ได้ทราบว่าพระอุทัยราชาลงไปถึงไซ่ง่อน จึงมีหนังสือถึงองต๋ากุนฉบับหนึ่ง ถึงพระอุทัยราชาฉบับหนึ่งชี้แจงว่ามิได้ยกทัพลงไปทำร้าย แต่จะไปไกล่เกลี่ยให้พี่น้องปรองดองกัน แต่ทั้งสองมิได้ตอบหนังสือเจ้าพระยายมราช ขณะนั้นนักองค์อิ่มและนักองค์ด้วงได้ขึ้นมาสมทบอยู่กับกองทัพไทยและนักองค์สงวนที่บันทายเพชร

เจ้าพระยายมราชคอยหนังสือตอบจากองต๋ากุนและพระอุทัยราชา ไม่ได้รับคำตอบตลอดฤดูแล้ง ก็เข้าใจว่าเป็นอุบายของญวนที่จะแกล้งถ่วงเวลาไปให้ถึงฤดูน้ำ ใช้เรือได้สะดวกคงจะยกกองทัพเรือขึ้นมาช่วยพระอุทัยราชาตีกองทัพไทย เพราะการรบทางเรือเป็นวิธีที่ญวนถนัดจึงเห็นว่าถ้าจะรั้งรออยู่เราจะเสียเปรียบ แต่ก็แน่ใจได้ว่าพระอุทัยราชาได้เอาใจออกห่างไปเข้ากับญวนแน่จึงปรึกษากันเผาเมืองบันทายเพชร พนมเปญและกำปงหลวงเสียไม่ให้เป็นที่อาศัยของฝ่ายตรงข้ามได้ แล้วได้อพยพครอบครัวมาอยู่เมืองพระตะบอง ให้แม่ทัพชื่อพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองอยู่ฟังราชการที่บันทายเพชรแล้วเจ้าพระยายมราชก็พานักองค์สงวนและเจ้าน้องทั้งสองเข้ามากรุงเทพฯ มาพักอยู่ที่บ้านเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ราชาที่ริมสะพานบ้านเขมร (แถบสะพานดำรงสถิตย์หรือสะพานเหล็กบน) นักองค์สงวนมาอยู่ได้ ๔ ปีก็ถึงอนิจกรรม นักองค์ด้วงและนักองค์อิ่มคงพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ต่อมา

เมื่อดึกไทยเฮา ชนนีของพระเจ้าเวียดนามยาลองสิ้นพระชนม์ ไทยแต่งทูตไปคำนับพระศพตามประเพณีของประเทศที่เป็นไมตรีกัน แล้วให้มีพระราชสาสน์ไปถวายพระเจ้าเวียดนามยาลองเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นให้ทราบ กล่าวหาพระอุทัยราชาว่าไม่กตัญญูและทำการแข็งข้อต่อไทยอย่างใดบ้าง เมื่อทูตกลับได้นำพระราชสาสน์พระเจ้ากรุงเวียดนามมาถวายมีใจความว่า "เจ้าเมืองไซ่ง่อนมีหนังสือบอกขึ้นไปถึงกรุงเวียดนามว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้ยกกองทัพใหญ่ไปตั้งอยู่แดนพนมเปญ เจ้าเมืองเขมรตกใจกลัวจึงหนีไปอยู่เมืองไซ่ง่อน กองทัพไทยตั้งแต่ไปอยู่เมืองเขมรเบียดเบียนริบราบทว์ไพร่พลเมืองเขมรได้ความเดือดร้อนนัก จนชั้นแต่ระเนียดค่ายวังของสมเด็จพระอุทัยราชาก็รื้อเอาไปทำฟืนเสีย พระเจ้ากรุงเวียดนามคอยฟังราชสาสน์กรุงเทพฯ อยู่จะได้รู้เหตุผลต้นปลาย ก็พอมีพระราชสาสน์พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาออกไป ในพระราชสาสน์มีความจะแจ้งอยู่ว่าขอให้พระเจ้ากรุงเวียดนามช่วยทรงพระดำริอย่าให้เสียประเพณีที่เมืองใหญ่โอบอ้อมเมืองน้อยอย่างนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นว่าทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ พระนครจะยืดยาวไปก็เพราะตั้งอยู่ในประเพณีกษัตริย์ซึ่งอยู่ในสัตยธรรมทั้ง ๒ พระนคร ที่จริงนักพระองค์สงวนนั้นเป็นข้าก็ไม่ตรงต่อเจ้า เป็นบุตรก็หาความกตัญญูไม่ เป็นน้องก็ไม่อดออมต่อพี่ โทษของนักพระองค์สงวนนั้นใหญ่ยิ่งกว่าผู้อื่น แต่เมื่อคิดไปนักพระองค์สงวนก็ยังเยาว์อยู่ ถ้ารู้ว่าตัวผิดรับขอโทษต่อพี่เสียก็จะหายโทษ ถ้าเป็นได้ดังนี้แล้วเนื้อกับกระดูกจะได้ร่วมกัน กรุงเวียดนามจะแต่งให้ขุนนางพา

นักพระองค์จันทร์ (สมเด็จพระอุทัยราชา) กลับเข้ามาเมืองเขมร ขอให้กรุงศรีอยุธยาแต่งขุนนางผู้ใหญ่ออกไป พระเจ้ากรุงเวียดนามจะชี้แจงข้อความพร้อมกับขุนนางญวน แลให้พร้อมกันพาสมเด็จพระอุทัยราชากลับคืนมาเมืองเขมร อย่างนี้จึงจะควรกับสองพระนครอันเป็นใหญ่ที่จะปลูกฝังทำนุบำรุงเมืองน้อยขึ้น" ๑๒

ทางกรุงเทพฯ ได้หนังสือพระเจ้ากรุงเวียดนามแล้วก็เข้าใจดีว่าญวนสนับสนุนพระอุทัยราชาอยู่เต็มที่ แต่ญวนกำลังได้เปรียบเพราะได้ตัวกษัตริย์กัมพูชาไว้ ถ้าจะขัดขวางไม่ตกลงก็คงจะต้องรบกัน ไทยกำลังห่วงศึกพม่าอยู่ทางหนึ่งซึ่งเพิ่งแตกไปจากเมืองถลางจึงเห็นควรจะรักษาไมตรีกับญวนไว้ก่อน จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นทูตเชิญพระราชสาส์นไปถึงพระเจ้ากรุงเวียดนามผ่านเมืองไซ่ง่อนไปถึงเมืองเว้อันเป็นที่ประทับของพระเจ้ากรุงเวียดนาม กรมการเมืองที่ไซ่ง่อนและที่เว้ต้อนรับทูตไทยอย่างดี พระเจ้ากรุงเวียดนามสัญญาว่าจะส่งพระอุทัยราชามาเฝ้าที่กรุงเทพฯ แต่ในที่สุดพระอุทัยราชาก็หาได้เข้ามาไม่ การเจรจาครั้งนี้ถึงแม้จะได้ผลแต่ก็นับว่าไทยเสียหน้ามิใช่น้อยเพราะแทนที่พระอุทัยราชาจะยอมกลับเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อไทยด้วยความเต็มใจของตนเอง กลับต้องอาศัยบารมีของพระเจ้าเวียดนามเป็นผู้ออกคำสั่ง ญวนเองก็คงต้องการจะแสดงให้ไทยเห็นว่า เขมรนั้นอยู่ในกำมือของญวนและเชื่อญวนมากกว่าไทย พระเจ้ากรุงเวียดนามมีรับสั่งให้องต๋ากุนและขุนนางญวนนำพระอุทัยราชามาส่งที่เมืองบันทายเพชร แต่พระอุทัยราชาอ้างว่าบันทายเพชรเป็นที่ดอน ขออยู่เมืองพนมเปญซึ่งอยู่ใกล้แม่น้ำ (ทำเลเมืองเขมรนั้นตอนเหนือนับแต่บันทายเพชรขึ้นมาเป็นที่ดอน ไทยไปมาถึงง่ายกว่าญวน แต่ทางตอนใต้จากพนมเปญลงไปมีแม่น้ำหลายสายไปมาติดต่อกับญวนทางน้ำได้โดยง่าย ดังนั้น การที่พระอุทัยราชาขออยู่พนมเปญก็ด้วยเหตุนี้ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยามาแล้วถ้ากัมพูชาเป็นอริกับไทย มักตั้งราชธานีอยู่พนมเปญ ถ้าเป็นอริกับญวนก็มักจะหนีมาตั้งอยู่ทางเหนือ เช่น บันทายเพชรอันเป็นทางที่ญวนจะมาถึงได้ยาก)

ตั้งแต่เหตุการณ์ครั้งนั้นแล้วพระอุทัยราชาก็มิได้เข้ามาเฝ้าที่กรุงเทพฯ อีกเลย ถึงแม้จะส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายทุกปี แต่ทางกรุงเทพฯ จะบังคับบัญชาสิ่งใดไปก็มักไม่เชื่อฟัง ขณะเดียวกันกัมพูชาก็ส่งเครื่องราชบรรณาการไปให้ญวนทุกปี ครั้งแรกญวนทำทีว่าเขมรยากจนเอาของบรรณาการไว้แต่น้อย ส่งคืนมาพร้อมกับของตอบแทน พอเขมรตายใจญวนก็กะเกณฑ์เขมรให้ส่งไม้และเกณฑ์คนไปทำถนนหนทาง ใช้สอยในกิจการต่าง ๆ ตามความพอใจ แม้วัดในกัมพูชาที่มีโบสถ์ วิหาร เจดีย์ ก็รื้อเอาอิฐไปทำกำแพงเมืองบ้าง สร้างตึกรามบ้านช่องบ้าง พระพุทธรูปที่เป็นทองเหลืองก็เอาไปหลอมหล่อทำปืน ใช้สอยพวกเขมรให้ได้รับความเดือดร้อนทั่วไป จนเขมรบางพวกก่อการกบฏไม่ยอมทำตาม ถูกฆ่าเสียเป็นจำนวนมาก เขมรไปขึ้นอยู่กับญวนจน

---

๑๒ D.G.E. Hall, **A History of South-East Asia**, p.138-139.

ตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่เขมรก็ถูกญวนรุกรานกดขี่นานาประการ จนคิดกลับใจจะมาพึ่งอำนาจไทยอีก ใน พ.ศ. ๒๓๗๒ พระอุทัยราชาให้นักองค์แก้วมีหนังสือติดต่อมาที่นักองค์อิ่ม และนักองค์ด้วงในกรุงเทพฯ ขอพระราชทานโทษ ขอให้ส่งกองทัพไปตั้งอยู่ที่พระตะบองพอเป็นกำลังสนับสนุนแล้วพระอุทัยราชาจะก่อการแข็งเมืองขึ้น ไทยเวลานั้นตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้ตอบไปว่าทรงพระเมตตาต่อพระอุทัยราชาเสมอ แต่พระอุทัยราชาเป็นผู้มีใจโลเล ไม่สามารถจะทำการอย่างเด็ดขาดจริงจังได้ จึงมิได้ก่อการกบฏต่อญวนจนกระทั่งตนเองถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. ๒๓๗๗

ในเวียดนาม พระเจ้ายาลองสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๖๓ อยู่ในราชสมบัติ ๑๘ ปี เจ้าเดมโอรสได้รับราชสมบัติแทน ทรงพระนามว่าพระเจ้าเวียดนามมินมาง (เจ้าคานห์ราชโอรสองค์ใหญ่ซึ่งพระเจ้ายาลองทรงส่งไปเมืองฝรั่งเศสกับสังฆราชแห่งอาดรังได้สิ้นพระชนม์เสียก่อนแล้ว) เมื่อครั้งเจ้าเดมยังเป็นรัชทายาทพระเจ้ายาลองได้มอบให้อยู่ในความดูแลของขุนนางผู้ใหญ่ผู้หนึ่งซึ่งได้เคยช่วยกันกู้เมืองญวน คือ เลวันดเวียด หรือองต๋ากุน ดังนั้น พระเจ้ามินมางจึงมีความเคารพนับถือองต๋ากุนอยู่มาก แต่ต่อมาในระยะหลัง พระเจ้ามินมางซึ่งไม่โปรดชาวต่างประเทศโดยเฉพาะฝรั่งเศส ได้พยายามตัดทอนไมตรีกับประเทศนี้ และรังเกียจชาวฝรั่งเศสที่ได้เคยช่วยพระราชบิดากอบกู้ประเทศญวน ทำให้องต๋ากุนไม่พอใจเพราะตนมีไมตรีจิตกับชาวฝรั่งเศสตลอดมา ได้ทูลตักเตือนพระเจ้ามินมางหลายครั้ง ทำให้พระเจ้ามินมางไม่พอพระทัยถึงกริ้วองต๋ากุนในระยะหลัง

อนึ่งตามพงศาวดารไทยกล่าวว่า ระหว่างที่สงครามไทย-ญวนสงบอยู่ในระยะนี้นั้น ใน พ.ศ. ๒๓๖๖ เรือกำปั่นของไทยชื่อเหราข้ามสมุทรไปค้าขายที่สิงคโปร์กลับมา ครอเฟิด (Crawfurd) ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่สิงคโปร์ซึ่งเคยเป็นทูตเข้ามาเมืองไทยได้มีหนังสือบอกมายังเสนาบดีที่กรุงเทพฯ ว่า พระเจ้าอังวะจักกายแมงได้แต่งทูตพม่าให้ไปทำไมตรีกับญวนชวนพระเจ้ามินมางให้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับพม่า บังเอิญเรือทูตพม่าถูกไฟไหม้ที่เกาะหมาก อังกฤษจึงได้สำเนาพระราชสาสน์ของพระเจ้าอังวะถึงพระเจ้ากรุงเวียดนามไว้ให้แปลออกเป็นภาษาฝรั่งเศส (เพราะครอเฟิดทราบว่าในกรุงเทพฯ ขณะนั้นไม่มีล่ามที่จะแปลภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยได้ มีแต่บาทหลวงฝรั่งเศสอยู่มาก) แล้วส่งราชสาสน์ที่แปลแล้วนั้นเข้ามากับเรือเหราข้ามสมุทร อังกฤษซักถามทูตพม่าได้ความว่าพระเจ้ามินมางไม่เข้าด้วยดังข้อความในพงศาวดารไทยว่า "พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางให้ทูตพม่ารออยู่ที่เมืองไซ่ง่อนให้หาองต๋ากุนขึ้นไปเมืองเว้ประชุมข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษากันเรื่องพม่าจะขอเป็นไมตรีชวนตีเมืองไทย ข้างองต๋ากุนเห็นควรจะรับเป็นไมตรีกับพม่าด้วยประสงค์จะตีเอาเมืองพัตบองไปเป็นของญวน แต่ฝ่ายองเลโบซึ่งเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศไม่เห็นชอบด้วย เห็นควรจะเป็นไมตรีอยู่กับไทยอย่างเดิมไม่ควรจะคบ

พม่า พระเจ้าเวียดนามมินมางเห็นชอบด้วยกับองเลโบจึงไม่ยอมรับทูตพม่า เป็นแต่มีราชสาสน์และส่งเครื่องราชบรรณาการตอบแทน ให้ทูตพม่าซึ่งคอยอยู่เมืองไซ่ง่อนถือกลับไป"[๑๓] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวิจารณ์การที่ญวนไม่ยอมเข้ากับพม่าไว้ว่า "การที่ญวนไม่ยอมเข้ากับพม่าในครั้งนั้น อาจจะเป็นได้ด้วยเหตุหลายอย่าง มีคำที่ญวนอ้างภายหลังต่อมาว่า เมื่อพระเจ้าเวียดนามยาลองจะสิ้นพระชนม์ ได้มีรับสั่งว่าอย่าให้ลูกหลานคิดร้ายต่อกรุงศรีอยุธยาด้วยมีพระเดชพระคุณแก่พระเจ้ายาลองในเวลาตกทุกข์ยากได้อุปการะอุดหนุนจนกลับเป็นใหญ่ได้ ความที่กล่าวดังนี้อาจจะมีมูลความจริงบ้าง มีพยานเมื่อครั้งพวกแขกเมืองตานีไปชวนพระเจ้ายาลองให้เป็นกบฏ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้ายาลองก็ได้บอกเข้ามากราบทูลครั้งหนึ่ง มาครั้งนี้พม่าไปชวนให้ญวนเป็นศัตรูต่อไทย ที่จริงก็ไม่มีความจำเป็นอันใดที่พระเจ้ามินมางจะต้องบอกเข้ามาให้ไทยทราบ หรือไม่ยอมให้ทูตพม่าเข้าเฝ้า ที่ทำอาจจะเป็นด้วยรักษาทางพระราชไมตรีตามรับสั่งของพระเจ้ายาลองก็ได้ แต่เมื่อพิเคราะห์ดูตามเรื่องที่มีมาในพระราชพงศาวดาร การที่ญวนรักษาทางพระราชไมตรีต่อไทยดูเหมือนจะมีขัดคั่นเพียงไม่คิดร้ายรุกรานเข้ามาในหัวเมืองไทย แต่ส่วนเมืองที่เป็นประเทศราชขึ้นไทยในครั้งนั้น เช่น เมืองเขมรก็ดี ลาวก็ดี ซึ่งญวนถือว่าเป็นเมืองขึ้น ๒ ฝ่ายมาแต่โบราณ ตั้งแต่ล่วงรัชกาลที่ ๑ แล้ว ญวนไม่ได้ยอมเสียเปรียบไทย คิดขยายอำนาจญวนออกมาเสมอจนเป็นเหตุถึงต้องรบกันเมื่อในรัชกาลที่ ๓"[๑๔]

องต๋ำกุนถึงแก่กรรมใน พ.ศ. ๒๓๗๖ พระเจ้ามินมางโล่งพระทัย เพราะทรงเกลียดชังองต๋ำกุนมานาน แต่ไม่กล้าจัดการกับองต๋ำกุนรุนแรงเพราะเคยเป็นพระอาจารย์มาก่อน ครั้นองต๋ำกุนถึงแก่กรรมจึงได้ส่งขุนนางจากเมืองเว้มาขุดศพองต๋ำกุนขึ้นมาโบยเป็นการประจานพวกที่ภักดีต่อองต๋ำกุนในไซ่ง่อนมีองภอเบโดยเป็นหัวหน้า เห็นข้าหลวงของพระเจ้ามินมางทำการประจานศพดังนั้นก็พากันโกรธแค้น จึงพร้อมใจกันก่อการกบฏขึ้นหวังจะปลดพระเจ้ามินมางออกจากราชสมบัติแล้วจะยกโอรสของเจ้าชายคานห์เป็นกษัตริย์ แต่เจ้าองค์นั้นอยู่ที่เมืองเว้ จึงถูกพระเจ้ามินมางจับไปสำเร็จโทษเสียโดยมิได้รู้เห็นกับการกบฏเลยแม้แต่น้อย แล้วพระเจ้ามินมางได้ส่งองเตียนกุนเป็นแม่ทัพลงมาปราบกบฏ องภอเบโดยกลัวจะสู้ทหารจากเมืองเว้ไม่ได้จึงแต่งหนังสือให้ขุนนางถือมากรุงเทพฯ ขออ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑเสมา และขอกองทัพไทยออกไปช่วยรักษาเมืองไซ่ง่อน ทางกรุงเทพฯ ก็เห็นโอกาสที่จะได้เมืองเขมรกลับคืนมา แต่กองทัพไทยยังมิทันจะได้ยกไป เหตุการณ์ทางญวนใต้ก็เปลี่ยนแปลงไป คือพวกขุนนางในไซ่ง่อนเกิดกลัวพระราชอำนาจของพระเจ้ามินมางจึงกลับใจพากันไปเข้ากับพระองค์และอาสาพระเจ้ามินมางรบองภอเบโดยเสียอีก ฐานะขององภอเบโดยจึงลำบากและไม่สามารถจะทำการกบฏได้สำเร็จ

---

๑๓ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**, หน้า ๓๗๐

๑๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๑-๓๗๒

ทางกรุงเทพฯ เวลานั้นเป็นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนยกทัพออกไปรบญวนในครั้งนี้ไทยได้มีเรื่องเกี่ยวข้องกับญวนมาครั้งหนึ่งแล้วเมื่อต้นรัชกาล คือเมื่อเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นกบฏใน พ.ศ. ๒๓๖๙ ญวนมีบทบาทอยู่ในการกบฏครั้งนี้ด้วย ให้ที่พักอาศัยและสนับสนุนเจ้าอนุวงศ์ (ดูรายละเอียดในบทที่ ๓) ซ้ำญวนยังได้ยกทัพเข้ามายึดเมืองพวน สิบสองจุไทย และหัวพันทั้งห้าทั้งหกได้ด้วยการสนับสนุนของเจ้าอนุวงศ์ ด้วยเหตุนี้เมื่อไทยได้รับหนังสือขององค์เบโดยจึงเห็นเป็นโอกาสที่จะได้ยกกองทัพออกไป มีรับสั่งให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ ต้นสกุล สิงหเสนี ผู้ซึ่งเคยเป็นแม่ทัพยกไปปราบเจ้าอนุเวียงจันทน์มาแล้ว) คุมทัพบกมีกำลังรี้พลประมาณ ๔๐,๐๐๐ คน ยกไปทางเมืองเขมร โปรดให้นักองค์อิ่มและนักองค์ด้วงไปในกองทัพด้วย ให้ไปช่วยพวกกบฏ ถึงไซ่ง่อนแล้วให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค ในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมหรือที่เรียกกันทั่วไปว่าสมเด็จองค์ใหญ่) เป็นแม่ทัพเรือคุมพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน ยกไปทางเมืองบันทายมาศแล้วเข้าทางคลองขุดไปบรรจบทัพกับเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่ไซ่ง่อน ให้พระมหาเทพ (ป้อม) และ พระราชรินทร์ (ขำ) ยกไปทางตอนเหนือหวังจะไปตีให้ถึงเมืองล่าน้ำ (แง่อาน) และหาโอกาสเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่เคยขึ้นกับเวียงจันทน์ที่ญวนรุกเข้ามาครอบครองในต้นรัชกาล

ทัพเรือของเจ้าพระยาพระคลังตีได้เมืองบันทายมาศ แล้วเข้าคลองขุดไปตีได้เมืองโจฎก (โชฎก) พวกญวนอพยพหนีไปทางเรือ ทัพบกของเจ้าพระยาบดินทร์เดชารุกเข้าแดนเขมร พระอุทัยราชาไม่สู้ อพยพครอบครัวหนีไปเมืองไซ่ง่อนขอพึ่งกองทัพขององเตียนกุน เจ้าพระยาบดินทร์เดชาแบ่งกองทัพให้อยู่กับนักองค์อิ่ม นักองค์ด้วงตั้งเกลี้ยกล่อมขุนนางเขมรอยู่ที่พนมเปญ แล้วยกลงมาสมทบกับเจ้าพระยาพระคลังที่เมืองโจฎก ตกลงกันยกกองทัพไปทางไซ่ง่อนโดยแบ่งออกเป็นทัพบกและทัพเรือ เจ้าพระยาพระคลังและเจ้าพระยาบดินทร์เดชายกทัพเรือไปด้วยกันผ่านเข้าคลองวามะนาวพบกับกองทัพเรือของญวน ญวนปล่อยแพไฟให้ลอยตามน้ำมาเพื่อจะเผาเรือรบไทย แต่พวกญวนทำไม่ถูกวิธี คือปล่อยเรียงกันมาเป็นแพ ๆ ไม่พร้อมกัน เรือไทยจึงไม่ไหม้ ผลัดกันรุกผลัดกันรับ กองทัพญวนมีกำลังมากและถนัดในการรบทางเรือ แม่ทัพนายกองในกองทัพไทยประสานงานกันไม่ดี ในที่สุดเจ้าพระยาทั้ง ๒ จึงตกลงกันถอยทัพกลับมา พร้อมทั้งกวาดครอบครัวเมืองบันทายมาศ กำโพธ (กำปอด) กำปงโสม และโจฎกเข้ามาทางเมืองจันทบุรี ทางฝ่ายกองทัพบกซึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาตั้งให้เจ้าพระยานครราชสีมาเป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองบาพนมนั้นก็เดินทัพช้ามากเพราะการคมนาคมไม่สะดวก เสบียงอาหารขาดแคลน ถูกพวกญวนและเขมรลอบโจมตีบ้าง ครั้นทราบข่าวกองทัพเรือถอย จึงถอยกลับออกมาเช่นเดียวกันพร้อมทั้งกวาดครอบครัวเขมรจากกำปงสวายและทางบริเวณตะวันออกของทะเลสาบเข้ามาทางเมืองนครราชสีมา สุรินทร์ และขุขันธ์ ฝ่ายทัพของพระราชรินทร์ไปเกลี้ยกล่อมทางหัวพันทั้งห้าทั้งหก และหัวเมืองอื่นที่เคยขึ้นกับเวียงจันทน์ได้ไปเกณฑ์ทัพลานนาไทยไปช่วยเหลืออีกทัพหนึ่ง มีเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ และ

เจ้าหลวงพระบางเป็นต้น เป็นแม่ทัพไปเกลี้ยกล่อมเมืองพวนและหัวเมืองอื่น ๆ แถบนั้นกลับมาเป็นของไทย

ทางเมืองกัมพูชา พวกเขมรเป็นกบฏลอบฆ่าทหารในกองทัพไทยที่รักษาเมืองพนมเปญเสียมากมาย เจ้าพระยาบดินทร์เดชาขัดเคืองมากให้รื้อกำแพงเมืองพนมเปญเสียแล้วกวาดครอบครัวทั้งเขมร แขก และจีนราว ๕๐๐ คน เข้ามาในพระราชอาณาจักร โปรดให้ไปตั้งบ้านแถวนครชัยศรี เรียกว่าบ้านเขมร

สรุปการทำสงครามกับญวนในขั้นต้นนี้ ผลคือไทยได้ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาเป็นของไทยตลอดไปจนถึงแดนญวนรวมทั้งหัวพันทั้งห้าทั้งหกและสิบสองจุไทยบางส่วน เมืองพวกนี้ยอมสวามิภักดิ์โดยดี ไม่ต้องเสียกำลังรี้พลเท่าใด ไทยปกครองเมืองเหล่านี้อย่างเมืองประเทศราช คือให้ปกครองตนเองมิให้ทหารไปควบคุม ข้อนี้ในต่อมาเป็นข้อที่ฝรั่งเศสนำมาอ้างว่ามิได้เป็นเมืองประเทศราชของไทยแล้วเพราะไทยไม่มีกองทหารไปรักษาอยู่

ทางเวียดนาม องเตียนกุนปราบกบฏที่ไซ่ง่อนได้สำเร็จ องภอเบโดยทำอัตวินิบาตกรรม องเตียนกุนเตรียมขยายอำนาจเข้ามาในเมืองเขมรอีกครั้งหนึ่งได้ยกกองทหารพาพระอุทัยราชากลับมาครองพนมเปญ แล้วแต่งกองทัพญวนขึ้นมาตั้งตามเมืองสำคัญตามทางที่ไทยเคยยกลงไปเมืองเขมร คือ เมืองโพธิสัตว์และกำปงสวายเป็นต้น ไทยจึงต้องเตรียมสู้กับญวนอีก ขณะนั้นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ซึ่งครองเมืองพระตะบองถึงแก่อสัญกรรมลง จึงโปรดให้นักองค์อิ่ม เป็นผู้ว่าราชการพระตะบองแทน แล้วให้นักองค์ด้วงไปครองเมืองมงคลบุรี ต่อมาได้เตรียมสร้างเมืองจันทบุรีขึ้นใหม่เพื่อใช้เป็นเมืองป้อมเตรียมสู้กับญวนและเขมร โปรดให้เจ้าพระยาพระคลังออกไปอำนวยการสร้างรื้อกำแพงเมืองเก่าเสียย้ายเมืองมาอยู่ด้านนอก สร้างเมืองขึ้นใหม่ตรงที่เรียกว่า เนินวง แล้วสร้างวัดสำหรับเมืองใหม่เรียกว่าวัดโยธานิมิตร เมืองใหม่นี้มีป้อมค่ายคูประตูหอรบเข้มแข็ง และยังสร้างป้อมไว้ที่ฉะเชิงเทราอีกด้วย พร้อมทั้งได้โปรดให้บรรดาข้าราชการและพ่อค้าช่วยกันต่อเรือป้อมอย่างญวนไว้ใช้ ปรากฏว่าจมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค ต่อมาเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ในรัชกาลที่ ๕) มีความสามารถต่อเรือ ได้จัดการต่อเรือกำปั่นอย่างฝรั่ง พระราชทานนามว่า ระบิลบัวแก้วลำหนึ่ง แกล้วกลางสมุทรลำหนึ่ง ไว้ใช้ในราชการสงครามกับญวนต่อมา

พระอุทัยราชาถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. ๒๓๗๗ ไม่มีโอรส มีแต่ธิดา องค์ใหญ่ชื่อนักองค์แบน (หรือนักองค์แป้น ฝรั่งเรียกว่าเมย์ -Mey- แต่อาจจะเข้าใจผิดโดยสับกับองค์ที่ ๒ ที่ชื่อนักองค์มี) ญวนคิดจะยกเจ้าหญิงเขมรคือนักองค์แบนขึ้นครองเมืองแล้วจะให้อภิเษกสมรสกับเจ้าชายญวนเพื่อรวบรัดเอาเขมรเป็นของญวนโดยสิทธิขาด แต่พวกขุนนางเขมรไม่ยอมอ้างว่าญวนกับเขมรต่างชาติต่างภาษากัน เขมรเป็นเมืองน้อย เจ้านายเขมรไม่คู่ควรกับเจ้านายญวนซึ่งเป็นเมืองใหญ่ องเตียนกุนเห็นเขมรคัดค้านแข็งแรงก็เลยระงับเรื่องนี้ไว้

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาทราบข่าวพระอุทัยราชาถึงแก่พิราลัย จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเตรียมทัพไปตีเขมรกลับคืนมาเป็นของไทยให้ได้ แต่การไปตีเขมรครั้งก่อน ๆ มักจะขัดสนเสบียงอาหารเพราะหนทางกันดาร จึงโปรดให้พระยาราชสุภาวดี (โต) ไปตั้งที่ปราจีนบุรีและกบินทร์บุรีเพื่อจัดการลำเลียงเสบียงออกไปให้กองทัพที่จะไปชุมนุมอยู่ที่พระตะบอง นักประวัติศาสตร์บางท่านให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับการตีเมืองขึ้นของไทยว่า ๑. การจัดเสบียงมักไม่ได้เตรียมการพอเสมอ จึงมักอดแต่ต้นมือ ๒. การที่ไปตีเมืองใด ๆ ได้ ก็คิดแต่จะกวาดต้อนครัวเข้ามาไว้ในหัวเมืองชั้นใน ทิ้งให้เมืองที่ถูกรุกรานเป็นป่า เป็นอันว่ามีแต่การทำลายไม่มีการก่อสร้างขึ้นเลย ฉะนั้นประเทศที่ถูกรุกรานจึงเกลียดกลัวไทย อนึ่ง กองทัพที่ยกไปตีมักกวาดคนมาเป็นประโยชน์แก่ตัวด้วย และเป็นโอกาสปล้นด้วย ครั้นทหารได้ทำการปล้นเสียสักครั้งหนึ่ง ทหารนั้นก็กลายเป็นกองโจรเลยหย่อนความสามารถในการรบ หย่อนยุทธวินัยลงไปอย่างรุนแรง การสงครามของไทยจึงไม่ใคร่ได้ผลตามกฎยุทธศาสตร์

ขณะไทยเตรียมตัวไปตีญวนนั้น ฝ่ายญวนก็เตรียมการป้องกันอย่างแข็งแรง เช่นเดียวกันเกณฑ์ทัพเขมรไปตั้งอยู่ที่กำปงสวายทางด้านตะวันออกของทะเลสาบทำให้ไทยวิตกว่าญวนจะรุกรานเข้ามาทางด้านเมืองอุบล จำปาศักดิ์ จึงเตรียมตั้งค่ายคู และโรงเก็บกระสุนดินดำไว้ที่จำปาศักดิ์ซึ่งมีพระยาบำเรอภักดิ์ตั้งรักษาอยู่ และใน พ.ศ. ๒๓๘๐ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาก็ออกไปเมืองพระตะบองสำรวจสำมะโนครัวแถบชายแดนเมืองเขมรได้ชายฉกรรจ์ถึง ๘,๐๐๐ คน แล้วเกณฑ์คนตั้งค่ายสร้างโรงเก็บดินปืนและปืนที่พระตะบองก่อกำแพงอิฐล้อมวัง ให้นักองค์อิ่มซ่อมแซมป้อมปราการที่เสียมราฐ พอดีเกิดเหตุเรื่องนักองค์ด้วง กล่าวคือ สิ้นพระอุทัยราชาแล้วและนักองค์แบนปฏิเสธการอภิเษกสมรสกับเจ้าชายญวน ญวนก็กวาดครอบครัวพระอุทัยราชารวมทั้งพวกเจ้าหญิงไปไว้ไซ่ง่อน พวกเขมรระส่ำระสายไม่มีเจ้านาย องเตียนกุนได้ส่งคนมาเกลี้ยกล่อมนักองค์อิ่มให้เป็นพวกรับรองจะยกเมืองเขมรให้ครองโดยต้องเข้ากับญวน แต่พวกขุนนางผู้ใหญ่ของเขมรซึ่งเบื่อหน่ายการปกครองของญวนไม่พอใจ จึงให้คนมาลอบชวนนักองค์ด้วงให้ไปครองเมืองเขมร สัญญาจะเกลี้ยกล่อมพวกเขมรให้เข้าด้วยและสู้กับญวนแล้วจะตั้งกัมพูชาเป็นอิสระแต่ต้องกำจัดพี่ชายคือนักองค์อิ่มเสียก่อน นักองค์ด้วงคงจะได้รับคำเชิญชวนนี้ ครั้นความข้อนี้แพร่มาถึงกรุงเทพฯ จึงโปรดให้นำตัวนักองค์ด้วงเข้ามาซักถาม ชำระความเป็นสัตย์ว่านักองค์ด้วงจะกำจัดเชษฐาแล้วหนีไปเมืองเขมร เพื่อเป็นการเอาใจนักองค์อิ่มซึ่งเป็นพี่และเป็นผู้ที่ไทยคิดจะเชิดชูให้เป็นประมุขของกัมพูชา จึงโปรดให้จำนักองค์ด้วงไว้ในกรุงเทพฯ แต่ก็ลงโทษสถานเบาที่สุด คือมีขุนนางไทยคอยส่งข้าวปลาอาหาร และอำนวยความสะดวก เหตุการณ์สงบไปประมาณ ๒ ปี ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ นักองค์อิ่มทราบข่าวว่าทางเมืองเขมร ญวนเอานักองค์แบนมาครองเมืองโดยมีขุนนางญวนมากำกับอยู่ บังคับให้ขุนนางเขมรแต่งตัวเป็นญวนเรียกว่า ญวนใหญ่ ให้ใช้

กฎหมายญวน พวกเขมรไม่พอใจจึงเกิดระส่ำระสาย นักองค์อิ่มมีหนังสือไปถึงแม่ทัพญวนขอสมัครไปอยู่ด้วย และเพื่อแสดงความจริงใจได้ยกพวกเข้าจับขุนนางไทยพร้อมทั้งปล้นทรัพย์สมบัติของชาวเมืองพระตะบองที่มั่งคั่งพาลงเรือไปมอบให้ญวน ครั้นข่าวเรื่องนักองค์อิ่มหนีไปทราบเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ก็เกิดความวิตกว่าถ้าญวนยกนักองค์อิ่มมาครองเขมรแล้วจะอาศัยอำนาจในฐานะที่เป็นเจ้าเขมรของนักองค์อิ่มเข้าครอบครองกัมพูชาทั้งหมดแล้วอาจรุกรานเข้ามาถึงพระตะบองจึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเร่งออกไปเมืองพระตะบอง ปรากฏว่าเหลือคนอยู่เพียง ๒ ใน ๓ นอกนั้นนักองค์อิ่มกวาดพาไปให้ญวน เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงเกณฑ์คนเมืองสุรินทร์ สังขะ ศรีสะเกษ เดชอุดมได้ประมาณ ๔,๓๑๐ คน เอาไปรักษาชายแดนพร้อมทั้งส่งคนไปลาดตระเวนสืบข่าวญวนที่โพธิสัตว์

ทางเมืองญวนปรากฏว่า ญวนได้ข่าวนักองค์แบนติดต่อกับญาติที่อยู่ในประเทศไทยจะหนีญวนตามมาอยู่ด้วย ญวนจึงเอานักองค์แบนไปจำขังไว้ที่พนมเปญ ต่อมาก็เอาไปลอบฆ่าเสีย แต่ปิดความไว้ เกรงพวกเขมรจะไม่พอใจ นักองค์อิ่มนั้นญวนก็มิได้ยกขึ้นครองเขมร กลับส่งตัวไปไซ่ง่อน ชาวเขมรตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็พากันก่อจลาจลขึ้นทั่วไปถูกญวนฆ่าเสียก็มาก ขุนนางเขมรที่เหลืออยู่ต้องการให้นักองค์ด้วงกลับไปครองกัมพูชา จึงส่งหนังสือเข้ามายังเจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้ช่วยทูลขอนักองค์ด้วงกลับไปเป็นประมุขของกัมพูชา ความจริงนักองค์อิ่มอาวุโสกว่านักองค์ด้วง ถ้าขุนนางเขมรขอตัวมาเป็นประมุขของตน และถ้านักองค์อิ่มสามารถคุมชาวเขมรทั้งหมดไว้ได้ญวนคงจะยินดี แต่ขุนนางเขมรไม่ศรัทธานักองค์อิ่มเสียแล้ว เพราะนักองค์อิ่มได้แสดงตัวเข้ากับญวนอย่างเต็มที่

รบกับญวนตอนที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๘๓ - ๒๓๘๔

ไทยเตรียมทัพต่อสู้กับญวนอีกครั้งโดยคิดจะตีพร้อมกันทั้ง ๒ ฟากทะเลสาบ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าไม่ได้ผล เพราะเป็นการกระจายกำลัง และกำลังทั้งสองฝ่ายอยู่ห่างไกลกันเกินไป ช่วยกันไม่ได้ ทางด้านตะวันออกให้พระยาราชนิกูล พระยาอภัยสงคราม ยกพล ๑๕,๐๐๐ คน ตีญวนทางกำปงธม และชีแครง แล้วเลยตั้งอยู่ที่ชีแครง แต่ทหารในกองทัพนี้ส่วนใหญ่เป็นพวกเขมรป่าดงไม่เคยต่อการรบพุ่ง ครั้นทัพญวนขององเตียนกุนยกมาก็พากันวิ่งหนี เหลือทหารไทยอยู่เพียง ๑๐๐ คนเศษ ก็เลยต้องถอยจากชีแครง ส่วนทางด้านตะวันตกของทะเลสาบทัพหน้ายกไปตีเมืองโพธิสัตว์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชายกทัพหลวงตามออกไป ได้ข่าวทัพพระยาราชนิกูลถูกญวนตีแตกที่ชีแครงก็วิตกเกรงญวนทางโน้นจะมาช่วย เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงใช้อุบายขู่ญวนให้ยอมแพ้ โดยส่งคนถือหนังสือไปถึงองอันพู่ องเดดก แม่ทัพญวนในเมืองว่าทัพไทยยกมามีรี้พลมากมาย ถ้าญวนยอมอ่อนน้อมเสียโดยดีจะปล่อยตัวไป แม่ทัพญวนตกลงยอมทำสัญญาสงบศึก ให้สัญญาว่า

จะเลิกทัพกลับไป และจะชวนแม่ทัพญวนตามหัวเมืองต่าง ๆ ให้เลิกทัพกลับไปด้วย ไทยจึงได้เมืองโพธิสัตว์แล้วปล่อยญวน ๒,๓๐๐ คนที่รักษาเมืองไป แล้วเจ้าพระยาบดินทร์เดชาก็แบ่งทัพออกเป็นทัพเรือยกตามลงไปถึงกำปงชนัง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเองกลับมาพระตะบอง องเตียนกุนทราบว่าองเดดก องอันพู่ ยอมแพ้ไทยก็โกรธมาก ขณะนั้นทางเมืองเว้ได้รับรายงานว่าองเตียนกุนมาจัดการเรื่องกัมพูชาแต่ได้ทำการรุนแรงต่อชาวเขมรจนเกิดจลาจลขึ้นทั่วไป พระเจ้าเวียดนามจึงส่งขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งเรียกกันในพงศาวดารไทยว่าองเกรินตาเตืองกุน มาที่พนมเปญ องเกรินตาเตืองกุนเรียกองเตียนกุนมาจากกำปงธมทำนองจะให้มารายงานตัว แต่องเตียนกุนไม่ยอมไป จึงเกิดมีแม่ทัพใหญ่ญวน ๒ คน ในเมืองเขมร ต่างก็แข่งอำนาจกันอยู่ องเตียนกุนอยู่ในฐานะลำบากกว่า เพราะทำการผิดพลาดหลายครั้ง ซ้ำยังเกิดอหิวาตกโรคระบาดในกองทัพ ทหารตายมาก บางพวกก็หนีไปเขมรที่ไม่ชอบญวนอยู่แล้ว บางพวกได้โอกาสเข้ามาจับฆ่าเสียบ้าง หนีมายังกองทัพไทยก็มี (พวกนี้ถูกส่งเข้ามากรุงเทพฯ ประมาณ ๓๐๐ คน โปรดให้สักข้อมือเป็นกองอาสารบญวนแล้วพระราชทานให้ขึ้นต่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์) บังเอิญพระเจ้ามินมางสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๘๓ โอรสได้ครองราชย์ทรงพระนาม เทียวตรี พระเจ้าเทียวตรีโปรดให้หาองเกรินตาเตืองกุนกลับไปเมืองเว้ จึงเหลือแต่องเตียนกุนว่าราชการในเมืองเขมรต่อไป

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานอภัยโทษให้นักองค์ด้วงและโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเข้ามารับออกไปพระตะบอง ต่อมาจะให้ลงไปอยู่โพธิสัตว์เพื่อชาวเขมรจะได้อุ่นใจ แต่เมืองโพธิสัตว์ค่ายคูประตูหอรบชำรุดมาก น้ำท่วมเสบียงอาหารขัดสน จึงได้สร้างเมืองให้นักองค์ด้วงใหม่ที่ไท้เสียดเหนือเมืองโพธิสัตว์ ต่อมาเห็นว่ายังห่างไกลจากศูนย์กลางของประเทศกัมพูชามาก จึงให้ไปตั้งอยู่ที่อุดงฦาชัย (ห่างจากบันทายเพชรประมาณ ๔๐ เส้น) ตั้งเกลี้ยกล่อมขุนนางเขมรอยู่ที่นั่น พวกเจ้าหญิงเขมรในระยะหลังนี้น่าจะทราบแล้วว่าญวนทำกับนักองค์แบนอย่างไร จึงคิดจะหลบหนีขึ้นมาอยู่กับนักองค์ด้วง แต่ญวนก็ระมัดระวังอย่างเข้มแข็ง ราษฎรชาวเขมรซ่องสุมกันเป็นกองโจรเที่ยวปราบก็ไม่สำเร็จกลับถูกเขมรจับได้แล้วส่งมาให้ไทยราว ๒,๐๐๐ คน ญวนจึงดำเนินนโยบายใหม่ โดยเอานักองค์อิ่มมาตั้งอยู่พนมเปญแข่งกับนักองค์ด้วง แต่หาสมัครพรรคพวกได้ยาก เกิดทุพภิกขภัยในพนมเปญ เกิดโรคระบาด พระเจ้าเวียดนามเทียวตรีทรงทราบจึงให้ถอยไปตั้งอยู่ที่โจฎก ไปอยู่ได้ ๒-๓ วัน องเตียนกุนก็กินยาตาย เพราะเสียใจที่ทำการไม่สำเร็จ ไทยเห็นญวนถอยจากพนมเปญจึงตามไปยึดชัยภูมิพนมเปญให้นักองค์ด้วง เขมรก็แบ่งออกเป็น ๒ ภาค ภาคเหนืออยู่ในอำนาจของนักองค์ด้วงมีราชธานีอยู่ที่พนมเปญมีกองทัพไทยสนับสนุน ภาคใต้เป็นของนักองค์อิ่ม มีโจฎกเป็นเมืองหลวง และมีญวนคอยสนับสนุน

ยุบกับญวนตอนที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๕

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจะให้ถมคลองขุด (คลองวิญเต) ซึ่งญวนมักใช้เป็นทางส่งกองทัพเรือมาคุมเมืองบันทายมาศ แต่จะต้องขับไล่กองทหารญวนที่รักษา

อยู่ทางปากคลองนี้ให้หมดเสียก่อน ขณะนั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาป่วยจึงโปรดให้มาพักรักษาตัวอยู่ที่พระตะบองแล้วให้เจ้าพระยายมราชมาเป็นแม่ทัพใหญ่อยู่ที่พนมเปญ โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพและจมื่นไวยวรนาถเป็นกองหน้ายกทัพเรือออกไปก่อน ทัพบกยกลงไปตีทัพญวนที่บริเวณเมืองเชิงชุม (เชิงกะชุม) กองทัพเรือไทยสมทบกับทัพเขมร เข้าโจมตีญวนที่รักษาป้อมปากน้ำเมืองบันทายมาศ ญวนขอกำลังจากไซ่ง่อนมาช่วยด้วย กองทัพเรือของไทยโจมตีป้อมญวนไม่สำเร็จถอยกลับมา ทำให้ญวนได้เปรียบโดยที่สามารถรวบรวมกองทัพเข้าตีทัพบกของเจ้าพระยายมราชแตกถอยไป นักประวัติศาสตร์บางคนมีความสงสัยว่าทำไมกองทัพเรือจึงรีบถอยไปเร็วนัก ทำให้ทัพบกเสียเปรียบแก่ญวน ถ้าลองสันนิษฐานดูก็น่าจะเป็นเพราะกำลังน้อย เรือก็ต่างชนิดกันมาก มีทั้งเรือที่ต่อเป็นกำปั่นอย่างแบบฝรั่ง เรือที่ต่อเอาอย่างญวน ซึ่งคนไทยน่าจะยังไม่สันทัดในการใช้เรือเหล่านั้น โดยธรรมดาญวนก็เก่งในทางทะเลมากกว่าเรา เพราะประเทศญวนมีฝั่งทะเลยืดยาวมาก จำนวนเรือของญวนก็มีมากกว่าของไทยนัก

ครั้นเจ้าพระยายมราชแตกทัพกลับมา เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่าไทยจะยึดพนมเปญอยู่ต่อไปไม่ได้ เพราะอยู่ใกล้ญวนเกินไป จึงให้นักองค์ด้วงกลับมาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองอุดงฦาชัยอีกครั้งหนึ่ง ได้สร้างเมืองอุดงฦาชัยขึ้นใหม่ให้มีป้อมเทินดินแข็งแรง แต่ที่พนมเปญก็ยังให้มีกำลังคอยรักษาไว้ส่วนหนึ่ง บังเอิญเวลานั้นเกิดความไม่สงบในตังเกี๋ยพระเจ้ากรุงเว้จึงให้ถอนกำลังส่วนใหญ่กลับไป การรบกับญวนจึงยุติลงอีกระยะหนึ่ง ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๕–พ.ศ. ๒๓๘๘ มีแต่เพียงการรบประปรายกับกองทหารบางส่วนของญวน ระหว่างนั้นไทยก็ถือโอกาสส่งกำลังครอบครองดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไปจนถึงบริเวณเทือกเขาต่อแดนญวน ยึดได้เมืองตะโปน (ชโปน) เมืองวัง เมืองคำน้อย เมืองพิน เมืองคำม้วน (คำม่วน) ฯลฯ และยังได้กวาดผู้คนมาอยู่แถบเมืองกาฬสินธุ์และสกลนคร

รบกับญวนตอนที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๘๘

ญวนเตรียมกำลังรุกไทยก่อน ในเวลาหน้าน้ำ น้ำในแม่น้ำโขงเต็มฝั่ง ญวนมีเรือรบมาพร้อมรุกขึ้นมาทางเมืองพนมเปญ ทางกรุงเทพฯ ทราบข่าวโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ซึ่งเข้ามาในกรุงเทพฯ ออกไปบัญชาการรบอีก ญวนบุกเข้าถึงพนมเปญในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๓๘๘ เป็นเวลาน้ำท่วมเมือง ญวนเอาเรือเข้ามายิงค่ายไทยกับเขมรซึ่งมีพลอยู่ประมาณ ๕,๐๐๐ คน แตกยับเยิน ไทยล้มตายลงเป็นอันมาก ญวนเข้ายึดได้พนมเปญและกำปงหลวง แล้วแม่ทัพญวนให้เจ้าเมืองโจฎกคุมกองทัพมีพลประมาณ ๓,๐๐๐ คน รุกขึ้นมายังเมืองอุดงฦาชัย แต่คราวนี้ทางฝ่ายไทยรู้ตัวก่อน พอญวนเข้ามาใกล้เมืองยังไม่ทันจะตั้งค่าย ไทยเอากองช้างบุกทัพญวนแตกหนีลงเรือไป ไทยตามไปตั้งค่ายป้องกันทางที่จะเข้าคลองมาเมืองอุดงฦาชัย ๓ ค่าย และยังจัดกำลัง

ทัพหนุนไปตั้งอยู่ทางที่จะไปเมืองโจฎกและที่อื่น ๆ บ้างก็เป็นกองโจรคอยเที่ยวปล้นเสบียงอาหารที่ญวนลำเลียงมายังกองทัพต่าง ๆ ญวนเห็นไทยคอยป้องกันแข็งแรงนักจึงเปลี่ยนนโยบายใหม่ หันมาใช้นโยบายเกลี้ยกล่อมนักองค์ด้วงให้ยอมขึ้นแก่ทั้ง ๒ ประเทศ เหมือนสมัยสมเด็จพระอุทัยราชาได้ส่งคนมาเจรจาทางเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ในชั้นต้นสัญญาจะส่งญาติพี่น้องที่ญวนคุมไว้มาให้ ทางไทยเองก็เห็นว่าการศึกกับญวนนั้นยืดเยื้อมากว่าสิบปี ไทยจะสนับสนุนนักองค์ด้วงไปได้ไม่เท่าไร เพราะเขตที่นักองค์ด้วงครองอยู่นั้นเป็นเขมรตอนเหนือ เป็นที่ดอนค่อนข้างกันดาร ในทางเศรษฐกิจนั้น เขมรจะต้องอาศัยค้าขายกับลูกค้าญวนที่ใช้เรือมาตามแม่น้ำโขง และป่าสักเขมรทางใต้ไปมาค้าขายกับญวนได้สะดวก จึงเจริญได้รวดเร็วกว่า ถ้าไทยไม่ผ่อนผันให้เขมรทางเหนือทำไมตรีกับญวน ไม่ช้าเมื่อเห็นว่าทางใต้อุดมสมบูรณ์จะกลับใจไปนิยมญวนอีก ด้วยเหตุทางเศรษฐกิจบังคับเช่นนี้ ประกอบกับทหารไทยก็ระอาในการสงคราม เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นสมควรให้นักองค์ด้วงมีหนังสือถึงพระเจ้าเวียดนามเทียวตรีตกลงสงบศึกกับญวน ทางญวนก็ส่งพวกราชวงศ์เขมรมาให้ (นักองค์อิ่มถึงพิราลัยแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๖) ทางนักองค์ด้วงก็ส่งเชลยญวนกลับคืนไป เจ้าพระยาบดินทร์เดชามีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ-นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งมีใจความว่า "ซึ่งราชการญวนเขมรครั้งนี้สู้รบหักโหมเอาด้วยกำลังนายทัพนายกองทแกล้วทหารก็เห็นว่าคนเก่าที่เคยทำทัพศึกมาด้วยกันก็ล้มตายไปเสียมากแล้ว มีแต่คนใหม่ ๆ ไม่เคยการทัพศึก ประการหนึ่งทั้งเสบียงอาหารก็ไม่พอจ่ายแจกกัน ประการหนึ่งพวกพระยาพระเขมรรู้ว่าญวนขึ้นมาครั้งนี้ก็ตื่นตกใจพากันลงอยู่เรือบ้าง อพยพครอบครัวไปอยู่ป่าบ้าง พระยาพระเขมรเข้าชื่อกันทำเรื่องราวร้องว่าขอให้เป็นไมตรีกับญวนเสียเถิดเขมรจะได้มีความสุข ข้าพระพุทธเจ้าปรึกษากับพระองค์ด้วง เห็นว่าถ้าไม่เป็นไมตรีกับญวนก็คงจะได้รบพุ่งกันถึงสาหัส ถ้าเสียท่วงทีก็จะเสียพระเกียรติยศ ทั้งพระยาพระเขมรก็จะดูหมิ่นประมาทได้ ถ้าแต่งพระราช-สาส์นไปอ่อนน้อมโดยดี ญวนไม่ส่งเจ้าผู้หญิงมาให้ตามสัญญาไว้ก็เป็นคนเสียสัตย์ พระยาพระเขมรทั้งปวงก็คงจะโกรธว่าญวนพูดไม่จริง ก็มีน้ำใจสู้รบกับญวนกำลังศึกก็จะแข็งขึ้น ข้าพระพุทธเจ้าก็จะได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณได้ถนัด เดี๋ยวนี้ญวนก็ชักโยงเอาแต่การพอให้แล้วไปได้ก็ต้องคิดผันแปรไปตามการ จึงได้ให้พระองค์ด้วงแต่งทูตขึ้นไปเมือง"[๑๔] เมื่อนักองค์ด้วงได้รับอนุญาตจากไทยแล้วก็ได้แต่งทูตและเครื่องราชบรรณาการไปกรุงเว้ ถึงอย่างไรการรบกับญวนครั้งนี้ไทยก็มิได้เสียหน้าจนเกินไปนัก เพราะในที่สุดนักองค์ด้วงที่ไทยสนับสนุนอยู่ก็ได้เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา การที่ญวนเลิกความคิดจะรบเพื่อครองกัมพูชาให้ถึงที่สุดนั้นมิใช่ไม่สำเร็จเพราะถูกไทยขัดขวางแต่อย่างเดียว แต่เพราะในรัชสมัยพระเจ้าเทียวตรีนี้ ญวนถูกฝรั่งเศสรุกรานจึงอยากจะสงบศึกทางนี้เสีย โดยหวังจะเตรียมกำลังไว้สู้รบกับฝรั่งเศสแต่ทางเดียว

---

๑๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**, หน้า ๓๐๑-๓๐๒

ใน พ.ศ. ๒๓๙๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระยาเพชรพิชัยคุมสุพรรณบัฏกับเครื่องราชอิสริยยศ ออกไปพนมเปญ ตั้งนักองค์ด้วงให้เป็นสมเด็จพระหริรักษ์รามาธิบดี พระเจ้ากรุงกัมพูชา ต่อมาพระเจ้ากรุงกัมพูชายังได้ส่งนักองค์ราชาวดีซึ่งเป็นโอรสเข้ามาถวายตัวในกรุงเทพฯ และส่งเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายในกรุงเทพฯ ทุกปี ทางฝ่ายญวนก็ได้ตั้งให้สมเด็จพระหริรักษ์ฯ มียศอย่างญวน และส่งตราประจำตำแหน่งมาให้ด้วย เขมรส่งเครื่องบรรณาการไปให้ญวน ๓ ปีต่อครั้ง จนกระทั่งญวนตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสทั้งประเทศ ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ (ญวนเริ่มเป็นอริกับฝรั่งเศสมาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าเวียดนามมินมาง ซึ่งปฏิเสธสัมพันธไมตรีกับฝรั่งเศส ต่อมาบาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้าไปเผยแพร่ศาสนาก็ถูกทำร้ายและฆาตกรรม การรุกรานต่อชาวต่างประเทศทวีขึ้นในรัชกาลพระเจ้าตือดึกซึ่งขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๒๓๙๐ จนเกิดสงครามขึ้นกับฝรั่งเศสในสมัยพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ญวนเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศสทีละน้อยจนในที่สุดฝรั่งเศสก็เข้าครอบครองดินแดนทั้งหมดของเวียดนามไว้ได้) ส่วนประเทศกัมพูชานั้น นักองค์ราชาวดีได้กลับไปเมืองเขมรและได้เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาสืบต่อจากพระราชบิดาใน พ.ศ. ๒๔๐๓ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระนโรดม กัมพูชาในระยะนั้นเป็นเวลาแห่งความสมบูรณ์พูนสุขปราศจากสงครามทั้งภายนอกและภายในประเทศ แต่ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๐๖ ไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จำเป็นต้องปล่อยให้กัมพูชาตกไปอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส

อนึ่งในการสงครามระหว่างไทย เขมร และญวน ในรัชกาลที่ ๓ นั้น แม่ทัพที่สมควรกล่าวถึงคือ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาผู้ซึ่งได้ออกไปกรากกรำบัญชาการรบอยู่เกือบ ๑๕ ปี ท่านเริ่มมีชื่อเสียงเมื่อครั้งปราบกบฏเจ้าอนุวียงจันทน์สมัยยังเป็นพระยาราชสุภาวดี เมื่อมีการตั้งนามสกุลในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานนามสกุล สิงหเสนี (ตามชื่อของท่านว่า สิงห์) ให้แก่เชื้อสายของท่านเป็นการยกย่องท่านโดยเฉพาะ แม้ว่าผู้อื่นในต้นสกุลนี้จะได้เคยรับราชการเป็นขุนนางมาก่อนท่านก็ตาม ท่านถึงอสัญกรรมลงใน พ.ศ. ๒๓๙๒ สมเด็จพระหริรักษ์ ฯ ผู้ทรงระลึกถึงคุณความดีที่ท่านได้เคยช่วยทำการรบเพื่อราชบัลลังก์แห่งอาณาจักรกัมพูชาของพระองค์ได้โปรดให้ปลูกเก๋ง ๒ ห้องขึ้นที่หน้าค่ายใหญ่เมืองอุดงภาชัย (ซึ่งได้เปลี่ยนชื่อเป็นอุดงมีชัย หลังสงครามครั้งนั้น) แล้วปั้นรูปเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไว้ที่ศาลนั้น ถึงปีก็มีการทำบุญประทาน ราษฎรชาวเมืองเรียกกันว่า “ศาลองค์บดินทร์”

บทที่ ๔
การขยายพระราชอาณาเขต

พระราชอาณาเขตทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ ราชอาณาจักรลาว

ในระยะที่ประเทศไทยอยู่ในภาวะจลาจล เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งหลังนั้น ราชอาณาจักรลาว (มีหลวงพระบางและเวียงจันทน์เป็นเมืองสำคัญ เดิมเรียกว่าอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตหรือลานช้าง) ก็ตกอยู่ในอำนาจพม่าเช่นเดียวกัน ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพม่าติดสงครามทางอื่น อาณาจักรลาวก็ตั้งเป็นอิสระขึ้น และมีไมตรีกับไทย ต่อมาเจ้าศิริบุญสารผู้ครองเมืองเวียงจันทน์ไม่รักษาทางไมตรี ได้ส่งพระยาสุโภให้คุมกองทัพเข้ามาจับพระวอข้าราชการผู้ใหญ่ของลาวซึ่งวิวาทกับเจ้าศิริบุญสารแล้วหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ที่ตำบลดอนมดแดงบนฝั่งแม่น้ำมูล (ต่อมาคือที่ ๆ ตั้งเป็นจังหวัดอุบลราชธานี) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเห็นว่าเป็นการลบหลู่พระบรมเดชานุภาพ จึงโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ ยกทัพขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ พระเจ้าร่มขาวเจ้าเมืองหลวงพระบางซึ่งเวลานั้นเป็นอริกับเจ้าศิริบุญสารได้แต่งกองทัพมาช่วยไทยรบเมืองเวียงจันทน์แล้วขอเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ ด้วย ฝ่ายเจ้าศิริบุญสารสู้ไม่ได้จึงหนีไปเมืองญวน อาณาจักรลาวจึงตกอยู่ในพระราชอาณาเขตของไทยนับแต่นั้นมา ไทยจับบุตรของเจ้าศิริบุญสารได้หลายคนได้ส่งตัวมายังกรุงธนบุรี ส่วนการปกครองหัวเมืองในราชอาณาจักรลาวนั้นก็ได้จัดอย่างหัวเมืองชั้นนอก แต่ละเมืองเป็นอิสระแก่กัน มีแต่ขุนนางไทยอยู่รักษาเป็นบางเมืองเท่านั้น ถึงรัชกาลที่ ๑ เจ้าศิริบุญสารได้ทราบว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงบุตรของตนที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นอย่างดี จึงเชื่อในพระมหากรุณาธิคุณ ทั้งเห็นว่าตนชรามากแล้ว จึงเข้ามาขอสวามิภักดิ์ในเมืองเวียงจันทน์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังไม่ทรงวางพระราชหฤทัยจึงได้ทรงตั้งเจ้านันทเสนบุตรคนใหญ่ของเจ้าศิริบุญสารให้ขึ้นไปครองเมืองเวียงจันทน์อย่างเมืองประเทศราช ทั้งยังพระราชทานพระบาง (ที่เชิญเข้ามาพร้อมกับพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร เมื่อครั้งตีเมืองเวียงจันทน์ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) คืนให้ไปด้วย เจ้าศิริบุญสารก็ยังคงอยู่ในเมืองเวียงจันทน์จนถึงพิราลัย แต่เจ้านันทเสนไม่สามารถในการปกครองกิจการบ้านเมืองไม่เรียบร้อย เวลานั้นบุตรของเจ้าศิริบุญสารอีกผู้หนึ่งชื่อเจ้าอินทวงศ์ มีความสวามิภักดิ์ต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทั้งได้ยกธิดาถวายด้วย (คือเจ้าจอมมารดาทองสุก มีพระธิดาคือพระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี ซึ่งต่อมาทรงรับสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี

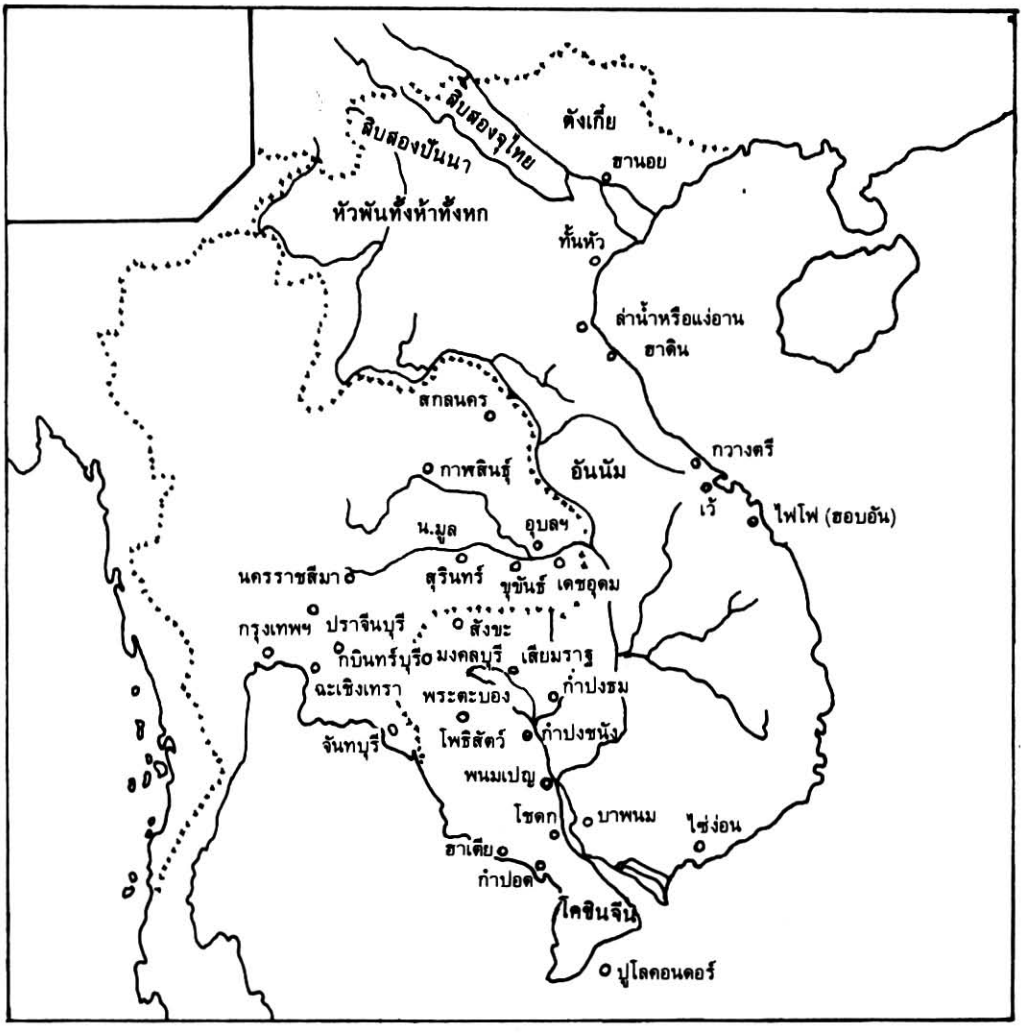
ในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นพระราชชายาและเป็นพระมารดาของเจ้าฟ้ามหามาลา สมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์)* โปรดให้เรียกเจ้านันทเสนลงมารับราชการในกรุงเทพ ฯ แล้วให้เจ้าอินทวงศ์ไปครองเวียงจันทน์แทนและทรงตั้งน้องเจ้าอินทวงศ์ผู้หนึ่งชื่อเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งเรียกกันย่อ ๆ ว่าเจ้าอนุให้เป็นอุปราช เจ้าอนุวงศ์เป็นคนมีสติปัญญาทั้งเคยมีบำเหน็จความชอบครั้งไปรบพม่าในลานนาไทยเมื่อคราวตีเมืองเชียงแสนใน พ.ศ. ๒๓๔๐ และ พ.ศ. ๒๓๔๗ (ดูบทที่ ๒) ฉะนั้นเมื่อเจ้าอินทวงศ์ถึงพิราลัยเจ้าอนุวงศ์จึงได้ครองเวียงจันทน์ต่อมา

ตลอดรัชกาลที่ ๒ เจ้าอนุได้ฝักใฝ่ไปมาอยู่กับกรุงเทพ ฯ เสมอ จนเป็นผู้ที่สนิทสนมกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และเจ้านาย ตลอดจนถึงองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในรัชกาลที่ ๒ นี้เองได้เกิดเรื่องอ้ายสาเกียดโง้งชักชวนพวกข่าเมืองสาลวัน เมืองคำทอง เมืองอัตปือเป็นพรรคพวก ยกเข้าตีเมืองจำปาศักดิ์ได้ เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ชื่อหมาน้อยสู้พวกอ้ายสาไม่ได้หนีเข้าป่า อ้ายสาเข้าปล้นสะดมแล้วจุดไฟเผาเมืองจำปาศักดิ์ เจ้าเมืองนครราชสีมากำลังไปตรวจราชการทางเมืองแถบนั้นช่วยตามจับอ้ายสาแต่ไม่สำเร็จ คงพาตัวเจ้าหมาน้อยเข้ามาที่กรุงเทพ ฯ (และถึงแก่พิราลัยในกรุงเทพ ฯ) เกิดปัญหาว่าจะให้ผู้ใดไปครองเมืองจำปาศักดิ์จึงจะสมควร ขณะเกิดขบถนั้นเจ้าอนุ ได้ทูลอาสายกกองทัพมาช่วยปราบปรามพวกข่าอย่างแข็งแรง เจ้าราชบุตรโย้ บุตรของเจ้าอนุเป็นผู้จับตัวอ้ายสาได้ เจ้าอนุจึงได้วิ่งเต้นเข้าเฝ้ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรส ขอให้ทรงช่วยกราบบังคมทูลให้เจ้าราชบุตรโย้ได้ครองเมืองจำปาศักดิ์และรับว่าจะช่วยดูแลให้หัวเมืองทางแถบนี้สงบราบคาบ ความจริงการรักษาแคว้นจำปาศักดิ์ให้มีความสงบนั้นมิใช่ของสำคัญแต่อย่างเดียว จำเป็นจะต้องรักษาเมืองนี้ให้มั่นคงจริง ๆ อีกด้วย เพราะเวลานั้นญวนได้เริ่มแผ่อิทธิพลเข้ามาในเขมร (ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ ๓) ถ้ารักษาเมืองจำปาศักดิ์ไม่มั่นคงญวนจะแผ่อิทธิพลเข้ามาทางนี้อีก และแคว้นนี้ก็อยู่ห่างไกลจากกรุงเทพ ฯ มาก ฉะนั้นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็ทรงเห็นว่า ถ้าให้พวกเวียงจันทน์ปกครองก็น่าจะสะดวกดี เพราะติดต่อกันได้รวดเร็วทางแม่น้ำโขง แต่เจ้านายบางพระองค์ เช่นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงเห็นว่ายังไม่สมควรไว้วางใจให้พวกเวียงจันทน์มีอำนาจมากขึ้น เพราะถ้ามีกำลังคุมอยู่ทั้งทางตอนเหนือและทางตะวันออก คือทางด้านจำปาศักดิ์นี้ด้วยแล้วก็อาจก่อการกำเริบได้ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีซึ่งเวลานั้นทรงเป็นผู้กำกับราชการฝ่ายมหาดไทยและกรมวัง จึงทรงเห็นว่าควรจะให้ทางเมืองนครราชสีมาดูแลดีกว่า แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ไม่ทรงเห็นด้วยกับเจ้าฟ้าพระองค์นี้ ได้ทรงตั้งเจ้าราชบุตรโย้ให้ไปครองเมืองจำปาศักดิ์ (กล่าวกันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นแล้ว เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีได้มีรับสั่งขึ้นดัง ๆ ต่อหน้าข้าราชการผู้ใหญ่และเจ้านายหลายพระองค์ว่า อยากรู้นักว่าใครเป็นผู้จัดแจงเพ็ดทูลให้เจ้าราชบุตรเวียงจันทน์ไปครองจำปาศักดิ์ แต่เพียงมีอำนาจข้างฝ่ายเหนือก็พออยู่แล้ว ยังจะเพิ่มเติมให้ลูกไปมีอำนาจโอบลงมาข้างฝ่ายตะวันออกอีก ต่อไปจะได้ความเดือดร้อนใจด้วยเรื่องนี้ กรมหมื่น

---

* หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, **ราชสกุลวงศ์** (กรุงเทพ : โรงพิมพ์ ท. กรุงเทพ, ๒๔๖๓), หน้า ๑๗

คาบสมุทรอินโดจีนสมัยเดียวกับกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เจษฎาบดินทร์ก็ทรงได้ยินที่รับสั่งนี้แต่ทรงนิ่งเฉยเสีย เพราะทรงไว้ใจในความภักดีของเจ้าอนุอยู่มาก จึงทรงจัดการกราบบังคมทูลขอให้ตามที่เจ้าอนุต้องการ ฉะนั้นเมื่อเจ้าอนุก่อการกบฏขึ้นสมดังที่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงคาดการณ์ล่วงหน้าไว้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง) การที่เจ้าอนุมีอำนาจทั้งในราชอาณาจักรลาวด้านเหนือและจำปาศักดิ์นี้เองก็เป็นสาเหตุอันหนึ่งที่ทำให้เจ้าอนุมั่นใจว่าตนจะปลีกตัวออกจากกรุงเทพ ฯ ได้สำเร็จ จึงได้ก่อการกบฏขึ้น

สาเหตุข้อที่สองคือ เจ้าอนุรู้เหตุการณ์ระหว่างญวน ไทยและเขมรเป็นอย่างดี เจ้าอนุทราบว่าไทยต้องระวังการรุกรานจากพม่าอยู่เสมอ จึงไม่ยอมให้มีเรื่องยุ่งยากทางด้านตะวันออก ฉะนั้น เมื่อญวนเข้ามาดำเนินนโยบายต่าง ๆ เพื่อขยายอิทธิพลในเขมร (ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ ๓) จนเขมรต้องตกอยู่ในอำนาจของญวนในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ นั้น ทำให้เจ้าอนุหวังว่าจะอาศัยอิทธิพลของญวนเป็นกำลังต่อต้านไทยได้จึงเริ่มคิดการกบฏ และพยายามฝักใฝ่ญวนมากขึ้น ทางฝ่ายญวนเองเมื่อได้กัมพูชาแล้วก็หวังจะรวบรัดเอาลาวตลอดมาจนถึงเวียงจันทน์ด้วย สาเหตุข้อต่อไปน่าจะเกิดขึ้นเมื่อเจ้าอนุได้ตั้งใจแล้วว่าจะตีตนออกห่างจากไทย จึงได้คิดอ่านหาหนทางรวบรวมกำลังรี้พลให้ได้มาก และคิดตัดกำลังทางกรุงเทพ ฯ ด้วย ดังนั้น เมื่อเจ้าอนุมาถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใน พ.ศ. ๒๓๖๘ ตามประเพณีที่เจ้าประเทศราชจะต้องปฏิบัติเพื่อแสดงความจงรักภักดี เจ้าอนุได้อาศัยความสนิทสนมที่เคยมีมากับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อน ทูลขอแบ่งชาวเวียงจันทน์ที่ไทยได้เคยกวาดต้อนมาลงมาไว้ที่สระบุรีเมื่อครั้งไทยตีเวียงจันทน์สมัยกรุงธนบุรีนั้นเอากลับไปเวียงจันทน์ แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าพวกครัวเหล่านี้มาตั้งทำมาหากินอยู่เป็นหลักแหล่งในหัวเมืองชั้นในมั่นคงนานมาแล้ว ถ้าจะให้อพยพไปก็จะเดือดร้อนระส่ำระสาย จึงไม่ทรงอนุญาตให้ไปตามประสงค์ ซึ่งนัยว่าเป็นเหตุให้เจ้าอนุได้รับความอัปยศอดสูมาก สาเหตุสุดท้ายที่เจ้าอนุไม่พอใจ คือระหว่างที่มาอยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้นเอง เจ้าอนุสนใจละครผู้หญิงมาก มีความประสงค์จะได้ครูละครไปสอนชาวเมืองของตนในทางนาฏศิลป์บ้าง แต่ก็ไม่พระราชทานให้ไป จึงเคืองแค้นมาก ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๖๙ มีข่าวเล่าลือไปถึงเวียงจันทน์ว่าไทยเกิดวิวาทกันขึ้นกับอังกฤษ อังกฤษจะยกทัพเรือเข้ามาตีกรุงเทพ ฯ เจ้าอนุเคยรู้เรื่องอยู่แล้วว่าในรัชกาลที่ ๒ อังกฤษส่งจอห์น ครอเฟิด เข้ามาขอทำหนังสือสัญญา แต่เกิดความขัดข้องกันด้วยเรื่องต่าง ๆ จึงไม่ได้ทำสัญญา (จากจดหมายเหตุของครอเฟิด ตอนหนึ่งกล่าวว่ามีเจ้าลาวผู้หนึ่งเข้าไปพบสนทนากับครอเฟิด เวลานั้นมีแต่เจ้าอนุอยู่ในกรุงเทพ ฯ จึงเข้าใจว่าเจ้าลาวผู้นั้นคือเจ้าอนุ ทั้ง ๒ อาจจะได้สนทนากันด้วยเรื่องเมืองไทยในทำนองใดสักอย่างหนึ่ง จึงเป็นเหตุให้เจ้าอนุเข้าใจว่าไทยกับอังกฤษนั้นก็มีข้อขัดแย้งไม่พอใจกันอยู่จนถึงเกิดข่าวลือกันว่า อังกฤษยกกองทัพมาตีเมืองไทย) เจ้าอนุจึงเห็นเป็นโอกาสที่จะตั้งตัวเป็นอิสระดังความในพระราชพงศาวดารที่ว่า "ฝ่ายอนุเวียงจันทน์ตั้ง

คาบสมุทรอินโดจีนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

แต่กลับขึ้นไปถึงเมืองแล้ว ก็ตรึกตรองที่จะคิดมาประทุษร้ายต่อกรุงเทพมหานคร จึงให้หาอุปราช ราชวงศ์สุทธิสารกับท้าวเพี้ยขุนนางผู้ใหญ่มาปรึกษาว่า ที่กรุงเดี๋ยวนี้มีแต่เจ้านายเด็ก ๆ ขุนนางผู้ใหญ่ก็น้อยตัว ฝีมือทัพศึกก็อ่อนแอ ทั้งเจ้าพระยานครราชสีมาก็ไม่อยู่หัวเมืองรายทางก็ไม่มีที่กีดขวาง การเป็นทีหนักหนาแล้ว ไม่ควรเราจะเป็นเมืองขึ้น ข่าวอังกฤษก็มารบกวนอยู่ เราจะยกกองทัพไปตีเอากรุงก็เห็นจะได้โดยง่าย"[๒]

เจ้าอนุได้จัดกำลังในการกบฏครั้งนี้ดังนี้ คือให้เจ้าโย้ราชบุตรซึ่งครองเมืองจำปาศักดิ์ยกพลเข้ามากวาดต้อนครอบครัวแถบเมืองอุบลราชธานี ศรีสะเกษ เดชอุดม เขมราฐ ยโสธร ขึ้นไปไว้เวียงจันทน์ แล้วให้ยกทัพไปรวมกำลังกับเจ้าอนุที่เมืองนครราชสีมาทัพหนึ่ง ให้น้องชายซึ่งเป็นอุปราชชื่อติสสะยกจากเวียงจันทน์ไปกวาดต้อนครอบครัวแถบเมืองกาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ดทางหนึ่ง แล้วเจ้าอนุกับบุตรคนใหญ่ชื่อเจ้าสุทธิสาร (โป้) คุมทัพหลวงโดยมีเจ้าราชวงศ์ (เง่า) บุตรคนรองเป็นกองทัพหน้า ยกลงมายังเมืองนครราชสีมาเมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๙ และเพื่อที่จะไม่ให้เจ้าเมืองกรมการรู้ตัวและจัดการต่อต้าน เจ้าอนุได้ทำอุบายบอกแก่เจ้าเมืองกรมการรายทางว่า ทางกรุงเทพ ฯ ได้สั่งให้เจ้าอนุกณฑ์กองทัพเวียงจันทน์ลงมาช่วยป้องกัน อังกฤษซึ่งกำลังจะยกทัพเรือเข้ามาตีพระนคร ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการก็หลงเชื่อ เพราะทราบกันอยู่แล้วว่าเจ้าอนุเป็นคนโปรด จึงมิใช่แต่จะยอมให้ทัพเวียงจันทน์ยกผ่านเมืองเท่านั้น ยังจัดจ่ายเสบียงอาหารให้ด้วยตลอดทางจนถึงเมืองนครราชสีมา เวลานั้นเจ้าเมืองนครราชสีมาไม่อยู่ โปรดให้ไประงับการวิวาทระหว่างพระยาไกรสรสงครามเจ้าเมืองขุขันธ์ กับหลวงยกกระบัตรน้องชาย ดังนั้น พระยาปลัดเมืองนครราชสีมา (ซึ่งภายหลังได้เป็นเจ้าพระยามหิศราธิบดี)[๓] และกรมการก็ต้องไปกับเจ้าเมืองเสียเป็นส่วนมาก เหลือแต่กรมการผู้น้อยกับพระยาพรหมยกกระบัตรอยู่รักษาเมืองแทน เมื่อเจ้าอนุยกลงมาถึงเมืองนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๙ ก็ให้เรียกพระยาพรหมมาหาที่ค่าย อ้างว่าราษฎรร้องทุกข์ว่าเจ้าพระยานครราชสีมาเบียดเบียนราษฎร จึงขอให้พระยาพรหมเตรียมกวาดครอบครัวเมืองนครราชสีมาไปเวียงจันทน์ให้หมดภายใน ๔ วัน แล้วให้ทหารจากเวียงจันทน์เที่ยวเก็บอาวุธจากชาวเมืองจนหมดสิ้น พระยาพรหมเห็นว่าถ้าขัดขืนจะพากันเดือดร้อนจึงทำทีเป็นสวามิภักดิ์ หาหญิงชาวนครราชสีมามายกให้ทำให้เจ้าอนุไว้ใจชาวเมืองมากขึ้น การส่งครัวชาวนครราชสีมานี้ไม่ได้พาไปพร้อมกัน ได้ส่งทยอยกันเป็นพวก ๆ มีพระยารามพิชัยขุนนางเวียงจันทน์เป็นผู้คุมทั่วไป พวกที่ถูกต้อนไปนั้นมีคุณหญิงโม้ (ภายหลังนิยมเรียกกันว่าคุณหญิงโม) ภรรยาพระยาปลัดเมืองนครราชสีมารวมอยู่ด้วย ท่านเป็นสตรีผู้มีสติปัญญา จึงคิดกลอุบายเกลี้ยกล่อมพวกเวียงจันทน์ที่คุมครัวไปนั้นให้สนิทสนมชอบพอกันเสียก่อน

---

๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔**, หน้า ๔๑-๔๒

๓ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์** (กรุงเทพ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒), หน้า ๖๑-๖๒

แล้วค่อยเจรจาวิงวอนให้เดินครัวไปอย่างช้า ๆ เพื่อให้พวกที่ตามไปได้ไปทันกันเป็นจำนวนมาก ๆ และเพื่อจะรอให้พระยาปลัดกลับมาทันด้วย

ระหว่างนั้นข่าวเรื่องเจ้าอนุเป็นกบฏเข้ายึดเมือง ทราบไปถึงเจ้าพระยานครราชสีมา ๆ จึงปรึกษากับพระยาปลัดว่าถ้าไม่รีบไปแก้ไข ครอบครัวชาวเมืองจะแตกฉานซ่านเซ็นกันไปหมด เจ้าพระยานครราชสีมาจึงให้พระยาปลัดรีบกลับมาทำทีเป็นสวามิภักดิ์ต่อเจ้าอนุ แล้วแกล้งบอกเจ้าอนุว่าเจ้าพระยานครราชสีมาหนีไปเมืองเขมรแล้ว พระยาปลัดทิ้งครอบครัวไม่ได้จึงกลับมาสวามิภักดิ์ จะขอตามไปอยู่เวียงจันทน์ด้วย เจ้าอนุก็หลงเชื่อ ครั้นไปถึงกลางทางพระยาปลัด พระยาพรหม กับคุณหญิงโม้ คิดการกันเป็นความลับ ให้พระยาทั้งสองกลับมาหาเจ้าอนุรายงานว่าครอบครัวอดอยาก ขออาวุธ มีด ขวานและปืนพอล่าสัตว์เลี้ยงครอบครัวบ้าง เจ้าอนุก็ยอม ครั้นพวกครอบครัวชาวเมืองนครราชสีมาเดินทางมาถึงทุ่งสัมฤทธิ์แขวงเมืองพิมาย ได้หยุดพักชั่วคราว แต่พอตกกลางคืนดึกสงัดพวกชาวเมืองนครราชสีมาพากันเข้ากลุ้มรุมฆ่าฟันพวกเวียงจันทน์ที่คุมไปตายเสียเกือบหมด แล้วตั้งค่ายมั่นลงที่ทุ่งสัมฤทธิ์นั่นเอง (เสร็จสงครามครั้งนี้แล้ว คุณหญิงโม้ผู้ได้แสดงความกล้าหาญช่วยรบจนมีชัยชนะต่อพวกเวียงจันทน์ได้รับบำเหน็จความชอบทรงแต่งตั้งให้เป็นท้าวสุรนารี) เจ้าอนุได้ข่าวจากพวกเวียงจันทน์ที่เหลือกลับไปบอกก็ยังไม่เชื่อ จึงส่งตำรวจเวียงจันทน์ ๕๐ คนมาสืบข่าว แต่พวกค่ายทุ่งสัมฤทธิ์ไล่ทำร้ายหนีไปหมด พร้อมทั้งยังแย่งได้อาวุธปืนมาไว้บ้าง เจ้าอนุจึงสั่งให้เจ้าสุทธิสารคุมกองทัพมีกำลังประมาณ ๒,๐๐๐ คน มาตีค่ายทุ่งสัมฤทธิ์ คนไทยเตรียมตัวต่อสู้ไว้แล้วอย่างแข็งแรง แม้พวกผู้หญิงก็จัดเป็นกองหนุนในบังคับบัญชาของคุณหญิงโม้คอยช่วยต่อสู้ด้วย เจ้าสุทธิสารจึงสู้คนไทยไม่ได้ เสียกำลังรี้พลไปราว ๑ ใน ๓ ต้องล่าถอยกลับไปหาเจ้าอนุรายงานว่ากำลังที่ทุ่งสัมฤทธิ์มีมากมีอาวุธครบมือ (ซึ่งความจริงมีไม้ตะบองและหลาวเป็นพื้น) เข้าใจว่าเป็นกองทัพของเจ้าพระยานครราชสีมายกมาช่วยเจ้าอนุจึงรู้สึกครั่นคร้ามและท้อแท้ใจมากขึ้น

ฝ่ายเจ้าอุปราชติสสะ น้องชายต่างมารดาของเจ้าอนุ ซึ่งมีหน้าที่ไปเกลี้ยกล่อมชาวเมืองร้อยเอ็ดนั้นก็ปฏิบัติหน้าที่อย่างไม่เต็มใจ ตนเองเคยพยายามคัดค้านเมื่อครั้งเจ้าอนุเรียกประชุมขุนนางผู้ใหญ่ในเวียงจันทน์จะเป็นกบฏ แต่เจ้าอนุไม่ฟังเสียงจึงต้องจำใจไปเกลี้ยกล่อมตามคำสั่ง ความจริงชาวเวียงจันทน์องก็ครั่นคร้ามอยู่มากในการกบฏครั้งนี้ แม้เจ้าอนุองก็ยังคงไม่มั่นใจเท่าใดนัก ปรากฏตามพระราชพงศาวดารก็ว่ามีลางร้ายอยู่หลายอย่าง ก่อนจะยกกองทัพเข้ามา "ที่เมืองเวียงจันทน์นั้น เมื่อ ณ เดือน ๖ ปีจอ อัฐศก เวลากลางวันเกิดลมพายุใหญ่พัดช่อฟ้าใบระกาหอพระแก้วพระบาง หลังคาเรือนอนุหักไปเป็นอันมาก เรือนภรรยาอนุทลาย ๕ หลัง แต่เรือนราษฎรชาวบ้านหักพังประมาณ ๔๐-๕๐ หลัง ครั้นมาถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ อนุยังเกณฑ์กองทัพอยู่นั้นบังเกิดดาวพฤหัสบดีขึ้นข้างทิศทักษิณ เมื่อเวลาดึกประมาณ ๒ ยามเศษ เกิดแผ่นดินไหวที่เมืองเวียงจันทน์ ถ้วยชามสิ่งของรูปพรรณกระทบกัน ครั้นรุ่งสว่างขึ้น

เห็นแผ่นดินแยกออกในกำแพงท้ายเมือง ยาวประมาณ ๒ วา กว้างประมาณศอกเศษ อนุเห็นดังนั้น จึงหาโหรมาดูว่าดีหรือร้ายประการใด จะยกกองทัพลงไปตีกรุงจะปราชัยหรือมีชัย โหรทำนายว่าเหตุนี้ร้ายนักจะปราชัย อนุขัดเคืองสั่งให้ฆ่าเสีย มีผู้ขอโทษเอาไว้"[๔] เมื่อเจ้าอุปราชติสละไปถึงเมืองกาฬสินธุ์ ปรากฏว่าเจ้าเมืองไม่ยอมเข้าด้วย ถึงได้ต่อสู้กัน เจ้าอุปราชได้ฆ่าเจ้าเมืองและกรมการเสีย ครั้นหัวเมืองอื่น ๆ ได้ทราบข่าวนี้จึงพากันเกรงกลัวยอมให้กวาดครอบครัวไปเวียงจันทน์แต่โดยดี เวลานั้นบังเอิญมีข้าราชการในกรุงเทพ ฯ ผู้หนึ่งคือ พระสุริยภักดี (ป้อม) กับคณะ ได้ขึ้นไปราชการสักเลขที่เมืองยโสธร ได้พบปะเจรจากับเจ้าอุปราชเป็นความลับ อุปราชติสละให้พระสุริยภักดีเข้ามากราบบังคมทูลว่าตนมิได้คิดกบฏด้วย หากถูกพี่ชายบังคับจึงต้องจำใจทำตาม พร้อมทั้งได้มอบหนังสือผ่านทางไปถึงเจ้าอนุ ความในหนังสือนั้นไม่ปรากฏ ปรากฏแต่เพียงว่าเจ้าอนุอนุญาตให้พระสุริยภักดีเดินทางเข้ากรุงเทพ ฯ พร้อมทั้งสั่งมากราบบังคมทูลว่าตนมิได้เป็นกบฏ แต่ครอบครัวที่เมืองสระบุรีร้องขึ้นไปทูลว่า เจ้าเมืองกรมการข่มเหงเบียดเบียนจะสมัครขึ้นไปอยู่ด้วย จึงยกทัพลงมารับครอบครัวไปเท่านั้น แต่เจ้าอนุได้ยึดเอาตัวพระอนุชิตพิทักษ์ น้องเจ้าพระยาอภัยภูธรซึ่งมาในคณะของพระสุริยภักดีไว้เป็นตัวจำนำคนหนึ่ง อ้างว่าขอไว้เพราะเคยชอบพอกันมาก่อน (ภายหลังเมื่อเจ้าอนุหนีออกจากเวียงจันทน์ได้ให้ฆ่าตัวจำนำเสีย) เมื่อพระสุริยภักดีเดินทางลงมาถึงกลางดงพญาเย็นมาพบกับกองทัพเจ้าราชวงศ์ (เง่า) ซึ่งได้ยกล่วงหน้ามาสระบุรีเพื่อจะกวาดต้อนครัวสระบุรีขึ้นไป เจ้าราชวงศ์จะจับพระสุริยภักดีแต่พวกขุนนางเวียงจันทน์พากันทัดทานไว้ว่าจะเป็นการขัดเจตนาของบิดา เจ้าราชวงศ์จึงปล่อยตัวพระสุริยภักดีกับคณะลงมากรุงเทพ ฯ เรื่องนี้น่าสงสัยอยู่มากว่าเหตุใดเจ้าอนุจึงปล่อยขุนนางไทยลงมาส่งข่าวทางกรุงเทพ ฯ ในหนังสือของอุปราชอาจจะมีข้อความอันใดที่อ้างให้เป็นประโยชน์ฝ่ายเจ้าอนุ จึงเป็นเหตุให้เจ้าอนุทำดังนั้นก็ได้ ความจริงทางกรุงเทพฯก็ยังมิทราบข่าวจนกระทั่งเมื่อเจ้าอนุได้เมืองนครราชสีมาในปลายเดือนกุมภาพันธ์ พระยาชัยวิชิตเจ้าเมืองกรุงเก่าจึงแจ้งข่าวลงมาให้ทางกรุงเทพฯ ทราบว่าเจ้าราชวงศ์ลงมากวาดต้อนครอบครัวชาวเวียงจันทน์ที่สระบุรี และจับเอาเจ้าเมืองสระบุรีไปด้วย ทางกรุงเทพฯ ทราบข่าวเมื่อกองทัพเวียงจันทน์เข้ามาใกล้กรุงก็พากันวิตก ด้วยยังไม่ทันทราบเหตุผล กำลังและความมุ่งหมายของเจ้าอนุ จึงโปรดให้เกณฑ์รี้พลอย่างรีบด่วน โปรดให้ตั้งค่ายรายรอบพระนครด้านเหนือ แล้วมีท้องตราไปเกณฑ์เจ้าพระยานครศรีธรรมราชให้ยกกองทัพทางใต้ขึ้นมาช่วย แล้วโปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ เสด็จเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปทางสระบุรีเมื่อวันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๙ พอกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปได้ไม่กี่วันพระสุริยภักดีก็มาถึงกราบบังคมทูลเหตุการณ์โดยละเอียดและว่าได้เฝ้ากรมพระราชวังบวรฯ ที่อยุธยาและทูลเหตุการณ์ให้ทรงทราบแล้ว โปรดให้พระสุริยภักดีผู้รู้เห็นเหตุการณ์ดีกลับตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ขึ้นไปสระบุรีด้วย

---

๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ และที่ ๔**. หน้า ๔๓-๔๔

กองทัพใหญ่ที่จัดขึ้นในครั้งนั้นมีดังนี้

ทัพที่ ๑ กรมพระราชวังบวร ฯ เป็นแม่ทัพใหญ่ยกจากสระบุรีขึ้นไปนครราชสีมา แม่ทัพอื่น ๆ ในกองทัพนี้มี อาทิ เช่น พระยากลาโหมราชเสนา พระยาจ่าแสนยากร กรมหมื่นนเรศวร์โยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ พระนรนทรราชา (โอรสสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) กรมหมื่นรามอิศเรศร กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ กรมหมื่นธิเบศร์บวร ฯลฯ เป็นต้น ทั้งยังมีกองมอญในบังคับบัญชาของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) เป็นกองอิสระตามไปสมทบที่นครราชสีมาอีกกองหนึ่ง

ทัพที่ ๒ กรมหมื่นสุรินทรพิทักษ์เป็นแม่ทัพ ประชุมพลที่เมืองปราจีนบุรียกขึ้นไปทางเมืองอุบล ฯ ร้อยเอ็ด หมายจะไปบรรจบกับทัพที่ ๑ ที่เวียงจันทน์ มีแม่ทัพที่สำคัญอาทิเช่น พระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา ต้นตระกูลสิงหเสนี เป็นแม่ทัพสำคัญอย่างยิ่งผู้หนึ่งในรัชกาลนี้) เป็นแม่ทัพกองหน้า เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ ต่อมาเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เรียกกันเป็นสามัญว่า สมเด็จองค์ใหญ่) กรมหมื่นพิพิธ-ภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีกองเขมรอิสระ ซึ่งเกณฑ์ชาวเมืองพระตะบอง สุรินทร์ สังขะ อันมีพระยาราชนิกูล พระยารามกำแหง พระอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่าพระราชรองเมือง) พระยาจันทบุรี เป็นผู้นำทัพไปตีเมืองจำปาศักดิ์ และยังมีกองทัพน้อยซึ่งมีเจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายกเป็นแม่ทัพไปประชุมพลที่ท่าเรือ พระพุทธบาท กับพระยาเพชรพิชัยคุมทัพเมืองเหนือประชุมพลที่พิษณุโลก ทั้งสองส่วนนี้ให้ไปรวมกำลังกันตีกระหนาบทัพเจ้าราชวงศ์ซึ่งยกถอยกลับไปตั้งอยู่ที่เมืองหล่มศักดิ์

ขณะนั้นทางกรุงเทพ ฯ ได้รับใบบอกจากเจ้าพระยานครศรีธรรมราชว่าร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) ขอพบที่เมืองตรัง เพื่อเจรจาแลกเปลี่ยนสัญญาที่ทำไว้กับไทย และได้ข่าวว่าที่ปีนังมีเรือรบอังกฤษมาพักอยู่ ๔-๕ ลำ เจ้าพระยานคร ฯ ไม่ไว้ใจจึงมิได้ยกทัพขึ้นมาตามรับสั่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบก็ไม่ทรงวางพระราชหฤทัยเกรงว่าจะเกิดเหตุร้ายกับอังกฤษ จึงโปรดให้กองทัพใหญ่ที่ ๒ กลับมารักษาเมืองสมุทรปราการ คงให้แต่พระยาราชสุภาวดียกขึ้นไปทางอำเภอปักธงไชยแล้วตรงไปนครราชสีมา เพื่อสมทบกับกองทัพที่ ๑

เจ้าอนุเมื่อเห็นว่าทัพเวียงจันทน์ไม่สามารถตีเอาค่ายไทยที่ทุ่งสัมฤทธิ์ได้ก็วิตกอยู่ พอได้ข่าวจากเจ้าราชวงศ์ซึ่งกวาดครอบครัวขึ้นไปราว ๑๐,๐๐๐ คนเศษไปถึงนครราชสีมาว่ากองทัพกรุงยกขึ้นไปหลายทาง ก็ยิ่งวิตกหนักขึ้น จึงสั่งเผาค่ายตนที่ทะเลหญ้า (ตะวันออกของเมืองนครราชสีมา) เผาเมืองนครราชสีมาแล้วถอยออกไปตั้งมั่นอยู่ที่หนองบัวลำภู ส่วนเจ้าราชวงศ์นั้นถอยไปตั้งมั่นที่หล่มศักดิ์ดังกล่าวแล้ว ตัวเจ้าอนุเองตั้งค่ายใหญ่อยู่บนเขาสาร ให้พระยานรินทร์

รักษาค่ายที่หนองบัวลำภู และให้พระยาสุโภตั้งรักษาค่ายช่องเขาสาร พระยาเชียงสาอยู่ที่สนมกองคำอยู่ที่ช่องวัวแตก อุปราชติสสะอยู่ที่เมืองสุวรรณภูมิ

ฝ่ายเจ้าพระยานครราชสีมา เมื่อทราบว่าเสียเมืองนครราชสีมาแก่เจ้าอนุนั้นคนในกองทัพที่ติดตามไปด้วยก็พากันหนีมาหาครอบครัว เหลืออยู่เพียง ๒๐๐ คนเศษ จะคิดอ่านมาสู้รบแก้ไขเอาเมืองก็ไม่พอ จึงหนีไปอยู่สวายจีบในเขตแดนเมืองเขมร ครั้นทราบว่าเจ้าอนุถอยออกจากนครราชสีมาแล้ว จึงรีบมาเฝ้ากรมพระราชวังบวร ฯ ที่นครราชสีมา มีพระบัณฑูรว่าเมืองราชสีมาแตกยับเยิน ผู้คนระส่ำระสายหนีเข้าป่าเข้าดงไปเกือบหมดสิ้น จึงขอให้เจ้าพระยานครราชสีมาอยู่เกลี้ยกล่อมผู้คน กู้บ้านเมืองให้เรียบร้อยดังเดิมไม่ต้องยกกองทัพตามไปรบด้วย แล้วมีพระบัณฑูรให้กองทัพพระยาราชสุภาวดียกไปตีเมืองจำปาศักดิ์ แต่พระยาราชสุภาวดีไปทางเมืองพิมายก่อน ได้พบกับทัพเจ้าโถงหลานเจ้าอนุซึ่งตั้งอยู่ที่นั่น ได้สู้รบกัน ทัพเจ้าโถงแตกพ่าย แล้วพระยาราชสุภาวดีก็ยกไปทางขอนแก่น (เมื่อไปถึงขอนแก่นนั้นได้แกลังเขียนหนังสือถึงอุปราชติสสะฉบับหนึ่ง มีใจความว่าเมื่ออุปราชลงไปกรุงเทพ ฯ ได้บอกไว้ว่าเจ้าอนุจะเป็นขบถนั้นก็สมจริงแล้ว ครั้งนี้เรายกทัพขึ้นมาแล้ว ขอให้อุปราชยกไปตีเวียงจันทน์แล้วตัวท่านจะยกทัพหนุนไป เมื่ออุปราชได้รับหนังสือแล้วก็รีบส่งไปยังเจ้าอนุบนเขาสารทันที แต่จดหมายนี้ยิ่งทำให้เจ้าอนุวิตกยิ่งขึ้น เพราะไม่แน่ใจว่าใครบ้างที่ไม่ซื่อต่อตน อุปราชติสสะจะได้พูดกับพระยาราชสุภาวดีจริง หรือเป็นอุบายของพระยาราชสุภาวดีที่จะทำให้เจ้าอนุกับอุปราชแตกกันก็ไม่มีผู้ใดทราบ เพราะอุปราชเองก็ดำเนินนโยบายแบบ "เหยียบเรือสองแคม" อยู่แล้ว การส่งจดหมายไปให้เจ้าอนุก็อาจทำด้วยความจำเป็นให้ความผิดพ้นตัว เพราะเวลาได้รับจดหมายนั้นบุตรของเจ้าอนุซึ่งเป็นบุตรเขยของตนก็อยู่ ณ ที่นั้นด้วย อย่างไรก็ดี ต่อมาปรากฏว่าอุปราชไม่คิดมารบ คงไปตั้งอยู่เสียที่หนองหารให้ห่างไกล และเมื่อเจ้าอนุทิ้งค่ายที่เขาสารไปแล้ว อุปราชก็มาขอสวามิภักดิ์ต่อไทย กรมพระราชวังบวรฯ โปรดให้กระทำสัตย์สาบานแล้วไม่พิจารณาโทษ) พระยาราชสุภาวดียกไปตีค่ายเวียงคุกที่เมืองยโสธรซึ่งเข้ากับฝ่ายเจ้าอนุแตก แล้วเลยไปตีทัพเจ้าราชบุตรโย้ที่อุบลแตก พร้อมทั้งติดตามไปถึงจำปาศักดิ์ตีเมืองได้โดยง่าย ได้ตัวบุตรเจ้าอนุนำไปถวายกรมพระราชวังบวร ฯ แล้วพระยาราชสุภาวดียกทัพเลยไปนครพนม

กองทัพหน้าของกองทัพที่ ๑ ตีค่ายลาวที่หนองบัวลำภูแตก แม่ทัพเวียงจันทน์ คือพระยานรินทร์ถูกจับได้ ไม่ยอมสวามิภักดิ์จึงถูกประหาร แล้วกองทัพไทยรุกไปตั้งอยู่ที่ทุ่งสัมป่อยห่างจากเขาสารประมาณ ๒๕๐ เส้น เจ้าอนุครั้นทราบว่าหนองบัวลำภูแตกก็เสียขวัญจึงทิ้งค่ายที่เขาสารกลับไปเวียงจันทน์ เก็บทรัพย์สมบัติครอบครัวหนีไปเมืองแง่อาน (ล่านำ้) ในแดนญวน ฝ่ายพระยาสุโภเขียนหนังสือไปถึงพระยาเชียงสาให้เข้าตีโอบกองทัพไทยที่ทุ่งสัมป่อย ทัพไทยถูกล้อมอยู่ ๗ วันเกือบจะพ่ายอยู่แล้ว พอดีทัพกรมหมื่นนเรศวร์โยธีมาพบเข้าจึงเข้าช่วยพร้อมด้วยทัพของกรม

หมื่นเสนีย์บริรักษ์อีกทัพหนึ่ง ทัพเวียงจันทน์ทั้งสองจึงแตก กองทัพไทยยึดช่องเขาสารได้ เดินทัพต่อไปถึงบ้านพันพร้าวตรงข้ามเมืองเวียงจันทน์ กองทัพกรมหมื่นนเรศวร์โยธีและกรมหมื่นเสนีย์บริรักษ์ข้ามไปยึดเวียงจันทน์ได้หลังจากเจ้าอนุหนีไปแล้ว ๕ วัน กองทัพใหญ่ของกรมพระราชวังบวรฯตามมาถึงพันพร้าว ทัพเจ้าพระยาอภัยภูธรและพระยาเพชรพิชัยก็ตีทัพเจ้าราชวงศ์ที่หล่มศักดิ์แตก เจ้าราชวงศ์เองหนีไปเวียงจันทน์แล้วเลยหนีเข้าแดนญวนพร้อมกับเจ้าอนุ เจ้าพระยาอภัยภูธรให้เจ้าพระยาเพชรพิชัยรักษาเมืองหล่มศักดิ์ ตนเองยกข้ามไปเฝ้ากรมพระราชวังบวร ฯ ที่บ้านพันพร้าว แต่ไปป่วยถึงอสัญกรรมที่นั่น ส่วนกองทัพเมืองเหนือซึ่งได้แก่ เชียงใหม่ ลำปาง แพร่ น่านและหลวงพระบางนั้น ยกมาช่วยไม่ทันเวลา ตามจดหมายรับสั่งถึงกรมพระราชวังบวรฯ ให้นำขึ้นกราบทูลนั้น บ่งว่าหัวเมืองเหล่านี้คิดคอยแต่จะเก็บครอบครัวช้างม้า คอยทีอยู่ ถ้าทัพหลวงยังตีไม่ได้เวียงจันทน์ก็ไม่มีผู้ใดมาถึง

เมื่อยึดเวียงจันทน์ได้แล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ มิได้เสด็จข้ามไป คงประทับอยู่ที่พันพร้าว แต่โปรดให้สร้างเจดีย์องค์หนึ่งไว้ที่วัดซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงสร้างไว้ครั้งเสด็จไปตีเวียงจันทน์ได้ ให้เรียกว่าเจดีย์ปราบเวียง จารึกความชั่วร้ายของเจ้าอนุไว้ที่เจดีย์แห่งนั้น แล้วเสด็จกลับพระนคร (เสด็จกลับมาครั้งนี้ได้กราบทูลความชอบให้พระยาราชสุภาวดีจึงโปรดให้เลื่อนเป็นเจ้าพระยา ที่สมุหนายก) ให้พระยาราชสุภาวดีอยู่จัดการครอบครัวเมืองจำปาศักดิ์และเขมรป่าดงให้เรียบร้อยแล้วให้กวาดครัวเวียงจันทน์มากรุงเทพ ฯ

รบเจ้าอนุครั้งที่ ๒

เจ้าพระยาราชสุภาวดีจัดการทางหัวเมืองเรียบร้อยแล้ว กวาดครัวลงมากรุงเทพ ฯ พร้อมอุปราชติสละ เหลือทิ้งไว้ที่เวียงจันทน์พอสมควร มอบให้พญาเมืองเวียงจันทน์อยู่รักษาเมือง (เจ้าพระยาราชสุภาวดีได้เชิญพระบางลงมาด้วยในครั้งนี้ โปรดให้สร้างพระวิหารประดิษฐานพระบางไว้ที่วัดจักรวรรดิราชาวาส) แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีพระราชประสงค์จะให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์อีก โปรดให้กลับไปทำลายเมืองเวียงจันทน์เสีย เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงกลับขึ้นไปเวียงจันทน์อีกในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๐ คราวนี้มิได้จัดเป็นกระบวนทัพ เพราะมิได้คิดว่าจะมีการรบพุ่ง เพียงจะไปทำลายเมืองเท่านั้น ให้คนล่วงหน้าไปที่บ้านพันพร้าว ตนเองอยู่รวบรวมผู้คนที่อยู่ที่หนองบัวลำภู พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (พระยาราชรองเมือง) ยกไปตั้งอยู่ที่บ้านพันพร้าวส่งคนไปหาพญาเมืองเวียงจันทน์มาปรึกษาหารือ แต่ผู้ที่ส่งไป ๗ คนถูกจับตัวไว้ พวกที่หนีมาได้มารายงานว่าชาวเมืองเวียงจันทน์ดูอาการไม่ยำเกรง พระยาราชรองเมืองจึงสั่งให้พระยาพิชัยสงครามคุมพล ๓๐๐ ข้ามไปดูท่าที ได้ความว่าเจ้าเมืองญวนให้ข้าหลวงพาเจ้าอนุ

และเจ้าราชวงศ์กลับมา พลเมืองจึงพากันฮึกเหิม พระยาราชรองเมืองจึงส่งความบอกเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่หนองบัวลำภู ข้าหลวงญวนพาเจ้าอนุมาถึงเวียงจันทน์วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๐ แล้วพาเจ้าอนุกับเจ้าราชวงศ์มาหาพระยาพิชัยสงครามบอกว่า "อนุทำความผิดไปหาญวน ญวนเหมือนมารดา กรุงเทพมหานคร เหมือนบิดา ๆ โกรธบุตรแล้วมารดาต้องพามาขอโทษ....อนุเคยขึ้นแก่กรุงไทยอย่างไร ญวนก็ไม่ขัดขวาง ญวนต้องเอาธุระ ด้วยเวียงจันทน์เคยไปจิ้มก้อง ๓ ปีครั้งหนึ่ง"[๔] การที่ญวนพูดเช่นนี้ก็แสดงให้เห็นชัดอยู่แล้วว่า จะเข้ามาหนุนหลังเวียงจันทน์ให้แข็งข้อต่อไทย เหมือนกับที่เคยทำกับเขมรมาแล้วนั้นอีก แล้วจะได้อ้างเอาว่าเวียงจันทน์เคยขึ้นกับญวน จะได้มาครอบงำทีละน้อยจนหลุดมือไทยไป ทั้งนี้เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ไทยไม่พอใจญวนถึงกับได้รบกันเป็นสงครามใหญ่ในรัชกาลนี้ ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓

ฝ่ายพระยาพิชัยสงคราม เมื่อได้ยินข้าหลวงญวนกล่าวดังนั้น ก็เชื่อว่าควรจะต้องมีการเจรจากันอีกระหว่างไทยกับญวนและเจ้าอนุ จึงคอยเจ้าพระยาราชสุภาวดีอยู่ที่นั่น ครั้นวันรุ่งขึ้นเจ้าพระยาราชสุภาวดีเพิ่งจะเดินทางไปถึงค่ายพันพร้าว เจ้าอนุและเจ้าราชวงศ์กลับยกพวกเข้าโจมตีทำร้ายไทย ยิงพระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทร์และทหารไทยล้มตายเป็นอันมาก พวกที่เหลือต้องกระโดดน้ำว่ายข้ามมา พวกเวียงจันทน์ยังเอาเรือเข้าไล่ทำร้ายอีก ในจำนวน ๓๐๐ คนที่ไปกับพระยาพิชัยสงคราม เหลือกลับมาแต่หมื่นรักษานาเวศกับไพร่พลรวม ๔๕ คนเท่านั้น เจ้าพระยาราชสุภาวดียังได้เห็นพวกเวียงจันทน์ตามมาไล่ฆ่าฟันถึงชายหาดหน้าเมือง ก็ทราบว่าเกิดเรื่องร้ายขึ้นทางฝั่งโน้น แต่ฝ่ายไทยมีกำลังน้อย ได้ให้พระยาเชียงสา (พวกของอนุที่มาเข้าด้วย) ซึ่งรู้ภูมิประเทศดีพาเดินป่ากลับมารวบรวมขอกำลังเพิ่มเติมจากเมืองยโสธร แม้แต่พวกข้าหลวงญวนเองก็เห็นว่าพวกเวียงจันทน์ทำการรุนแรงไม่เป็นไปตามนโยบายของพระเจ้าเวียดนาม จึงรีบกลับไปเมืองแง่อาน เพื่อกราบทูลเหตุการณ์ต่อพระเจ้าเวียดนามที่เมืองเว้ พระเจ้าเวียดนามยังได้ใช้ข้าหลวงถือหนังสือมากราบบังคมทูลขอโทษเจ้าอนุต่อทางกรุงเทพ ฯ

เจ้าอนุให้กำลังรี้พลข้ามตามมาถึงพันพร้าว รี้อเจดีย์ปราบเวียงเสีย ระหว่างนี้เจ้าพระยาราชสุภาวดีรวบรวมไพร่พลได้แล้วกลับมาแก้มือเจ้าอนุ กำลังทั้งสองฝ่ายเข้าปะทะกันที่บ้านบกหวาน ใกล้เมืองอุดรธานี เมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๐ ได้สู้รบกันถึงตลุมบอน เจ้าพระยาราชสุภาวดีถูกเจ้าราชวงศ์แทงที่ท้องล้มลง น้อยชายชื่อหลวงพิพิธ ฯ เข้าไปช่วยจึงถูกเจ้าราชวงศ์ฟันตาย แล้วเจ้าราชวงศ์ถูกปืนที่เข่า พวกบ่าวพาหนีไปได้ เจ้าพระยาราชสุภาวดียังคงตามตีเจ้าราชวงศ์ต่อไปอีก ข้ามแม่น้ำโขงไปถึงเวียงจันทน์ เจ้าอนุครั้นทราบว่าบุตรชายแตกทัพก็

---

๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔.** (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๘๐

พาครอบครัวหนีไปทางเมืองพวน จะหนีไปญวนต่อไป เจ้าพระยาราชสุภาวดีจับได้เจ้าสุทธิสารกับบุตรภรรยาเจ้าอนุหลายคนให้คุมตัวลงมากรุงเทพ ฯ แล้วแต่งทัพออกสืบจับตัวเจ้าอนุต่อไป ทำลายเมืองเวียงจันทน์เสีย แล้วส่งครัวชาวเวียงจันทน์ลงมากรุงเทพฯ ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๐

พระเจ้าเวียดนามมินมางคิดอ่านจะแก้ไขเหตุการณ์ให้เป็นไปตามนโยบายของตน จึงมีหนังสือถึงแม่ทัพไทยฉบับหนึ่งให้เจ้าเมืองล่าน้ำส่งมา ขุนนางญวนมาถึงนครพนมมอบหนังสือให้แม่ทัพไทยคือพระยาวิชิตสงครามซึ่งรักษาอยู่ที่นั่น เจ้าพระยาราชสุภาวดีทราบข่าวก็ขัดเคืองว่าญวนให้ท้ายพวกเวียงจันทน์จนพวกนี้หักหลังไทยฆ่าฟันคนไทยเสียเกือบ ๓๐๐ คน จึงสั่งให้กำจัดญวนเสีย แม่ทัพไทยที่นครพนมจึงแกล้งทำเป็นต้อนรับอย่างดีเมื่อได้โอกาสก็ฆ่าเสียเกือบหมด หนีรอดไปได้เพียง ๒ คน การที่ไทยทำเช่นนี้แม้จะไม่เป็นนโยบายที่ดี แต่ก็น่าเห็นใจที่ญวนทำให้ต้องเดือดร้อนก่อนมามาก นอกจากนี้ ในพงศาวดารญวนยังกล่าวไว้ว่า ญวนได้ให้กองทัพมาช่วยเจ้าอนุรบไทยด้วย กองทัพมาถึงเมืองล่าน้ำได้ทราบข่าวเจ้าพระยาราชสุภาวดีตีเวียงจันทน์ได้แล้ว ญวนจึงเลิกทัพกลับ มิได้ยกเข้ามาถึงเวียงจันทน์

เจ้าน้อยเมืองพวน เป็นบุตรเขยเจ้าอนุ ทราบข่าวเจ้าพระยาราชสุภาวดีแต่งกองทัพเที่ยวตามจับเจ้าอนุ ก็วิตกเกรงว่าถ้าทัพไทยเข้าไปถึงเมืองพวนจะได้ความเดือดร้อน จึงส่งคนมาขอร้องมิให้กองทัพไทยยกขึ้นไป อาสาจะสืบหาตัวเจ้าอนุให้ได้ ต่อมาให้คนมาแจ้งว่าเจ้าอนุหลบอยู่ที่แม่น้ำไฮ เชิงเขาไก่ ในที่สุดเจ้าอนุกับครอบครัวก็ถูกจับเป็นเชลยส่งมากรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๗๐ แต่เจ้าราชวงศ์หายไป บุตรหลานของเจ้าอนุที่เป็นหญิงถูกส่งไปเป็นข้างสะดึงในพระบรมมหาราชวัง ตัวเจ้าอนุกับบุตรหลานโปรดให้ใส่กรงเหล็กประจานไว้ที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เวลาค่ำก็เอาไปจำขังไว้ ประมาณ ๗-๘ วันต่อมา เจ้าอนุก็ถึงแก่พิราลัย เจ้าสุทธิสารต่อมาโปรดให้พ้นโทษ บุตรหลานก็มิได้ถูกประหารชีวิต

เจ้าอนุนี้ชาวเวียงจันทน์ขนานพระนามว่า พระเจ้าอนุรุทธราช และนับถือว่าเป็นผู้กล้าหาญเป็นวีรบุรุษผู้ต่อสู้เพื่ออิสรภาพของเวียงจันทน์ แต่แม้เจ้าอนุจะเป็นนักรบที่มีน้ำใจกล้าหาญแต่ก็มิได้เป็นแม่ทัพที่สามารถเท่าใดนัก แผนการณ์ของเจ้าอนุจึงล้มเหลวนับตั้งแต่ได้มีความคิดที่จะยกทัพลงมาตีถึงกรุงเทพ ฯ อีกประการหนึ่งลาวเหนือ คือหลวงพระบางก็ยังคงซื่อสัตย์ต่อไทย จึงอาจจะกล่าวได้ว่าเจ้าอนุไม่สามารถจะรวมราชอาณาจักรลาวทั้งหมดให้เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันได้ ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่า ระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ของกรุงรัตนโกสินทร์ ราชอาณาจักรลาวยังคงขึ้นอยู่กับไทยตลอดมา แม้จะมีเรื่องยุ่งยากเกิดแทรกแซงอยู่บ้างดังกล่าวแล้ว

พระราชอาณาเขตทางภาคเหนือและพายัพ

พระราชอาณาเขตทางภาคเหนือและพายัพซึ่งส่วนใหญ่ได้แก่อาณาจักรลานนาไทยมีความเป็นมาเกี่ยวข้องกับไทยมาช้านาน เมืองสำคัญของอาณาจักรนี้มีอาทิเช่น เชียงใหม่ เชียงราย เชียงแสน ลำพูน ลำปางเป็นต้น ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเมืองเหล่านี้ บางครั้งก็อยู่ในฐานะมิตรประเทศเพื่อนบ้านเช่นสมัยพระเจ้างำเมืองครองเมืองพะเยาและพระเจ้าเม็งรายผู้สร้างเมืองเชียงรายและเชียงใหม่ ซึ่งตรงกับสมัยพระเจ้ารามคำแหงมหาราชของไทย บางครั้งก็อยู่ในฐานะศัตรูต้องรบราฆ่าฟันกันหลายครั้ง และบางครั้งอาณาจักรนี้ก็ตกเป็นประเทศราชของไทย เมื่อไทยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ อาณาจักรนี้ได้หลุดจากการปกครองของไทย ส่วนใหญ่ต้องตกอยู่ในอำนาจพม่า ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ไทยได้ยกทัพไปชิงเอาดินแดนเหล่านี้กลับคืนมาได้ เว้นแต่เชียงรายและเชียงแสนซึ่งพม่ายังคงครอบครองอยู่ อาณาจักรลานนา-ไทยมีความสำคัญมากในประวัติศาสตร์ของชาติ โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพม่า เพราะถ้าหากพม่าได้มีอำนาจเหนือลานนาไทยแล้วก็เท่ากับได้มีฐานทัพอันอุดมสมบูรณ์ที่ยึดเป็นที่มั่นทางภาคเหนือลงมาโจมตีไทยได้โดยสะดวก ดังนั้นจะเห็นได้ว่าในบทเรื่องไทยรบพม่า ลานนาไทยจะถูกกล่าวถึงอยู่เสมอ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อาณาเขตของไทยแผ่ขยายไปทางภาคเหนือและพายัพ ได้ครอบครองอาณาจักรลานนาไทย รวมทั้งหัวเมืองไทยใหญ่อื่น ๆ เช่น เชียงตุง เชียงรุ้ง และหัวเมืองอื่น ๆ อีกหลายเมืองในเขตสิบสองปันนา ไทยได้หัวเมืองเหล่านี้จากการทำสงครามหลายครั้ง ดังนั้น การบรรยายเรื่องการขยายพระราชอาณาเขตทางภาคเหนือและพายัพ จึงจำเป็นจะต้องมีเนื้อความพ้องกับบทสงครามกับพม่าในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสงครามทางด้านหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ในการสงครามกับพม่าที่เรียกกันว่า "ศึกเก้าทัพ" นั้น พม่าทางเมืองเชียงแสนได้ยกทัพลงมาเป็นทัพที่ ๓ เข้าตีหัวเมืองเหนือ ๒ ทาง ทางหนึ่งลงมาทางแจ้ห่ม ตีเมืองสวรรคโลก สุโขทัย พิชัย พิษณุโลก ทางนี้ฝ่ายไทยสู้พม่าไม่ได้ พม่าจึงได้เมืองตลอดมาถึงพิษณุโลกแล้วมาตั้งมั่นอยู่ที่ปากพิง จนถูกกองทัพไทยตีแตกกลับไป แต่ส่วนทางที่ยกเข้ามาทางเชียงใหม่ลำปางนั้น พระยากาวิละเจ้าเมืองลำปางได้ต่อสู้พม่าอย่างเข้มแข็ง พม่าไม่สามารถจะเข้าเมืองได้ (เวลานั้นเมืองเชียงใหม่ทิ้งร้างอยู่ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ด้วยพระยาวิเชียรปราการเจ้าเมืองได้อพยพครอบครัวชาวเมืองหนีพม่ามาอาศัยอยู่ที่เมืองสวรรคโลก และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็มิได้ตั้งผู้ใดไปครอง คงปล่อยให้ร้างอยู่จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังจะ

ได้กล่าวต่อไป) นี่เป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่เจ้าเมืองในอาณาจักรลานนาไทยได้ช่วยเหลืออย่างเข้มแข็งในราชการสงครามฝ่ายเหนือ

หลังจากสงครามครั้งนั้นแล้วกองทัพพม่ายังพ่ายแพ้ไทยไปอีกในการรบที่ท่าดินแดงและสามสบเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ เป็นเหตุให้หัวเมืองประเทศราชลื้อเขินของพม่าทางเหนือมีเมืองเชียงรุ้ง เชียงตุงเป็นต้น พากันแข็งเมืองต่อพม่า พระเจ้าปดุงจึงให้ยกกองทัพใหญ่มาปราบปรามหัวเมืองเหล่านี้ ใน พ.ศ. ๒๓๓๐ หวุ่นยีมหาชัยสุระแม่ทัพใหญ่ได้ยกทหารลงมาทางหัวเมืองไทยใหญ่ เมื่อมาถึงเมืองนายได้แบ่งกองทัพใหญ่ออกเป็นหลายกองด้วยกัน แยกย้ายกันออกไปปราบปรามหัวเมืองต่าง ๆ ในแถบนั้น แล้วเลยยกมาปราบหัวเมืองในเขตลานนาไทยด้วย กองที่ลงมาปราบทางลานนาไทยมีจอข่องนรทาเป็นแม่ทัพยกลงมาตีเมืองฝาง เหนือเมืองเชียงใหม่ ตีได้เมืองฝาง แล้วตั้งสะสมเสบียงอาหารอยู่ที่นั้นโดยกำหนดจะลงมาตีลำปางในฤดูแล้ง โปมะยุง่วนแม่ทัพพม่าที่เชียงแสนได้รับคำสั่งให้คุมกำลังกองทัพพม่า ที่รักษาเมืองเชียงแสนอยู่ไปสมทบกับทัพของจอข่องนรทาตีเมืองฝาง เมื่อพม่าได้เมืองฝางแล้วโปมะยุง่วนก็กลับมารักษาเชียงแสนตามเดิม แต่ครั้งนี้มีกำลังทหารเหลืออยู่เพียงเล็กน้อย ทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ในแคว้นลานนา เช่น พระยาแพร่ชื่อมังชัยกับพระยายอง เห็นได้โอกาส จึงรวบรวมกำลังยกทัพไปตีเมืองเชียงแสน โปมะยุง่วนสู้ไม่ได้จึงหนีเข้ามาอาศัยเมืองเชียงราย พระยาเชียงรายเวลานั้นก็ไม่พอใจอยู่ในอำนาจพม่าจึงเป็นกบฏต่อพม่า จับตัวโปมะยุง่วนส่งให้พระยาแพร่มังชัย และพระยายองก็คุมตัวโปมะยุง่วนเข้ามาให้พระยากาวิละที่ลำปาง ทางลำปางส่งต่อลงมากรุงเทพ ฯ โปรดให้ซักถามข้อราชการต่าง ๆ จึงได้ทราบว่าพม่าเตรียมจะมาตีเมืองลำปางในฤดูแล้ง แล้วจะกลับมาตั้งรักษาเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง (คำให้การของโปมะยุง่วนนี้ได้รวบรวมขึ้นเรียกว่าคำให้การชาวอังวะหรือคำให้การมะยีหวุ่น)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้มีพระราชดำริว่าความคิดของพม่าที่จะกลับมาตั้งอยู่ที่เชียงใหม่คอยควบคุมหัวเมืองในเขตลานนานี้ เป็นภัยต่อเมืองไทยเป็นอย่างยิ่งเพราะเท่าที่ปรากฏมาแล้วเมื่อครั้งพม่าตีเมืองไทยได้ในครั้งก่อน ก็ได้อาศัยเสบียงอาหารและพาหนะจากเมืองในแคว้นลานนาเป็นกำลังส่วนใหญ่ จะปล่อยให้พม่ามาตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ไม่ได้ จึงโปรดให้พระยากาวิละ เจ้าเมืองลำปางแบ่งครอบครัวพลเมือง จากเมืองลำปางกลับขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่อีก ส่วนที่เมืองลำปางนั้นก็ให้นายคำโสมน้องชายพระยากาวิละเป็นเจ้าเมือง แต่เมืองลำพูนนั้นยังต้องทิ้งให้ร้างอยู่ เพราะยังไม่มีผู้คนพอจะกลับตั้งเป็นเมืองได้ (ได้ตั้งขึ้นเป็นเมืองใหม่อีกครั้งในรัชกาลที่ ๒) พระยากาวิละขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่เห็นว่ายังมีคนน้อยไม่พอจะรักษาเมืองใหญ่ ๆ ได้ จึงตั้งอยู่ที่ป่าซางซึ่งเป็นเมืองเก่าใต้เมืองเชียงใหม่ลงมา (เวลานี้เป็นอำเภอในจังหวัดลำพูน) แล้วโปรดให้กองทัพเมืองสวรรคโลกและเมืองทำแพงเพชรยกขึ้นไปช่วยพระยากาวิละรักษาเมืองป่าซางด้วย

ครั้นถึงฤดูแล้ง หวุ่นยีมหาซัยสุระแม่ทัพพม่ายกกองทัพลงมาจากเชียงตุง ตีได้เมืองเชียงแสน เชียงรายกลับคืน แล้วสมทบกับกองทัพของจอข่องนรทาที่เมืองฝาง ยกลงมาทางเมืองพะเยาตีเมืองลำปาง และพระเจ้าปดุงยังให้กองทัพพม่าอีกทัพหนึ่ง ยกจากเมืองเมาะตะมะมาตีเมืองป่าซางพร้อมกัน พระยากาวิละกับกองทัพเมืองกำแพงเพชรเมืองสวรรคโลกยกออกมาโจมตีกองทัพพม่าแต่ตีไม่ได้ จึงต้องตั้งมั่นรักษาเมืองไว้ ฝ่ายกองทัพของหวุ่นยีมหาซัยสุระเข้าตีเมืองลำปาง พระยาคำโสมได้นำทัพต่อสู้ป้องกันเมืองอย่างเข้มแข็ง พม่าพยายามเข้าปล้นเมืองลำปางและเมืองป่าซางหลายครั้งแต่ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ จึงตั้งค่ายล้อมไว้ทั้งสองแห่งโดยหวังจะตัดเสบียงอาหารให้พลเมืองอดอยากเสียก่อน แล้วจึงจะยกเข้าตีเมืองต่อไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จยกกองทัพขึ้นไปช่วยตีพม่าที่ล้อมเมืองลำปางและป่าซาง เมื่อกองทัพไทยยกขึ้นไปถึงเมืองลำปางแล้ว ได้ตั้งค่ายโอบล้อมพม่าที่ล้อมเมืองอยู่ แล้วให้กองพันน้อยคอยไปสกัดทางมิให้กองทัพใหญ่ของพม่าส่งกำลังมาช่วยได้ แล้วให้สัญญาณกับกองทหารในเมืองให้ระดมตีค่ายพม่าพร้อมกัน พม่าแตกหนีกลับไปเชียงแสน กองทัพไทยยกต่อไปถึงป่าซาง เข้าตีกองทัพพม่าที่ตั้งล้อมเมืองอยู่พระยากาวิละก็ยกออกจากภายในเมืองเข้าตีพม่าอีกด้านหนึ่ง กองทัพพม่าจึงแตกกลับไปเช่นเดียวกัน (เสร็จสงครามครั้งนี้ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้โปรดให้เชิญพระพุทธรูปซึ่งมีพระนามว่า "พระพุทธสิหิงค์" จากเชียงใหม่ลงมากรุงเทพ ฯ)

พม่ายังคงคิดเสี้ยนดายอาณาจักรลานนาไทยอยู่ ใน พ.ศ. ๒๓๔๐ จึงได้สั่งให้เกณฑ์กองทัพพม่ามีเนมะโยกยอดินสีหสุระเป็นแม่ทัพใหญ่ มาประชุมทัพที่เมืองนายได้พลทั้งสิ้น ๕๕,๐๐๐ คน จัดเป็น ๗ กองพัน ขณะนั้นพระยากาวิละได้ไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่แล้ว ตามพงศาวดารโยนกที่ว่า "ครั้นลุศักราช ๑๑๕๘ ปีมะโรง อัฐศก วันอาทิตย์เดือนหก ขึ้นแปดค่ำ พระยาเชียงใหม่กาวิละกับญาติพี่น้องบุตรหลาน แสนท้าวพระยาทั้งปวงก็ยกกรีธาพลากรราษฎรชายหญิงทั้งปวงออกจากเวียงป่าซางค่อยเคลื่อนคลาไคลไปโดยระยะมรรคาได้ ๗ วัน ถึง ณ วันพฤหัสบดีเดือนหกขึ้น ๑๒ ค่ำ ยามเช้าก็ลุถึงเมืองพิงค์เชียงใหม่นคร...เมืองนครเชียงใหม่ซึ่งร้างแล้วนั้นจึงกลับคงคืนเป็นนครดังแต่ก่อนมา ตั้งแต่พระยากาวิละได้เป็นเจ้าเมืองนครเชียงใหม่ไปตั้งอยู่เวียงป่าซางนานได้ ๑๔ ปีกับ ๔ เดือน ๒๑ วัน จึงได้ยกมาตั้งในเมืองนครพิงค์เชียงใหม่[๖] แม่ทัพใหญ่ของพม่าได้สั่งให้กองทัพที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ยกตรงลงมาตีเชียงใหม่ ทัพที่ ๕ ให้ยกอ้อมลงมาทางเมืองปั่น ทัพที่ ๖ ให้ยกมาทางเมืองรินมุ่งมาบรรจบกันที่เชียงใหม่ แล้วแม่ทัพใหญ่ยกทัพตามลงมาเป็นทัพที่ ๗

---

๖ พระยาประชากิจกรจักร์, **พงศาวดารโยนก**, หน้า ๖๒๑-๖๒๒

พระยากาวิละรักษาป้องกันเชียงใหม่อย่างเข้มแข็ง พม่าเข้าล้อมเมืองไว้เป็น ๓ ชั้น ประสงค์จะตีหักเอาเมืองให้ได้ แล้วแบ่งกองทัพคุมกำลังลงมาตั้งที่ป่าซางและลำพูนคอยสกัดมิให้ทัพจากกรุงเทพ ฯ ยกไปช่วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จเป็นแม่ทัพขึ้นไปรับศึกพม่าทางเหนือ แม่ทัพที่ตามเสด็จมีทั้งแม่ทัพวังหน้า วังหลวง รวมทั้งเจ้าอนุอุปราชเวียงจันทน์ก็รับอาสาจะยกทัพจากเวียงจันทน์มาช่วยด้วย

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จขึ้นไปถึงเมืองลำปาง ในชั้นแรกต้องกำจัดทัพพม่า ๕,๐๐๐ คนที่เมืองลำพูนเสียก่อน ทหารพม่าที่นั่นแบ่งออกตั้งค่ายรายรอบเมือง อีกพวกหนึ่งตั้งเป็นกองหนุนรักษาอยู่ในเมือง ทางฝ่ายไทยจัดทัพเป็น ๒ กอง คือกองทัพวังหลวง ๕,๐๐๐ คน และกองทัพวังหน้าอีก ๕,๐๐๐ คน เข้าตีค่ายพม่าพร้อมกัน กองทัพใหญ่ยังคงพักอยู่ที่ลำปาง แม่ทัพพม่าที่รักษาอยู่นอกเมืองเสียชีวิตในการรบ พม่าจึงทิ้งค่ายกลับเข้าเมือง ทหารไทยเข้าล้อมลำพูนไว้ ระดมตีเมืองลำพูนพร้อมกัน เข้าเมืองได้ ทหารพม่าเสียชีวิตเป็นอันมาก ที่เหลือหนีกลับไปยังค่ายพม่าที่ล้อมเชียงใหม่ ไทยยกตามขึ้นไปทั้ง ๒ ทัพ พร้อมทั้งทัพใหญ่ที่ลำปาง ไปพร้อมกันที่เชียงใหม่ ระดมตีค่ายพม่าพร้อมกัน กองทัพพม่าแตกยับเยิน ทหารพม่าหนีกลับไปทางเชียงแสน เป็นอันว่าไทยยังคงรักษาเมืองในลานนาไทยถึงเมืองเชียงใหม่ไว้ได้

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๔๔ พระยากาวิละมีกำลังมากขึ้น เห็นได้โอกาส ได้ยกทัพขึ้นไปรุกรานหัวเมืองไทยใหญ่ที่ขึ้นอยู่กับพม่า ได้ยกทัพไปตีเมืองสาด จับได้เจ้าเมืองกับลูกชาย รวมทั้งทูตพม่าซึ่งพระเจ้าปดุงให้เชิญพระราชสาส์นไปเมืองตังเกี๋ยและเมืองญวน เวลานั้นพักอยู่ที่เมืองสาด แล้วพระยากาวิละก็กวาดครอบครัวชาวเมืองสาดประมาณ ๕,๐๐๐ คนลงมา และได้ส่งตัวทูตพม่าและเจ้าเมืองสาดลงมายังกรุงเทพ ฯ ทางเมืองพม่าทราบข่าวนี้ พระเจ้าปดุงทรงขัดเคืองมาก จึงให้กองทัพพม่ายกลงมาตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง

กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาครั้งนี้ ตามพงศาวดารว่ามีประมาณ ๔๐,๐๐๐ คน มีอินแซะหวุ่นเป็นแม่ทัพ แบ่งออกเป็น ๗ กองทัพ เข้าล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ทั้ง ๔ ด้าน อย่างแน่นหนามาก หวังจะทำสงครามแรมปี ล้อมไว้ให้ราษฎรอดอยากมิให้ตีหักออกไปได้ ทางกรุงเทพ ฯ ทราบข่าวศึกพม่าจึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้นไปบัญชาการรบเหมือนครั้งก่อน พม่าทราบข่าวทัพจากกรุงเทพ ฯ ยกไป จึงแบ่งทหารลงมารักษาเมืองลำพูนสกัดอยู่กองหนึ่ง พร้อมกับกวดขันมิให้พวกในเมืองเชียงใหม่ติดต่อกับกองทัพไทยได้ แต่ทหารเอกของพระยากาวิละคนหนึ่งชื่อ ท้าวมหายักษ์ มีความสามารถมากเล็ดลอดหลีกกองทัพพม่ามาติดต่อกับกองทัพจากกรุงเทพ ฯ ได้ ความในพระราชพงศาวดารตอนนี้มีอยู่ว่า “พระยาเชียงใหม่จึงให้ท้าวมหายักษ์ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแจ้งข้อราชการเวลากลางคืน ท้าวมหายักษ์ออกมาทางประตูน้ำที่พม่าล้อมไว้มั่นคงนั้น ออกมาได้แล้ว ท้าวมหายักษ์เขียนหนังสือปัก

ไว้ว่า กูชื่อท้าวมหายักษ์ พระยาเชียงใหม่ใช้กูลงไปเฝ้าสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมราชวังบวรสถานมงคล แจ้งข้อราชการแล้วก็จะกลับเข้าทางประตูนี้ ให้เองคอยอยู่จับกูเถิด"[๗] ครั้นขากลับท้าวมหายักษ์ก็สามารถเล็ดลอดกลับเข้าเมืองได้อีก พม่าคอยจับตัวหาได้ไม่

สมเด็จพระบวรราชเจ้าเสด็จไปครั้งนั้นไปประชวรที่เมืองเถิน ไม่สามารถจะเสด็จต่อไปได้ จึงมีรับสั่งกับทูตของพระยากาวิละให้กลับไปแจ้งว่า จะทรงแต่งกองทัพไปช่วยเหลือให้ได้ พระยากาวิละไม่ต้องวิตก แล้วทรงจัดกองทัพออกเป็น ๒ ทัพ ให้ทำศึกแข่งกันระหว่างกองทัพวังหลวงและกองทัพวังหน้า ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ กับพระยายมราชคุมทัพวังหลวงไปทางเมืองลี้ ให้กรมขุนสุนทรภูเบศร์ กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต คุมทัพวังหน้ายกไปทางเมืองลำปาง แต่พม่ายกมาสกัดทางลำพูนทางเดียว กองทัพวังหน้าจึงได้รบกับพม่าที่ลำพูน ตีทัพพม่าแตกกลับไป ต่อมากองทัพวังหลวงก็ตามไปสมทบกันที่ลำพูน แล้วยกไปตีเชียงใหม่พร้อมกันทั้ง ๒ ทัพ ตั้งค่ายโอบล้อมพม่าไว้อีกชั้นหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงได้ข่าวสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงพระประชวร จึงโปรดให้กรมพระราชวังหลังรีบตามเสด็จขึ้นไปช่วย มีรับสั่งให้ช่วยกันรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ให้ได้ สมเด็จพระบวรราชเจ้าก็พระราชทานพระแสงดาบมอบอาญาสิทธิ์ให้กรมพระราชวังหลังขึ้นไปแทนพระองค์ เมื่อกองทัพไทยไปถึงเมืองเชียงใหม่แล้ว แม่ทัพได้สั่งระดมตีค่ายพม่าให้ได้พร้อมกัน พระยากาวิละตีกระหนาบออกมาจากในเมือง กองทัพพม่าแตกพ่ายไปทุกแห่ง อินแซะหวุ่นหนีไปได้ แล้วกรมพระราชวังหลัง เจ้านาย แม่ทัพนายกอง รวมทั้งพระยากาวิละและเจ้าเมืองลำปาง คือเจ้าอุปราชดวงทิพ ก็ลงมาเฝ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่เมืองเถิน ในการรบพม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่นั้น ปรากฏว่ากองทัพวังหลวงทำการรบไม่เข้มแข็ง เคราะห์ดีที่มีแม่ทัพชื่อพระยาพิชัยซึ่งให้กำลังใจแก่ทหาร จึงได้บุกกองทัพพม่าเข้าไปได้สำเร็จ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงขัดเคืองเมื่อได้ทรงทราบ จึงทรงปรับโทษให้กองทัพวังหลวงและกองทัพเวียงจันทน์ที่ยกมาช่วยล่าช้ากว่ากำหนดขึ้นไปตีพม่าที่เมืองเชียงแสนให้ขับไล่พม่าไปให้พ้นเขตลานนาไทยให้จงได้ แล้วพระองค์จึงเสด็จกลับพระนคร

กองทัพที่ถูกปรับโทษให้ไปตีเมืองเชียงแสนพักอยู่ที่เชียงใหม่ตลอดฤดูฝน พอถึงฤดูแล้งก็รวบรวมกองทัพเมืองเวียงจันทน์ เชียงใหม่ ลำปาง น่าน ยกไปตีเชียงแสน ใน พ.ศ. ๒๓๔๗ กองทัพที่ยกไปครั้งนี้แม่ทัพนายกองไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ต่างยกกันไปหลายพวกหลายเมือง การบังคับบัญชาไม่เด็ดขาด ตัวแม่ทัพก็เรียกได้ว่ายกไปเพราะต้องโทษ ตั้งล้อมเมืองเชียงแสน

---

๗ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**, หน้า ๔๗๔

อยู่ ๒ เดือน พวกทหารชาวใต้ที่ยกไปนั้นต่างพากันเจ็บไข้เสบียงอาหารก็อัตคัดซ้ำได้ข่าวว่าพม่าจะยกมาช่วยเมืองเชียงแสน เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์จึงปรึกษากับพระยายมราชเห็นว่าจะตีเมืองเชียงแสนไม่สำเร็จจึงให้เลิกทัพกลับลงมา แต่อันที่จริงเวลานั้นภายในเมืองผู้คนก็อดอยากมากอยู่แล้ว ครั้นกองทัพวังหลวงยกล่วงลงมา พวกลาวในเมืองเชียงแสนก็เป็นกบฏเปิดประตูเมืองรับกองทัพเมืองเหนือที่ยังเหลืออยู่เข้าไปไล่ฆ่าฟันพม่าที่รักษาเมืองพากันแตกหนีกลับไปเมืองพม่า การตีเมืองเชียงแสนครั้งนี้ ได้ครอบครัวชาวเมืองเชียงแสนกว่า ๒๐,๐๐๐ คน พระยากาวิละจัดการแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน แบ่งส่งลงมายังกรุงเทพ ฯ ส่วนหนึ่ง ส่งไปเวียงจันทน์ น่าน เชียงใหม่และลำปางอีกเมืองละส่วน แล้วรื้อเมืองเสียมิให้เป็นที่พักอาศัยของข้าศึกได้ แล้วจึงเลิกทัพกลับ อาจกล่าวได้ว่า การได้เมืองเชียงแสนครั้งนี้ด้วยความสามารถของกองทัพลานนาซึ่งมีพระยากาวิละเป็นหัวหน้า ส่วนเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์และพระยายมราชกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้รับพระราชทานอาญาขังไว้ในเขตพระบรมมหาราชวังชั้นนอกอยู่พักหนึ่ง แล้วจึงยกโทษพระราชทานในภายหลัง ส่วนพระยากาวิละนั้นได้รับบำเหน็จความชอบมากในการรบคราวนี้โปรดให้สถาปนาเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ มีเกียรติยศเสมอเจ้านครเวียงจันทน์ เป็นใหญ่ในหัวเมืองลานนา ๕๗ หัวเมือง (แต่พงศาวดารโยนกว่า ตั้งพระยากาวิละขึ้นเป็นเจ้าตั้งแต่ครั้งจับเจ้าเมืองสาดลงมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ "ครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาพระยากาวิละขึ้นเป็นเจ้าประเทศราช มีนามศักดิ์สมญาว่าพระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์องค์อินทรสุรศักดิ์สมญามหาขัตติยราชชาติราชาไชยศวรรย์เจ้าขันธสีมาพระนครเชียงใหม่ราชธานี เจ้ากาวิละได้รับพระราชทานเกียรติยศใหญ่นี้ในวันพฤหัสบดี เดือนอ้ายเหนือ (เป็นเดือนสิบเอ็ดใต้) ขึ้นสี่ค่ำ...")[๘]

หลังจากได้เมืองเชียงแสนแล้วทรงเกรงว่าพม่าที่หนีไปจากอาณาเขตลานนาไทยอาจจะไปมั่วสุมอยู่ตามหัวเมืองลื้อ เขิน แล้วจะไปรวบรวมกำลังกลับมาเบียดเบียนบ้านเมืองไทยอีก ควรจะปราบปรามให้ราบคาบสิ้นห่วงทางด้านหัวเมืองเหนืออีก จึงโปรดให้มีท้องตราสั่งเจ้าเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองลื้อ เมืองเขิน ตลอดจนแคว้นสิบสองปันนาซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพม่า พระเจ้ากาวิละจึงยกกองทัพขึ้นไปกับเจ้าเมืองลำปาง แพร่ เมืองเถินยกขึ้นไปทางหนึ่ง เจ้าเมืองน่าน หลวงพระบางและเวียงจันทน์ยกขึ้นไปอีกทางหนึ่ง กองทัพของพวกพระเจ้ากาวิละยกขึ้นไปถึงเมืองยอง ปรากฏว่าเมืองยอง เมืองเขินและเชียงตุงพากันมาอ่อนน้อม ฝ่ายกองทัพอีกพวกหนึ่งได้เมืองภูคาในสิบสองปันนา เมืองลื้อ เชียงรุ้ง ส่วนที่เมืองเชียงแขงมีพม่าตั้งอยู่พวกชาวเมืองพากันขับไล่ฆ่าฟันพวกพม่าออกไปหมด แล้วมาขออ่อนน้อม ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชดำริว่า หัวเมืองทั้งหมดนี้อยู่ห่างกรุงเทพ ฯ มาก ยากที่จะรักษาไว้ได้ และเจ้าเมืองเหล่านี้ต่างก็มาอ่อนน้อมโดยดี

---

๘ **ไทยรบพม่า** (ไม่มีสำนักพิมพ์และปีที่พิมพ์), หน้า ๖๒๘-๖๒๙

ไม่ควรกวาดต้อนครอบครัวลงมาให้ได้รับความลำบาก จึงพระราชทานบำเหน็จรางวัลให้เจ้าเมืองลื้อเชินเหล่านั้นโดยทั่วถึง แต่นั้นมาพระราชอาณาเขตก็แผ่ออกไปถึงเขตติดต่อกับแดนจีน ในรัชกาลนี้อาณาเขตของไทยแผ่ออกไปกว้างใหญ่ไพศาลยิ่งกว่าสมัยใด ๆ แต่ดังที่ทราบกันอยู่แล้วว่าหัวเมืองเหนือ ๆ ขึ้นไปนั้นอยู่ไกลเกินกว่าจะปกครองได้ดังกล่าวแล้ว ดังนั้น เมื่อไม่มีกำลังกองทัพไทยคอยควบคุมอยู่ ก็ปรากฏว่าพม่าและจีนได้แผ่อำนาจเข้ามาครอบครองอีกได้ในภายหลัง เช่นเมืองเชียงตุงซึ่งต่อมาก็ได้มีเรื่องยุ่งยากเกี่ยวกับเมืองเชียงตุง และเชียงรุ้งเกิดขึ้นอีกในรัชกาลที่ ๓ และต้นรัชกาลที่ ๔

ใน พ.ศ. ๒๓๖๘ เกิดจลาจลขึ้นในเมืองเชียงรุ้ง ซึ่งเป็นเมืองในเขตสิบสองปันนา พลเมืองของเมืองนี้เป็นคนไทยพวกหนึ่งเรียกกันว่าพวกลื้อ ตั้งอยู่ในเขตติดต่อระหว่างแดนจีน พม่าและไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมืองเชียงรุ้งขึ้นอยู่กับไทยดังกล่าวแล้ว แต่อยู่ไกลเกินกว่าที่เราจะป้องกันไว้ได้จากจีนและพม่า ในระยะหลัง ๆ กรุงเทพ ฯ มิได้นำพาต่อเมืองเชียงรุ้งมาเป็นเวลานาน ส่วนเมืองเชียงตุงนั้น ครั้นไทยมิได้สนใจจะครอบครองก็กลับไปอยู่ในอำนาจของพม่าอีก ในเมืองเชียงรุ้งเจ้าสาลวันก่อการจลาจลขึ้น ฆ่าเจ้าเมืองคนเก่าเสีย แล้วขึ้นครองเมืองแทน ด้วยเห็นว่าเวลานั้นพม่ากำลังอ่อนแอเพราะกำลังถูกอังกฤษคุกคามอยู่จึงหันไปอ่อนน้อมต่อจีน หม่อมหน่อคำบุตรของเจ้าเมืองคนเดิมหนีมาอยู่เมืองเชียงตุงซึ่งเวลานั้นไปขึ้นกับพม่า เจ้าเมืองเชียงตุงส่งตัวไปอังวะ หม่อมหน่อคำเอาเงินไปช่วยราชการพม่า พม่าพอใจเพราะกำลังต้องการเงินเอาไปใช้ค่าปรับให้อังกฤษ เพื่อเป็นการตอบแทนจึงให้กองทัพพม่าส่วนหนึ่งพาหม่อมหน่อคำมาชิงอำนาจที่เมืองเชียงรุ้งคืน แต่ทางเชียงรุ้งกลับติดสินบนพม่าด้วยเงินที่มากกว่า แม่ทัพพม่าเกรงจะเสียสัญญากับหม่อมหน่อคำจึงทำทีเป็นช่วยชิงอำนาจคืนให้หม่อมหน่อคำเสียก่อน แล้วรีบยกทัพกลับ เจ้าสาลวันซึ่งหนีออกไปแล้ววกกลับมาปล้นเมืองอีกครั้งหนึ่ง หม่อมหน่อคำจึงต้องหนีไปเชียงตุงอีก กล่าวโทษแม่ทัพพม่าว่าทอดทิ้งตน พร้อมทั้งยื่นเรื่องราวฟ้องไปยังกรุงอังวะ พระเจ้าอังวะจึงจำเป็นต้องเกณฑ์ทัพพม่ามาช่วยอีกครั้งหนึ่ง เจ้าสาลวันหนีไปได้อีก หม่อมหน่อคำได้ครองเชียงรุ้ง ต่อมา เจ้าสาลวันหวนกลับไปเฝ้าพระเจ้าพุกามเสนอถวายเงินก้อนใหญ่ให้ตนได้ครองเชียงรุ้งตามเดิม เวลานั้นทางเชียงรุ้งหม่อมหน่อคำวิวาทกับพวกเดียวกัน แย่งราชสมบัติกันเองจนรบราฆ่าฟันกันตายไปทั้งสองฝ่าย พระเจ้าพุกามจึงตั้งเจ้าสาลวันกลับมาเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้งอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ครั้นได้ครองเมืองกลับไม่มีเงินให้พม่าตามที่สัญญาไว้ จึงรีดเก็บเอาจากราษฎร พวกราษฎรเดือดร้อนจึงเป็นกบฏขึ้น เวลานั้นเจ้าสาลวันมิได้อยู่ในเมืองเชียงรุ้ง กำลังไปผัดผ่อนหนี้อยู่ที่เมืองพม่า ทางเมืองเชียงรุ้ง เจ้าอุปราชอนุชาสู้พวกกบฏไม่ได้จึงพาเอามารดาและน้องสาวอพยพครอบครัวหนีลงมาอาศัยเขตแดนไทยอยู่ที่หลวงพระบาง เจ้าเมืองหลวงพระบางบอกลงมายังกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าถ้าไม่รับพวกนี้ไว้ก็เหมือนกลัวพม่า จึงโปรดให้รับเจ้าอุปราชและญาติเจ้าสาลวันลงมายังกรุงเทพ ฯ และทรงมี

พระราชดำริว่าเมืองเชียงรุ้ง และเมืองต่าง ๆ ในแคนสิบสองปันนาก็เคยขึ้นกับไทยมาก่อนและครั้งนี้ก็มีพวกลื้ออพยพตามครอบครัวเจ้าสาลวันลงมาพึ่งพระบารมีเป็นอันมาก เห็นสมควรจะได้แผ่พระบรมเดชานุภาพไปถึงดินแดนเหล่านี้อีกครั้งหนึ่ง การที่พม่ามีอำนาจในเมืองเชียงรุ้งได้ก็เพราะได้อาศัยเมืองเชียงตุงเป็นเครื่องมือปกครอง เช่นเดียวกับพม่าเคยอาศัยเชียงใหม่ปกครองเวียงจันทน์และหลวงพระบางมาแต่ก่อนครั้นเชียงใหม่ตกเป็นของไทยโดยเด็ดขาดแล้วพม่าก็ต้องปล่อยเวียงจันทน์และหลวงพระบาง จึงมีพระราชดำริที่จะยึดเมืองเชียงตุงเสียจากอำนาจพม่า เวลานั้นเชียงใหม่กับเชียงตุงก็กำลังมีเหตุวิวาทกันอยู่ เจ้าเมืองเชียงใหม่รับอาสาตีเมืองเชียงตุงด้วย จึงโปรดให้เกณฑ์ทัพเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ๖,๕๐๐ คน จัดเป็น ๒ ทัพ ทัพหนึ่งให้พระยาอุปราชพิมพิสารแห่งเชียงใหม่ยกไปทางเชียงราย อีกทัพหนึ่งให้พระยาราชบุตรยกไปทางเมืองสาด เข้าตีเชียงตุงพร้อมกันใน พ.ศ. ๒๓๙๒ แต่ปรากฏว่าทัพลานนาไทยที่ยกไปครั้งนี้ไม่ประสานงานกัน ทัพของพระยาราชบุตรบุกเข้าไปตีได้ถึงชานเมือง แต่ทัพพระยาอุปราชพิมพิสารค่อย ๆ ตีเหัวเมืองรายทางไป ยังไปไม่ถึง ทัพพระยาราชบุตรไม่มีกำลังพอจะตีเอาเมืองได้ รออยู่จนหมดเสบียงจึงต้องถอยทัพกลับ ต่างมากล่าวโทษกันเอง บังเอิญเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรเสด็จสวรรคต

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าสาลวันมีชัยชนะต่อพวกกบฏกลับมาครองเมืองเชียงรุ้งตามเดิม แต่งทูตเชิญเครื่องราชบรรณาการมากรุงเทพ ฯ แสดงความระลึกถึงพระเดชพระคุณที่ได้ทรงพระกรุณาต่อมารดาและญาติของตนที่หนีมาครั้งจลาจล ขอรับพี่น้องกลับไปตามเดิม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าควรดำเนินนโยบายตามสมเด็จพระบรมเชษฐา คือยอมรับเชียงรุ้งเป็นเมืองขึ้นและตีเอาเมืองเชียงตุงให้ได้ จึงโปรดให้ยกกองทัพไปตีเชียงตุงอีกใน พ.ศ. ๒๓๙๕ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นแม่ทัพยกทัพไปสมทบกับทัพหัวเมืองเหนือ กองทัพหน้ามีเจ้าพระยายมราช (ซึ่งต่อมาเป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ต้นสกุลบุณยรัตพันธ์) เป็นแม่ทัพไปชุมนุมทัพที่เชียงแสน แม้ว่าเวลานั้นพม่ากำลังมีเหตุการณ์ยุ่งเหยิงเกี่ยวกับอังกฤษและการกบฏภายใน แต่เชียงตุงยังจงรักภักดีต่อพม่า ชาวเชียงตุงต่อสู้ป้องกันเมืองอย่างเข้มแข็ง ยิงปืนใหญ่ออกมาจากในเมือง และแต่งกองโจรออกตัดกำลังทัพไทย เมืองเชียงตุงตั้งอยู่บนเขามีป้อมปราการแข็งแรง ไทยไม่มีอาวุธเพียงพอ เสบียงอาหารขาดแคลน ทหารไม่พอ จึงต้องยกทัพกลับเมื่อใกล้ฤดูฝน ถอยทัพกลับมาเตรียมการตีเมืองเชียงตุงอีกครั้งอยู่ที่อุตรดิตถ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหมเดินทางไปปรึกษาหารือกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทที่อุตรดิตถ์ แล้วยกไปตีเมืองเชียงตุงอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๙๖ ปรากฏว่าทหารที่เคยไปทัพมาแต่ครั้งก่อนเกิดเบื่อหน่ายย่อท้อต่อความยากลำบากที่เคยประสบมา พากันหลีกเลี่ยงและหมดกำลังใจ ส่วนทางเมืองพม่าพระเจ้ามินดงได้ราชสมบัติแล้ว สงบศึกกับอังกฤษ เจ้าเมืองเชียงตุงขอทัพพม่ามาช่วยรักษาเมืองด้วย จึงกลับ

มีกำลังรักษาเมืองอย่างเข้มแข็ง ไทยยกไปถึงเชียงตุงต้น พ.ศ. ๒๓๙๗ ทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิทไปคอยทัพเจ้าพระยายมราชซึ่งต้องเดินทางอย่างทุรกันดารทัพที่คอยอยู่ที่ชานเมือง จนฝนตกหนักรบกับข้าศึกหลายครั้งตีหักเข้าไม่ได้ จึงถอยทัพกลับมา ทัพเจ้าพระยายมราชได้ข่าวทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิทถอย จึงถอยกลับลงมาด้วย การตีเมืองเชียงตุงครั้งนี้ก็ไม่สำเร็จอีกครั้งหนึ่ง และปรากฏว่าไทยมิได้พยายามยกทัพไปตีเมืองเชียงตุงอีก

อาจสรุปได้ว่า ในระยะครึ่งแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ ราชอาณาเขตฝ่ายเหนือได้แผ่ไปคลุมอาณาจักรลานนาไทยทั้งหมด หัวเมืองต่าง ๆ ในอาณาจักรนี้สามัคคีกันและจงรักภักดีต่อกรุงเทพ ฯ มั่นคง ได้ช่วยในราชการสงครามกับพม่าหลายครั้งดังได้กล่าวมาแล้ว แต่เหนือขึ้นไปกว่านั้นในอาณาเขตของพวกไทยใหญ่ เช่นเมืองเชียงตุงนั้น แม้จะเคยอ่อนน้อมต่อกรุงเทพฯ ในบางครั้งแต่ก็อยู่ไกลจากกรุงเทพ ฯ เกินกว่าจะปกครองและรักษาไว้ได้ จำต้องปล่อยให้ตกอยู่ในอำนาจของพม่า แต่ก็ยังนับได้ว่าอาณาเขตทางด้านเหนือและพายัพของสมัยนี้ได้แผ่ออกไปกว้างใหญ่ไพศาลยิ่งกว่าในสมัยใด ๆ

พระราชอาณาเขตทางใต้

พระราชอาณาเขตทางด้านใต้นั้นหมายถึงหัวเมืองต่าง ๆ ในแหลมมลายู ซึ่งได้แก่ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู เประ ปัตตานี และมะละกา เป็นต้น อาณาเขตที่เป็นหัวเมืองเหล่านี้มีผู้เข้าใจกันว่าตกอยู่ในความครอบครองของไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย ตามจารึกของพ่อขุนรามคำแหง หลักที่ ๑ ที่ว่า "เมืองหัวนอน รอดคนที พระบาง แพรก สุพรรณภูมิราชบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลเบื้องสมุทรเป็นที่แล้ว"[๙] โดยตีความว่า "ศรีธรรมราชฝั่งทะเลเบื้องสมุทรเป็นที่แล้ว" นั้นกินความถึงเมืองมลายูทั้งหลาย เท่าที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารก่อนสมัยกรุงธนบุรีนั้นมักกล่าวถึงแต่เมืองไทรบุรี ปัตตานี และมะละกาเท่านั้น สำหรับเมืองมะละกาจะไม่กล่าวถึงในที่นี้ เพราะไม่ได้เป็นของไทยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์แต่ตกไปเป็นของโปรตุเกสตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๕๔

ไทรบุรี มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เคดาห์ (Kedah)[๑๐] ตามพงศาวดารเมืองไทรบุรี "เคดะ" เป็นภาษาของแขกอาหรับแปลว่าจานดอกไม้ ที่ตั้งเมืองนั้นเรียกว่าลังกาซูก ผู้สร้างเมืองนี้ขึ้นคือพระองค์มหาวังศา หรือ มะโรงมหาวงศ์ ซึ่งมาจากเมืองหรุ่ม (Rum) มีโอรสสืบตระกูลครองเมืองไทรบุรีต่อเนื่องกันมาจนถึงพระยาไทรบุรี (อับดุลละ โมกุรัมซะ) ได้ครองเมืองไทรบุรีอยู่จนถึง

---

๙ คำอ่าน และคำแปล จารึกสุโขทัย คำอ่านจารึกพ่อขุนรามคำแหง หลักที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๙๘ หน้า ๓๖๔

๑๐ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๒๖๗

อนิจกรรมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก[๑๑] ชาวเมืองไทรบุรีแต่เดิมนับถือพระพุทธศาสนา พวกมลายูอพยพเข้ามาจากสุมาตรามาปะปนในชั้นหลัง สมัยกรุงศรีอยุธยาชาวพื้นเมืองเดิมได้พากันเข้ารีตนับถือศาสนาอิสลาม พวกนี้มลายูเรียกกันว่าพวก "สามลาม" หรือ "สยามอิสลาม" ไทรบุรีเคยขึ้นอยู่กับอาณาจักรศรีวิชัย ต่อมาเมื่อมะละกามีอำนาจก็ตกเป็นเมืองขึ้นของมะละกาบ้าง ของไทยโดยตรงบ้าง จนเมื่อมะละกาตกไปเป็นของโปรตุเกส ไทรบุรีก็ขึ้นอยู่กับไทยเรื่อยมา สมัยที่ไทยยกทัพไปตีเมืองมะละกาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้นก็เห็นจะได้ตั้งทัพอยู่ที่เมืองไทรบุรี เมืองนี้ขึ้นอยู่กับไทยจนกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า

ปัตตานี ชาวพื้นเมืองปัตตานีเดิมนับถือพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน พวกนี้สืบเชื้อสายมาจากชนชาติไทยแห่งเมืองคงคานคร และเมืองคลัง หรือคลองแก้ว (ดังยายุ) ตอนปลายแหลมมลายู ประวัติศาสตร์มลายูว่าเมืองทั้งสองนี้ชนชาติไทยได้มาสร้างขึ้น แต่ภายหลังได้ถูกเจ้าเมืองกลิงคราษฎร์จากอินเดียยกทัพมาตีและทำลายเมืองทั้งสองนี้เสีย ชนชาติไทยจึงแตกฉานซ่านเซ็นออกไป ส่วนหนึ่งไปตั้งอยู่ที่ปัตตานี และได้ขึ้นกับอาณาจักรสุโขทัย ในคำนำอาณาจักรสุโขทัย[๑๒] ในคำนำประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓ ก็กล่าวว่า "ที่จริงเมืองปัตตานีเป็นเมืองขึ้นของสยามประเทศมาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระร่วงครองนครสุโขทัยเป็นราชธานี ชาวเมืองปัตตานีเดิมนับถือพระพุทธศาสนา ภายหลังจึงเข้าถือศาสนาอิสลาม"[๑๓]

สมัยสุโขทัย ไทยปกครองเมืองเหล่านี้แบบเมืองประเทศราช ให้อิสรภาพในการปกครองตนเอง เรียกเจ้าเมืองเหล่านี้ว่า "ราชา" หรือ "รายา" สมัยกรุงศรีอยุธยายังคงมีชื่อเป็นหัวเมืองประเทศราชอยู่ในบรรดาเมืองประเทศราช ๑๖ หัวเมืองในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) ปกครองแบบเมืองประเทศราช คือเพียงแต่ส่งเครื่องราชบรรณาการและต้นไม้เงินทองทางราชธานีจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจการภายในก็เช่นเมื่อเจ้าเมืองเก่าถึงอนิจกรรม จึงเป็นหน้าที่ของกรุงศรีอยุธยาที่จะแต่งตั้งเจ้าเมืองใหม่หรือถ้าเกิดเป็นกบฏก็ต้องยกกองทัพไปปราบ เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๖ ปัตตานีเป็นกบฏในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเมื่อไทยกำลังพะวงแต่ทำสงครามกับพม่า หรือในสมัยพระเจ้าปราสาททองก็กบฏอีกครั้งหนึ่งนั้นเป็นต้น

ตรังกานู และ กลันตัน ตามพงศาวดารเมืองตรังกานู กล่าวว่า เจ้าเมืองยะโฮร์ ได้ตั้งข้าราชการผู้หนึ่งไปตั้งเมืองตรังกานูซึ่งเดิมเป็นบ้านเล็กเมืองน้อยขึ้นเป็นเมืองใหญ่ แล้วต่อมาแต่งตั้งให้ ตุวันมาโซะ น้องชายไปเป็นเจ้าเมืองตรังกานู ตุวันมาโซะได้ยกกองทัพไปตีเมืองกลันตัน

---

๑๑ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒** (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๗), หน้า ๖๔๕

๑๒ กองประสานราชการ กรมมหาดไทย, **"สภาพสังคม ๔ จังหวัดภาคใต้"**

๑๓ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๕-๖

มาเป็นเมืองขึ้นของตรังกานู เดิมเมืองกลันตันก็เป็นแต่เพียงบ้านเล็กเมืองน้อยอยู่รวมกันแต่ในพรรคพวกของตนเช่นเดียวกัน ตรังกานูกลายเป็นเมืองมีความเจริญทางการค้าขาย พ่อค้าชาวเมืองตรังกานู และกลันตันก็ได้เข้ามาค้าขายกับไทยในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรากฏในพงศาวดารว่า "แขกเมืองตรังกานู และแขกเมืองยักตรานำปืนคาบศิลาเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายถึงสองพันสองร้อยกระบอก เป็นพระราชลาภอันวิเศษ"[๑๔]

ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ทรงยกทัพไปปราบปรามดินแดนฝ่ายใต้เมืองนครศรีธรรมราช แต่ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าได้เสด็จยกทัพไปปราบหัวเมืองมลายู ซึ่งเข้าใจว่าได้พากันแข็งเมืองหลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า แต่ปรากฏครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๑๓ ว่า "ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสองค่ำ มีใบบอกขึ้นไปแต่กรุงธนบุรีว่า แขกเมืองตานีเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารถวายดอกไม้ทองเงิน"[๑๕] ก็เป็นที่ประจักษ์ว่า ในแผ่นดินนี้เมืองปัตตานีได้เข้ามาอ่อนน้อมครั้งหนึ่ง แต่คงจะมิได้สวามิภักดิ์ต่อไทยอย่างจริงจัง เพราะปรากฏว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ต้องปราบเมืองปัตตานีอีก และเป็นที่น่าสังเกตว่าในคำโคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่นายสวนมหาดเล็กแต่งขึ้น กล่าวถึงเมืองไทรบุรีว่าได้เข้ามาสวามิภักดิ์ด้วยว่า

นานาประเทศยิ้น ยังหลาย
เป็นที่ทูลทางถวาย ดอกไม้
หิรัญรัตนทองพราย สรรพส่ง มานา
ทั้งพระยาไทรไชร้ มอบเกล้าสดุดี
ตานีนัดเรศเจ้า นครา
ส่งสุวรรณบุษปมา กราบเกล้า
น้อมถวายปิ่นอยุธยา ภูวนาถ
กลัวรักภักดีเจ้า สู่เชื้อมบทมูล[๑๖]

ในสำเนากฎ "เรื่องตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราชครั้งกรุงธนบุรี" ใน พ.ศ. ๒๓๑๙ มีข้อความเกี่ยวกับเมืองทั้ง ๒ ว่า "ประการหนึ่งเมืองไทร เมืองตานี เป็นข้าขัณฑสีมาพระนครศรีอยุธยา มิได้มาช่วยการสงคราม เสนาพฤฒามาตย์มุขลูกขุนปรึกษา ให้มีตราโกษาธิบดีออกไปลองใจยืมเงินเมืองละพันชั่ง เพื่อจะดูน้ำใจเมืองไทร เมืองตานี และตราโกษาธิบดีนั้นก็ได้ส่งออกมา

---

๑๔ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒**, หน้า ๓๓๔

๑๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘

๑๖ นายสวนมหาดเล็ก, **โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗), หน้า ๑๔

ด้วยแล้วควรให้พระเจ้านครศรีธรรมราชเสนาธิบดีคิดอ่านอุบายถ่ายเทว่ากล่าว เมืองก็ให้ได้ทั้งเงินก็ให้ได้ ราชการก็อย่าให้เสีย"[๑๗] จากความในกฎรับสั่งของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตอนนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตีความว่า "เมืองไทรบุรีและเมืองปัตตานีซึ่งเคยขึ้นกรุงศรีอยุธยามาแต่ก่อน ยังไม่ได้มาอ่อนน้อม"[๑๘] แต่ถ้าได้อ่านในสำเนากฎฉบับนี้โดยตลอดแล้วจะเห็นว่าคำว่า "พระนครศรีอยุธยา" ในสำเนานั้นหมายถึง "กรุงธนบุรี" โดยแท้ เหมือนดังที่ภาษาในหนังสือเก่าที่เรียกกรุงเทพ ฯ ว่า "พระนครศรีอยุธยา" นั่นเอง จึงอาจจะเป็นไปได้ว่า หัวเมืองทั้งสองซึ่งเคยเข้ามาสวามิภักดิ์ในต้นรัชกาลเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๓ (ตามพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาดังกล่าวแล้ว) นั้นได้กลับใจแข็งเมืองขึ้นอีกก็เป็นได้ สำหรับผลของการเจรจายืมเงินนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า "พิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่มีในภายหลัง เชื่อได้ว่าทั้งพระยาไทร และพระยาปัตตานีไม่ยอมให้ยืมเงิน ๑,๐๐๐ ชั่ง แต่จะเป็นเพราะคำที่ตอบมาไม่พูดจาท้าทายให้เกิดอริ หรือจะเป็นเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรียังติดการศึกสงครามทางอื่นอยู่ ทั้งเมืองไทรและเมืองปัตตานีไม่ยอมขึ้นพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งพระองค์ก็ไม่ได้ให้กองทัพลงไปปราบปรามจนตลอดรัชกาล"[๑๙]

ในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ใน พ.ศ. ๒๓๒๘ เมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จไปปราบพม่าทางหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตกแล้วประทับอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช "ทรงพระราชดำริว่ากองทัพก็มีพร้อมอยู่ที่นั่นแล้ว เป็นโอกาสที่จะปราบปรามหัวเมืองมลายูประเทศราชที่ตั้งแข็งมาแต่เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาให้กลับมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอย่างเดิมได้ จึงมีรับสั่งให้ข้าหลวงถือหนังสือไปถึงพระยาปัตตานีและพระยาไทรบุรี ให้แต่งทูตนำต้นไม้เงินทองเข้ามาถวายเหมือนแต่ก่อน พระยาปัตตานีขัดแข็งเสียหามาอ่อนน้อมไม่ กรมพระราชวังบวร ฯ จึงดำรัสสั่งให้พระยากลาโหมกับพระยาจ่า-แสนยากรยกทัพหน้าลงไปตีเมืองปัตตานี แล้วเสด็จยกทัพหลวงตามลงไปยังเมืองสงขลา กองทัพไทยยกลงไปตีเมืองปัตตานี ได้ปืนใหญ่อันเป็นศรีเมืองซึ่งเรียกว่านางพระยาตานี กับครอบครัวและทรัพย์สมบัติมาในครั้งนั้นเป็นอันมาก พระยาไทรได้ทราบว่าไทยตีได้เมืองปัตตานีก็มีความเกรงกลัวรีบแต่งทูตให้คุมต้นไม้ทองเงินเข้ามาถวาย ยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเหมือนแต่ก่อน ฝ่ายพระยาตรังกานูและพระยากลันตันที่ขึ้นอยู่แก่เมืองตรังกานู เขตแดนอยู่ต่อเมืองปัตตานีลงไปข้างใต้ ทั้ง ๒ เมืองนี้แต่ก่อนหาเคยได้ขึ้นแก่ไทยไม่ ครั้นทราบว่าไทยตีได้เมืองปัตตานี เกรงจะเลยลงไปตีเมืองกลันตัน ตรังกานูด้วย ก็แต่งทูตให้คุมต้นไม้ทองเงินขึ้นมาถวายกรมพระราชวังบวรฯ ขอสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพ ฯ ด้วยทั้ง ๒ เมือง"[๒๐]

---

๑๗ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒**, หน้า ๒๑๑

๑๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๔๔๑

๑๙ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒**, หน้า ๔๔๑-๔๔๒

๒๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า**, หน้า ๕๘๑-๕๘๒

เมื่อไทยยกกองทัพไปปราบเมืองปัตตานีนั้น เจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) และ พระยาสงขลา (บุญฮุย) ต่างกล่าวโทษกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริว่า เมืองเดียวกำกับหัวเมืองมลายูทั้งหลายไม่ทั่วถึง น่าจะได้จัดการเกี่ยวกับการปกครองเมืองมลายูเสียใหม่ ครั้งนั้นพระยาสงขลา (บุญฮุย) เดิมชื่อหลวงสุวรรณศิริสมบัติ มีความดีความชอบในการช่วยตีเมืองปัตตานี ทรงเลื่อนยศขึ้นเป็นพระยา ต่อมารายาเมืองปัตตานีคบคิดกับแขกเซียะนอกพระราชอาณาเขต ยกทัพมาตีสงขลาอีก พระยาสงขลามีกำลังไม่พอจึงหนีขึ้นมาเมืองพัทลุง ครั้นเจ้าพระยานคร (พัฒน์) ยกกองทัพไปช่วยตีทัพปัตตานีแตกแล้วพระยาสงขลาติดตามไปตีได้เมืองปัตตานีอีกครั้ง จับตัวรายาส่งมากรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เลื่อนยศพระยาสงขลาอีกครั้งหนึ่ง ได้เป็นเจ้าพระยา แล้วให้สงขลาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ให้กำกับหัวเมืองมลายูหน้าใน ได้แก่ ปัตตานี ตรังกานู เป็นต้น แล้วให้แบ่งเมืองปัตตานีออกเป็น ๗ หัวเมือง คือ ปัตตานี หนองจิก ยะลา รามันห์ ยิหริ่ง สายบุรี ระแงะ แล้วตั้งข้าราชการไทยบ้าง มลายูบ้างครองเมืองทั้ง ๗ [๒๑] ส่วนเมืองนครศรีธรรมราชให้ดูแลเมืองไทรบุรี ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๕๑ เจ้าพระยาสงขลามีใบบอกเข้ามาว่าได้ทราบข่าวพระยาตรังกานูกับดาตูปักลันเจ้าเมืองยิหริ่งคบคิดกันไปชวนแขกเซียะนอกพระราชอาณาเขตจะเข้ามาตีเมืองสงขลา เจ้าเมืองสงขลาเกรงว่ากำลังน้อยจะสู้ไม่ได้ จึงโปรดให้เจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค) เป็นแม่ทัพเกณฑ์คนหัวเมืองฝ่ายใต้ไปช่วยราชการปราบเมืองยิหริ่งได้

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ พระยากลันตันซึ่งเคยขึ้นต่อตรังกานูนั้นเกิดวิวาทกับพระยาตรังกานู จึงมีใบบอกเข้ามายังพระยาวิเศษภักดี ผู้ว่าราชการสงขลา ขอขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้กลันตันขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ อยู่ในบังคับบัญชาของเมืองนครศรีธรรมราชแต่นั้นมา เมืองนครฯ จึงได้ดูแลไทรบุรีและกลันตัน ส่วนเมืองสงขลาก็ได้ดูแลเมืองตรังกานู และปัตตานี ซึ่งแยกออกเป็น ๗ หัวเมือง

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่านั้น ไทรบุรีก็ได้ตั้งตัวเป็นอิสระดังกล่าวแล้ว และในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ไทรบุรีจะได้กลับเข้ามาสวามิภักดิ์หรือไม่ก็มีหลักฐานที่แสดงแตกต่างกัน ดังได้กล่าวแล้วเช่นเดียวกัน ในสมัยรัตนโกสินทร์ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นที่แน่นอนว่าไทรบุรีได้กลับมาเป็นเมืองขึ้นของไทยหลังจากที่ไทยยกทัพไปปราบเมืองปัตตานี ในปลายรัชกาลพระยาไทรบุรี (อับดุลละ โมกุรัมซะ) ถึงอนิจกรรม มีบุตรชาย ๑๐ คนต่างมารดากัน ตนกูลิยาอุดินรายามุดา ได้เป็นพระยาไทรบุรี แต่ไม่ช้าก็ถึงอนิจกรรมอีก พระยาไทรบุรีผู้นี้ไม่มีบุตร บุตรทั้งหลายของพระยาไทรบุรี (โมกุรัมซะ) ต่างก็แยกตำแหน่งนี้กัน เจ้าพระยานคร (พัฒน์) สนับสนุนตนกูปัศนู แต่ชาวเมืองไทรบุรีไม่สนับสนุนเพราะรังเกียจว่า

---

๒๑ สำหรับเมืองปัตตานีนั้นโปรดให้ปลัดเมืองจะนะ (ซื่อขวัญช้าย) ซึ่งเคยดีเมืองปัตตานีขึ้นเป็นผู้ว่าราชการ

มารดาไม่ใช่ชาวมลายู แต่สนับสนุนตนกูปะแงรันซึ่งเป็นพี่ เจ้าพระยานคร ฯ จึงส่งทั้งตนกูปัศนูและตนกูปะแงรันเข้ามาเฝ้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงตั้งตนกูปะแงรันผู้พี่เป็นพระยารัตนสงครามเจ้าเมืองไทรบุรี แล้วตั้งตนกูปัศนูเป็นพระยาอภัยนุราชตำแหน่งอุปราชรายามุดาไปครองเมืองไทรบุรี ในระยะนี้มีเรื่องอังกฤษเข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งเราจะต้องกล่าวถึงบ้างเล็กน้อย

อังกฤษขยายอำนาจมาทางมลายูเพื่อหาเมืองท่าทำการค้า ฟรานซิส ไลต์ (Francis Light) แห่งบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเห็นเกาะหมาก (ปีนัง) เหมาะที่จะเป็นสถานีการค้า เกาะหมากอยู่ในความดูแลของไทรบุรี จึงขอเช่าเกาะหมากจากไทรบุรี พระยาไทรบุรียินยอมจะให้บริษัทของอังกฤษเช่าเกาะหมาก โดยมีข้อแม้ว่าบริษัทต้องส่งกำลังมาช่วยในกรณีที่ไทรบุรีถูกรุกราน (ฟรานซิส ไลต์ เคยส่งปืนเข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดมากถึงกับทรงตั้งให้ฟรานซิส ไลต์ เป็นพระยาราชกัปตัน) แต่อังกฤษก็มิได้ให้คำสัญญาเป็นการผูกมัดตนเอง พระยาไทรบุรีจึงลังเล แต่ก็ยอมให้เช่าในที่สุด เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ อังกฤษเรียกชื่อเกาะใหม่ว่าเกาะปรินซออฟเวลส์ (Prince of Wales) เพื่อถวายพระเกียรติแก่มกุฎราชกุมารอังกฤษ (ต่อมาเป็นพระเจ้ายอร์ชที่ ๔) และตั้งชื่อเมืองหลวงของเกาะนี้ว่า ยอร์ชทาวน์ (George Town) เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระเจ้ายอร์ชที่ ๓ การที่ไทรบุรีให้อังกฤษเช่าเกาะปีนังนั้นก็หวังจะเอาอังกฤษเป็นที่พึ่งถ้าหากกองทัพไทยยกไปปราบปราม แต่เวลานั้นรัฐบาลอังกฤษยังไม่มีนโยบายที่จะก่อศัตรูกับเมืองไทย พระยาไทรบุรีเห็นอังกฤษไม่มีทีท่าจะเข้าปกป้องไทรบุรีจึงยอมเข้าสวามิภักดิ์ต่อไทย เมื่อทัพไทยไปตีเมืองปัตตานีดังได้กล่าวแล้ว กรุงเทพ ฯ ยังคงปกครองเมืองไทรบุรีแบบหัวเมืองประเทศราชมิได้ปกครองอย่างกดขี่ข่มเหง และไม่พิจารณาโทษอย่างหนึ่งอย่างใด พระยาไทรบุรีจึงเกิดเสียดายเกาะหมากและบอกเลิกสัญญาเช่า แต่อังกฤษไม่รับรู้ ไทรบุรีจึงคิดจะชิงเอาคืนกลับมาโดยได้ขอความช่วยเหลือจากพวกโจรสลัด อังกฤษจึงได้ใช้กำลังเข้าปราบปราม ไทรบุรีแพ้จำเป็นต้องยอมทำสัญญาใหม่กับอังกฤษ เมื่อ ๒๓๓๔ อังกฤษยอมที่จะจ่ายเงินค่าเช่าให้เจ้าเมืองไทรบุรีปีละ ๖,๐๐๐ เหรียญ โดยมีเงื่อนไขว่าไทรบุรีจะไม่ให้ชาวยุโรปชาติอื่น ๆ เข้ามาตั้งถิ่นฐานทำการค้าภายในเมือง และจะยอมให้อังกฤษซื้อหาเสบียงอาหารได้โดยไม่เสียภาษี พ.ศ. ๒๓๔๒ มีโจรสลัดข้ามไปตีเกาะหมาก อังกฤษสงสัยว่าไทรบุรีจะรู้เห็นเป็นใจ ผู้ปกครองเกาะหมากคนใหม่ ชื่อ เซอร์ จอร์จ ลีธ (Sir George Leith) (ไลต์ ถึงแก่กรรมเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๓๓๗) ส่งคนไปเจรจาขอเช่าสมารังไพรดินแดนตรงข้ามเกาะหมากอ้างว่าเป็นที่อาศัยของพวกโจรสลัดที่คอยส่งเรือออกรังควานเรือสินค้าของอังกฤษ พระยาไทรบุรีก็ต้องยอมทำสัญญากับอังกฤษ ยอมยกดินแดนแห่งนี้ให้อังกฤษอีก โดยเพิ่มค่าเช่าเป็นปีละ ๑๐,๐๐๐ เหรียญ สมารังไพรได้ชื่อใหม่ว่า พรอวินซ์ เวลสลีย์ (Province Wellesley) เพื่อเป็นเกียรติแก่ มาร์ควิส แห่ง เวลสลีย์ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ

ในเวลานั้น การที่อังกฤษได้มามีเรื่องเกี่ยวข้องกับเมืองไทรบุรีนี่เอง เป็นเหตุหนึ่งที่ได้เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและไทยถึงกับได้ส่งทูตเข้ามาเจรจากับไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ดังจะได้กล่าวถึงในบทความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ)

พม่ายกทัพมาตีเมืองไทยทางหัวเมืองปักษ์ใต้ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ โปรดให้เกณฑ์ทัพเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองขึ้นทั้งปวงไปช่วยเมืองถลาง ส่วนทางกรุงเทพ ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เป็นแม่ทัพยกตามลงไป กองทัพจากเมืองไทรบุรีมีประมาณ ๒,๕๐๐ คน ก็ยังได้ยกไปช่วยรบพม่า พระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) มีความดีความชอบมากในครั้งนั้น ทั้งยังได้ยกกองทัพลงไปตีเมืองเประมาเป็นประเทศราชของไทย จึงโปรดให้เลื่อนยศพระยาไทรบุรีขึ้นเป็นเจ้าพระยา (ก่อนจะทรงเลื่อนยศพระยาไทรบุรี ประมาณ ๑ ปีนั้น ได้ทรงเปลี่ยนผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช โปรดให้เลื่อนเจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีจางวาง และทรงตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์ คือเจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) เป็นพระยานครศรีธรรมราช) หลังจากนั้นไม่นานเจ้าพระยาไทรบุรีเกิดผิดใจกับน้องชาย คือพระยาอภัยนุราช ถึงกับอยู่เมืองเดียวกันไม่ได้ โปรดให้ย้ายพระยาอภัยนุราชมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองสตูล แล้วทรงตั้งตนกูอิบราฮิมน้องชายคนที่สามขึ้นเป็นอุปราชรายามุดาแทน พระยาอภัยนุราชเข้ามาอยู่ที่สตูลก็ยิ่งใกล้ชิดสนิทสนมกับทางเมืองนครศรีธรรมราชมาก ตามพระราชพงศาวดารกล่าวว่า ในเวลานั้นพวกเมืองไทรบุรีเห็นจะแตกเป็นสองพวก คือพวกเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) พวกหนึ่ง พวกพระยาอภัยนุราชพวกหนึ่ง พวกพระยาอภัยนุราชคงจะนบนอบฝากตัวกับพระยานครศรีธรรมราช โดยเฉพาะเมื่อพระยาอภัยนุราชได้มาเป็นผู้ว่าราชการเมืองสตูลซึ่งเขตแดนติดต่อกับเมืองนครศรีธรรมราช พวกเมืองสตูลคงจะมาฟังบังคับบัญชาสนิทสนมข้างเมืองนครศรีธรรมราชมากกว่าเมืองไทรบุรี แต่พระยาอภัยนุราชว่าราชการเมืองสตูลอยู่ได้เพียง ๒ ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรม ผู้ใดจะได้ว่าราชการเมืองสตูลต่อมาในชั้นนั้นหาพบจดหมายเหตุไม่ แต่พิเคราะห์ความตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลังเข้าใจว่าเชื้อวงศ์ของพระยาอภัยนุราช (ปัศนู) คงจะได้ว่าราชการเมืองสตูล และฟังบังคับบัญชาสนิทสนมกับเมืองนครศรีธรรมราชมาอย่างครั้งพระยาอภัยนุราชหรือยิ่งกว่านั้น[๒๒] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า "พระธานินทรนิพัทธ (หวันอหมัด) ซึ่งเป็นน้าเจ้าพระยาไทร (อับดุลหะมิด) เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าผู้หลักผู้ใหญ่ในเมืองไทรบุรีเล่าสืบกันต่อมาว่า แต่เดิมเมืองไทรบุรีได้พึ่งพระบารมีกรุงเทพฯ เป็นสุขสบายดี ตั้งแต่เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช จึงแกล้งเบียดเบียนและหาความผิดต่าง ๆ ใส่เมืองไทรบุรี นี่เป็นคำที่ชาวไทรบุรีกล่าว แต่ถ้าจะพิจารณาดูในทางความคิดทางฝ่ายเจ้าพระยานคร ฯ ก็พอจะเข้าใจได้ เจ้าพระยานคร ฯ เวลานั้น

---

๒๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๖๔๗-๖๔๘

เป็นผู้กำกับหัวเมืองมลายูข้างหน้านอกเป็นผู้รับผิดชอบในการรักษาพระราชอาณาจักรทางนั้น เหตุที่เมืองไทรคบฝรั่งดังกล่าวมาแล้วจะทำให้เจ้าพระยานคร ฯ มีความสงสัยในความซื่อตรงของพระยาไทรจึงไม่ไว้ใจกัน"[๒๓]

พ.ศ. ๒๓๖๓ มีข่าวเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ว่าพม่าเตรียมจะมาตีเมืองไทย โดยคิดชักชวนเจ้าพระยาไทรบุรีเข้าด้วย และพม่าจะชวนญวนให้มาตีไทยอีกทางหนึ่ง โปรดให้มีท้องตราไปสืบสวนว่ามีความจริงหรือไม่ พ.ศ. ๒๓๖๔ น้องชายของเจ้าพระยาไทรบุรีชื่อตนกูม่อมเข้ามาฟ้องเจ้าพระยานคร ฯ ว่า เจ้าพระยาไทรบุรีเอาใจไปเข้ากับพม่าจริง โดยอ้างถึงหนังสือรับสั่งของพระเจ้าอังวะมีถึงเจ้าพระยาไทรบุรี ที่จีนมาเก๊าชื่อลิมหอยยึดได้จากเรือพม่า ได้ความต้องกันเช่นนี้ จึงโปรดให้มีตราลงไปหาตัวเจ้าพระยาไทรบุรีมาไต่ถาม เจ้าพระยาไทรบุรีจึงตั้งแข็งเมืองขึ้น จึงโปรดให้เจ้าพระยานครฯ ยกกองทัพหัวเมืองปักษ์ใต้ไปตีเอาเมืองไทรบุรี เจ้าพระยานคร ฯ ซึ่งได้ต่อเรือรบที่เมืองตรัง และเมืองสตูลไว้แล้วก็รวบรวมกองทัพได้มีจำนวน ๗,๐๐๐ คน ทำกิตติศัพท์ว่าจะยกไปตีมะริด ตะนาวศรี ให้เจ้าพระยาไทรบุรียกทัพมาช่วย แต่เจ้าพระยาไทรบุรีบิดพลิ้ว เจ้าพระยานคร ฯ พร้อมด้วยทัพเจ้าเมืองสงขลา พัทลุง ก็ยกไปตีเมืองไทรบุรีพร้อมกัน เจ้าพระยาไทรบุรีหนีไปอยู่กับอังกฤษที่เกาะหมาก (มีข้อน่าสังเกตว่า เมื่อไทยยกทัพไปตีเมืองไทรบุรีนั้น อังกฤษมิได้ให้ความช่วยเหลือเลย อาจจะเป็นด้วยต้องการทำตามคำสั่งของรัฐบาลที่ให้หลีกเลี่ยงเรื่องยุ่งยากต่าง ๆ ทางตะวันออกถ้าไม่จำเป็น เจ้าพระยาไทรบุรีเองก็ผิดหวังมากที่อังกฤษมิได้ให้ความช่วยเหลือ ในระยะหลังพวกอังกฤษอาจจะปรารถนาแก้ตัวที่ไม่ได้ช่วยไทรบุรีเมื่อครั้งเกิดสงคราม จึงได้กระตุ้นให้รัฐบาลอินเดียส่งคนมาเจรจาขอเมืองคืนให้เจ้าพระยาไทรบุรี จึงเป็นเหตุหนึ่งในการเจรจาทางการทูตของครอเฟิด) หลังจากได้ไทรบุรีแล้ว เจ้าพระยานครฯ ให้กองทัพเรือไปตีเกาะลังกาวีซึ่งเป็นเกาะใหญ่ของไทรบุรีได้อีกเกาะหนึ่ง กวาดต้อนครอบครัวของชาวเมืองไทรบุรีเข้ามากรุงเทพ ฯ บ้าง เอาไว้ที่นคร ฯ บ้าง ลดกำลังให้น้อยลง แล้วตั้งให้พระยาภักดีบริรักษ์ (แสง) บุตรเจ้าพระยานคร ฯ เป็นผู้รักษาเมืองไทรบุรี ต่อมาก็ได้เป็นพระยาอภัยธิเบศร์เจ้าเมืองไทรบุรี แต่นั้นมา

เมื่อผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษส่งครอเฟิดเข้ามาเจรจาขอเมืองไทรบุรีคืนนั้น (จะกล่าวโดยละเอียดในบทความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ) ทางฝ่ายไทยตอบว่าเป็นเรื่องระหว่างเจ้าพระยาไทรบุรีกับเจ้าพระยานคร ฯ เจ้าพระยาไทรบุรีควรจะทำเรื่องนี้ขึ้นกราบบังคมทูลเอง ไทยไม่รับรู้ในการที่ครอเฟิดมาเจรจาแทน

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษส่งเฮนรี่ เบอร์นี มาติดต่อทำสนธิสัญญาอีกครั้งหนึ่ง ตามข้อความสนธิสัญญาที่ไทยทำกับเบอร์นี ใน พ.ศ. ๒๓๖๙ มีข้อความ

---

๒๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔๘

กล่าวถึงหัวเมืองมลายูอยู่ด้วย คืออังกฤษยอมรับทราบความเป็นเจ้าอธิราชของไทยเหนือดินแดนมลายูตอนเหนือ เช่น ไทรบุรี ตรังกานู กลันตัน แต่ไทยจะไม่ยกกองทัพไปรบกวนเประหรือสลังงอ[๒๔] เท่ากับว่าเราได้ปลดปล่อยให้เประและสลังงอเป็นอิสระในรัชกาลนี้ และไทยยินยอมรับรองการเช่าเกาะปีนังและมณฑลเวลสลีย์ ตามสัญญาที่อังกฤษได้ทำกับเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน)

ความยุ่งยากทางมลายูหลังสัญญาเบอร์นี ใน พ.ศ. ๒๓๗๓ ตนกูเดน หลานพระยาไทรบุรีซึ่งหนีไปปีนังด้วยกัน เที่ยวเกลี้ยกล่อมบรรดาชาวมลายูเมืองต่าง ๆ เข้าเป็นพรรคพวก แล้วยกมาตีเมืองไทรบุรีได้ พระยาอภัยธิเบศร์และพวกคนไทยที่ไทรบุรีต้องถอยมาตั้งที่พัทลุง เจ้าพระยานคร ฯ มีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ แล้วเกณฑ์กองทัพเมืองสงขลา และเมืองปัตตานีทั้ง ๗ ที่ขึ้นกับสงขลามาช่วยกันตีเมืองไทรบุรี เจ้าพระยานครฯ ปราบเมืองไทรบุรีได้ แต่หัวเมืองปัตตานีทั้ง ๗ ที่เจ้าเมืองเป็นชาวมลายูพากันแข็งเมืองไม่ยอมยกมาช่วย นอกจากเมืองยิหริ่งซึ่งเจ้าเมืองเป็นไทย แล้วก่อการกำเริบขึ้นบ้าง และกลันตัน ตรังกานู ก็ได้ยกมาช่วยพวกกบฏด้วย กองทัพกรุงเทพ ฯ ที่ยกลงไปจะช่วยเจ้าพระยานคร ฯ ปราบเมืองไทรฯ นั้นไม่พอที่จะปราบเมืองเหล่านี้จึงต้องขอกำลังเพิ่มเติม โปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง (ต่อมาคือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ – ดิศ บุนนาค) ยกตามไปทางเรือ แล้วเจ้าพระยานคร ฯ ยกทัพไปสมทบกับเจ้าเมืองสงขลา และทัพจากกรุงเทพ ฯ ปราบหัวเมืองทั้ง ๗ กองทัพฝ่ายไทยทั้งหมดช่วยกันปราบกบฏจนสำเร็จเรียบร้อย ได้ตัวบรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายมาด้วย และยังคิดจะยกไปปราบ กลันตันและตรังกานู ซึ่งยกมาช่วยพวกกบฏด้วย พระยากลันตันเกรงความผิดจึงให้คนถือหนังสือมาสารภาพผิดและจะส่งตัวพระยาปัตตานีซึ่งหนีไปอยู่กลันตันมาให้ด้วย ส่วนพระยาตรังกานูนั้น คิดกันว่าถ้ายกไปปราบ ชาวเมืองจะพากันแตกฉานซ่านเซ็นอพยพไปอยู่เมืองอังกฤษ บังเอิญในเมืองตรังกานูเกิดแย่งตำแหน่งเจ้าเมืองกัน ไทยสนับสนุนเจ้าเมืองตรังกานูผู้หนึ่งซึ่งหนีไปอยู่เมืองลิงาให้กลับมาครองเมืองได้ ก็เป็นอันว่าเหตุการณ์ทางตรังกานูสงบไป

ภายในหัวเมืองมลายูทั้งหลายเหล่านี้ มักมีเรื่องวิวาทบาดหมางกันอยู่เสมอ เช่น ในเมืองกลันตันพระยาบาโงยกับตนกูปะสาเป็นกบฏจะแย่งเมืองครั้งหนึ่ง โปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์ซึ่งเป็นแม่ทัพไทยที่ยกไปราชการเมืองปักษ์ใต้เวลานั้นพักอยู่ที่สงขลา ไปไกล่เกลี่ยห้ามการวิวาท พระยาบาโงยหนีไปตรังกานู พระยาไชยาพาตัวพระยากลันตัน และตนกูปะสามาหาพระยาศรีพิพัฒน์ที่สงขลา ไกล่เกลี่ยคืนดีกันได้ ต่อมาเกิดวิวาทกันภายในเมืองกลันตันอีก ต่างมีหนังสือมากราบบังคมทูลกล่าวโทษกัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า พี่น้อง

---

๒๔ Henry Burney, **Burney Papers**, Vol. 1, pp.250-262.

วิวาทกันหลายครั้งจะให้อยู่ร่วมกันต่อไปก็คงเกิดเรื่องยุ่งยากอีก เวลานั้นตำแหน่งเจ้าเมืองปัตตานีว่างลง จึงให้ย้ายพระยาหนองจิกไปเป็นเจ้าเมืองปัตตานี แล้วโปรดให้ถามตนกูปะสาว่ายินดีจะไปเป็นเจ้าเมืองหนองจิกหรือไม่ ตนกูปะสาก็ตกลง แล้วไปชวนพระยาบาโงยจากตรังกานูให้มาอยู่ด้วย พระยาบาโงยอิดเอื้อนคล้าย ๆ กับไม่พอใจว่าเมืองหนองจิกไม่สำคัญเท่าปัตตานีหรือกลันตัน ตนกูปะสาจึงพลอยลังเลอยากเป็นเจ้าเมืองกลันตันมากกว่า ถึงกับติดสินบนพระยาท้ายน้ำซึ่งโปรดให้เป็นผู้จัดการเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็ทรงขัดเคือง โปรดให้ยกกองทัพไปขู่ ตนกูปะสาจึงยอมไปอยู่หนองจิกโดยดี ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๘๘ พระยาปัตตานีถึงแก่กรรม จึงโปรดให้ตั้งตนกูปะสาเป็นพระยาปัตตานี

เมืองไทรบุรีเกิดกบฏอีกครั้งใน พ.ศ. ๒๓๘๑ หลานเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ชื่อตนกูอับดุลลาเป็นกบฏ เจ้าพระยานคร ฯ พระยาสงขลากำลังเข้ามาช่วยงานพระเมรุสมเด็จพระศรีสุลาไลย (สมเด็จพระราชชนนี ในรัชกาลที่ ๓) พระยาอภัยธิเบศร์ (แสง) หนีเข้ามาพักลุงพวกกบฏจึงยกพวกเข้าตีเมืองตรัง และข้ามมาจะตีเมืองสงขลา เจ้าพระยานคร ฯ กลับไปเกณฑ์คนจากนครศรีธรรมราช พักลุง ยกไปตีเมืองคืน ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๘๒ เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ถึงอสัญกรรม เจ้าพระยายมราชกับพระยาศรีพิพัฒน์ แม่ทัพจากในกรุงที่ยกไปคราวปราบกบฏไทรบุรีปรึกษากันเห็นว่า พลเมืองในไทรบุรีส่วนใหญ่เป็นมลายูและนับถือศาสนาอิสลาม ถ้าให้คนไทยรักษาอยู่ต่อไปก็จะเกิดเรื่องยุ่งยากขึ้นเรื่อย ๆ ควรยกไทรบุรีออกเป็นอำเภอเหมือนปัตตานี ให้ชาวมลายูที่เป็นญาติเจ้าพระยาไทร ฯ ปกครองกันเอง จึงมีหนังสือกราบบังคมทูลขึ้นมา ทรงเห็นชอบด้วย ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ จึงแบ่งเมืองไทรบุรีเป็น ๔ เมือง เลือกชาวมลายูที่มีความสามิภักดิ์ปกครอง คือ

ไทรบุรี	ตนกูอาหนุ่ม	เป็นผู้ว่าราชการ
ปลิส	ตนกูเสดอุเซ็น	เป็นผู้ว่าราชการ
กะบังปาสู	ตนกูอาสัน	เป็นผู้ว่าราชการ
สตูล	ตนกูมัดอาเก็บ	เป็นผู้ว่าราชการ

ต่างปกครองเป็นอิสระขึ้นกับเมืองนคร ฯ ให้พระยาอภัยธิเบศร์มาเป็นเจ้าเมืองพังงา

ใน พ.ศ. ๒๓๘๔ เจ้าพระยาไทร ฯ (ปะแงรัน) อยู่ที่มะละกา ทราบข่าวเจ้าพระยานครฯ ถึงแก่อสัญกรรมจึงคิดอยากกลับมาไทรบุรี ให้บุตรถือหนังสือเข้ามาขอพระราชทานอภัยโทษ พร้อมทั้งจดหมายของเจ้าเมืองสิงคโปร์ช่วยขอให้ไทยยกโทษให้เจ้าพระยาไทรบุรีไทยเบื่อหน่ายต่อกิจการเกี่ยวกับเมืองนี้ ทั้งเห็นว่าเจ้าพระยาไทรบุรีชรามากแล้วคงไม่ก่อความยุ่งยากขึ้นอีกและ

ไทรบุรีก็ถูกตัดกำลังลง จึงโปรดพระราชทานอภัยโทษ เวลานั้นผู้ว่าราชการกะบังปาสูว่างลง จึงโปรดให้ย้ายตนกูอาหนุ่มไปอยู่กะบังปาสู แล้วมอบเมืองไทรบุรีให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ตั้งตนกูอับดุลลาเป็นอุปราชรายามุดา และเมื่อเจ้าพระยาไทรบุรีถึงอสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๓๙๑ ตนกูอับดุลลาได้เป็นเจ้าพระยาไทรบุรีแทน

ถึงแม้ว่าในรัชกาลที่ ๓ หัวเมืองมลายูทางตอนใต้จะมีเหตุการณ์ยุ่งยากอยู่เสมอ แต่ในที่สุด พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงจัดการปกครองได้โดยเรียบร้อย อำนาจของไทยเหนือหัวเมืองเหล่านี้นับว่าเข้มแข็งขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

บทที่ ๕
การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม

เมื่อสิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น เอกสารต่าง ๆ ของทางราชการสูญเสียมาก เพราะยามศึกมิได้มีผู้ใดเอาใจใส่ที่จะรักษาวัตถุสำคัญต่าง ๆ ของชาติไว้ พระราชวังซึ่งเป็นศูนย์กลางการบัญชางานของรัฐบาลก็ถูกเผาผลาญย่อยยับ เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกู้บ้านเมืองกลับเป็นอิสระได้อีก แล้วทรงสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีใหม่นั้น พระองค์ท่านก็ต้องทรงอาศัยปากคำข้าราชการผู้ใหญ่สมัยกรุงศรีอยุธยาที่ยังมีชีวิตอยู่ เข้าใจว่าผู้ถวายความรู้เรื่องระเบียบประเพณีต่าง ๆ คงจะมีเจ้าพระยาเพชรพิชัย ซึ่งต่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งเป็นประธานถวายระเบียบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้นอยู่ด้วยผู้หนึ่ง ระเบียบประเพณีการปกครองบ้านเมืองซึ่งใช้อยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา จึงเป็นแบบฉบับที่ใช้เป็นหลักปฏิบัติกันต่อมาทั้งในสมัยกรุงธนบุรีและตอนต้นแห่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ด้วย ระเบียบมีดังนี้ คือ สมเด็จพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงเป็นประมุขผู้พระราชทานความพิทักษ์รักษาบ้านเมืองให้ปลอดภัยและให้ประชาราษฎรมีความปรกติสุข ทั้งนี้โดยถือเอาหลักการทหารเป็นสำคัญ ข้าราชการพลเรือนนั้นก็ให้ได้รับการอบรมและอยู่ในระเบียบบังคับบัญชาแบบเดียวกันกับข้าราชการทหาร ยามบ้านเมืองมีสงครามก็ใช้ข้าราชการทั้งทหารและพลเรือนออกศึกได้เช่นเดียวกัน

รองลงมาจากพระมหากษัตริย์ผู้ทรงอยู่ในตำแหน่งสูงสุดของการปกครองประเทศก็ถึงพระมหาอุปราชซึ่งเป็นเจ้าวังหน้าตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพระมหากษัตริย์มักจะทรงสถาปนาพระอนุชาให้ดำรงตำแหน่งมหาอุปราช เช่น ในรัชกาลที่หนึ่ง และรัชกาลที่สอง แต่ในรัชกาลที่สามผู้ทรงได้รับตำแหน่งมหาอุปราชคือ พระปิตุลา

เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายตำแหน่งบังคับบัญชาในด้านการปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแยกออกเป็นทหารฝ่ายหนึ่ง และพลเรือนฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายทหารนั้นมีตำแหน่งสมุหพระกลาโหมเป็นใหญ่ในการปกครอง ในสมัยรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งพระยาเพชรบูรณ์ (ปลี) ผู้แข็งขันในงานทัพศึกตามเสด็จพระราชดำเนินการในสงครามในกระบวนทัพสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมาเสมอและเป็นบุตรพระยากลาโหม (คลองแกลบ) ข้าราชการสมัยกรุงศรีอยุธยา

นั้น เป็นเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม (ใช้ตราคชสีห์ประจำตำแหน่ง) สำหรับราชการฝ่ายพลเรือนนั้นมีตำแหน่งสมุหนายกหรือสมุหนายกมหาดไทยเป็นผู้ดูแลปกครองโดยทั่วไป โปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้พระอักขรสุนทร (สน) เสมียนตราในกรมมหาดไทยข้าหลวงเดิม เป็นเจ้าพระยารัตนาพิพิธที่สมุหนายก (ใช้ตราราชสีห์ประจำตำแหน่ง ท่านผู้นี้คือต้นสกุล "สนธิรัตน์") ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกนี้ถือเป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาธิบดีเสมอกันเป็นที่ทรงปรึกษาราชการแผ่นดิน สำหรับสมุหนายกมหาดไทยนั้น ยังมีหน้าที่บังคับบัญชาการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงด้วย ส่วนสมุหพระกลาโหมมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งปวงและกิจการทั่วไปทางราชการทหารบกทหารเรือ

ตำแหน่งรองลงมาจากอัครมหาเสนาธิบดีทั้งสองนั้น ยังมีอีก ๔ ตำแหน่ง รวมเรียกว่า เสนาบดีจตุสดมภ์ ประกอบด้วย เสนาบดีกรมเมืองหรือกรมเวียง เสนาบดีกรมวัง เสนาบดีกรมพระคลัง และเสนาบดีกรมนา

เสนาบดีกรมเมืองหรือกรมเวียง (ใช้ตราพระยมทรงสิงห์ประจำตำแหน่ง) มีหน้าที่บังคับบัญชาดูแลรักษาความปลอดภัย ให้ความสงบสุขแก่ประชาราษฎรในท้องที่ทั่วไปในพระราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้หลวงอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (อินหรือทองอิน) ข้าราชการเก่าครั้งกรุงธนบุรี ผู้มีความรู้ในขนบธรรมเนียมกรมพระนครบาล เป็นเสนาบดีตำแหน่งนี้ เปลี่ยนราชทินนามใหม่เป็นพระยายมราช ที่เสนาบดีกรมเมือง

เสนาบดีกรมวัง (ใช้ตราเทพยดาทรงพระนนทิการ (พระโค) ประจำตำแหน่ง) มีหน้าที่บังคับบัญชาราชการภายในพระบรมมหาราชวัง และพิจารณาคดีแพ่ง ได้โปรดให้พระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) บุตรพระยามณเฑียรบาลครั้งกรุงศรีอยุธยา และได้เป็นเสนาบดีกรมวังมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี รู้ขนบธรรมเนียมในกรมวังมาแล้วเป็นอย่างดี เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ที่เสนาบดีกรมวัง ท่านผู้นี้เป็นเชื้อสายพราหมณ์พฤฒิบาศและเป็นข้าราชการผู้รักใคร่ชอบพอกับองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เคยร่วมงานพระราชสงครามสมัยกรุงธนบุรีมาแล้วหลายครั้ง (ท่านเป็นต้นสกุล "บุณยรัตพันธ์")

เสนาบดีกรมพระคลัง (ใช้ตราบัวแก้วประจำตำแหน่ง) เป็นพนักงานรับจ่ายและเก็บรักษาพระราชทรัพย์ที่ได้จากส่วยสาอากร และยังมีหน้าที่บังคับบัญชากรมท่าหรือการค้าขายเกี่ยวข้องด้วยชาวต่างประเทศ และกรมพระคลังต่าง ๆ เช่น กรมพระคลังสินค้า เป็นต้น กรมท่านี้ต่อมาแยกเป็นกรมท่าขวา เป็นเจ้าท่าเรือแขกฝรั่ง กรมท่าซ้ายเป็นเจ้าท่าเรือจีน ถึงรัชกาลที่ ๒ การค้าขายกับต่างประเทศเพิ่มมากขึ้น เสนาบดีกรมพระคลังจึงต้องมาว่าการต่างประเทศ (ในกรมท่า) ด้วย โปรดให้พระยาพิพัฒนโกษา (สน) ข้าราชการในสมัยกรุงธนบุรีเป็นเจ้าพระยาพระคลัง

เสนาบดีกรมนา (ใช้ตราพระพิรุณทรงนาคประจำตำแหน่ง)[๑] มีหน้าที่บังคับบัญชาเกี่ยวแก่การไร่นาทั้งปวง โปรดให้เจ้าพระยาพลเทพ (ปิ่น) เป็นเสนาบดีกรมนา ท่านผู้นี้ต่อมาเป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา บิดาเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ ต้นสกุลสิงหเสนี)[๒]

หน้าที่ราชการทั้ง ๖ ตำแหน่งนี้ ถ้ามีราชการศึกสงครามก็ต้องเป็นแม่ทัพนายกองคุมกองทัพออกต่อสู้ราชศัตรู เพื่อป้องกันพระราชอาณาจักรเหมือน ๆ กัน หากเป็นเวลาปรกติก็มีหน้าที่ปฏิบัติราชการตามที่กำหนดไว้นั้น เมื่อมีราชการใดที่ต้องปรึกษาหารือกัน ก็ต้องปรึกษากันในที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งมีสมเด็จพระมหากษัตริย์หรือผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นประธาน กับมีพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่บางพระองค์บางท่านอยู่ในที่ประชุมด้วย การประชุมดังนี้เรียกกันว่าลูกขุน ณ ศาลา คำที่ปรึกษาตกลงกันในที่ประชุมแล้ว เรียกว่า คำลูกขุนปรึกษา

ตำแหน่งที่เหนือขึ้นไปจากอัครมหาเสนาธิบดีและเสนาบดีทั้ง ๔ ตำแหน่งนี้ภายหลังยังมีอีกเรียกว่า "ผู้กำกับราชการ" เริ่มมีในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นทำนองที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในหน้าที่ต่าง ๆ กัน เหนือเสนาบดีเจ้ากระทรวงอีกทีหนึ่ง เช่นโปรดให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ (เจ้าฟ้าเกศ ผู้ทรงเป็นต้นราชสกุลอิศรางกูร ณ อยุธยา) กำกับราชการกรมมหาดไทย พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิพลเสพย์ (พระองค์เจ้าอรุโณทัย ซึ่งภายหลังได้ทรงรับอุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชกาลที่ ๓) กำกับราชการกลาโหม พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระองค์เจ้าทับ ซึ่งต่อมาเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงกำกับราชการกรมพระคลังหรือกรมท่า[๓] เป็นต้น ทั้งนี้ เพราะขณะนั้นเจ้านายที่เจริญพระชนมายุและความสามารถมีหลายพระองค์ขึ้น จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า ให้มีหน้าที่ประจำราชการอย่างใดเสียบ้าง ให้ปรากฏพระเกียรติยศและเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดิน จึงทรงเลือกสรรเจ้านายที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยในความสามารถให้ไปช่วยควบคุมดูแลราชการกระทรวงต่าง ๆ ที่สำคัญเป็นทำนองที่ปรึกษาของเสนาบดีหรือผู้ที่เป็นหัวหน้าในกระทรวงทบวงการนั้น ๆ แล้วจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูล ส่วนการจะพระราชทานกระแสพระราชดำริ ก็ทรงปรึกษาเจ้านายผู้กำกับกระทรวงนั้นด้วยเหมือนกัน

---

๑ ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธน, **พระราชลัญจกรและตราประจำตำแหน่ง** (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางสะอาด ภูพาณิชย์ ๒๕๑๒), หน้า ๒๗-๓๐

๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๑๘-๑๙ และตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์

๓ ขุนวรกิจพิศาล (เปล่ง สุวรรณจิตติ), **ตำนานเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์**, สภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนครทรงตรวจแก้ (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๖๓), หน้า ๖-๗

การปกครองหัวเมืองหรือส่วนภูมิภาค

โปรดให้แบ่งการปกครองหัวเมือง ดังนี้

๑. หัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายตะวันตก สมุหพระกลาโหม (ในรัชกาลที่ ๑ คือเจ้าพระยามหาเสนา) ดูแลปกครอง รวม ๒๐ เมือง คือ สงขลา พัทลุง นครศรีธรรมราช ไชยา หลังสวน ชุมพร ปทิว คลองวาน กุย ปราณ ตะนาวศรี มะริด กระ ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง พังงา ถลาง กาญจนบุรี ไทรโยค เพชรบุรี

๒. ให้กรมท่า (ในกรมพระคลัง) ปกครอง ๙ เมือง คือ นนทบุรี สมุทรปราการ สมุทรสงคราม สาครบุรี ชลบุรี บางละมุง ระยอง จันทบุรี ตราด คือหัวเมืองริมแม่น้ำและทะเล ส่วนใหญ่อยู่ทางชายทะเลภาคตะวันออก มีเรือไปมาค้าขายมาก

๓. ให้สมุหนายกมหาดไทย (ในรัชกาลที่ ๑ คือ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ) ดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือ ส่วนฉะเชิงเทรา (ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ในแถบที่น่าจะขึ้นต่อกรมท่า) แต่ขึ้นอยู่ฝ่ายมหาดไทยมาแต่เดิม ก็คงให้ขึ้นมหาดไทยต่อไป หัวเมืองทั้งหมดเหล่านี้แบ่งออกเป็นหัวเมืองชั้นใน และหัวเมืองชั้นนอก หัวเมืองชั้นในเป็นหน่วยปกครองที่อยู่ไม่ไกลเมืองหลวง ข้าราชการผู้ใหญ่ของเมืองเหล่านี้อยู่ในตำแหน่งเจ้าเมืองหรือผู้รั้ง เป็นเพียงหัวเมืองจัตวา

ส่วนหัวเมืองชั้นนอก จัดแบ่งเป็นเมืองชั้นเอก ชั้นโท และชั้นตรี ตามขนาด และความสำคัญของเมือง แต่ละเมืองอาจมีเมืองเล็ก ๆ ขึ้นอยู่ในอาณาเขตของตน หัวเมืองชั้นนอกนี้พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งพระราชวงศ์ หรือขุนนางชั้นสูงออกไปเป็นผู้สำเร็จราชการเมือง มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาดต่างพระองค์ทุกอย่าง มีกรมการเมือง พนักงานปกครองคล้ายคลึงกับในราชธานี อนึ่งในการปกครองส่วนภูมิภาคนี้ ยังแบ่งส่วนออกเป็นการปกครองท้องที่ โดยแบ่งเมืองออกเป็นแขวง (เทียบเท่าอำเภอ) มีหมื่นแขวงเป็นพนักงานปกครอง แขวงแบ่งเป็นตำบล มีกำนันเป็นหัวหน้ามักมีบรรดาศักดิ์ เป็น "พัน" ตำบลแบ่งออกเป็นหมู่บ้าน มีผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้า

ประเทศราช เขตปกครองในพระราชอาณาจักรที่ถือว่าเป็นประเทศราชนั้น คือ แว่นแคว้นที่มีประชาชนพลเมืองเป็นชนชาติอื่น มีเจ้าของตนเองเป็นกษัตริย์ปกครอง จึงเป็นแต่ยอมถวายความสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑสีมาอาณาจักรของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม มีเครื่องราชบรรณาการและดอกไม้ทองเงินมาถวายเป็นประจำปี เครื่องราชบรรณาการนั้นไม่จำกัดว่าจะเป็นของสิ่งใด หากเป็นโอกาสพิเศษ เช่นในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็อาจมีของบรรณาการพิเศษที่มีจำนวนมาก ราคามาก หากเป็นประจำปีก็สุดแต่อัธยาศัยฝ่ายเมืองประเทศราชจะเห็นสมควร และก็พระราชทานบำเหน็จรางวัลตอบแทนให้คุ้มค่าเสมอ สำหรับดอกไม้เงินทองนั้นต้องถวายทุกปี

เป็นประจำ ดังนั้นประเทศราชจึงปกครองตนเองโดยเต็มที่ ขึ้นอยู่ต่อไทยเพียงในนาม เว้นเสียแต่ทางประเทศนั้น ๆ จะมีความจลาจลวุ่นวาย จึงจะโปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่ไทยเป็นผู้สำเร็จราชการไปอยู่ประจำดูแลความเรียบร้อยในเมืองนั้น ๆ เป็นคราว ๆ ไป ดังเช่น เคยโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) เป็นผู้รักษาราชการประจำกรุงกัมพูชา เป็นต้น

ในรัชกาลที่ ๑ พระบรมราชานุภาพแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เป็นที่รู้จักยำเกรงกันทั่วไปในประเทศใกล้เคียง ด้วยเหตุนี้พระราชอาณาเขตจึงขยายออกไปกว้างขวางกว่าสมัยใด ๆ ในประวัติศาสตร์ไทย

ประเทศราชของไทยในสมัยต้นแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้มีประเทศกัมพูชาเป็นข้าขอบขัณฑเสมาอาณาจักร และในสมัยรัชกาลที่ ๑ ญวนก็ถวายความสวามิภักดิ์อยู่อย่างเต็มที่ ทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ มีหลวงพระบาง เวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ หรือซึ่งมักรวมเรียกว่า ราชอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตเป็นประเทศราช สำหรับจำปาศักดิ์นั้น ระหว่างที่ทัพกรุงเทพ ฯ ปราบเจ้าอนุแห่งเวียงจันทน์อยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ชาวเมืองอุบลจะฆ่าฟันเจ้าราชบุตรโย้ เจ้าเมืองจำปาศักดิ์ เจ้าราชบุตรพาครอบครัวหนี ดังนั้นเมื่อเสร็จเรื่องเจ้าอนุแล้ว จึงได้โปรดแต่งตั้งเชื้อสายเจ้าสร้อยศรีสมุทรเจ้าผู้ครองจำปาศักดิ์แต่ก่อนให้ปกครองจำปาศักดิ์ต่อมา แต่ตัดอำนาจลงบ้าง โดยยกเมืองที่เคยขึ้นอยู่บางเมืองมาขึ้นกรุงเทพ ฯ บ้าง ขึ้นเมืองอื่นบ้าง ทางด้านทิศเหนือและพายัพ (ตะวันตกเฉียงเหนือ) นั้น ในสมัยกรุงธนบุรีไทยได้หัวเมืองในแคว้นลานนาคืนมาส่วนมากแล้ว นอกจากเชียงแสนและเชียงราย ซึ่งยังเป็นของพม่าต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๑ จึงได้คืนมาเป็นของไทย ในครั้งนั้นได้หัวเมืองใหญ่น้อยมาอ่อนน้อมราว ๔๐ เมือง พระราชอาณาเขตนับว่าขยายไปจนจรดแดนจีน กว้างใหญ่ไพศาลยิ่งกว่าสมัยใด ๆ ในประวัติศาสตร์ชาติไทย

ชาวลื้อเชินนั้นก็เป็นชาติไทย แต่แบ่งแยกกันอยู่หลายเมือง ต่างมีเจ้านายปกครองไปขึ้นจีนบ้างพม่าบ้าง ยามใดไทยมีอำนาจขึ้นก็มาขอขึ้นกับไทย เพียงให้พ้นภัยไปคราวหนึ่ง ๆ บางทีส่งบรรณาการถวายทั้งสามประเทศ คือ จีน พม่า และไทย ดังที่มีคำเรียกกันอยู่ว่า "ขึ้นสามฝ่ายฟ้า" ดังนี้เป็นต้น

แคว้นสิบสองปันนานั้นเป็นชาติไทยจำพวกลื้อโดยมาก แบ่งเป็นหลายเมืองด้วยกันมีเจ้านายปกครองเป็นญาติวงศ์เดียวกัน มีเมืองเชียงรุ้ง (หรือเชียงฮุ้ง) เป็นหัวหน้า ถึงรัชกาลที่ ๓ เจ้านายเมืองเชียงรุ้งแก่งแย่งกันเป็นใหญ่ จีนช่วยฝ่ายหนึ่ง พม่าช่วยอีกฝ่ายหนึ่ง เจ้านายเชียงรุ้งที่ไม่ชอบกับ

พม่า ก็หนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระมหากษัตริย์ไทย ที่เมืองหลวงพระบางบ้าง เมืองน่านบ้าง ใน พ.ศ. ๒๓๙๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้นำหัวหน้าเจ้านายจากทั้งสองเมืองนี้มาทรงชุบเลี้ยงในกรุงเทพ ฯ และทรงพระราชดำริว่าพม่ามามีอำนาจที่เชียงรุ้งก็เพราะครอบครองเชียงตุงอยู่ หากตัดกำลังทางเชียงตุงได้ เชียงรุ้งก็จะปลอดภัย เวลานั้นเชียงตุงเป็นอริอยู่กับเชียงใหม่ จึงมีพระราชดำรัสเกณฑ์ทัพเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ไปตีเชียงตุงใน พ.ศ. ๒๓๙๒ แต่ทัพยกไปไม่พร้อมกัน และไปขัดสนเสบียงอาหารจึงต้องถอยกลับยังมิทันจัดการเรื่องนี้ต่อไปประการใดก็สิ้นรัชกาลที่ ๓ ผู้คนชาวเชียงรุ้งเกือบ ๒,๐๐๐ คนที่อพยพเข้ามาโปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เชียงของ ด้านทิศใต้และตะวันตก คราวรบพม่าในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทยกลงไปรับศึกพม่าทางปักษ์ใต้แล้วทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะปราบหัวเมืองมลายูที่แข็งเมืองเข้ามาไว้ในพระราชอาณาจักรดังแต่ก่อน จึงมีรับสั่งให้ข้าหลวงเชิญรับสั่งไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองต่าง ๆ ในมลายู สุลต่านเมืองปัตตานีไม่มาตามรับสั่ง จึงโปรดให้ยกทัพไปตีได้ปัตตานี ไทรบุรี ตรังกานู และกลันตัน ซึ่งขึ้นต่อตรังกานู ทราบข่าวก็แต่งราชบรรณาการมาถวายขอเป็นเมืองในพระราชสีมาอาณาจักรต่อไป มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อพม่าตีถลาง พระยาไทรบุรีได้จัดทัพมาช่วยไทยรบพม่า และใน พ.ศ. ๒๓๕๕ ได้ยกไปตีประมาเป็นเมืองขึ้นของไทยด้วย จึงโปรดให้เลื่อนพระยาไทรบุรีขึ้นเป็นเจ้าพระยา แต่มาถึงในปลายรัชกาลที่ ๒ เจ้าพระยาไทรบุรีหันไปมีใจเผื่อแผ่แก่พม่า และมีเรื่องขัดใจกันกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช จึงหันไปพึ่งอังกฤษซึ่งเช่าเกาะหมากจากไทรบุรีดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน และทางกรุงเทพ ฯ โปรดให้เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ดูแลปกครองเมืองไทรบุรีไว้

สมัยรัชกาลที่ ๓ ญาติของเจ้าพระยาไทรบุรียกมาตีเมืองไทรบุรี และต้องส่งทัพไปปราบปรามถึงสองครั้ง ในที่สุดโปรดให้เจ้าพระยายมราชกับเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ยกทัพไปจากกรุงเทพ ฯ พอตีเมืองไทรบุรีคืนได้แล้ว บังเอิญเป็นเวลาที่เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ถึงอสัญกรรมแล้ว เจ้าพระยายมราชกับเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์เห็นว่าไทรบุรีเป็นเมืองไกลพระนครมาก ดูแลปกครองลำบาก พลเมืองนั้นถึงแม้ว่าชั้นเดิมจะเป็นไทย แต่ก็ปะปนกับมลายูจนลืมประวัติเดิมของชาวไทย พูดภาษามลายู นิยมวัฒนธรรมมลายู และนับถือศาสนาอิสลามด้วย จำเป็นต้องปล่อยให้เจ้าชาวมลายูปกครองกันเอง จึงแบ่งเมืองไทรบุรีเสียให้เป็นเมืองเล็ก แยกเป็น ๔ เมือง ให้เชื้อสายเดิมของเจ้าในวงศ์สกุลของเจ้าพระยาไทรบุรีที่มีผู้คนนับถือมากปกครอง ต่างไม่ขึ้นแก่กัน และอยู่ในความดูแลของนครศรีธรรมราช ต่อมาเจ้าพระยาไทรบุรีส่งบุตรมาเฝ้าขอพระราชทานอภัยโทษก็โปรดให้ครองไทรบุรี (ดังรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๔)

ทวาย มะริด และตะนาวศรีนั้น ในรัชกาลที่ ๑ ทรงพยายามที่จะให้ได้มาไว้ในพระราชอาณาเขตดุจสมัยกรุงศรีอยุธยา เพื่อมิให้พม่าใช้เป็นที่พักต้นทางรวมทัพมารบกวนไทยได้

ใน พ.ศ. ๒๓๓๖ ชาวเมืองทั้งสามมาขอสวามิภักดิ์ ก็ทรงรับไว้ แต่อยู่เพียง ๔ ปี ก็กลับเสียไปอีก ถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงพยายามจะให้ได้มาอีก แต่เมืองเหล่านี้อังกฤษชิงไปได้แล้ว จึงเป็นอันว่าไทยต้องยกเลิกที่จะได้หัวเมืองเหล่านี้กลับมา

ด้วยเหตุนี้เราจะสังเกตเห็นได้ว่าในรัชกาลที่ ๑ การปกครองประเทศราชเหล่านี้อยู่ในพระราชอาณาจักรเป็นไปอย่างมั่นคง เพราะเกรงพระบรมเดชานุภาพ แต่พอรัชกาลหลัง ๆ ประเทศราชก็เริ่มไหวตัวตีห่างออกไป ที่เสียไปเลยก็มี และที่คงอยู่ก็อยู่เพียงในนามเท่านั้น ไทยมิได้ปกครองอยู่อย่างแน่นแฟ้นดังในสมัยรัชกาลที่ ๑

โครงสร้างของสังคมไทยมีความสัมพันธ์กับระบบการปกครอง กล่าวคือพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในตำแหน่งสูงสุดของสังคม รองลงมาก็เป็นบุคคลสี่ประเภทคือ เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ และทาส "ศักดินา" เป็นพื้นฐานสำคัญของการจัดระบบของสังคมตามแบบที่วางไว้ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เจ้านายซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อสายใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์นั้นมีตำแหน่งลดหลั่นกันลงมา ยศของเจ้านายมีสองประเภท คือ สกุลยศ กับ อิสริยยศ สกุลยศมี ๓ ชั้น คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ส่วนหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงนั้นเพิ่งมีขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว[๔] ส่วนอิสริยยศของเจ้านายนั้นสูงสุดก็คือพระมหาอุปราชซึ่งมีศักดินาสูงสุดถึง ๑๐๐,๐๐๐ ไร่ รองลงมาถึง "เจ้าทรงกรม" ศักดินา ๑๑,๐๐๐ ถึง ๕๐,๐๐๐ ไร่ เจ้าทรงกรมแต่ละองค์จะมีไพร่และข้าราชการของตนเอง ข้าราชการที่เป็นขุนนางจะมีอย่างน้อยที่สุดสามคน คือ เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี การแต่งตั้งเจ้าทรงกรมนั้นเท่ากับเป็นการมอบหมายให้เจ้านายดำรงตำแหน่งบางอย่างและมอบคนกลุ่มหนึ่งให้เจ้านายปกครองดูแล แทนที่จะจัดตั้งเมืองให้ปกครอง โดยเฉพาะในกรณีของพระมหาอุปราชซึ่งมักได้รับมอบหมายให้เป็นแม่ทัพหน้านั้น การมีกรมหมายถึงการมีกองทหารที่สามารถเกณฑ์มาได้อย่างรวดเร็วในเวลาเกิดศึกสงคราม สำหรับเจ้านายพระองค์อื่นการได้ทรงกรมก็เท่ากับได้ตำแหน่ง เกียรติยศ ความมั่งคั่งและมีอำนาจที่จะควบคุมไพร่พลจำนวนหนึ่ง ไพร่พลเป็นฐานอำนาจที่สำคัญในสมัยที่ยังถือเอาการป้องกันประเทศเป็นความสำคัญอันดับแรก การประเมินฐานะทางสังคมจึงอยู่ที่การมีอำนาจควบคุมจำนวนไพร่พลมากน้อยเพียงใด[๕] เจ้านายย่อมมีสิทธิพิเศษบางประการ เช่น จะพิจารณาคดีของเจ้านายได้แต่ในศาลตามวังเท่านั้น และจะนำเจ้านายไปขายเป็นทาสไม่ได้

---

๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เฉลิมพระยศเจ้านาย.** (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๔-๕

๕ ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖.** แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรุงบุญมี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมเณศ, ๒๕๒๑), หน้า ๑๑๙

ขุนนาง คือข้าราชการที่ถือศักดินา ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป ถึง ๑๐,๐๐๐ ไร่ มีฐานะเป็นมูลนายที่จะมีไพร่ไว้ในครอบครองได้ ขุนนางนั้นจะต้องมีราชทินนาม และบรรดาศักดิ์ประกอบกัน ขุนนางได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานไปใช้ มีสิทธิพิเศษแตกต่างจากสามัญชนอีกหลายอย่าง เช่น บุตรของผู้ถือศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปนี้ไม่ถือว่าเป็นไพร่ ขุนนางได้รับสิทธิเข้าเฝ้าในเวลาเสด็จออก ได้รับอนุญาตให้ผู้อื่นขึ้นศาลแทนตนเองได้ และก่อน พ.ศ. ๒๔๖๗ ขุนนางได้รับยกเว้นภาษีที่นาเป็นต้น ส่วน "ผู้ที่มีศักดินาต่ำกว่า ๔๐๐ ไร่ ลงไปนั้นเป็นข้าราชการชั้นประทวน ได้รับการแต่งตั้งจากขุนนางผู้บังคับบัญชาตน จึงไม่มีสัญญาบัตร ขุนนางชั้นต่ำเหล่านี้มีจำนวนมากและไม่มีสิทธิพิเศษเหนือราษฎรสามัญอย่างไรนัก มีภาระที่จะต้องถูกเกณฑ์ไปรับราชการ และต้องเข้าเวรเช่นเดียวกับเลขสมสังกัดโดยทั่วไป เมื่อออกเวรแล้วก็มาทำมาหากินเช่นเดียวกับราษฎรทั่วไป"[๖]

ไพร่ ซึ่งเป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศมีความสำคัญมากในสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ไพร่ คือ สามัญชนชาย (นอกจากภิกษุสงฆ์) ทุกคนอายุตั้งแต่ ๑๘ ขึ้นไป จนถึง ๖๐ ปีที่กฎหมายบังคับให้ต้องขึ้นสังกัดกับมูลนาย "ไพร่หลวง" คือ ไพร่ที่ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลา ๖ เดือนต่อไป เรียกว่า "เข้าเดือนออกเดือน" มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระมหากษัตริย์จะทรงแจกจ่ายไพร่หลวงไปอยู่ในความปกครองดูแลของขุนนางกรมต่าง ๆ ซึ่งมีฐานะเป็น "นาย" หรือ "มูลนาย" "ไพร่สม" ขึ้นอยู่กับนายของตนเองและรับใช้เจ้านายของตน ผู้ที่มีไพร่สมมากได้แก่เจ้านาย และมากที่สุดคือพระมหาอุปราชหรือวังหน้า ชายฉกรรจ์ทุกคนจะต้องขึ้นทะเบียนไว้กับ "นาย" จะเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมก็ได้ หากผู้ใดยังไม่มีทะเบียนและถูกจับได้ จะต้องขึ้นทะเบียนเป็นไพร่หลวงทันที ในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา มีไพร่อีกประเภทหนึ่งคือ ไพร่ส่วย หมายถึงไพร่ที่อยู่ไกลจากมูลนาย หรืออยู่ในเขตที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่หลวงต้องการ และสามารถส่งผลิตผลจากทรัพยากรเหล่านั้นให้กับรัฐบาลแทนแรงงานของตน เช่น ดีบุก ฝ้าย เป็นต้น พวกไพร่หลวงต้องทำงานหนักมากกว่าไพร่สม งานของไพร่หลวงได้แก่งานโยธาต่าง ๆ เช่น สร้างพระบรมมหาราชวัง วังของเจ้านาย สร้างป้อม วัด เจดีย์ และอื่น ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง ทั้งยังไม่ได้รับค่าจ้างหรืออาหารตอบแทน มิหนำซ้ำเมื่อรับราชการในฐานะไพร่หลวงแล้วยังต้องไปรับใช้เจ้านายซึ่งเป็นขุนนางที่ตนอยู่ใต้ปกครองอีกด้วย หน้าที่สำคัญของไพร่สมคือ นำส่วยมาถวายเจ้านาย หรือขุนนางซึ่งเป็นนายของตน มีงานโยธาบ้าง เช่น สร้างวัด หรือในยามศึกอาจถูกเจ้านายเกณฑ์ไปเป็นทหาร มีไพร่หลวงหนีราชการไปสมัคร

---

๖ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, **สังคมสมัยอยุธยา, ประวัติศาสตร์และการเมือง**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖), หน้า ๖๒

เป็นไพร่สมกันมาก ถ้าจับได้ก็มีโทษ[๗] ในสมัยกรุงธนบุรีอันเป็นสมัยที่ไพร่พลมีความสำคัญอย่างยิ่งในการกู้บ้านกู้เมืองจึงได้มีพระราชกำหนดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ ให้เริ่มมีการสักเลขหมายหมู่ของไพร่ไว้ที่ข้อมือว่าเป็นไพร่สังกัดนายกรมใด เมืองใด[๘] (ไพร่ มีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "เลก" หรือ "เลข" หมายถึงเลขหมายหมู่ที่พวกไพร่สังกัดอยู่)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระบบไพร่ยังคงมีความสำคัญอยู่เช่นเดิม แต่ฐานะของไพร่ดีขึ้นคือ ได้รับการผ่อนปรนให้ทำงานน้อยลง ในรัชกาลที่ ๑ ไพร่หลวงได้เข้ารับราชการเพียงปีละ ๔ เดือน และต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ก็มีประกาศให้ไพร่หลวงเข้ารับราชกาลเพียงปีละ ๓ เดือนเท่านั้น[๙]

นาย และ **ไพร่** มีสิทธิและหน้าที่ต่อกัน หน้าที่ของนายคือ ปกครอง บังคับบัญชา ช่วยเหลือและให้ความคุ้มครองไพร่ของตน การรับราชการของไพร่หลวงก็อยู่ภายใต้การดูแลของขุนนางที่เป็นนาย ไพร่มีหน้าที่ส่งส่วยและรับใช้นายของตน ข้าราชการสมัยที่ยังไม่ได้รับเงินเดือนยังชีพอยู่ได้ด้วยส่วยและแรงงานของไพร่[๑๐] ขุนนางให้ความคุ้มครองไพร่ของตนในด้านต่าง ๆ เช่นในการพิจารณาคดีไพร่ที่ต้องโทษหรือขุนนางที่มีตำแหน่งสำคัญ ๆ บางคนออกหนังสือประทับตรายกเว้นภาษีบางประเภทให้ไพร่ของตน หรือให้อภิสิทธิ์อื่น ๆ ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่จึงเป็นไปในลักษณะอุปถัมภ์[๑๑] ดังนั้นไพร่ถึงแม้ว่าจะเป็นชนชั้นที่มีศักดินาต่ำ (ไพร่มีศักดินาได้ตั้งแต่ ๑๐-๒๕ ไร่) แต่เมื่อได้สังกัดอยู่กับมูลนายแล้วก็นับว่ามีสิทธิที่จะได้รับความอุปถัมภ์และคุ้มครองต่าง ๆ คนชรา ผู้หญิงและเด็กก็จัดอยู่ในประเภทบริวารของไพร่ เพราะถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของชายผู้มีตำแหน่งเป็นหัวหน้าของครอบครัว[๑๒]

ทาส เป็นพลเมืองอีกประเภทหนึ่งในสังคมไทย ตามกฎหมายลักษณะทาสว่ามีอยู่ถึง ๗ ประเภทด้วยกัน คือ ๑. ทาสสินไถ่ ๒. ลูกทาสในเรือนเบี้ย ๓. ทาสได้มาแต่บิดามารดา ๔. ทาสมีผู้ให้ ๕. ทาสช่วยมาจากคนอันต้องทัณฑโทษ ๖. ทาสได้ไว้ในกาลเมื่อข้าวยากหมากแพง

---

๗ ประมวลกฎหมายอัยการที่ ๑. กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๔๒-๑๔๓

๘ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่, ประวัติศาสตร์และการเมือง, (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๔๑๖), หน้า ๙๐

๙ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ อัยการที่ ๒, หน้า ๓๘๗

๑๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๗๑), หน้า ๑๓

๑๑ ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖, หน้า ๑๗๕-๑๗๖

๑๒ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่, หน้า ๘๒

๗. ทาสเชลยศึก[๑๓] ทาสเป็นสมบัติของนายเงินและมีหน้าที่ต้องรับใช้ผูกพันกับนายเงินจนตลอดชีวิต นอกเสียจากจะถูกโอน หรือซื้อขาย หรือหาเงินมาไถ่ตนเองได้ อย่างไรก็ดีบาทหลวงบัลเลอกัวซ์ก็ยังกล่าวว่า ทาสในเมืองไทยได้รับการปฏิบัติเลี้ยงดูอย่างดีด้วยมนุษยธรรม[๑๔] ทาสรับใช้นายในงานทั่ว ๆ ไป เช่น เป็นฝีพาย ทำนา ทำสวน หรือแม้แต่ทำการค้า (โดยที่กำไรเป็นของนาย) ทาสถือศักดินา ๕ ไร่ ที่น่าสังเกตก็คือ ทาสมักมีฐานะดีกว่าไพร่เสียอีก[๑๕] บางครั้งไพร่หลวงพยายามหนีมาเป็นทาสก็มี ทาสได้รับการยกเว้นจากการถูกเกณฑ์แรงงานให้หลวง เพียงแต่คอยรับใช้นายของตนเท่านั้น บัลเลอกัวซ์กล่าวว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น ทาสมีจำนวนอย่างน้อยหนึ่งในสี่ของประชากรไทยทั้งหมด[๑๖]

กลุ่มชนอีกพวกหนึ่งซึ่งมีความสำคัญมากต่อสังคมและเศรษฐกิจของไทยคือชาวจีน (ดูบทที่ ๙) ชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทสำคัญอยู่ในสังคมไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางเศรษฐกิจ ชาวจีนไม่ต้องขึ้นทะเบียนเป็นไพร่จึงเปิดโอกาสให้ได้ประกอบอาชีพอย่างเป็นล่ำเป็นสันในทุกหนทุกแห่งในเมืองไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยนิสัยคนจีนค้าขายเก่ง ขยัน และอดทน จึงสามารถสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมให้แก่ตนเองได้อย่างรวดเร็ว ธุรกิจการค้าด้านต่าง ๆ ของคนจีนรวมทั้งการจัดส่ง เป็นผู้แทนจำหน่าย ผู้กำหนดราคา และดำเนินการค้าทั้งในและนอกประเทศ นอกจากการค้าคนจีนยังมีส่วนในงานด้านอื่น ๆ อีก เช่น ต่อเรือ เดินเรือ เป็นช่างฝีมือ และเป็นกรรมกรแทนแรงงานไพร่ของไทย คนจีนเริ่มรับจ้างขุดคลองให้กับหลวงตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คนจีนรับจ้างทำงานในสวนยาง เหมืองแร่ และ งานโยธาอื่น ๆ ชาวจีนมีฐานะดีก็ดำเนินธุรกิจที่เป็นหลักฐานเช่น ตั้งโรงงานน้ำตาล โรงต้มกลั่น ในด้านการค้าในประเทศ ประมาณว่า ๙ ใน ๑๐ ของแพ และร้านค้าเป็นของคนจีน นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าเร่ขายเครื่องอุปโภค บริโภค สำหรับชีวิตประจำวันทั่วไปทั้งทางบกและทางน้ำ พ่อค้าเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับความเป็นอยู่ของราษฎรไทยโดยเฉพาะตามชนบทเป็นอย่างมาก ในด้านการค้าต่างประเทศ พ่อค้าจีนมีเรือค้าขายติดต่อจากไหหลำ กวางตุ้ง ฟูเกียน และเมืองท่าอื่น ๆ[๑๗] ชาวจีนบางคนได้เข้ารับราชการเป็นขุนนางทำความดีความชอบในราชการ ได้มีฐานะสูงอยู่ในสังคมไทย เช่นต้นตระกูล ณ สงขลา และ ณ ระนอง เป็นต้น คนจีนเข้ามามีบทบาทอยู่ในทุกวงการแม้แต่

---

๑๓ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, **กฎหมายเล่ม ๑. อักษณะทาส.** (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโทอัมพร ศรีไชยยันต์, ๒๕๑๓), หน้า ๔๖๕-๔๖๖

๑๔ **สังฆราช บัลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย** แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, พ.ศ. ๒๕๐๖), หน้า ๒๑๓

๑๕ **ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ** แปลโดย กาญจนี สมเกียรติกุล ยุพา ชุมจันทร์ (พระนคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๙), หน้า ๙๗

๑๖ บัลเลอกัวซ์, **เล่าเรื่องเมืองไทย** (สันต์ ท.โกมลบุตร แปล), หน้า ๒๑๔

๑๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๕-๓๐๖

วงการแพทย์ บาทหลวงบัลเลอกัวซ์กล่าวว่า หมอจีนมีความชำนาญมากในการคลำชีพจร แล้วสามารถรู้ถึงอาการ และสมุฏฐานต่าง ๆ ของโรคภัยไข้เจ็บ[๑๘] การที่คนจีนเข้ามามีอิทธิพลอยู่ในเศรษฐกิจและสังคมของไทยนั้น ให้ทั้งผลดีและผลเสีย ในส่วนที่ดี การค้าขยายตัว มีเรือสินค้าขนาดใหญ่ (ขนาดบรรทุก ๑๐,๐๐๐ ถึง ๑๕,๐๐๐ หาบ) ไปมาค้าขายมากขึ้น ระบบเงินตราหมุนเวียน เจ้านายและขุนนางไทยที่ทำการค้าก็ได้อาศัยความร่วมมือของคนจีนเพราะคนไทยไม่ชำนาญเท่า ข้อนี้เป็นผลมาจากระบบสังคม คือระบบไพร่ที่ขัดขวางความชำนาญในการอาชีพของคนไทย[๑๙] ผลเสียก็คือรัฐบาลต้องปล่อยให้คนจีนเข้าควบคุมกิจการด้านเศรษฐกิจเกือบทั้งหมด ชาวจีนได้อภิสิทธิต่าง ๆ และเมื่อชาวจีนมีเงินมากก็มักจะเกื้อกูลชาวจีนด้วยกันโดยการส่งเงินออกนอกประเทศไปยังญาติพี่น้องในเมืองจีนที่เรียกกันว่า "โพยก๊วน" เป็นการทำลายเศรษฐกิจของไทย และรัฐบาลก็ไม่มีมาตรการใด ๆ ที่จะป้องกันได้ ชาวจีนถือว่ามีอำนาจต่อรองกับรัฐบาล ซึ่งต้องพึ่งพาอาศัยคนจีนในด้านการค้า นอกจากนี้การที่คนจีนออกไปสำรวจผลิตผลทั่วประเทศเพื่อนำมาขอเป็นเจ้าภาษีผูกขาดนั้นบางครั้งก็รับซื้อผลิตผลมาเองเป็นส่วนตัวเพื่อแสวงหากำไรจึงเป็นการเริ่มระบบพ่อค้าคนกลางซึ่งรัฐบาลแก้ไขไม่ได้แม้ในปัจจุบันนี้

สภาพเศรษฐกิจของไทย สมัยต้นรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงนั้นเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง พลเมืองมีอาชีพในทางเกษตรเป็นหลัก พืชผลสำคัญคือ ข้าว ซึ่งเป็นอาหารหลักของคนไทย แต่ยังมิได้ผลิตจนเป็นสินค้าออกสำคัญอย่างในสมัยหลัง ๆ แต่บัลเลอกัวซ์กล่าวไว้เมื่อต้นรัชกาลที่ ๔ ว่า ไทยส่งข้าวไปขายยังเมืองจีนและที่อื่น ๆ และกล่าวถึงการเกษตรของไทยสมัยนั้นว่า "ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าในโลกนี้ยังจะมีประเทศใดบ้างที่มีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งไปกว่าประเทศสยามหรือหาไม่ โคลนตมของแม่น้ำได้ทำให้ผืนแผ่นดินอุดมไปด้วยปุ๋ยอยู่ทุกปี โดยแทบไม่ต้องบำรุงผืนดินเลยก็ได้ ต้นข้าวกอใหญ่อันมีรสวิเศษซึ่งไม่เพียงแต่พอเลี้ยงประชาชนพลเมืองเท่านั้นยังส่งออกไปขายยังเมืองจีนและที่อื่น ๆ อีก[๒๐] การกสิกรรมในครอบครัวอย่างอื่นก็มีการปลูกฝ้าย ยาสูบ อ้อย ผัก ผลไม้ มีการหัตถกรรม และอุตสาหกรรมพื้นบ้านแบบเก่าที่ทำด้วยมือ เช่น ทอผ้า เครื่องปั้นดินเผา ทำน้ำตาล กระเบื้อง อิฐ เป็นต้น เมื่อได้ผลก็นำมาแลกเปลี่ยนกันเป็นพื้น อย่างไรก็ดีกิจการเหล่านี้หลายอย่างอยู่ในมือของคนจีน

รัฐบาลมีรายได้หลายอย่าง มี จังกอบ อากรฤชา ส่วย รายได้จากการค้าต่างประเทศ การค้าสำเภา และการค้าแบบผูกขาด ในรัชกาลที่หนึ่งมีภาษีอากรหลายอย่างเป็นหลัก เช่น

---

๑๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๒

๑๙ G. William Skinner,**Chinese Society in Thailand, An Analytical History**, (T thack New York, 1962.), p.96

๒๐ บัลเลอกัวซ์, **เล่าเรื่องเมืองไทย** แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร, หน้า ๑๓

ภาษีสุราบ่อนเบี้ย ขนอนตลาด ค่าน้ำ อากรสมพัตสร อากรสวน อากรนา (เก็บเป็นหางข้าว) ในรัชกาลที่ ๒ เพิ่มเก็บภาษีอากรอีกหลายอย่าง เช่น อากรรังนก ฝาง ดีบุก พริกไทย และในรัชกาลที่ ๓ ก็เพิ่มภาษีอากรอีกหลายอย่าง เช่น อากรบ่อนเบี้ยจีน อากรหวย ภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภา ภาษีของต้องห้าม ๖ อย่าง เกลือ น้ำมันมะพร้าว ฝิ่น จาก ไม้ไผ่ ซุง ฝ้าย ยาสูบ ปอ คราม น้ำตาลทราย น้ำอ้อย ปูน ไพ่ เทียนไข เป็นต้น[๒๑] ภาษีทั้งหลายเหล่านี้ หลายอย่างเก็บด้วยวิธีเจ้าภาษีผูกขาด คือรัฐบาลได้มอบให้พ่อค้าจีนผูกขาดเก็บภาษีแทนทางด้านรัฐบาลไทยก็ได้ภาษีเพิ่มขึ้นมากโดยไม่ต้องละเมิดสัญญาเบอร์นี่ซึ่งอนุญาตให้ชาวต่างชาติเข้ามาค้าได้โดยเสรี สินค้าที่เก็บภาษีอย่างหนักมากก็มี น้ำตาล ฝาง พริกไทย เนื้อเค็ม ปลาแห้ง และ รังนก

วิธีเก็บอากรสวน อากรนา นั้นเรียกว่า "เดินสวน เดินนา" การเดินสวนเก็บตามจำนวนและชนิดต้นผลไม้ของเจ้าของ จะมีการเดินสวนใหม่ทุกครั้งที่เปลี่ยนรัชกาล เจ้าหน้าที่จะออกไปรังวัดที่ดิน ออกโฉนด แล้วเก็บเงินตามโฉนดนั้นจนกว่าจะมีการเดินสวนใหม่ ส่วนการเดินนานั้นเก็บเป็นหางข้าว ในสมัยรัชกาลที่สองเก็บไร่ละ ๒ สัดครึ่ง เจ้าของนาจะนำข้าวมาเก็บใส่ยุ้งฉางของหลวงเอง วิธีเก็บอากรนามีสองประเภทคือ วิธี "คู่โค" เก็บจากนาที่ได้อาศัยทั้งน้ำฝนและน้ำท่าซึ่งหลากมาตามฤดูกาลเป็นนาน้ำท่า นาชนิดนี้เก็บอากรตามจำนวนคู่โคที่ใช้ทำนา ว่ามีโคกี่คู่ คู่ละเท่าใดจะทำนาหรือไม่ ต้องเสียหางข้าว ส่วนนาที่อาศัยแต่น้ำฝน คือนาที่ดอน น้ำท่าขึ้นไม่ถึงใช้เก็บหางข้าวแบบ "ฟางลอย" คือกำหนดเอาที่ดินที่ทำนาจริง ๆ เป็นส่วนที่จะต้องเสียหางข้าวโดยใช้ตอฟางเมื่อเกี่ยวข้าวแล้วเป็นเกณฑ์เก็บค่านา คิดไร่ละสลึงเฟื้อง รัฐบาลออกใบสำคัญเรียกว่า "ตราแดง" ให้นาคู่โค และ "ใบจอง" ให้นาฟางลอย ที่ตราแดงนั้นเจ้าของจะทำนาหรือไม่ ถ้าเสียหางข้าวอยู่เสมอจะไม่ขาดกรรมสิทธิ ส่วนที่ใบจองนั้นถ้าเจ้าของไม่ทำสามปีกรรมสิทธิจะกลับไปเป็นของหลวง[๒๒]

ในด้านการค้าต่างประเทศ ไทยได้ผลประโยชน์จากภาษีหลายชั้น คือ ภาษีเบิกร่อง ภาษีขาออก และ การผูกขาดของพระคลัง (ดูบทที่ ๙) มีการค้าสำเภาทั้งของหลวง เจ้านายและพ่อค้า เรือสินค้าต่อในเมืองไทยแล้วบรรทุกสินค้าไปขายต่างประเทศซึ่งส่วนใหญ่คือเมืองจีนปีละหลาย ๆ ลำ รัฐบาลมีเรือของหลวงไปค้าเองด้วยในรัชกาลที่ ๑ มีเรือหูสง และเรือทรงพระราชสาส์น ในรัชกาลที่ ๒ มีเรือ มาลาพระนคร และเรือเหราข้ามสมุทร ในรัชกาลที่ ๓ การค้ากับต่างประเทศเพิ่มขึ้นมาก เพราะพระองค์เองก็สนพระทัยในการค้าสำเภามาตั้งแต่ยังทรงกรมอยู่ ในปลายรัชกาลนี้ การค้าทางเรือได้เปลี่ยนจากใช้เรือสำเภามาเป็นเรือกำปั่น ได้โปรด

---

๒๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (พระนคร : ป.พิศนาคะการพิมพ์, ๒๕๐๖), หน้า ๓๖๑

๒๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ**, หน้า ๓๘๗-๓๙๐

ให้ต่อเรือกำปั่นขนาดใหญ่ขึ้นหลายลำ การค้าต่างประเทศเจริญขึ้นมากในรัชกาลนี้โดยเฉพาะหลังสนธิสัญญาเบอร์นี่ซึ่งไทยอนุญาตให้ชาวต่างประเทศมาค้าขายได้โดยเสรี (นอกจากข้าว ฝิ่น และ อาวุธปืน) แล้วเปลี่ยนวิธีการเก็บภาษีหลายชั้นเป็นเก็บภาษีปากเรืออย่างเดียว เรือสินค้าของไทยไปติดต่อค้าขายถึงอินเดีย เกาะหมาก สิงคโปร์ และมาเก๊า สินค้าออกที่สำคัญของไทยก็มี ข้าว ไม้สัก ฝาง น้ำมันมะพร้าว น้ำตาลทราย น้ำตาลโตนด เกลือ พริกไทย กระวาน เร่ว ครั่ง ดีบุก เหล็ก งาช้าง และหนังสัตว์เป็นต้น สินค้าขาเข้า มี ผ้า เครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้องลายคราม เครื่องเหล็ก ปืน เหล้า (รัม และยิน) กระดาษ เครื่องมือจากจีนและยุโรป นาฬิกา และน้ำหอม[๒๓]

มีรายได้ของรัฐบาลอีกสองประเภทที่ควรจะกล่าวถึง คือเงินค่าราชการจากพวกไพร่และเงินค่าผูกปี้ข้อมือจีน สำหรับเงินค่าราชการของไพร่นั้น สำหรับไพร่หลวงที่ไม่ต้องการเข้ามารับราชการจะส่งเงินมาแทนตัวก็มีสิทธิทำได้โดยจ่ายปีละ ๑๘ บาท ส่วนไพร่สมจะต้องจ่ายปีละ ๖ บาท[๒๔] ไพร่โดยเฉพาะไพร่หลวงบางกรมซึ่งต้องทำงานหนัก ถ้ามีเงินพอที่จะเสียให้หลวงก็มักจะเสียเงินแทนแรงงาน บัลเลอกัวซ์ กล่าวว่าเงินค่าราชการของไพร่บางปีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นสูงถึง ๑๒ ล้านบาท ซึ่งนับว่ามากเมื่อเทียบกับรายได้ทั้งหมดประมาณ ๒๗ ล้านบาทต่อปี[๒๕] (บัลเลอกัวซ์มิได้บ่งว่าตัวเลขนี้แสดงยอดเงินของปีใด ศักราชที่บัลเลอกัวซ์เขียนเรื่องคือ พ.ศ. ๒๓๙๗ นั้นอยู่ในต้นรัชกาลที่สี่)

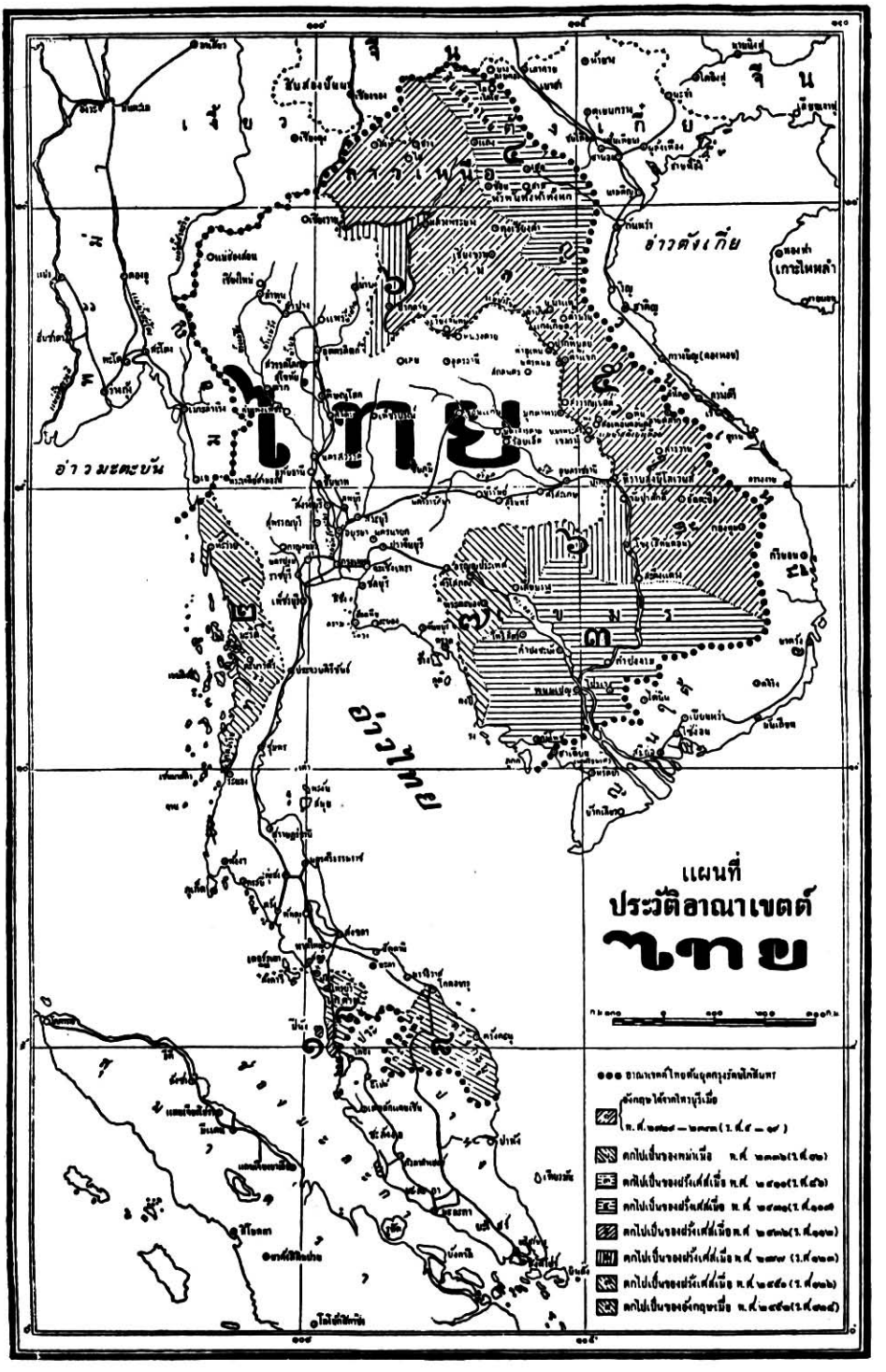
สำหรับเงินค่าผูกปี้ข้อมือจีนนั้น รัฐบาลเก็บจากชาวจีนที่อายุ ๒๐ ปีขึ้นไป เริ่มเก็บตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทั้งนี้เพราะคนชาติอื่นที่เข้ามาอาศัยอยู่ในแผ่นดินไทยไม่ว่าจะเป็น ลาว มอญ เขมร พม่า แขก ญวน หรือจีนบางคน ที่เข้าสังกัดมูลนายจะได้รับการสักข้อมือเป็นไพร่ แต่คนจีนส่วนใหญ่ได้รับการยกเว้น รัฐบาลเห็นว่าไม่ยุติธรรมจึงเห็นสมควรหาวิธีให้คนจีนได้ตอบแทนรัฐบาลบ้าง การผูกปี้ข้อมือเท่ากับเป็นการขึ้นทะเบียนคนจีนด้วยวิธีการที่ใช้ด้ายผูกข้อมือแล้วตีครั่งตรงเงื่อน บัลเลอกัวซ์ว่าคนจีนเสียค่าผูกปี้ ๕ บาททุกสามปี แต่ครอเฟิดว่าคนจีนเสียปีละ ๒ บาท และยังเสียให้พนักงานผูกปี้อีกเฟื้องครึ่ง ลูกหลานจีนเกิดในเมืองไทยได้รับการสักข้อมือเป็นไพร่ไม่ต้องเสียเงินค่าผูกปี้ รัฐบาลได้เงินค่าผูกปี้จากคนจีนปีหนึ่ง ๆ ประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาท บัลเลอกัวซ์กล่าวว่าในต้นรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลเก็บเงินค่าผูกปี้ได้ถึง ๒ ล้านบาท การผูกปี้ข้อมือจีนนับว่าเป็นผลดีกับรัฐบาลทั้งในทางการปกครอง การเมือง และการเศรษฐกิจ เป็นการควบคุมคนจีนในเมืองไทยทางอ้อม รัฐบาลได้ทราบจำนวนที่อยู่อาศัยของคนจีน และเป็นการดึงเอาชาวจีนมารับใช้ราชการตอบแทนบ้าง

---

๒๓ บัลเลอกัวซ์, **เล่าเรื่องเมืองไทย** แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร, หน้า ๓๐๕-๓๐๖

๒๔ ขจร สุขพานิช, **ฐานันดรไพร่**, หน้า ๙๗-๙๘

๒๕ บัลเลอกัวซ์, **เล่าเรื่องเมืองไทย**, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร, หน้า ๒๙๔

ไทย
อ่าวมะตะบัน
อ่าวไทย
อ่าวตังเกี๋ย
แผนที่
ประวัติอาณาเขตต์
ไทย

บทที่ ๖
การทะนุบำรุงประเทศ

การทะนุบำรุงประเทศในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น หนักไปในด้านการก่อสร้างบ้านเมือง เช่น ขุดคลอง สร้างป้อม สร้างเมือง ฯลฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเสวยราชสมบัตินั้นค่ามจำเป็นในด้านการก่อสร้างบ้านเมืองเป็นปัญหาใหญ่ เพราะจะต้องสร้างราชธานีขึ้นใหม่ ได้กล่าวมาบ้างแล้วในบทที่ ๑ ถึงการก่อสร้างบ้านเมืองและการสร้างพระบรมมหาราชวัง ดังนั้นในบทนี้จะกล่าวถึงแต่การขุดคลอง การสร้างป้อมปราการต่าง ๆ ตลอดจนการสร้างเรือรบอันเป็นปัจจัยสำคัญของการป้องกันบ้านเมือง

การขุดคลอง คลอง และ คูเมืองนับเป็นส่วนประกอบสำคัญยิ่งของ "เมือง" ในสมัยนั้นประการแรก เพราะว่าการคมนาคมในสมัยก่อนอาศัยแม่น้ำลำคลองเป็นสำคัญ การคมนาคมทางบกยังไม่สะดวก และอีกประการหนึ่งคูเมืองนั้นเป็นสิ่งสำคัญของการป้องกันบ้านเมือง เมืองที่ชัยภูมิดีต้องมีคูเมืองไว้เพื่อมิให้ข้าศึกรุกล้ำเข้ามาถึงกำแพงเมืองได้โดยสะดวกนับได้ว่าเป็นปราการชั้นแรกของเมืองทีเดียว เมื่อสร้างกรุงเทพฯ ได้โปรดให้ขุดคูเมืองขึ้นอีกชั้นหนึ่ง นอกจากคูเมืองเดิมซึ่งมีมาแต่สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีดังได้กล่าวมาแล้ว คูเมืองที่สร้างใหม่ขุดตั้งแต่บางลำภูมาออกเหนือวัดสามปลื้ม เรียกว่าคลองรอบกรุง ปรากฏตามพระราชพงศาวดารว่า "โปรดให้รื้อป้อมวิชาเยนทร และกำแพงเมืองธนบุรีข้างฟากตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเก่า เกณฑ์เขมร ๑๐,๐๐๐ เข้ามาขุดคลองคูพระนครด้านตะวันออกตั้งแต่บางลำภูตลอดมาออกแม่น้ำข้างใต้เหนือวัดสามปลื้ม ยาว ๘๕ เส้น ๑๓ วา กว้าง ๑๐ วา ลึก ๕ ศอก พระราชทานชื่อว่าคลองรอบกรุง ด้านแม่น้ำตั้งแต่รอบกรุงข้างใต้ไปจนปากคลองด้านเหนือยาว ๙๑ เส้น ๑๖ วา รวมทางน้ำรอบพระนคร ๑๗๗ เส้น ๙ วา แล้วขุดคลองหลอดจากคลองคูเมืองเดิม ๒ คลอง ออกไปบรรจบคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่ แล้วขุดคลองใหญ่เหนือวัดสะแก* อีกคลองหนึ่ง พระราชทานนามว่า คลองมหานาค เป็นที่สำหรับประชาชนชาวพระนครจะได้ลงเรือไปประชุมเล่นเพลงและสักวาในเทศกาลฤดูน้ำ เหมือนอย่างครั้งศรีอยุธยาเก่า"[๒] (สำหรับคลองหลอดซึ่งขุดเมื่อแรกสร้างกรุงในรัชกาลที่ ๑ เพื่อเชื่อมคลองรอบกรุงกับคูเมืองเดิมทั้ง ๒ คลองนั้นเดี๋ยวนี้เรียกกันว่าคลองวัดเทพธิดาและคลองวัดสุทัศน์ แล้วเรียกคลองคูเมืองเดิมว่าคลองหลอด)

---

๑ วัดสะแก : คือวัดสระเกศ

๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๖๗-๖๘

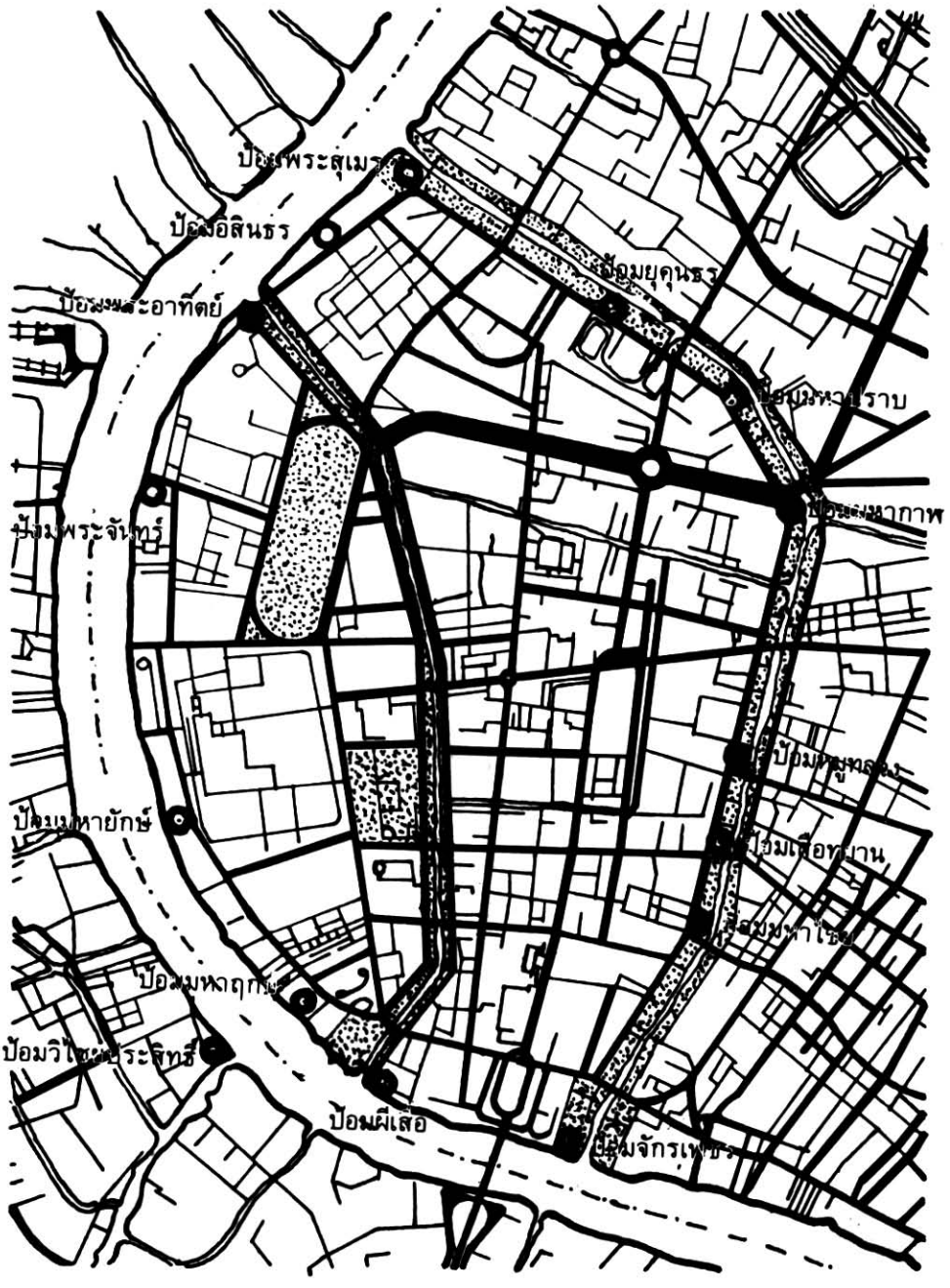
ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏว่าได้ขุดคลองปากลัดจากเมืองนครเขื่อนขันธ์มาถึงกรุงเทพ ฯ คราวสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ และครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๖ โปรดให้เกณฑ์คนเมืองนครราชสีมา และหัวเมืองฝ่ายตะวันออกเข้ามาช่วยกันทำทำนบกั้นลำแม่น้ำเจ้าพระยาที่เมืองอ่างทอง เพื่อให้สายน้ำไหลเข้าทางคลองบางแก้วซึ่งเดิมตื้นเขินให้กลับใช้เรือได้ตลอดปี แต่ทำนบนั้นทานกำลังน้ำไม่อยู่ทำนบพัง สายน้ำจึงลงมาทางเมืองอ่างทองตามเดิม

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีแต่การขุดคลองในต่างจังหวัดเช่นเดียวกับในรัชกาลที่ ๒ คือ ใน พ.ศ. ๒๓๗๑ โปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง (คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์) เป็นแม่กองไปขุดแต่งคลองสุนัขหอนในแขวงจังหวัดสมุทรสาครและสมุทรสงคราม เดิมเป็นคลองเล็กน้ำตื้นการคมนาคมไม่สะดวก เจ้าพระยาพระคลังจึงได้ไปขุดคลองแยกตรงน้ำชนเข้าไปในทุ่งโพธิ์ ต่อมา พ.ศ. ๒๓๗๔ โปรดให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองจีน) เป็นแม่กองขุดแต่งคลองบางบอน ในแขวงจังหวัดธนบุรี ขุดตั้งแต่วัดปากน้ำถึงบางขุนเทียนตอนหนึ่งยาว ๗๐ เส้น ๑๘ วา อีกตอนหนึ่งจากบางขุนเทียนถึงวัดเลายาว ๑๐๐ เส้น และใน พ.ศ. ๒๓๘๐ โปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์ (คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) เป็นแม่กองขุดคลองบางขนาก ในแขวงจังหวัดพระนคร และฉะเชิงเทรา ตั้งแต่หัวหมากไปถึงบางขนาก เป็นทางยาวถึง ๑,๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก[๓]

การสร้างเมือง ในการสร้างเมืองนั้น พระบรมมหาราชวังนับเป็นส่วนสำคัญที่สุด เพราะเป็นศูนย์กลางของเมือง เป็นหลักของเมือง แต่ได้กล่าวมาแล้วอย่างละเอียดในบทที่ ๑ สำหรับส่วนอื่น ๆ ของเมืองนั้น "เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างพระบรมมหาราชวัง เวลาแรกประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์นั้น โปรดให้สร้างวังเจ้านายและให้เสนาบดีสร้างบ้านเรือนอยู่รักษาการรายรอบพระราชวัง ฝ่ายข้างด้านใต้ระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังไปจนจดเขตวัดพระเชตุพน เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น โปรดให้เสนาบดีสร้างบ้านเรือนอยู่ ครั้นต่อมาเมื่อสร้างพระนครสำเร็จ มีผู้คนพลเมืองมาตั้งบ้านเรือนบริบูรณ์มั่งคั่งขึ้น เสนาบดีชุดเก่าถึงอสัญกรรมล่วงไป เสนาบดีที่เป็นขึ้นใหม่ก็อยู่บ้านเรือนห่างพระราชวังออกไป บ้านเสนาบดีที่อยู่ริมกำแพงพระราชวังครั้งรัชกาลที่ ๑ คงมีแต่บุตรหลานเชื้อวงศ์ของเสนาบดีนั้น ๆ อาศัยอยู่ มาถึงรัชกาลที่ ๒ พระราชวงศ์และข้าราชการฝ่ายในที่ต้องอยู่ในพระบรมมหาราชวังรวมเป็น ๒ รัชกาล จำนวนคนมากขึ้นที่ภายในพระบรมมหาราชวังคับแคบ ที่สร้างตำหนักและเรือนข้าราชการฝ่ายในไม่พอ ในปีขาลสัมฤทธิศกนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดหาที่พระราชทาน

---

๓ **ตำนานเรื่องวัดฉัตรสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา.** ราชบัณฑิตยสภารวบรวม (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๘๒-๘๓

แผนที่แสดงที่ตั้งป้อมตามแนวกำแพงพระนคร

(จาก ข่าวสารสำนักผังเมือง ฉบับที่ ๓ มกราคม ๒๕๐๗)

แลกที่บ้านเสนาบดี แล้วสร้างกำแพงขยายเขตพระราชวังกับวัดพระเชตุพน (ซึ่งเรียกว่าถนนท้ายวังบัดนี้) แลสร้างประตูสกัดใต้สกัดเหนือ ชื่อว่าประตูทักษิณบวร ประตูสุนทรพิศาล (ซึ่งปากตลาดเรียกกันว่าประตูแดง ในครั้งนั้นด้วย)"[๔]

การสร้างป้อม เมื่อขุดคลองรอบกรุงและตระเตรียมอิฐปูนและตัวไม้สำหรับก่อสร้างพระนครแล้ว โปรดให้เกณฑ์ลาวเมืองเวียงจันทน์ ๕,๐๐๐ คน และมีตราให้ผู้ว่าราชการหัวเมืองตลอดหัวเมืองลาวริมแม่น้ำโขงฟากตะวันตกเข้ามาพร้อมกัน ให้แบ่งหน้าที่กันคุมไพร่พลขุดรากก่อกำแพงรอบพระนครและสร้างป้อมไว้เป็นระยะห่างกัน ๑๐ เส้นบ้าง ไม่ถึง ๑๐ เส้นบ้าง รอบพระนคร ป้อมรอบกำแพงเมืองชั้นนอกมี

ป้อมพระสุเมรุ	มุมกำแพงด้านตะวันตกข้างเหนือใต้ปากคลองบางลำภูบน
ป้อมยุคุนธร	บนกำแพงด้านเหนือ เหนือวัดบวรนิเวศ
ป้อมมหาปราบ	ระหว่างสะพานผ่านฟ้า ฯ กับสะพานเฉลิมวันชาติ
ป้อมมหากาฬ	เชิงสะพานผ่านฟ้า ฯ
ป้อมหมูทลวง	หน้าเรือนจำกลางคลองเปรม
ป้อมเสือทยาน	เหนือประตูสามยอด สะพานดำรงสถิต
ป้อมมหาไชย	ถนนมหาไชย ตรงข้ามวังบูรพา ฯ
ป้อมจักรเพชร	เหนือปากคลองโอ่งอ่าง ใกล้ถนนจักรเพชร
ป้อมผีเสื้อ	ใต้ปากคลองตลาด
ป้อมมหาฤกษ์	ตรงโรงเรียนราชินี (ล่าง) ตรงข้ามป้อมวิชัย-ประสิทธิที่ปากคลองบางหลวง
ป้อมมหายักษ์	ตรงวัดพระเชตุพน
ป้อมพระจันทร์	ด้านตะวันตกของท่าพระจันทร์
ป้อมพระอาทิตย์	สุดถนนพระอาทิตย์
ป้อมอิสินธร	ระหว่างป้อมพระสุเมรุ กับป้อมพระอาทิตย์[๕]

---

๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๒๓๐-๒๓๑

๕ หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, **ทำเนียบนาม**, (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖), หน้า ๗๙-๘๑

ทุกวันนี้มีเพียงป้อมพระสุเมรุ และป้อมมหากาฬเท่านั้น ที่ยังคงเหลืออยู่ระหว่างป้อมกับกำแพงเมืองนั้น มีทางออกเรียกกันว่าประตูยอดเช่นประตูสามยอด ยังมีประตูเล็ก ๆ อีกชนิดหนึ่งที่ไม่มียอด เรียกว่าประตูช่องกุด เช่นที่บริเวณใกล้ท่าขุนนาง (บริเวณท่าราชวรดิษฐ์) ก็มีประตูช่องกุดอยู่หลายประตู

ส่วนป้อมกำแพงพระบรมมหาราชวังนั้นมีดังนี้ คือ

ป้อมอินทรรังสรรค์	มุมกำแพงด้านตะวันตก ตรงท่าพระ
ป้อมขันธ์เขื่อนเพชร	ต่อประตูวิเศษไชยศรี ไปทางตะวันออก
ป้อมเผด็จดัษกร	มุมกำแพง ด้านตะวันออกข้างเหนือ
ป้อมสัญจรใจวิง	ด้านตะวันออก
ป้อมสิงขรขัณฑ์	ใต้ประตูสวัสดิโสภา ตรงข้ามพระราชวังสราญรมย์
ป้อมขยันยิ่งยุทธ	ริมพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ด้านเหนือ
ป้อมฤทธิรุทโรมรัน	ริมพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ด้านใต้
ป้อมอนันตคิรี	ใต้ประตูศักดิไชยสิทธิ์
ป้อมมณีปราการ	มุมกำแพงด้านตะวันออกข้างใต้
ป้อมพิศาลสีมา	ตรงวัดพระเชตุพน ระหว่างประตูวิจิตรบรรจงกับประตูอนงคารักษ์
ป้อมภูผาสุทัศน์	บนกำแพงด้านใต้
ป้อมสัตตบรรพต	ริมประตูพิทักษ์บวร
ป้อมโลพสศิลา	ใต้ประตูอุดมสุดารักษ์ ถนนมหาราช
ป้อมมหาโลหะ	เหนือประตูอุดมสุดารักษ์
ป้อมทัศนานิกร	บนกำแพงด้านตะวันตก
ป้อมพรหมอำนวยศิลป	ริมแม่น้ำเหนือท่าราชวรดิษฐ์
ป้อมอินทร์อำนวยศร	ใต้ท่าราชวรดิษฐ์[๖]

ป้อมทั้งหมดที่กล่าวมานี้มิได้สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ทั้งหมด ในรัชกาลที่ ๑ มีอยู่เพียง ๘ ป้อม คือ ป้อมอินทรรังสรรค์ ขันธ์เขื่อนเพชร เผด็จดัษกร สิงขรขัณฑ์ อนันตคิรี มณีปราการ พิศาลสีมา มหาโลหะ ต่อมารัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้รื้อป้อมมณีปราการเดิมเพราะขยายเขตกำแพงพระราชวังแล้วสร้างป้อมขึ้นใหม่ เอาชื่อป้อม

---

๖ หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, **ท่าเนียบนาม**, หน้า ๗๖-๗๘

มณีปราการเดิมมาเป็นชื่อป้อมมุมกำแพงแล้วสร้างป้อมใหม่ตรงกลางด้านใต้ชื่อป้อมพิศาลสีมา เปลี่ยนชื่อป้อมพิศาลสีมาเดิมเป็นป้อมสัตตบรรพต สร้างป้อมโสพสศิลาแล้วแก้ไขดัดแปลงป้อมมหาโลหะเสียใหม่ รูปป้อมในรัชกาลที่ ๒ ทำเป็นรูปหอรบ ไม่ใช่รูปแปดเหลี่ยมอย่างในรัชกาลที่ ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ จึงสร้างป้อมรอบพระบรมมหาราชวังเติมอีก ๓ ป้อม คือ ป้อม สัญจรใจวิง ขยันยิ่งยุทธ และฤทธิรุทโรมรัน ต่อมารัชกาลที่ ๕ สร้างป้อม ทัศนานิกร แต่ในรัชกาลที่ ๖ ได้รื้อป้อมอินทรรังสรรค์ และสัตตบรรพตเสีย เมื่อสร้างถนนนอกกำแพงด้านตะวันตก[๗]

นอกจากนี้เมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้างพระราชวังบวรฯ ขึ้นนั้น ก็ได้ทรงสร้างป้อมรอบกำแพงพระราชวังเช่นเดียวกัน ป้อมรอบพระราชวังบวรฯ มีด้วยกันทั้งหมดดังนี้ คือ ป้อมทับทิมศรี เขื่อนขันธ์ นิลวัฒนา มุกดาพิศาล เพชรบูรพา วิเชียรอาคเนย์ เพชรฑูริย์ (ไพฑูรย์) เขื่อนเพชร์ และมณีมรกต แต่ป้อมเหล่านี้รื้อหมดแล้ว

ตามหัวเมืองรอบพระนครก็โปรดให้สร้างป้อมรักษาหัวเมืองชายทะเลเพื่อเป็นการป้องกันข้าศึก ในรัชกาลที่ ๑ ได้สร้างป้อมที่ปากลัดทางฝั่งตะวันออกชื่อป้อมวิทยาคม และคงจะได้สร้างป้อมแผลงไฟฟ้าฝั่งตะวันตกด้วย แต่ในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวว่าเพิ่งสร้างในรัชกาลที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๓๕๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จไปสร้างเมืองขึ้นใหม่ที่ปากลัด คือเมืองนครเขื่อนขันธ์ โดยรวมเอาเนื้อที่จากพระนครและสมุทรปราการมารวมกันตั้งเป็นเมืองขึ้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยเรื่องเมืองนครเขื่อนขันธ์ว่า "ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์นี้แต่โบราณมาก็เป็นเมืองเรียกว่าเมืองพระประแดง ตั้งอยู่ที่ตำบลราชบูรณะ ฝั่งแม่น้ำข้างตะวันออกเป็นเมืองปากน้ำอย่างเมืองสมุทรปราการทุกวันนี้ ด้วยครั้งนั้นทะเลยังเข้ามาลึก ครั้นแผ่นดินงอกออกไปเมืองพระประแดงห่างทะเลนัก จึงย้ายเมืองลงไปตั้งที่บางเจ้าพระยา เรียกว่าเมืองสมุทรปราการ ที่เมืองพระประแดงเก่ายังเป็นเมืองอยู่จนแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม"[๘] เมื่อสร้างเมืองแล้วได้สร้างป้อมเพิ่มเติมขึ้นทางฝั่งตะวันตก ๕ ป้อม คือ ป้อมแผลงไฟฟ้า มหาสังหาร ศัตรูพินาศ จักรกลดพระจันทร์ พระอาทิตย์ ทางด้านตะวันออกสร้างขึ้นใหม่อีก ๓ ป้อม คือ ป้อมปู่เจ้าสมิงพรายปิศาจสิง ราหูจร ต่อมา พ.ศ. ๒๓๖๒ ได้ข่าวมาถึงกรุงเทพฯ ว่าญวนขุดคลองลัดตั้งแต่ทะเลสาบมาออกทะเลใหญ่ในอ่าวไทย มีพระราชปรารภว่าถ้าญวนขุดคลองลัดสำเร็จอาจจะยกทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสมัยยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น-

---

๗ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๕๐๖

๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑-๑๗๒

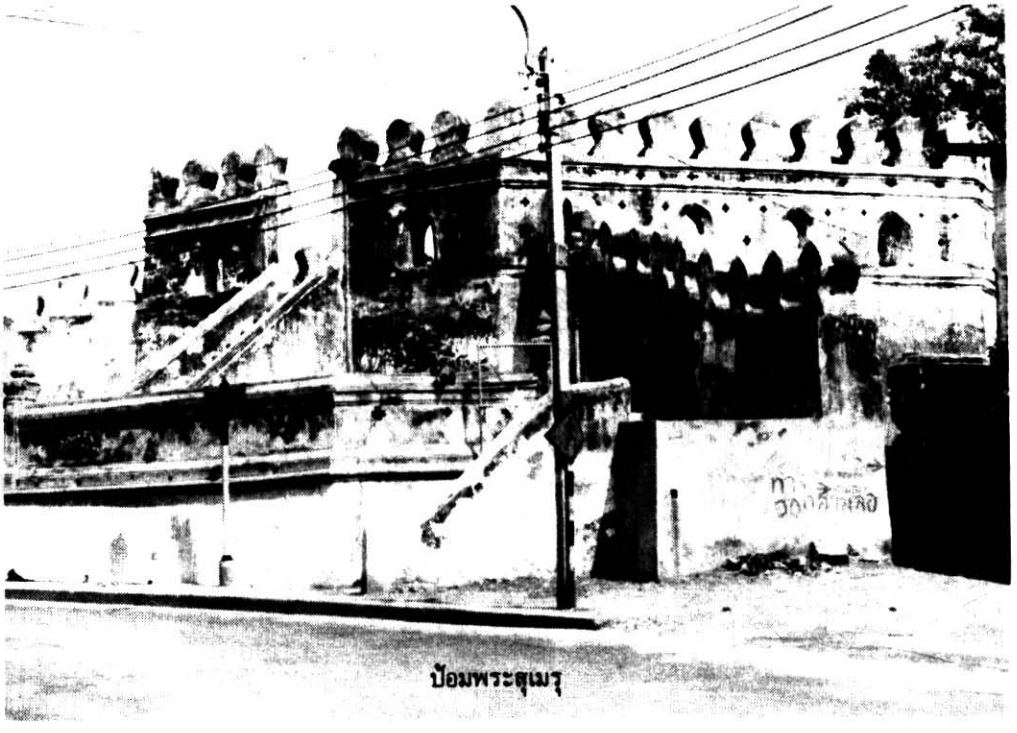
เจษฎาบดินทร์กับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เป็นแม่กองสร้างเมืองสมุทรปราการ ให้มีป้อมปราการเป็นเมืองหน้าศึก ทางฝั่งตะวันออกมี ๔ ป้อม คือ ป้อมประโคนชัย นารายณ์ปราบศึก ปราการ กายสิทธิ และสร้างที่เกาะกลางน้ำชื่อป้อมผีเสื้อสมุทร ทางฝั่งตะวันตกมีป้อมนาคราช

คูเมืองทางทิศเหนือ ซึ่งขุดครั้งรัชกาลที่ ๑

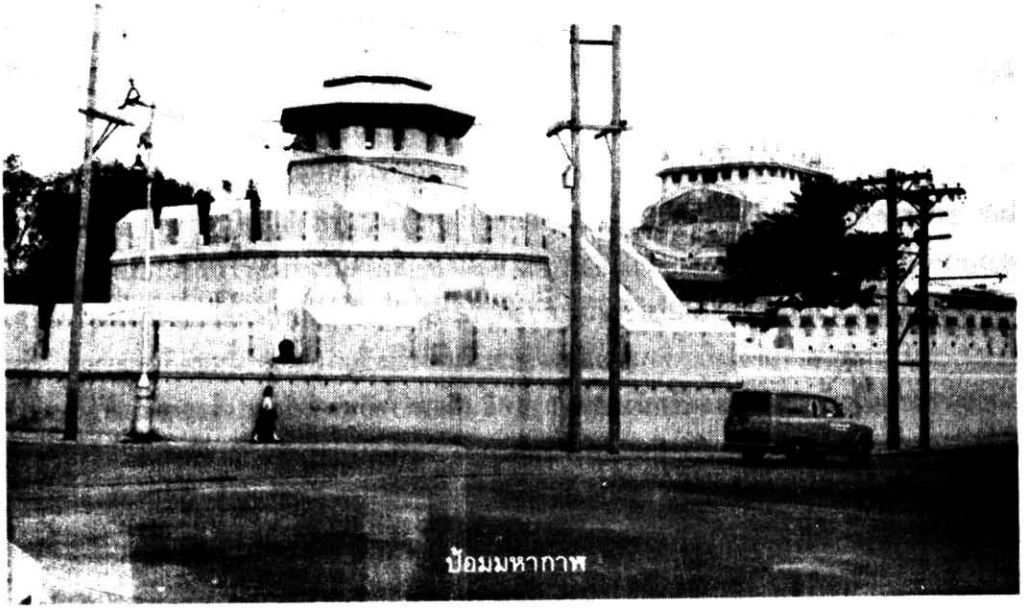
ต่อมารัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากปราบกบฏเวียงจันทน์แล้ว โปรดให้สร้างป้อมเพิ่มเติมที่สมุทรปราการไว้รับศึกญวน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ โปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง เป็นแม่กองสร้างป้อมขึ้นทางฝั่งตะวันออกชื่อป้อมปีกกา และป้อมตรีเพชรที่บางจะเกรงเหนือเมืองขึ้นไปอีกหนึ่งป้อม พ.ศ. ๒๓๗๗ สร้างป้อมที่บางปลากด เหนือเมืองสมุทรปราการ ชื่อป้อมคงกระพัน ต่อมาได้ทำป้อมปีกกาต่อป้อมนาคราชลงไปเรียกว่าปีกกาพับสมุทร ขยายป้อมผีเสื้อสมุทรออกไปทั้ง ๒ ด้าน แล้วให้ถมศิลาปิดปากอ่าวที่แหลมฟ้าผ่า คงไว้แต่ทางเดินเรือเป็นช่อง ๆ เรียกว่าโขลนทวาร ใน พ.ศ. ๒๓๙๒ โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ สมัยเป็นจมื่นไวยวรนาถ เป็นแม่กองสร้างป้อมใหญ่ทางฝั่งตะวันออก ที่ตำบลบางจะเกรง (ปัจจุบันเรียกบางนางเกรงอยู่ในจังหวัดสมุทรปราการ) สำหรับเป็นป้อมที่ตั้งของแม่ทัพ เรียกว่าป้อม

เสือซ่อนเล็บ ส่วนที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ โปรดให้สร้างเพิ่มเติม คือ เสริมป้อมมหาสังหารและสร้างป้อมเพชรหึงทำป้อมปีกกาขึ้นที่หน้าเมือง ๒ สาย เรียกว่าปีกกาวงเดือน

ป้อมพระสุเมรุ

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้โปรดให้สร้างป้อมปราการรักษาปากน้ำที่เมืองอื่น ๆ อีก คือ พ.ศ. ๒๓๗๑ สร้างป้อมรักษาปากน้ำท่าจีนที่เมืองสมุทรสาคร ชื่อป้อมวิเชียรโชฎก พ.ศ. ๒๓๗๔ สร้างป้อมรักษาปากน้ำแม่กลองที่เมืองสมุทรสงคราม ชื่อป้อมพิฆาฏข้าศึก พ.ศ. ๒๓๗๗ สร้างป้อมรักษาปากน้ำบางปะกงที่เมืองฉะเชิงเทรา แต่ไม่ปรากฏชื่อ อนึ่งยังได้โปรดให้สร้างเมืองหน้าศึกเป็นเมืองป้อมปราการ ๓ เมือง คือ ใน พ.ศ. ๒๓๗๕ โปรดให้สร้างป้อมปราการเมืองกาญจนบุรี ขึ้นที่ตำบลปากแพรกเป็นเมืองหน้าด่านสู้ศึกพม่า เพราะสมัยเมื่อเสด็จยกทัพไปขัดตาทัพพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ ในรัชกาลที่ ๒ นั้น ทรงพระราชดำริว่าลำน้ำแควใหญ่และแควน้อยมารวมกันที่ปากแพรก เมืองกาญจนบุรีเก่าอยู่เหนือขึ้นไปทางลำน้ำแควใหญ่ รักษาได้แต่ทางนั้นทางเดียว ถ้าตั้งเมืองกาญจนบุรีที่ปากแพรกจะรักษาทางที่ข้าศึกจะยกลงมาได้ทั้ง ๒ ทาง จึงโปรดให้ตัดท้องที่เมืองสุพรรณบุรีและราชบุรีมาเพิ่มเขตเมืองกาญจนบุรี แล้วสร้างป้อมปราการขึ้นที่ปากแพรก ย้ายกาญจนบุรีลงมาตั้งอยู่ที่นั่น ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๗๗ โปรดให้เจ้าพระยาพระคลังไปสร้างป้อมปราการเมืองจันทบุรีขึ้นเป็นเมืองหน้าศึกสำหรับสู้ญวน โดยย้ายเมืองใหม่มาตั้งที่ตำบลเนินวง แล้วสร้างป้อมที่ปากน้ำเมืองจันทบุรี ๒ ป้อม ทางฝั่งตะวันออก ชื่อป้อมไพรีพินาศ ทางตะวันตกเชิงเขาแหลมสิงห์ ชื่อป้อมพิฆาฏปัจจามิตร

ป้อมมหากาฬ

ป้อมมหาชัยสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ (รื้อเสียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑)

และใน พ.ศ. ๒๓๗๙ โปรดให้พระยาวิเชียรคิรีเจ้าเมืองสงขลาสร้างป้อมปราการขึ้นที่ตำบลบ่อยาง จังหวัดสงขลา สำหรับรับศึกทางด้านใต้[๙]

การสร้างเรือรบ การสร้างเรือรบนับเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งในการป้องกันประเทศ ดังได้กล่าวแล้วว่าการคมนาคมทางน้ำในสมัยนั้นสำคัญมาก การรบทางเรือเป็นวิธีการรบที่ต้องใช้กันอยู่เสมอ จึงจำเป็นต้องมีเรือรบไว้ต่อสู้ข้าศึก ปรากฏว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีเรือพระที่นั่งราว ๆ ๗๐ ลำ ในจำนวนนี้บางลำใช้ดัดแปลงเป็นเรือรบออกศึกในราชการทัพด้วย เช่นเรือพระที่นั่งบุษบกพิศาล ซึ่งกล่าวกันว่ารัชกาลที่ ๑ ทรงใช้เรือนี้เป็นพาหนะเสด็จไปรบทัพพม่าที่ลาดหญ้าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ เรือทินกรส่องศรีที่ทรงใช้เสด็จไปรบทัพพม่าที่นครสวรรค์ในปีเดียวกัน หรือเรือแก้วจักรพรรดิ ซึ่งเป็นเรือพระที่นั่งของกรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเสด็จไปรบพม่าที่ลาดหญ้า ส่วนเรือรบที่แท้หรือเรียกกันแวลานั้นว่าเรือพิฆาฏก็มีอยู่หลายลำ เช่นเรือมังกรจำแลง เรือมังกรแผลงฤทธิ์ เรือเหราลินลาสมุทร เรือสางกำแหงหาญ เรือสางชาญชลสินธุ์ เรือโตขมังคลื่น เรือโตฝืนสมุทร เรือกิเลนประลองเชิง เรือกิเลนละเลิงชล เรือเสือทยานชล เรือเสือคำรนสินธุ์ และยังมีเรือแซ คือ เรือรบเดินในลำแม่น้ำ ใช้ลำเลียงทหารอีก ๑๐ กว่าลำ[๑๐] อนึ่ง เรือที่ใช้ในการรบสมัยก่อนนั้นหาได้ใหญ่โตจุทหารได้มากมายเหมือนกับเรือรบในสมัยนี้ไม่ ในการยกทัพเรือจึงต้องการใช้เรือเป็นจำนวนมากมายสำหรับลำเลียงทหาร บางครั้งก็ต้องต่อกันอย่างฉุกเฉินพอเป็นพาหนะสำหรับไพร่พลเพียงชั่วคราวก็มี เช่นเมื่อไทยยกไปช่วยหัวเมืองปักษ์ใต้รบพม่าที่ถลางเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ มีข้อความตามพงศาวดารตอนหนึ่งว่า "เจ้าพระยายมราช เจ้าพระยานคร ฯ ก็ยกลงไปตั้งอยู่เมืองตรัง ครั้งนั้นข้างกองทัพไทยมีความขัดข้องข้อสำคัญที่ไม่มีเรือจะรับกองทัพข้ามทะเลไปยังเกาะถลาง แต่ฝ่ายข้างพม่านั้น ได้ตระเตรียมเรือไว้เสียช้านาน กองทัพไทยที่ยกลงไปถึงเมืองตรังต้องไปตั้งต้นต่อเรือ แต่เห็นว่าถ้าจะรอจนต่อเรือแล้ว จะยกไปไม่ทันช่วยเมืองถลาง จึงรีบหาเรือที่ราษฎรใช้สอยกันในพื้นเมืองตามแต่จะได้"[๑๑] ลักษณะของเรือที่ใช้รบในเวลานั้น สันนิษฐานได้จากพงศาวดารในรัชกาลที่ ๓ ดังนี้ "จึงโปรดให้เจ้าพระยานครคิดต่อเรือรบขึ้นเป็นตัวอย่างลำ ๑ ให้ใช้ทั้งในคลองและทะเลได้ เจ้าพระยานครจึงคิดต่อเป็นเรือปากปลาท้ายกำปั่นแปลงมีพลแจวได้ ๒ ข้างตลอดลำ ปากกว้าง ๙ ศอก ๑ คืบ ยาว ๑๑ วา ครั้นถวายตัวอย่างโปรดแล้ว เจ้าพระยานครก็ต่อขึ้นที่บ้านลำ ๑ พระราชทานชื่อ มหาพิไชยฤกษ์ แล้วเกณฑ์เสนาบดี เจ้สัว เจ้าภาษี นายอากร ต่อคนละลำบ้าง ๒ คนต่อลำบ้าง ได้เรือ ๓๐ ลำ พระราชทานเงินช่วยแรงลำละ ๓๐ ชั่ง พระราชทานชื่อว่า ไชยเฉลิมกรุง ๑

---

๙ ตำนานเรื่องวัดฉลองและตำนานต่าง ๆ, ราชบัณฑิตยสภารวบรวม, หน้า ๖๑-๖๓

๑๐ หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, พระนิพนธ์นาม, หน้า ๑๐๙-๑๑๐

๑๑ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๕) หน้า ๔๐๐

บำรุงศาสนา ๑ อาสาสู้สมร ๑ ขจรจบแดน ๑ แล่นเลยลม ๑ อุดมเดช ๑ ชนะชิงไชย ๑ บรรไลยข้าศึก ๑ พิลึกเลอสรวง ๑ ทะลวงกลางรณ ๑ ประจญโจมทัพ ๑ จับโจรทมิฬ ๑ บินอรณพ ๑ ตลบล่องคลื่น ๑ ฝืนชลเชี่ยว ๑ เทียวอุทก ๑ กระหนกจาม ๑ ทรามคะนอง ๑ ผยองสมุทร ๑ ประทุษฐเมืองพาล ๑ รำบาญปรปักษ์ ๑ จักรอมเรนทร์ ๑ ตระเวนวารี ๑ ตรีเพชฌฆาต ๑ พรหมาสร์นารายณ์ ๑ ลอยชายเข้าเมือง ๑ กระเดื่องบุญฤทธิ์ ๑ พาณิช-ภิเษก ๑ เฉกเทพดาสวรรค์ ๑ มหันตมงคล ๑ แล้วปลูกโรงไว้ที่คลองบางกอกใหญ่ หน้าวัดสังข์กระจายข้าม"[๑๒] ต่อมาเมื่อไทยเริ่มรบกับญวนในรัชกาลที่ ๓ แล้วปรากฏว่าญวนมีเรือรบที่เข้มแข็งเรียกกันว่า เรือป้อม จึงโปรดให้ต่อเรือตามแบบญวนบ้าง "จึ่งโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กอง ขอแรงข้าราชการ เจ๊สัว เจ้าภาษีนายอากรต่อเรือป้อมอย่างญวนขึ้น ๘๐ ลำ ครั้นเรือแล้วเอาไว้ที่กรุง ๔๐ ลำ ไปขุดอู่ทำล่มไว้ที่คลองสารหงส์ จ่ายไปรักษาหัวเมืองชายทะเล๔๐ลำ"[๑๓] และต่อมาโปรดให้ต่อเรือกำปั่นรบขึ้นอีกในปลายรัชกาล เช่น เรือแกล้วกลางสมุทร พุทธอำนาจ ราชฤทธิ์ วิทยาคม อุดมเดช เวชชะงัด วัฒนานาม สยามพิภพ จบสมุทร สุดสาคร อนึ่งในการสร้างเรือรบนี้ผู้ที่มีความสำคัญควรกล่าวถึงคือจมื่นไวยวรนาถ (ต่อมาเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา-ศรีสุริยวงศ์) ผู้ซึ่งสนใจในการต่อเรือเป็นอย่างมาก เป็นคนไทยคนแรกที่สามารถต่อเรือได้มาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว "โปรดให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ชื่อช่วง ต่อกำปั่นขึ้นลำ ๑ ปากกว้าง ๑๐ ศอก เป็นตัวอย่าง เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (ช่วง) นำเข้ามาถวาย พระราชทานชื่อว่า ระบิลบัวแก้ว"[๑๔] และท่านผู้นี้ก็เป็นกำลังสำคัญในการปรับปรุงกำลังกองทัพเรือในรัชกาลต่อ ๆ มา

อนึ่ง การสร้างปืนใหญ่ก็เป็นการสร้างความมั่นคงให้ประเทศอย่างหนึ่ง การสร้างปืนใหญ่อย่างโบราณนั้น ในรัชกาลที่ ๑ และ ๒ สร้างแต่ปืนทองเหลือง ปืนเหล็กซื้อจากต่างประเทศ มาถึงรัชกาลที่ ๓ จึงโปรดให้ช่างมาหล่อปืนด้วยเหล็กเป็น ๒ แบบ เรียกว่า แบบ "ปืนรักษาศาสนา" แบบ ๑ และแบบ "ปืนสัมมาทิษฐิ" อีกแบบหนึ่ง ปืนที่หน้ากระทรวงกลาโหม ๒ กระบอก มีชื่อว่า "เจ้าพญารักษาศาสนา" กระบอกหนึ่ง "เจ้าพญาสัมมาทิษฐิ" กระบอกหนึ่ง

---

๑๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** หน้า ๙๓-๙๔.

๑๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐

๑๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐-๑๕๑

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

บทที่ ๗
ศิลป และ วรรณคดี

วรรณคดี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชประสงค์จะทรงสถาปนากรุงเทพฯ ให้มีความเจริญรุ่งเรืองสมกับเป็นราชธานีเช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยาสมัยรุ่งเรือง วรรณคดีเป็นวัฒนธรรมสำคัญแขนงหนึ่งของชาติซึ่งจะขาดเสียมิได้ วรรณคดีเคยรุ่งเรืองมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า หนังสือเก่า ๆ ไม่ว่าจะเป็นพงศาวดาร กฎหมาย หรือ วรรณคดีสูญหายไปเสียมาก สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ไม่ทรงมีเวลามากพอจะฟื้นฟูวัฒนธรรมเท่าใดนัก วรรณคดีสมัยนั้นก็มีอยู่บ้าง มาเริ่มฟื้นฟูกันอย่างจริงจังในสมัยกรุงเทพฯ นี่เอง พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า "ในบ้านเมืองไทยครั้งโบราณวัฒนธรรมย่อมแวดล้อมพระองค์พระมหากษัตริย์" ข้อนี้เป็นความจริงอย่างไม่ต้องสงสัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งพระสงฆ์และฆราวาสให้ช่วยกันรวบรวมฟื้นฟูวรรณคดีของชาติขึ้นใหม่ตามถนัดของแต่ละบุคคล แม้แต่พระองค์เองก็ทรงสามารถในการประพันธ์ วรรณคดีสมัยนี้มีทั้งที่เป็นพระราชนิพนธ์และผลงานของกวีและนักเขียนอื่น ๆ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงแม้ว่าพระองค์เองจะทรงมีราชการสงครามหลายครั้ง แต่ก็ทรงมีเวลาทรงพระราชนิพนธ์หนังสือไว้หลายเล่ม แต่ *"พระราชนิพนธ์นั้นที่ทรงเองก็มี แต่ก็คงทรงปรึกษาหารือ อ่านฟังกัน ในสังเวียนพระสหายและผู้ร่วมพระราชหฤทัยในการเขียนการแต่ง"*[๑]

พระราชนิพนธ์ของพระองค์มี

๑. เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง (นิราศท่าดินแดง)
๒. บทละครเรื่องรามเกียรติ์
๓. บทละครเรื่อง อุณรุท อิเหนา ดาหลัง

---

๑ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, **พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม**, หน้า ๔๓

เป็นที่น่าสังเกตว่าประวัติศาสตร์นั้นมีอิทธิพลอยู่ในวรรณคดีมิใช่น้อย เช่น สงครามกับพม่าที่ท่าดินแดงเป็นเครื่องดลพระทัยให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชนิพนธ์เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง หรือเรื่องศึกเก้าทัพในพระอภัยมณีนั้นก็กล่าวว่าสุนทรภู่ได้นำเอาศึกเก้าทัพครั้งพระเจ้าปดุงยกมาตีเมืองไทยในรัชกาลที่ ๑ มาแต่งและนายนรินทร์ธิเบศร์ก็เขียน "นิราศนรินทร์" อันมีชื่อเสียงของเขาเมื่อครั้งตามเสด็จไปรบพม่าที่ปักษ์ใต้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ เป็นต้น เนื้อความในเพลงยาวพระราชนิพนธ์นั้นเคยยกมากล่าวอ้างไว้บ้างแล้วในบทที่กล่าวถึงการรบกับพม่าเช่นตอนที่กล่าวถึงการตั้งทัพของพม่าที่ท่าดินแดงว่า

"อ้ายพม่าตั้งอยู่ท่าดินแดง ตกแต่งค่ายรายไว้ถ้วนถี่
ทั้งเสบียงอาหารสารพัดมี ดังสร้างสรรค์ธานีทุกประการ
มีทั้งพ่อค้ามาขาย ร้านรายกระท่อมพลทุกสถาน
ด้านหลังทำทางวางสะพาน ตามละหานห้วยธารทุกตำบล
ร้อยเส้นมีฉางหว่างค่าย ฉ่ายเสบียงอาหารทุกแห่งหน
แล้วแต่งกองร้อยอยู่คอยคน จนตำบลสามสบครบครัน
อันค่ายคูประตูหอรบ ตบแต่งสารพัดเป็นที่มั่น
ทั้งขวากหนามเยื่อนดูป้องกัน เป็นชั้นชั้นอันดับมากมาย"

"รามเกียรติ์" ซึ่งเราได้ข้อมูลมาจากมหากาพย์ของอินเดียเรื่อง **"รามายณะ"** นั้นก็นับเป็นวรรณคดีสำคัญชิ้นหนึ่งของไทย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ไว้บ้าง แต่ "ตามทางสันนิษฐานเห็นว่าอันหนังสือรามเกียรติ์ฉบับนี้ พระเจ้ากรุงธนบุรีน่าจะทรงพระนิพนธ์เมื่อค่อยว่างศึกลงมากแล้ว และทรงพระนิพนธ์ในเวลาที่ทรงเอาพระทัยฝักใฝ่ในทางสมถภาวนาอันเป็นปัจจัยให้เกิดฌานอันมีอิทธิฤทธิ์ยิ่ง ที่เห็นเช่นนี้ก็เพราะว่า ตัวมีฤทธิ์ในเรื่องหนุมานก็ดี และพระฤาษีโคบุตร อาจารย์ของทศกัณฐ์ก็ดี ล้วนแต่มีฤทธิ์เดชและสรรเสริญในทางฌานทั้งสิ้น" [๒] สำหรับเรื่องรามเกียรติ์รัชกาลที่ ๑ นั้น พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภฯ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า "พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงพระราชนิพนธ์กลอนไว้มาก ฝีพระโอษฐ์นับว่าปานกลาง แต่พระราชนิพนธ์ "รามเกียรติ์" นั้นสำคัญมาก เพราะเป็นการรักษาความไว้ตลอดเรื่องอันยืดยาวในเมื่อนิทานคงจะได้กระจัดกระจายหายสูญไปในคราวกรุงแตกเสียจนไม่ติดต่อกันได้ เรื่องพระรามนี้แม้จะเป็นนิทานที่มาจากต่างประเทศในชั้นเดิมก็จริงแต่ได้จับใจคนไทยดุจดังได้จับใจชาติอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์มาเสียมาก จนเข้าเจืออยู่ในศิลปะทุกแขนงไม่ว่าจิตรกรรม ปฏิมากรรม สถาปัตยกรรม หรือวรรณกรรม" [๓]

---

๒ พระวรเวทย์พิสิฐ, **วรรคดีไทย**. (พระนคร : โรงพิมพ์มหาดไทย กรมราชทัณฑ์, ๒๕๐๒), หน้า ๑๘

๓ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, **พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม**, หน้า ๔๔

เรื่อง **"อิเหนา"** นั้นสันนิษฐานกันว่าส่วนที่เป็นพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๑ นั้นมีอยู่เพียงส่วนหลัง เพราะสำหรับตอนแรกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าเป็นสำนวนเก่าครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะเมื่อกล่าวชมพระนครและพระราชวัง ก็ยกเอาพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์และพระที่นั่งทรงปืนของกรุงศรีอยุธยาขึ้นกล่าว ต้นฉบับของพระราชนิพนธ์ **"อิเหนา"** ในรัชกาลนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่าได้มาจากนครศรีธรรมราช

พระราชนิพนธ์ **"อุณรุท"** เป็นบทละครเช่นเดียวกับ **"รามเกียรติ์"** เป็นเรื่องมาจาก **มหาภารตะ** คล้าย ๆ กับเรื่อง **"รามายณะ"** แต่ไม่สู้จะเป็นที่นิยมของคนไทยเท่าไร

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แม้จะทรงมีราชการสงครามและพระราชกิจด้านอื่นมาก แต่ยังทรงมีเวลาให้กับการประพันธ์ เท่าที่ปรากฏมีกวีนิพนธ์อยู่ ๓ เรื่องคือ

๑. เพลงยาวถวายพยากรณ์
๒. นิราศเสด็จไปปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราช
๓. นิราศเสด็จไปตีเมืองพม่า

– เพลงยาวถวายพยากรณ์ ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเกิดเพลิงไหม้พระที่นั่งอินทราภิเษกมหาปราสาท เมื่อฟ้าผ่าพระที่นั่งถึง ๒ ครั้ง ได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่า

"เหตุเห็นเป็นอัศจรรย์การ ขอประทานทูลถวายทำนายไว้
อันฟ้าลงในวังครั้งนี้ จะเกิดสวัสดีมียิ่งใหญ่
จะมีอานุภาพปราบไป ในทศทิศสิบประการ
แล้วจะแผ่อาณาจักรขอบเขต ทั่วประเทศทิศาสาร....."

– นิราศเสด็จไปปราบพม่าที่เมืองนครศรีธรรมราชนี้ ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ ทรงบรรยายการยกพล (ทางเรือ) อย่างละเอียด สำนวนกลอนก็ไพเราะ

– นิราศเสด็จไปตีพม่า ทรงพระราชนิพนธ์ใน พ.ศ. ๒๓๓๖ ทรงไว้เหมือนเป็นกลอนนิราศ บางตอนบรรยายความงามของกรุงศรีอยุธยา บางครั้งทรงวิจารณ์การเสียกรุงไว้ เช่น

"ทั้งนี้เป็นต้นด้วยผลเหตุ จะอาเพศกษัตริย์ผู้เป็นใหญ่
มิได้พิจารณาช้าไท เคยใช้ก็เฉื่อยด้วยเมตตา
ไม่รู้รอบประกอบในราชกิจ ประพฤติการแต่ที่ผิดด้วยอิจฉา.."

บางครั้งทรงแทรกพระอารมณ์รุนแรงที่มีต่อพม่า เช่น

"รบไหนจะให้ยับที่นั่น แต่กี่งวันไม่ให้ทนทานได้
จะทำการครั้งนี้ให้มีไชย จะไว้เกียรติให้สืบทั้งแผ่นดิน
มันทำเมืองเราก่อนเท่าใด จะทดแทนมันให้หมดสิ้น
มันจิตอหังการ์ทามิฬ จะล้างให้สุดสิ้นอย่าสงกา....
.....อันกรุงรัตนอังวะครั้งนี้ฤา จักพ้นเชื้อมมืออย่าสงสัย
พม่าจะตกเป็นข้าไทย จะได้ใช้สร้างกรุงอยุธยา...."

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ท่านผู้นี้นับได้ว่าเป็นกวีชั้นยอดผู้หนึ่งในรัชกาลที่ ๑ เดิมเป็นหลวงสรวิชิตในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี นายด่านเมืองอุทัยธานี ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยาพิพัฒนโกษา และบรรดาศักดิ์สุดท้ายได้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง ตำแหน่งจตุสดมภ์กรมท่า ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๘ ท่านเป็นบรรพบุรุษแห่งตระกูล บุญ-หลง ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ท่านได้แต่ง **"ลิลิตเพชรมงกุฎ"** ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้แต่งหนังสืออีกหลายเรื่อง ท่านแต่งได้ทั้งโคลง ฉันท์ กลอน ร่าย และร้อยแก้ว ซึ่งนับได้ว่าท่านเป็นยอดของกวีโดยแท้ บทประพันธ์ที่เด่น ๆ ของท่านมีอยู่มาก เช่น **กากีกลอนสุภาพ โคลงพยุหยาตราเพชรพวง ร่ายยาวเทศน์มหาชาติกัณฑ์กุมาร** และ **มัทรีในมหาเวสสันดรชาดก อิเหนาคำฉันท์ โคลงสุภาษิต เพลงยาวต่าง ๆ** และที่ขึ้นชื่อที่สุดชุดหนึ่งคือ **พงศาวดารมอญเรื่องราชาธิราช** และพงศาวดารจีนเรื่อง **สามก๊ก** ซึ่งท่านได้แปลขึ้นในราว ๆ พ.ศ. ๒๓๔๕ วรรณคดีสโมสรซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๖ ได้ยกย่องว่าเป็นยอดของความเรียงเรื่องนิยาย (สำหรับนิทานพงศาวดารจีนอีกเรื่องหนึ่งคือ **ไซฮั่น** ไม่ทราบผู้แต่งแน่นอน ปรากฏเพียงว่ากรมพระราชวังหลัง สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ได้ทรงส่งเสริมให้แต่งขึ้น)

พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ได้รับราชการฝ่ายอาลักษณ์มาแต่สมัยกรุงธนบุรี ในรัชกาลที่ ๑ ได้ทำหน้าที่สำคัญทางหนังสือและฝ่ายอาลักษณ์ เคยเป็นประธานในการชำระพระไตรปิฎก เรื่องสำคัญของท่านคือ **ไตรภูมิโลกวินิจฉัย**

อนึ่งยังมีนิยายสุภาษิตอีกเรื่องหนึ่งชื่อเรื่อง **สิบสองเหลี่ยม** ซึ่งโปรดให้อาลักษณ์เขียนไว้เป็นนิยายสุภาษิตว่าด้วยราชธรรมของกษัตริย์ ตามเรื่องมีพระเจ้ามามูน (มาหมุด) ในราชวงศ์อับบาสิดแห่งเมืองแบกแดดซึ่งเป็นพระเจ้ากรุงอิรัค ระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๖-๑๓๗๖ ได้เสด็จไปค้นหาหอสูงสิบสองเหลี่ยมซึ่งเคยเป็นที่ประทับของกษัตริย์โบราณของอิหร่าน โดยสร้างให้มีจารึกราชธรรมประเพณีไว้ตามเหลี่ยมทั้งสิบสองนั้น หนังสือเรื่องนี้กล่าวกันว่า *มีฉบับเดิมมาแล้วแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา*

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย วรรณคดีของชาติรุ่งเรืองมากในรัชกาลนี้ พระองค์เองทรงเป็นกวีที่สำคัญที่สุดพระองค์หนึ่ง พระราชนิพนธ์ที่สำคัญคือ :

๑. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
๒. บทละครเรื่องอิเหนา
๓. บทละครเรื่องรามเกียรติ์
๔. บทละครเรื่องไชยเชษฐ์ คาวี ไกรทอง มณีพิชัย สังข์ทอง
๕. กาพย์เห่เรือ
๖. บทพากย์โขนตอน นาคบาศ และนางลอย

วรรณคดีสโมสรยกย่องว่า พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนาของรัชกาลที่ ๒ เป็นยอดของกลอนบทละคร พระราชนิพนธ์อิเหนาและรามเกียรติ์ทั้ง ๒ เรื่องนี้ได้แก้ไขจากพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ แต่ตัดเอาตอนที่เหมาะสมกับการแสดงโขนและละคร ตอนไหนที่ละครแสดงบทบาทไม่ได้ก็ตัดออก ทั้งแต่งถ้อยคำให้กะทัดรัดให้ความเด่นมีรสไพเราะและให้เหมาะกับจังหวะพิณพาทย์ จึงเป็นบทกลอนที่ทันหูไม่เนิบนาบ[๔] เช่นตอนนางสีดาผูกคอตายในเรื่อง **รามเกียรติ์** ที่มักจะกล่าวถึงกันอยู่เสมอ ๆ ว่า

"จึงเอาผ้าผูกพันกระสันรัด
ขยายหนึ่งผูกศออรทัย
บัดนั้น
จึงเข้ามานบนอบยอบกาย
เกี่ยวกระหวัดไว้กับกิ่งโศกใหญ่
แล้วทอดองค์ลงไปจะให้ตาย
วายุบุตรแก้ได้ดังใจหมาย
กราบถวายบังคมก้มพักตร์"

ส่วนเรื่อง **ขุนช้างขุนแผน** เป็นนิยายรักดั้งเดิมมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีผู้คิดแต่งเป็นคำกลอนสำหรับขับเสภา มีสำนวนต่าง ๆ กัน ต่อมาในรัชกาลนี้โปรดให้กวีช่วยกันแต่งเป็นตอน ๆ ขุนช้างขุนแผนจึงมีสำนวนแตกต่างกัน แต่บทกลอนไพเราะมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง ที่เชื่อเช่นนี้เพราะข้อความบรรยายเรือนขุนช้างว่าที่หอกลางประดับด้วยเครื่องแก้วเจียระไนในเวลานั้นพระองค์ท่านโปรดเล่นเครื่องแก้วเจียระไน อีกตอนหนึ่งขุนช้างแต่งตัวจะไปเป็นเพื่อนเจ้าบ่าวให้พลายแก้วมีความว่า *"คิดแล้วอาบน้ำนุ่งผ้า ยกทองของพระยาละครให้"* เวลานั้นพระยานครฯ นำเอาผ้ายกทองมาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงจับเค้าได้ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยยังทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอทรงแต่งความตอนนี้ ส่วนตอนกำเนิดพลายงามนั้นเข้าใจกันว่าสุนทรภู่แต่ง เพราะกลอนเป็นทำนองกลอนแปดอย่างพระอภัยมณี มิหนำซ้ำยังมีคติพจน์ตอนขุนแผนสอนพลายงามว่า

---

๔ พระวรเวทย์พิสิฐ, **วรรณคดีไทย**, หน้า ๔๙๑

"รู้สิ่งใดก็ไม่สู้รู้วิชา ไปเบื้องหน้าเติบใหญ่จะให้คุณ" ซึ่งเหมือนกับภาษิตที่ฤาษีสอนสุดสาครในเรื่องพระอภัยมณีว่า *"รู้สิ่งไรก็ไม่สู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี"* นอกจากนี้ก็มีสำนวน **ครูแจ้ง** ซึ่งเป็นครูขับเสภาซึ่งมีชื่อเสียง เนื่องจากขุนช้างขุนแผนมีกวีเยี่ยม ๆ ช่วยกันแต่งจึงเป็นวรรณคดีที่ดีเลิศอีกเรื่องหนึ่งในรัชกาลที่ ๒[๕] ส่วนละครเรื่องอื่น ๆ เช่นเรื่อง **ไกรทอง** แม้จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับคนธรรมดา ขนบธรรมเนียมและภาษาใช้อย่างสามัญ แต่ก็ยังเป็นหนังสือดีมีรสทุกชนิดสมเป็นวรรณคดี

พระเทพโมฬี (กลิ่น) เป็นกวีที่เป็นพระสงฆ์สำคัญรูปหนึ่ง ได้ร่ำเรียนพระธรรมวินัยจนได้เปรียญเอกในรัชกาลที่ ๑ ได้เป็นพระรัตนมุนีในรัชกาลที่ ๒ และเป็นพระเทพโมฬีในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งซ่อมมหาชาติคำหลวงของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพราะหลังจากเสียกรุงมหาชาติคำหลวงเดิมหายไปถึง ๖ กัณฑ์ คือกัณฑ์หิมพานต์ กัณฑ์ทานกัณฑ์ กัณฑ์จุลพน กัณฑ์มัทรี กัณฑ์สักรบรรพ กัณฑ์ฉกษัตริย์ พระเทพโมฬีได้แต่งกัณฑ์มหาพน และทานกัณฑ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๘ "พระเทพโมฬี แต่งเชิงพรรณนาโวหารดียอดเยี่ยม จะหาผู้ใดแต่งดีกว่านั้นยากเต็มที"[๖]

สุนทรภู่ หรือพระศรีสุนทรโวหาร (ภู่) เป็นกวีที่คนไทยรู้จักมากที่สุดเท่า ๆ กับศรีปราชญ์หรือเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ (กุ้ง) เกิดเมื่อวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๙ บิดาเป็นชาวเมืองแกลง ได้เข้าไปอยู่กับมารดาในวังหลังตั้งแต่อายุเพียง ๒ ขวบ เริ่มเรียนหนังสือที่วัดชีปะขาว (วัดศรีสุดาราม คลองบางกอกน้อย ธนบุรี) ต่อมาได้เป็นเสมียนเข้ารับราชการในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นขุนสุนทรโวหาร สุนทรภู่มีประวัติชีวิตที่โลดโผน แต่งหนังสืออยู่ถึง ๔ รัชกาล ครั้งหนึ่งเคยแก้กลอนอย่างไม่แสดงความเกรงพระทัยกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์หน้าพระที่นั่งทำให้ทรงอับอาย สุนทรภู่จึงตกอับเมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เสวยราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ นัยว่าถูกถอดจากยศบรรดาศักดิ์ ครั้งนั้นจึงเรียกกันว่าสุนทรภู่แต่นั้นมา[๗] แต่ในรัชกาลที่ ๔ ชีวิตรุ่งโรจน์ขึ้นอีกครั้งหนึ่งได้เป็นพระสุนทรโวหาร เจ้ากรมอาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในตำแหน่งนี้ ๖ ปีก็ถึงแก่กรรมใน พ.ศ. ๒๓๙๘ มีอายุ ๗๐ ปี สุนทรภู่มีผลงานทางวรรณคดีมากมาย พอจะแยกออกได้ดังนี้:-

นิราศ : นิราศเมืองแกลง นิราศพระบาท นิราศภูเขาทอง นิราศเมืองสุพรรณ นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศอิเหนา นิราศพระประธม นิราศเมืองเพชร และรำพันพิลาป

บทละคร : เรื่องอภัยนุราช

เสภา : ขุนช้างขุนแผนตอนกำเนิดพลายงาม และเสภาพระราชพงศาวดาร

---

๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒

๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐

๗ เจือ สตะเวทิน, **ประวัติวรรณคดีไทย** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๕๑

กลอน : เรื่องโคบุตร สิงหไตรภพ ลักษณวงศ์ พระอภัยมณี
กาพย์ : พระไชยสุริยา
กลอนสุภาษิต : สุภาษิตสอนหญิง เพลงยาวถวายโอวาท และสวัสดิรักษา
บทเห่ : กากี เห่เรื่องจับระบำ พระอภัยมณี โคบุตร

ความดีเด่นของบทประพันธ์ของสุนทรภู่นั้นเห็นจะไม่ต้องกล่าวถึง ท่านเป็นยอดกวีของไทยผู้หนึ่ง เรื่อง "พระอภัยมณี" ของท่านนั้น วรรณคดีสโมสรยกย่องว่าเป็นยอดของกลอนนิทาน สำหรับโวหารต่าง ๆ จากบทประพันธ์ของท่านนั้นติดปากคนไทยอยู่ทั่ว ๆ ไป เช่น

"เป็นมนุษย์สุดนิยมเพียงลมปาก จะได้ยากโทษหิวเพราะชิวหา
แม้พูดดีมีคนเขาเมตตา จะพูดจาจงพิเคราะห์ให้เหมาะความ"

หรือ

"มีสลึงพึงประจบให้ครบบาท อย่าให้ขาดสิ่งของต้องประสงค์
จงมักน้อยกินน้อยค่อยบรรจง อย่าจ่ายลงให้มากจะยากนาน" และ
"รู้สิ่งไรก็ไม่สู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี" ฯลฯ

นอกจากวรรณคดีที่กล่าวมาแล้วยังมีหนังสือที่แต่งในรัชกาลที่ ๒ ที่ควรกล่าวถึงอีกเช่น "*นิราศนรินทร์*" นายนรินทร์ธิเบศร์ (ทองอินทร์) แต่งเป็นโคลงสี่สุภาพครั้งตามเสด็จกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ไปขัดตาทัพพม่าทางปักษ์ใต้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ หนังสือเล่มนี้แต่งได้ดีสมเป็นวรรณคดีที่ดีได้เล่มหนึ่ง

"*นิราศพระยาตรัง*" หรือ "*นิราศถลาง*" และ "*นิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย*" เป็นโคลงดั้นวิวิธมาลี ผู้แต่งคือพระยาตรัง เป็นชาวนครศรีธรรมราช เคยเป็นเจ้าเมืองตรัง เป็นกวีที่มีฝีปากโลดโผนคนหนึ่ง ท่านเขียนนิราศตามเสด็จลำน้ำน้อยไว้คราวตามเสด็จกรมพระราชวังบวรฯ ไปขัดตาทัพพม่าทางเมืองกาญจนบุรี ท่านแต่งหนังสือไว้หลายเรื่อง นอกจากนิราศเหล่านี้ก็มีโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ เพลงยาวนิราศว่าด้วยครั้งไปวางตราเป็นเจ้าเมืองตรัง โคลงกวีโบราณ โคลงกระทู้เบ็ดเตล็ด เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเจริญรอยตามพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในด้านการสนับสนุนอักษรศาสตร์ ที่ควรกล่าวถึงคือ :

จารึกวัดพระเชตุพน ฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ขึ้นนั้น มีพระราชประสงค์จะให้เป็นที่รวมวิชาความรู้ต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนได้อาศัยเป็นหลักในการศึกษา จนกล่าวกันว่าวัดพระเชตุพน ฯ นี้นับเป็นวิทยาลัยแห่งแรกของคนไทย ใน พ.ศ. ๒๓๗๙ โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตช่วยกันจารึกวรรณคดีชิ้นสำคัญ ๆ ไว้บนแผ่นศิลาแล้วติดไว้ตามศาลาที่รายรอบพระอุโบสถ หรือรอบปูชนียสถานสำคัญในวัด เช่น รอบพระมหาเจดีย์ รอบพระมณฑป เป็นต้น มีคำประพันธ์ชนิดต่าง ๆ เช่น เพลงยาว กลอนกลบท กลอนบทละคร ตำราแต่งฉันท์วรรณพฤติกับมาตราพฤติ โคลงโลกนิติ โคลงรามเกียรติ์ ฯลฯ *"บรรดาความรู้ที่จารึกคราวนั้นมีที่สำคัญ ๒ สาขาด้วยกัน คือ ความรู้ทางวรรณคดีกวีนิพนธ์สาขาหนึ่ง ทางวิชาแพทย์สาขาหนึ่ง บรรดากวีมีชื่อครั้งนั้นมีโอกาสได้แสดงฝีปากทั่วกัน เว้นแต่สุนทรภู่ซึ่งขณะนั้นเข้าหน้าไม่ติด หลักศิลาจารึกที่วัดพระเชตุพน ฯ มีประโยชน์อย่างสูงสำหรับสมัยนั้น นับเป็นวิทยสถานชั้นสูงสำหรับพระนคร กวีที่ทำงานครั้งนั้นที่สำคัญก็มี สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จกรมพระยาเดชาดิศร กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นไกรสรวิชิต พระมหามนตรี (ทรัพย์) หลวงนายชาญภูเบศร์ หลวงลิขิตปรีชา และขุนธนสิทธิ์"*[๘]

ยังมีประชุมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกชุดหนึ่ง เรื่องสำคัญที่น่าจะยกมากล่าวถึงก็คือ เรื่องโคลงปราบดาภิเษก เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งแสดงพระบารมีตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ และการปราบขบถเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ กรมขุนกระษัตรานุชิต (หม่อมเหม็น) และพวก

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์

๑. เพลงยาวและคำโคลงที่มีถึงพระองค์เจ้าหญิงดาราวดี
๒. บทละครเรื่องพระลอนรลักษณ์
๓. บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอนเบญกายหึงนางสุวรรณกันยุมา
๔. เบ็ดเตล็ดในเรื่องรามเกียรติ์

– เพลงยาวถึงพระองค์เจ้าดาราวดี พระราชธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นพระชายา ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้แต่ครั้งยังเป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพย์

– บทละครเรื่องพระลอตั้งแต่พระลอและพระนางลักษณาวดีครองเมืองแมนสรวง เท่าที่หาต้นฉบับได้มีเพียงพระลอขอเสด็จประพาสป่า ที่จริงทรงพระราชนิพนธ์ถึงเชิญพระศพมาฝัง

---

๘ เจือ สตะเวทิน, **ประวัติวรรณคดีไทย**, หน้า ๑๗๔-๑๗๖

- **พระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ดมีอยู่หลายตอนคือ**

ก. บทเบิกโรงเรื่องจับลิงหัวค่ำ

ข. บทเบิกโรงเรื่องรำบรรเลง

ค. บทเบิกโรงยักษ์สองกรวรวิก

ง. บทเบิกโรงเรื่องไพจิตราสูร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าวาสุกรี ผนวชเป็นสามเณรตั้งแต่พระชันษา ๑๒ พรรษา ต่อมาก็ผนวชเป็นพระภิกษุทรงจำพรรษาอยู่วัดพระเชตุพน ฯ ทรงศึกษาพระธรรมวินัยแตกฉาน ได้ดำรงตำแหน่งทางสงฆ์สูงขึ้นเป็นลำดับจนได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๙๖ ทรงเป็นกวีสำคัญยิ่งองค์หนึ่งที่ทรงชำนาญทั้งในการแต่งโคลง ลิลิตและฉันท์ พระนิพนธ์ที่สำคัญ ๆ ได้แก่

ลิลิตตะเลงพ่าย

สมุทรโฆษคำฉันท์

ปฐมสมโพธิ

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์

สรรพสิทธิคำฉันท์

ตำราฉันท์มาตราพฤติ และ วรรณพฤติ

ลิลิตกระบวนพยุหยาตรา

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

ความยอดเยี่ยมของหนังสือต่าง ๆ ของพระองค์ ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวถึงในที่นี้ กระทรวงศึกษาธิการ และมหาวิทยาลัยยังได้นำพระนิพนธ์บางเรื่องของพระองค์ท่านมาใช้เป็นแบบเรียน บทประพันธ์บางแห่งก็ติดปากคนไทยอยู่จนทุกวันนี้เช่น

"พฤษภกาสร　　อีกกุญชรอันปลดปลง
โททนต์เสน่งคง　　สำคัญหมายในกายมี
นรชาติวางวาย　　มลายสิ้นทั้งอินทรีย์
สถิตทั่วแต่ชั่วดี　　ประดับไว้ในโลกา"

(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์)

สมเด็จกรมพระยาเดชาดิศร

เป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูติใน พ.ศ. ๒๓๓๖ ทรงรับราชการกำกับกรมพระอาลักษณ์ในรัชกาลนี้ สมเด็จกรมพระยาเดชาดิศรทรงเป็นนักแต่งโคลงสุภาษิตที่ดีเยี่ยม เรื่องเอกของพระองค์คือโคลงโลกนิติ และยังมีโคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ โคลงบทเยี่ยม ๆ จากโลกนิติเป็นที่รู้จักกันดีทั่วไป เช่น

"เจ็ดวันเว้นตีดข้อม ดนตรี
อักขระห้าวันหนี เนิ่นช้า
สามวันจากนารี เป็นอื่น
วันหนึ่งเว้นล้างหน้า อับเศร้าศรีหมอง"

หรือ

"ช้างสาร หกศอกไซร้ เสียงา
งูเห่า กลายเป็นปลา อย่าต้อง
ข้าเก่า เกิดแต่ตา ตนปู่ ก็ดี
เมียรัก อยู่ร่วมห้อง อย่าไว้วางใจ"

นอกจากนี้ก็มีโคลงภาพต่างภาษา (รวมอยู่ในประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ) โคลงนิราศปราบขบถเวียงจันทน์ ทรงพระนิพนธ์แต่ครั้งยังเป็นกรมหมื่นและไปราชการทัพกับกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ครั้งปราบขบถเวียงจันทน์

– ฉันท์ต่าง ๆ ในประชุมดุษฎีสังเวย อาทิเช่น

๑. ฉันท์เรื่องสรรเสริญพระมหามณีรัตนปฏิมากร
๒. ฉันท์สังเวยพระมหาเศวตฉัตรพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
๓. ฉันท์สังเวยพระมหาเศวตฉัตรพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยและพระที่นั่งอนันตสมาคม
๔. ฉันท์สังเวยพระมหาเศวตฉัตร พระที่นั่งไพศาลทักษิณ
๕. ฉันท์สดุดีพระเกียรติ อัญเชิญขวัญมงคลคเชนทรชำนิเผือกพลาย

กรมหลวงวงศาธิราชสนิท

เป็นพระราชโอรสอีกพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยประสูติใน พ.ศ. ๒๓๕๑ เคยรับราชการหลายตำแหน่ง ได้กำกับกรมหมอ กำกับราชการมหาดไทยว่าพระคลังสินค้า และเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ แม้พระองค์ท่านจะมีราชการด้านอื่นแต่ก็ทรงมีเวลาให้กับการประพันธ์เช่นเดียวกัน พระองค์ทรงแต่งหนังสือ **นิราศพระประธม** เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ และ**จินดามณี**เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ได้ทรงแถลง

ไว้ว่า หนังสือจินดามณีของพระองค์ท่านเล่มนี้เป็นเล่ม ๒ ซึ่งคงจะทรงหมายความว่า ทรงแต่งเพิ่มเติมหนังสือจินดามณีฉบับของพระโหราธิบดี ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และยังมีโคลงเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ และเพลงยาวที่เรียกว่า **เพลงยาวสามชาย**

พระมหามนตรี (ทรัพย์) กวีในรัชกาลที่ ๓ เช่นเดียวกัน แต่ประวัติของท่านไม่ปรากฏ มีงานนิพนธ์ของท่านบางเรื่อง คือ

๑. บทละครเรื่องระเด่นลันได
๒. โคลงฤาษีดัดตน ๑ บท
๓. เพลงยาวว่าพระยามหาเทพ (ทองปาน ปาณิกบุตร) ครั้งยังเป็นจมื่นราชามาตย์
๔. เพลงยาวกลบทกบเต้นสามตอน ๑ บท

ระเด่นลันไดเป็นเรื่องเอกของท่าน โดยนำเอาชีวิตของแขกขอทานชื่อลันไดอยู่ที่โบสถ์พราหมณ์เสาชิงช้ามาแต่ง กล่าวถึงการวิวาทกับแขกเลี้ยงวัวชื่อประดู่ซึ่งมีภรรยาชื่อประแดะ บางคนกล่าวว่าพระมหามนตรีแต่งเรื่องนี้ล้อวรรณคดีที่มีตัวเอกเป็นกษัตริย์

คุณพุ่ม (บุษบาท่าเรือจ้าง) กวีหญิงในรัชกาลที่ ๓ ธิดาพระยาราชมนตรี (ภู่ ภมรมนตรี) เคยเป็นพนักงานพระแสงต่อมากราบบังคมลามาอยู่กับบ้านที่แพหน้าบ้านบิดาเหนือท่าพระแพที่บ้านคุณพุ่มเป็นท่าเรือจ้าง คุณพุ่มชอบเล่นสักวาและแต่งบทของบุษบาโต้ตอบกับอิเหนาจึงได้รับฉายาว่า บุษบาท่าเรือจ้าง เป็นศิษย์ทางกวีของสุนทรภู่ กลอนตอนหนึ่งของคุณพุ่มกล่าวว่า

"ครั้งแผ่นดินปิ่นอยุธยาพระพุทธเลิศ ช้างเผือกเกิดกับสยามถึงสามสาร
เป็นพาหนะพระที่นั่งอลังการ เกิดอาจารย์ท่านครูภู่สุนทร"

คุณพุ่มมีชีวิตมาถึงรัชกาลที่ ๕ บางครั้งก็แต่งกลอนล้อเจ้านายหรือข้าราชการชั้นสูงในสมัยนั้น เช่น

ขออย่าให้เป็นคนชิดของเจ้าคุณผู้ใหญ่ (เจ้าพระยาบดินทรเดชา)
ขออย่าให้เป็นคนใช้ของเจ้าพระยานคร (เจ้าพระยานคร น้อย)
ขออย่าให้เป็นคนต้มน้ำร้อนของพระยาศรี (พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) เพราะมีแขกมาหาบ่อย)
ขออย่าให้เป็นมโหรีของพระยาโคราช
ขออย่าให้เป็นสวาสดิของพระองค์ชุมสาย (กรมขุนราชสีหวิกรม)
ขออย่าให้เป็นฝีพายของเจ้าฟ้าอาภรณ์

ขออย่าให้เป็นละครของแม่น้อยบ้า	(ธิดาเจ้าพระยานครราชสีมา - ทองอิน)
ขออย่าให้รู้ชาตาเหมือนอาจารย์เซ่ง	
ขออย่าให้เป็นนักเลงอย่างท่านผู้หญิงพัก	(ชอบเล่นการพนัน)
ขออย่าให้เป็นสมปักของพระนายไวย	(สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ นัยว่าสมัยยังเป็นจมื่นไวยวรนาถ เวลาเข้าเฝ้านุ่งผ้าสมปักพื้นเมืองอยู่ผืนเดียวไม่ยอมเปลี่ยน)
ขออย่าให้เป็นดอกไม้ของเจ้าคุณวัง	(เจ้าจอมมารดาตานี ทำดอกไม้เก่ง ใครมีงานก็มาขอให้ทำเสมอ)
ขออย่าให้เป็นระฆังวัดบวรนิเวศ	(ต้องตีมากกว่าวัดอื่น ๆ สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงผนวชอยู่วัดนั้น)

คุณสุวรรณ กวีหญิงผู้หนึ่งในรัชกาลที่ ๓ เป็นธิดาพระยาอุไทยธรรม (สกุล ณ บางช้าง) ใน พ.ศ. ๒๓๘๔ ได้เป็นข้าหลวงกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และเป็นศิษย์ของสุนทรภู่ด้วย คุณสุวรรณอ่านและเขียนหนังสือมาก มีชีวิตอยู่มาถึงรัชกาลที่ ๕ หนังสือของคุณสุวรรณมี

๑. เพลงยาวจดหมายเหตุเรื่องกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ประชวร

๒. บทละครเรื่องพระมะเหลเถไถ

๓. บทละครเรื่องอุณรุทร้อยเรื่อง

นายมี (หมื่นพรหมสมภักดี) ต่อมาได้เป็นหลวงศุภมาตรา เป็นศิษย์สุนทรภู่ทางการประพันธ์ บวชเป็นสามเณรอยู่ที่วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ ๓ นายมีแต่งนิราศตามแบบครูคือสุนทรภู่ แต่ง*นิราศถลาง นิราศเดือน นิราศสุพรรณ* นายธนิต อยู่โพธิ์ สันนิษฐานว่า **นิราศพระแท่นดงรัง** ที่เข้าใจกันว่าสุนทรภู่แต่งนั้นน่าจะเป็นของนายมีนี่เอง

พงศาวดาร

นอกจากวรรณคดีต่าง ๆ ดังได้กล่าวแล้ว เรื่องของพงศาวดารก็เป็นเรื่องสำคัญคู่กับบ้านเมืองอย่างหนึ่งเพราะเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีส่วนในการชำระพระราชพงศาวดารมาก พระราชพงศาวดารฉบับที่รวบรวมในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เท่าที่ปรากฏมีดังนี้

พงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

ใน พ.ศ. ๒๓๓๘ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้า ฯ ให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตมีเจ้าพระยาเพชรพิชัยเป็นสำคัญ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเพื่อชำระพระราชพงศาวดารของชาติไทย แต่เดิมเคยชำระมาครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่ทำไม่สำเร็จ *"บัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้เจ้าพระยาพิพิธพิชัยกระทำเรื่องพระนารายณ์เป็นเจ้ากับพระเพทราชา พระเจ้าเสือ พระบรมโกศของพระเจ้าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ทำศักราชถัดกันไป"*[๙] พงศาวดารนี้ปัจจุบันเรียกกันว่าฉบับพันจันทนุมาศ "ความชัดว่า ตอนต้นของพระราชพงศาวดารนี้เป็นสำนวนเก่าตอนตั้งแต่สมัยพระนารายณ์เป็นเจ้ามา เป็นสำนวนรัชกาลที่ ๑ ซึ่งโปรดให้เขียนใหม่ อนึ่ง เจ้าพระยาพิพิธพิชัยผู้นี้เข้าใจว่าเป็นคนคนเดียวกันกับเจ้าพระยาเพชรพิชัยผู้ที่ช่วยจัดระเบียบพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งกรุงเก่าถวายเป็นแบบฉบับดังได้กล่าวถึงมาแล้ว พงศาวดารสำนวนนี้กรมศิลปากร (แต่ยังเป็นหอสมุด) มีอยู่เป็นสมุดเขียน ๒๒ เล่ม ดำเนินความแต่สร้างกรุงมาจนถึงสิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ณ บัดนี้เรียกว่า *"พงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)"*[๑๐] พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงสันนิษฐานต่อว่าที่ได้ชื่อดังนี้เพราะเมื่อสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นเสนาบดีมหาดไทย มีเลขานุการของท่านเสนาบดีผู้หนึ่งตำแหน่งพันจันทนุมาศชื่อเดิมว่าเจิม เข้าใจว่าทรงมอบให้เป็นผู้เก็บพงศาวดารฉบับนี้ไว้ถวายเวลาเรียกทอดพระเนตร ท่านผู้นี้ต่อมาเป็นพระยาตรัง ผู้ว่าราชการจังหวัดตรัง แล้วเลื่อนขึ้นเป็นสมุหเทศาภิบาล มณฑลอุดรในเวลาต่อมา

พงศาวดารเหนือ

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) เมื่อทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีรับสั่งให้พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เจ้ากรมราชบัณฑิตเรียบเรียงขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ *"แต่เรียงไว้ไม่ดีเลย ข้อความสับสนไม่เป็นที่จะอาศัยได้แน่นอนโดยหลักประวัติศาสตร์"*[๑๑]

"มหาวงสพงศาวดารลังกาทวีป"

ใน พ.ศ. ๒๓๓๙ มีพระราชดำรัสให้ขุนสุนทรโวหารว่าที่พระอาลักษณ์ชำระเรื่องมหาวงศ์ที่ราชบัณฑิตแต่งทูลเกล้า ฯ ถวาย ราชบัณฑิตที่แต่งเรื่องไว้ชื่อพระยาธรรมปโรหิต แล้วทรงเชิญให้สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะทรงตรวจเพื่อให้ถูกต้องจริง ๆ เรื่องนี้ส่วนใหญ่เป็นประวัติของพระพุทธศาสนาในลังกา ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อโปรดให้สร้างวิหารพระพุทธไสยาศน์ขึ้นในวัดพระเชตุพน ฯ ได้โปรดให้เขียนภาพเรื่องมหาวงศ์ไว้ในพระวิหารนี้ด้วย

---

๙ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาค ๖๔** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๙), หน้า ๗

๑๐ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, **พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม**, หน้า ๗๘-๗๙

๑๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕

ส่คีติยวંส, มหายุทธการวંส และ จุลลยุทธการวંส

ทั้งสามนี้ก็นับเป็นพงศาวดารและประวัติทางศาสนา เป็นเรื่องของสมเด็จพระวันรัต ซึ่งเดิมเป็นพระพิมลธรรมสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ถูกถอดเพราะไม่ยอมถวายบังคม สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ต่อมาได้กลับเป็นพระพิมลธรรมในรัชกาลที่ ๑ แล้วเป็นพระวันรัต เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ฯ เป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส หนังสือของท่านสูญหายไปพักหนึ่ง ต่อมาสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้เรื่องส่คีติยวંสมาจากกัมพูชา และต่อมาได้มาจากวัดอินทาราม ต้นฉบับเป็นภาษาบาลี พระยาปริยัติธรรมธาดา แปลเป็นไทย อีก ๒ เล่มต่อมาก็ค้นพบในวัดพระเชตุพนฯเรื่องแรกเป็นพงศาวดารมอญเกี่ยวกับเรื่องราชาธิราช เรื่องหลังเป็นพระราชพงศาวดารไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่สร้างกรุงถึงจุลศักราช ๘๑๘ รัชกาลพระอินทราชาเรื่องเดิมเป็นความเรียงร้อยแก้วภาษาบาลี พระญาณวิจิตร (สิทธิ์ โลจนานนท์) แปลเป็นภาษาไทยและพิมพ์ขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓[๑๒]

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส

พระราชพงศาวดารเล่มนี้ หมอบรัดเลย์ได้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ นับเป็นหนังสือพงศาวดารเล่มแรกที่ได้ตีพิมพ์ขึ้น เริ่มต้นด้วยแผ่นดินพระเจ้าอู่ทองจนถึงกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ในรัชกาลที่ ๓ ดำรงตำแหน่งเป็นจมื่นราชามาตย์ช่วยราชการกรมท่า และเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ได้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, ๒, ๓, และ ๔ นับเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ดียิ่ง "แต่นักอ่านสมัยนี้อาจจะตำหนิวิธีการเขียนว่าไม่ได้แบ่งหมวดตอนให้เห็นชัดหรือนึกจะแทรกเรื่องอะไรลงไปตรงไหนก็แทรกลงไปไม่ติดต่อกัน ก่อนที่ใครจะตำหนิเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ในเรื่องนี้ข้าพเจ้าขอให้คำนึงว่าหนังสือนี้เรียบเรียงอย่างพงศาวดารไม่ได้เรียบเรียงอย่างประวัติศาสตร์ นักเรียนสมัยนี้ย่อมทราบว่าวิธีเรียงประวัติศาสตร์ (History) กับพงศาวดาร-(Chronicle) นั้นต่างกันอย่างไร การเรียบเรียงพงศาวดารย่อมจดลงไปตามลำดับเหตุการณ์ที่บังเกิดขึ้น และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์จดได้ละเอียดดี เรื่องกบฏเจ้าอนุวียงจันทน์ เป็นตอนสำคัญตอนหนึ่งในเรื่องประวัติกาลของกรุงรัตนโกสินทร์ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็เขียนไว้โดยพิสดาร การติดต่อ

---

๑๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙

กับต่างประเทศเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็เขียนได้ดีเพราะเคยรับราชการในกรมท่า มีหลายเรื่องหลายตอนที่เกี่ยวกับจารีตประเพณี เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ได้อธิบายให้ความสว่างแก่พวกเราในเวลานั้นเป็นอันมาก"[๑๓]

กฎหมาย

เอกสารทางราชการสูญเสียไปมากเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีราชการศึกเกือบตลอดรัชกาลไม่ทรงมีเวลาได้สะสางรวบรวมพระราชกำหนดกฎหมายให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้โปรดให้มีการชำระกฎหมายเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๗ **"พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว...ดำหรัดเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า พระราชกำหนดบทพระอายการสำหรับแผ่นดินกระษัตรมีมากหลายต่อ ๆ มา จะนับคลณามิได้ ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข่าศึก พระธรรมสาตรราชสาตรบทพระอายการกระจัดกระจาย หายเก้าส่วนสิบส่วนมีอยู่สักส่วนหนึ่ง..."**[๑๔] ก่อนจะมีการชำระกฎหมายนั้นได้มีข้อถกเถียงกันถึงคดี ๆ หนึ่ง ซึ่งถึงจะมิใช่คดีใหญ่โตแต่ก็มีปัญหาทางกฎหมายน่าคิด วันหนึ่งเสด็จออกขุนนาง เจ้าพระยาพระคลัง (หน) กราบบังคมทูลว่า นายบุญศรีช่างเหล็กหลวงร้องทุกข์เรื่องภรรยาฟ้องหย่า ว่าภรรยาของตนชื่อป้อมเป็นชู้กับนายราชาอรรถแล้วฟ้องหย่าตน ตนไม่มีความผิดไม่ยอมหย่า แต่ลูกขุน ณ ศาลหลวงตัดสินให้หย่าขาดจากกันได้ตามกฎหมายเก่า จึงทรงพระราชดำริว่าหญิงนอกใจชายแล้วมาฟ้องหย่าชาย ลูกขุนปรึกษาให้หย่าได้นั้นไม่ยุติธรรม โปรดให้เจ้าพระยาพระคลังเอากฎหมาย ณ ศาลหลวงมาสอบกับฉบับหอหลวงและฉบับข้างที่ ความก็ต้องกัน จึงทรงเห็นว่าควรจะได้ชำระกฎหมายกันให้เรียบร้อยเพื่อให้เป็นระเบียบและเป็นธรรมแก่ราษฎร "ลุจุลศักราช ๑๑๖๖ ปีชวด ฉศก ทรงพระราชดำริว่า...ฝ่ายข้างอาณาจักรนี้ กษัตริย์ผู้ดำรงแผ่นดินนั้นอาศัยซึ่งโบราณราชนิติกฎหมายพระอัยการอันกษัตริย์แต่ก่อนบัญญัติไว้ได้เป็นบรรทัดฐาน ซึ่งพิพากษาตราสินเนื้อความราษฎรทั้งปวงได้โดยยุติธรรม และพระราชกำหนดบทพระอัยการนั้นก็ฟั่นเฟือนวิปริตผิดซ้ำต่างกันไปเป็นอันมากด้วยคนอันโลภหลงหาความละอายแก่บาปมิได้ ดัดแปลงแต่งตามชอบใจไว้พิพากษาให้เสียยุติธรรมสำหรับแผ่นดินไปก็มีบ้าง จึงทรงพระกรุณาโปรดจัดข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่มีสติปัญญาคือ ขุนสุนทร-โวหาร ว่าที่พระอาลักษ์ ๑ ขุนสารประเสริฐ ๑ ขุนวิเชียรอักษร ๑ ขุนวิจิตรอักษร ๑ กรมพระอาลักษณ์ ๔ นาย ขุนหลวงพระไกรศรี ๑ พระราชพินิจจัยราชปลัด ๑ หลวงอัยยา ๑ ลูกขุน ๓ นาย หลวงมหาวิชาธรรม ๑ ขุนศรีโวหาร ๑ นายพิมพ์ ๑ นายด่อนเปรียญ ๑ ราชบัญฑิต ๔ นาย ชำระพระราชกำหนดบทพระอัยการอันมีอยู่ในหอหลวงตั้งแต่พระธรรมศาสตร์ไปให้ถูกถ้วน

---

๑๓ หลวงวิจิตรวาทการ, **คำนำพระอายพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๖**, หน้า ๔

๑๔ **ประมวลกฎหมายอัยการที่ ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เล่ม ๓** ,หน้า ๓๙๘

ตามบาลีและเนื้อความมิให้ผิดเพี้ยนซ้ำกันได้ จัดเป็นหมวดเป็นเหล่าเข้าไว้ และทรงพระอุตสาหะทรงชำระ ดัดแปลงซึ่งบทอันวิปลาสนั้นให้ชอบโดยยุติธรรมไว้ด้วยพระทัยทรงพระมหากรุณาธิคุณจะให้เป็นประโยชน์แก่กษัตริย์จะดำรงแผ่นดินไปภายหน้า ครั้นชำระแล้วให้อาลักษณ์ชุบเส้นหมึก ๓ ฉบับ ไว้ห้องเครื่องฉบับหนึ่ง ไว้หอหลวงฉบับ ๑ ไว้ศาลหลวงสำหรับลูกขุนฉบับ ๑ ปิดตรา-พระราชสีห์ ตราพระคชสีห์ ตราบัวแก้ว ทุกเล่มเป็นสำคัญ"[๑๕] กฎหมายฉบับนี้จึงเป็นที่รู้จักกันในนาม "กฎหมายตราสามดวง" ต่อมา

กฎหมายที่รวบรวมในครั้งนั้นส่วนใหญ่มาจากกฎหมายครั้งกรุงศรีอยุธยา แล้วยังได้ไปใช้เป็นแบบแผนของประเทศใกล้เคียงอื่นซึ่งแบ่งหมวดหมู่กฎหมายของเขาไว้เป็นระเบียบแบบแผนเหมือนกับกฎหมายรัชกาลที่ ๑ นี้ นอกจากกฎหมายเก่าที่ชำระใหม่แล้วยังมีกฎหมายที่เกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้ต่อท้ายกฎหมายเก่า เช่น บัญญัติการหย่าร้างซึ่งเดิมเข้าไว้ใน "พระอายการลักษณะผัวเมีย" แต่ส่วนมากกฎหมายใหม่แยกไว้ต่างหากเรียกว่าพระราชบัญญัติก็มี กฎหมายพระสงฆ์ก็มี พระราชกำหนดใหม่ก็มี ปีใดที่มีสงครามมักมีกฎหมายใหม่น้อยกว่าปีที่ว่างสงคราม พระราชกำหนดใหม่ในรัชกาลที่ ๑ เช่น ปี พ.ศ. ๒๓๒๗ ก็มี

พระราชกำหนดข้อ	๕	วิธีใช้งานแทนเงินที่ค้างแก่ไพร่
"	๖	ถ้าใครมีทุกข์จะร้องฟ้องยังโรงศาลให้มาให้การด้วยปาก ห้ามทำหนังสือฟ้องเพราะเป็นโอกาสให้หมอความทุจริตเสี้ยมสอนแต่งสำนวนเท็จ
"	๗	เพิ่มโทษแก่ "พยานอาษา"
"	๘	ห้ามการใช้เงินปลอม และวางระเบียบใช้เงินทดแทนแก่ผู้ไม่ผิดในเรื่องนี้
"	๙	ห้ามการฟ้องร้องเรื่องทรัพย์มรดกข้ามศาลมาถึงพระองค์
"	๓๘	เกณฑ์ที่จะเลือกคนถวายตัวเป็นมหาดเล็กขอเฝ้าชาวที่
"	๓๕	ห้ามมิให้เอาคนที่ขายไว้แห่งหนึ่งแล้วไปขายอีกแห่งหนึ่งเล่า[๑๖]

---

๑๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**, หน้า ๒๗๔

๑๖ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, **พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพื้นพูวัฒนธรรม**, หน้า ๔๗-๕๐

ในรัชกาลที่ ๒ มีพระราชกำหนดกฎหมายเพิ่มเติมขึ้นอีก เช่น พระราชกำหนดสักเลข พ.ศ. ๒๓๕๓ และพระราชกำหนดห้ามมิให้สูบและซื้อฝิ่น พ.ศ. ๒๓๕๕ ตามประกาศ "พระราชกำหนดสักเลข รัชกาลที่ ๒ กฎให้ไว้แก่พระสุรัสวดี ซ้าย ขวา ใน นอก ให้กฎหมายบอกแก่เจ้าพระยา และพระยา พระ หลวง เมือง เจ้าราชนิกูล และ (ข้า) เจ้าต่างกรมหากรมมิได้ ในพระราชวังหลวง และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการ ณ หัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวงจนทั่ว... มีพระราชโองการสั่งให้สักเลขหมายหมู่ใหม่ แล้วให้กรมพระสัสดีชำระเลขซึ่งวิวาทเกี่ยวข้องค้างเกินกันมา...ถ้าและเลขบรรดาอพยพหลบหนีทั้งปวงจะเอาป่าเป็นที่พึ่ง ดื้อดึงขัดขวาง มิเข้ามาสามิภักดิ์โดยดี มีอยู่ ณ แขวงเมืองใดก็ให้เจ้าเมือง กรมการเมืองนั้นจัดกองทัพออกตีติดตามจับเอาตัว (และ) บุตร ภรรยา มาใส่ตะรางเสียให้สิ้นเชิง ถ้าหัวเมืองใดเกลี้ยกล่อมเลขได้มากน้อยเท่าใดก็ให้เมืองนั้นบอกจำนวนเลขและชื่อคนตำบลบ้าน ว่าเป็นบ่าวไพร่มูลนายชื่อนั้นลงมายังลูกขุน ณ ศาลาให้แจ้ง ห้ามอย่าให้ผู้รักษาเมืองกรมการปิดบังอำพรางไว้แต่คนหนึ่งขึ้นไปเป็นอันขาดทีเดียว"๑๗

และ "พระราชกำหนดห้ามมิให้สูบและซื้อขายฝิ่น...แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ห้ามอย่าให้ผู้ใดสูบฝิ่น กินฝิ่น ซื้อฝิ่น ขายฝิ่น และเป็นผู้สมซื้อสมขายเป็นอันขาดทีเดียว ถ้ามิฟังจับได้และมีผู้ฟ้องร้องพิจารณาเป็นสัจจะให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๓ ยก ทะเวนบก ๓ วัน ทะเวนเรือ ๓ วัน ริบราชบาตร บุตรภรรยา และทรัพย์สิ่งของให้สิ้นเชิง ให้ส่งตัวไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ผู้รู้เห็นเป็นใจมิได้เอาความมาว่ากล่าวจะให้ลงพระอาญาเฆี่ยน ๖๐ ที ถ้าผู้ใดมีฝิ่นอยู่ก่อนยังมิได้ห้ามมากน้อยเท่าใด จะขายก็ให้เร่งเอาออกไปขายแก่นานาประเทศเมืองนอกให้พ้นกรุงเทพพระมหานคร และให้ร้อยแขวงกรมการนายบ้าน นายอำเภอประกาศป่าวร้องอาณาประชาราษฎรลูกค้าพาณิชทั้งปวงให้รู้จงทั่ว และให้กระทำตามพระราชกำหนดกฎหมายมานี้จงทุกประการ ถ้าผู้ใดมิฟังจับได้จะเอาตัวเป็นโทษโดยโทษานุโทษ"๑๘

นาฏกรรม

นาฏกรรมก็เช่นเดียวกับวัฒนธรรมในด้านอื่น ๆ คือได้รับการฟื้นฟูขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นาฏกรรมของไทยได้แก่โขน ละคร และระบำต่าง ๆ มักเรียกรวมกันว่า **"โขนละครฟ้อนรำ"** หรือ **"ระบำรำเต้น"** ศิลปแห่งการเต้น คือโขน ศิลปแห่งการรำและเล่นเป็นเรื่องคือละคร และ ศิลปแห่งการรำสวย ๆ งาม ๆ ไม่เล่นเป็นเรื่องก็ได้แก่ระบำหรือ

---

๑๗ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๓๘๔-๓๘๖

๑๘ พระวรเวทย์พิสิฐ, **วรรณคดีไทย**, หน้า ๓๙๒-๓๙๓

ฟ้อนรำ ศิลปทางนาฏกรรมนี้เข้าใจกันว่าได้เค้ามาจากนาฏกรรมของอินเดีย ตำรานาฏกรรมของอินเดียมีชื่อว่า ภรตนาฏยศาสตร์ ท่ารำตามตำรานี้ ปรากฏอยู่เป็นภาพแกะสลักที่ประตูเทวสถานที่เมืองจิทัมพรัม มณฑลมัทราส ในอินเดียใต้เมื่อชาวไทยได้รับมาเป็นสมบัติแล้วก็ได้ดัดแปลงให้วิจิตรงดงามตามความคิดจิตใจของคนไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอุปถัมภ์บำรุงนาฏศิลป์ด้วยพระองค์เองทรงมีข้าราชการนักรำไว้ในวังหลวง และทางวังหน้าก็ทรงอุปถัมภ์นาฏกรรมเช่นเดียวกัน

นาฏกรรมทางด้านโขนของไทยนั้นได้มาจากการเล่นที่เรียกกันว่า "ชักนาคดึกดำบรรพ์" หรือ "เล่นการดึกดำบรรพ์" จากพระราชพิธีอินทราภิเษกในสมัยก่อนตามกฎมนเทียรบาล ตอนตำราที่กล่าวถึงพระราชพิธีนี้จะต้องมีการเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์ "บางทีที่เกิดมีกรมโขนขึ้นก็จะมาแต่การเล่นดึกดำบรรพ์ในพระราชพิธีอินทราภิเษกนี้เอง โดยทำนองจะมีพระราชพิธีอื่นอันมีการเล่นแสดงตำนานเป็นส่วนหนึ่งในการพิธี เกิดเพิ่มเติมขึ้นโดยลำดับมา จนการเล่นแสดงตำนานกลายเป็นการที่มีเนือง ๆ จึงเป็นเหตุให้ฝึกหัดโขนหลวงขึ้นไว้สำหรับเล่นในการพระราชพิธี และเอามหาดเล็กหลวงมาหัดเป็นโขนตามแบบแผนซึ่งมีอยู่ในตำราพระราชพิธีอินทราภิเษกเพราะเป็นลูกผู้ดีฉลาดเฉลียวฝึกหัดเข้าใจง่ายใครได้เลือกก็ยินดีเสมอ ได้รับความยกย่องอย่างหนึ่งเพราะฉะนั้นจึงได้เป็นประเพณีสืบมาจนชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่พวกโขนหลวงนับอยู่ในผู้ดีที่เป็นมหาดเล็ก จนถึงมีบุตรหลานข้าราชการไปฝึกหัด ดังเช่นเล่ากันมาว่าพระเจ้าเชียงใหม่กาวิโลรสสุริยวงศ์ ได้เคยเป็นตัวอินทรชิต เมื่อเป็นมหาดเล็กหลวงอยู่ในรัชกาลที่ ๑ นั้น"[๑๙] ปรากฏตามพงศาวดารว่าการเล่นโขนครั้งใหญ่ในรัชกาลที่หนึ่งคือเมื่อมีงานพระเมรุ สมเด็จพระปฐมบรมชนกาธิราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ *"มีโขนชักรอกโรงใหญ่ทั้งโขนวังหลวง และวังหน้าแล้วประสมโรงเล่นกลางแปลง เล่นเมื่อศึกทศกรรฐ์ยกทัพกับ ๑๐ ขุน ๑๐ รถ โขนวังหลวงเป็นทัพพระรามยกไปแต่ทางพระบรมมหาราชวัง โขนวังหน้าเป็นทัพทศกรรฐ์ออกจากพระราชวังบวร ฯ มาเล่นรบกันในท้องสนามหน้าพลับพลาถึงมีปืนบาเหรี่ยมรางเกวียนลากออกมายิงกันสนั่นไป"*[๒๐] ผลของการเล่นโขนครั้งนี้ออกจะไม่สู้ดีนัก เพราะกล่าวกันว่า เห็นจะเป็นเพราะการเล่นโขนกลางแปลงอย่างเห็นจริงเห็นจังระหว่างศิลปินวังหลวงกับศิลปินวังหน้าในคราวนั้น จึงมีคำลือเล่าขานกันสืบมาจนบัดนี้ว่าได้เกิดมีตัวโขนรบกันจริงขึ้น ซึ่งตามธรรมดากองทัพฝ่ายยักษ์ต้องสมมติเป็นฝ่ายแพ้ทุกคราวไป แต่เมื่อรบกันคราวนั้น พวกโขนวังหน้าไม่ยอมแพ้เล่ากันมาว่า รบกันถึงบาดเจ็บล้มตายกันไปบ้างก็มี แต่จะเป็นฝ่ายใดบาดเจ็บล้มตาย หรือบาดเจ็บล้มตายด้วยกันทั้งสองข้างหาปรากฏชัดในคำเล่าลือสืบมานั้นไม่ และนับแต่งานสมโภชพระอัฐิครั้งนั้นแล้ว ปรากฏว่า

---

๑๙ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานเรื่องละครอิเหนา** (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย ๒๔๖๔), หน้า ๑๑

๒๐ พระวรเวทย์พิสิฐ, **วรรณคดีไทย**, หน้า ๑๒๑

ความบาดหมางระหว่างวังหลวงกับวังหน้าก็มีขึ้น จนถึงแต่ละฝ่ายต่างเอาปืนขึ้นป้อมกำแพงพระราชวัง หันปากกระบอกเข้าหากันเป็นที่เตรียมสงครามกันอยู่ สมเด็จพระพี่นางทั้งสองพระองค์ต้องทรงเป็นผู้ไกล่เกลี่ย จึงต่างฝ่ายก็เลิกแล้วคืนดีเป็นปรกติกันต่อมา"[๒๑]

อนึ่งการเล่นโขนนั้นแต่เดิมคือเป็นการละเล่นของหลวงเท่านั้น แต่ต่อมาเมื่อพวกมหาดเล็กที่หัดโขนจนคล่องแคล่วในการรบพุ่งทำให้เป็นประโยชน์ไปถึงการต่อสู้ข้าศึก จึงได้พระราชทานให้เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่หัดโขนไว้ได้ มักจะแสดงเมื่อมีมหรสพใหญ่ ๆ เช่น ฉลองพระอาราม งานสมโภช งานฉลองปูชนียวัตถุสถาน เมื่อฉลองพระแก้วมรกต เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๗ คราวผนวชสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้มีมหรสพสมโภชก็โปรดให้มีโขน ทั้งโปรดให้แต่งตัวโขนขึ้นล้อเลื่อนเข้ากระบวนแห่นาค และเมื่อฉลองวัดพระเชตุพน ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ก็โปรดให้มีโขนโรงใหญ่เล่นตลอดพิธีอุโมงค์ เป็นต้น

ในด้านการละครก็โปรดให้หัดขึ้นทั้งในวังหลวงและวังหน้า ละครมีอยู่ ๓ ชนิดคือ *ละครชาตรี ละครนอก และละครใน* ละครชาตรีคือละครชนิดที่เล่นกันทางปักษ์ใต้ เรียกว่าโนรา ละครนอกคือละครที่เล่นกันตามพื้นเมืองนอกพระบรมมหาราชวัง แต่เดิมมีแต่ผู้ชายเล่น ละครในคือละครผู้หญิงที่มีได้แต่ของหลวง ละครนอกและละครในนอกจากจะผิดกันที่ตัวผู้เล่นแล้ว ทำนองร้อง กระบวนรำ และเรื่องที่เล่นก็ผิดกัน ละครในเล่นกันอยู่สามเรื่องคือ รามเกียรติ์ อุณรุท อิเหนา เรื่องอื่น ๆ เช่นสังข์ทอง คาวี นั้นสำหรับเล่นละครนอกทั้งสิ้น ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ละครผู้หญิงของหลวงจึงเริ่มเอาละครนอกมาเล่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ขอแรงพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการที่เป็นกวีสันทัดทางบทกลอนช่วยกันแต่งถวาย ทรงตรวจแก้ไขแล้วตราเป็นบทพระราชนิพนธ์ไว้เป็นต้นฉบับสำหรับพระนครครบทุกเรื่องมีเรื่องรามเกียรติ์ ๑๑๖ เล่มสมุดไทย เรื่องอุณรุท ๑๘ เล่มสมุดไทย เรื่องดาหลัง ๓๒ เล่มสมุดไทย อิเหนา ๓๘ เล่มสมุดไทย ละครรัชกาลที่ ๑ เล่นตามแบบกรุงเก่า ละครผู้หญิงก็ยังคงมีแต่ของหลวง เล่ากันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรประทับอยู่ในพระราชวังเดิมนั้นโปรดให้หัดละครเด็ก ๆ ผู้หญิงแล้วเอาบทเรื่องอุณรุทครั้งกรุงเก่ามาทรงตัดทอนให้เล่น ถูกสมเด็จพระราชบิดากริ้วจนต้องเลิก ผู้ทรงชำนาญกระบวนละครในรัชกาลที่ ๑ มีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี (เป็นพระโอรสของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ สมเด็จพระพี่นางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระนามเดิม จุ้ย ประสูติใน พ.ศ. ๒๓๑๓ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ ได้ทรงกำกับกรมวังและกรมมหาดไทยในรัชกาลที่ ๒) ได้ทรงคิดแบบแผนวิธีฟ้อนรำอันเป็นแบบอย่างของละครที่

---

๒๑ ธนิต อยู่โพธิ์, **โขนภาคต้น**, หน้า ๔๖

ใช้รำกันอยู่ทุกวันนี้อยู่มาก ในรัชกาลที่ ๑ มีละครมากโรงด้วยกัน แต่ที่มีชื่อเสียงที่สุดคือ ละครของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ (พระเชษฐาองค์ใหญ่ของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระนามเดิม ตัน ต้นสกุลเทพหัสดิน ณ อยุธยา) เป็นละครใน เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วตกเป็นของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ส่วนละครนอกที่มีชื่อเสียงคือละครนายบุญยัง (เป็นนายโรงละครนอกที่มีชื่อเสียงมากครั้งรัชกาลที่ ๑ เล่นละครจนสร้างวัดได้วัดหนึ่งชื่อวัด **ละครทำ** อยู่หลังบ้านขมิ้นธนบุรี ได้เป็นครูฝึกหัดละครนอกที่เล่นกันต่อมา) เวลามีงานใหญ่ของหลวงก็โปรดให้มีการแสดงละครด้วย เช่นในงานสมโภชพระนครเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ นั้น "ให้มีมหรสพต่าง ๆ และมีละครผู้หญิงโรงใหญ่ เงินโรงวันละ ๑๐ ชั่ง เป็นการสมโภชวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้วย"[๒๒]

ถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ พระองค์ทรงเป็นศิลปินผู้เชี่ยวชาญในศิลปกรรมด้านต่าง ๆ ตลอดจนนาฏศิลป "ว่าโดยทางตำนานการเล่นละคร รัชกาลที่ ๒ นับเป็นหัวต่อของตำนานการละครตอนหนึ่ง ด้วยแต่ก่อนนั้นมากระบวนเล่นละคร จะเป็นวิธีรำก็ดี บทละครก็ดีเล่นตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า บทละครพระราชนิพนธ์ที่แต่งใหม่ในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงพระราชนิพนธ์เพื่อจะให้มีขึ้นเป็นแบบฉบับสำหรับพระนครเป็นข้อสำคัญ บททรงพระราชนิพนธ์อย่างไรครูละครก็ต้องฝึกซ้อมผสมละครไปตามบทนั้น ด้วยเหตุนี้ละครเล่นบทพระราชนิพนธ์ครั้งรัชกาลที่ ๑ เช่น เรื่องอุณรุทจึงดูชักช้าชวนรำคาญ เพราะบทมิได้แต่งปรุงไปกับวิธีเล่นละครด้วยกัน ในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระราชนิพนธ์บทสำหรับเล่นละครเป็นข้อสำคัญ เป็นต้นว่าเรื่องละครที่ทรงเลือกมาแต่งบทก็ดี บทที่แต่งขึ้นก็ดี เอาแต่ที่เหมาะแก่กระบวนเล่นละครเป็นประมาณ เมื่อแต่งบทแล้วยังให้สอบซ้อมกระบวนรำให้เข้ากับบทจนเห็นเข้ากันเรียบร้อยงดงามแล้วจึงเอาไปใช้ได้ เพราะฉะนั้นกระบวนละครครั้งรัชกาลที่ ๒ ทั้งบทและวิธีรำจึงวิเศษกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน จึงได้นับถือกันเป็นแบบอย่างละครรำที่เล่นสืบต่อมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ควรนับว่าแบบละครรำของกรุงรัตนโกสินทร์ได้เกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๒ เป็นเดิมมา แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๒ แบบและบทละครซึ่งทรงขึ้นใหม่ครั้งนั้น เป็นแต่เล่นละครหลวง ผู้อื่นหามีใครกล้าเอาอย่างของหลวงไปเล่นไม่"[๒๓] บทละครที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นในรัชกาลที่ ๒ นั้นทรงเลือกสรรเจ้านาย และข้าราชการที่เป็นกวีชำนาญกลอนไว้เป็นที่ปรึกษา อาทิเช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ขุนสุนทรโวหาร (ภู่) กรมหมื่นสุรินทรพิทักษ์ (สมเด็จพระอนุชา พระนามเดิมพระองค์เจ้าชายฉัตร ต้นสกุล ฉัตรกุล ณ อยุธยา) และพระยาไชยวิชิต (เผือก) เวลานั้นเป็นจมื่นไวยวรนาถ ทรงแบ่งให้ช่วยกันแต่งเป็นตอน ๆ แล้วมาตรวจแก้หน้าพระที่นั่ง แต่โดยมากทรงพระนิพนธ์เอง บทละครที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่มี ๗ เรื่องคือ

---

๒๒ พระวรเวทย์พิสิฐ, **วรรณคดีไทย**, หน้า ๙๓

๒๓ เจือ สตะเวทิน, **ประวัติวรรณคดี**, หน้า ๑๒๐-๑๒๑

๑. เรื่อง *อิเหนา* ทรงแต่ต้นจนจบ รวม ๔๕ เล่มสมุดไทย แต่เรื่องอื่นทรงพระราชนิพนธ์เฉพาะตอนที่เลือกมาสำหรับเล่นละคร

๒. เรื่อง *รามเกียรติ์* ตั้งแต่หนุมานถวายแหวนจนทศกรรฐ์ล้มตอนหนึ่ง และตั้งแต่ฆ่านางสีดา จนอภิเษกไกรลาส ตอนหนึ่ง รวม ๓๓ เล่มสมุดไทย

๓. เรื่อง *ไชยเชษฐ์* ตั้งแต่ไชยเชษฐ์ไปตามช้าง จนนางสุวิญชาคืนดีกับไชยเชษฐ์ รวม ๓ เล่มสมุดไทย

๔. เรื่อง *มณีพิชัย* ตั้งแต่งูขบนางจันทร จนพระมณีพิชัยออกไปอยู่กับพราหมณ์ที่ศาลา รวม ๑ เล่มสมุดไทย

๕. เรื่อง *คาวี* ตั้งแต่ท้าวสรรณุราชได้ผอบผมจนถึงคาวีฆ่าไวยทัต รวม ๔ เล่มสมุดไทย

๖. เรื่อง *สังข์ทอง* ตั้งแต่นางพันธุรัตได้พระสังข์มาเลี้ยงจนท้าวยศวิมลกับพระสังข์กลับจากเมืองสามล รวม ๗ เล่มสมุดไทย

๗. เรื่อง *ไกรทอง* ตั้งแต่ไกรทองอยู่ในถ้ำชาลวัน จนกลับตามนางวิมาลาลงไปในถ้ำ รวม ๒ เล่มสมุดไทย[๒๔]

อนึ่ง ศิลปการเล่นละครและโขนนี้บางทีก็มีปะปนกันบ้าง ที่เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ศิลปการเล่นโขนมีลีลาศที่งดงามขึ้นโดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งทรงสนพระทัยในศิลปการเล่นโขนไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าละคร "พวกโขนบรรดาที่ประจำอยู่ภายในราชสำนักคงจะได้รับการทำนุบำรุงและปรับปรุงบทบาทท่าทางตลอดจนเพลงขับร้องและดนตรีให้ประณีตงดงามยิ่งขึ้นโดยลำดับมา ตั้งแต่สมัยที่นิยมนำเอาเรื่องรามเกียรติ์ไปแต่งขึ้นเป็นบทละครสำหรับเล่นละครใน เช่นบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ และในรัชกาลที่ ๒ เป็นต้น แสดงว่าวิธีการของโขนกับละครในได้คลุกคละปะปนกันมา โดยลำดับตั้งแต่สมัยนั้นแล้ว ทั้งได้มีราชกวีในราชสำนักช่วยปรับปรุงขัดเกลาและประพันธ์บทพากย์บทเจรจาให้ไพเราะสละสลวยขึ้นอีกด้วย คำพากษ์และคำเจรจาบางตอนพระมหากษัตริย์ได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นด้วยพระองค์เองก็มี เช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทพากย์ตอน "*นางลอย*" ไว้อย่างไพเราะเพราะพริ้ง เป็นต้นศิลปแห่งการเล่นโขนภายในพระราชสำนัก จึงไพเราะงดงามเป็นอย่างยิ่ง"[๒๕]

ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจการเล่นละคร โปรดให้เลิกละครหลวงเสียเมื่อเสวยราชย์ ถึงโขนข้าหลวงเดิมซึ่งโปรดให้ฝึกไว้เมื่อครั้งเป็นกรมก็โปรดให้เลิกเสีย แต่กลับเป็นเหตุให้เล่นละครกันขึ้นแพร่หลายกว่าแต่ก่อน เพราะผู้นิยมแบบอย่าง

---

๒๔ พระวรเวทย์พิสิฐ, **วรรณคดีไทย**, หน้า ๔๙๑-๔๙๒

๒๕ เจือ สตะเวทิน, **ประวัติวรรณคดี**, หน้า ๔๐-๔๑

ละครหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ มีมาก แต่ก่อนไม่กล้าเอาอย่าง ครั้นละครหลวงเลิกแล้วผู้มีบรรดาศักดิ์จึงพากันหัดละครแบบหลวงกันขึ้นมากมาย ก็มิได้ทรงห้ามปรามเพราะละครเป็นการเล่นสำหรับบ้านเมืองมาช้านาน แม้มีงานมหรสพเมื่อใดก็ต้องมีละครตามประเพณี ละครในรัชกาลที่สามจึงเป็นละครของเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งอ้างว่าตามแบบและบทละครที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงไว้ เป็นของประณีตบรรจงไม่เคยมีเสมอเหมือนมาก่อน ถ้าทอดทิ้งเสียไม่มีใครฝึกหัดรักษาไว้ แบบแผนละครหลวงก็จะสูญไปเสีย เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) เป็นอีกผู้หนึ่งที่นิยมละครมาก ท่านมีละครผู้หญิงอยู่หนึ่งโรง ต่อมากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์พระราชทานเครื่องละคร และตัวละครผู้หญิงของวังหน้าไปหลายคน เพราะเจ้าพระยานคร ฯ เป็นพระญาติกับพระองค์ จึงได้หัดละครผู้หญิงขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราช ตัวละครโรงนี้ได้เป็นครูละครที่เมืองนครศรีธรรมราชและตะกั่วป่าที่เล่นกัน ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ ละครที่หัดกันในรัชกาลที่ ๓ มีทั้งละครในและละครนอกของราษฎรในพื้นเมืองซึ่งยังคงเล่นตามแบบและบทโบราณ ละครของเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ ที่มีชื่อเสียงในเวลานั้นมีอยู่หลายโรง อาทิเช่นละครของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (โรงนี้เจ้าของไม่สู้เอาพระทัยใส่ เลยเลิกเสียก่อน) ของกรมหลวงรักษรณเรศ กรมหลวงพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ สมัยยังทรงเป็นพระองค์เจ้าทินกร ตัวละครโรงนี้หัดรำแบบละครหลวงแต่โปรดทรงเรื่องละครนอก ได้ทรงแต่งบทละครนอกขึ้น ๓ เรื่อง คือ *สุวรรณหงษ์ นางแก้วหน้าม้า*และ*นางกุลา* (บทละครของกรมหลวงภูวเนตร ฯ นี้ภายหลังเล่นกันแพร่หลายมาก) ของพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ กรมหมื่นภูมินทรภักดี สมเด็จเจ้าพระยาบรมหาพิชัยญาติ และเจ้าพระยาบดินทรเดชา (เมื่อท่านไปขัดตาทัพอยู่ที่เมืองอุดงมีชัยได้พาละครผู้หญิงไปด้วย จึงไปเป็นครูหัดละครผู้หญิงของสมเด็จพระหริรักษ์ (นักพระองค์ด้วง) เจ้ากรุงกัมพูชา เดิมละครแรกมีในกัมพูชาเมื่อนักองค์จันทร์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระอุทัยราชาได้ครูออกไปจากกรุงเทพ ฯ ในรัชกาลที่ ๑ แต่เป็นละครนอก สมเด็จพระหริรักษ์มาหัดละครในไปจากเจ้าพระยาบดินทรเดชา จึงได้มีละครในที่กรุงกัมพูชาแต่นั้นมา)[๒๖]

ในรัชกาลที่ ๓ *ละครชาตรี*แพร่หลายมาก การที่ละครชาตรีเข้ามาแพร่หลายในกรุงรัตนโกสินทร์นั้นมีเค้าว่าได้มาจากจังหวัดภาคใต้ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๒ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกทัพลงไปตีเมืองนคร ฯ ได้ตัวเจ้านคร ฯ เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ พร้อมทั้งตัวละครครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๓ เมื่อมีการฉลองพระแก้วมรกตโปรดให้ละครจากเมืองนคร ฯ ขึ้นมาแสดงด้วย ได้แสดงประชันกับละครผู้หญิงของหลวง ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

---

๒๖ พระวรเวทย์พิสิฐ, **วรรณคดีไทย**, หน้า ๑๒๖-๑๒๙

เจ้าอยู่หัว "เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ เจ้าพระยาพระคลัง ได้กรีธาทัพลงไปปราบปรามระงับเหตุการณ์ทางหัวเมืองภาคใต้ บังเอิญในปีนั้นฝนแล้ง น้ำน้อยข้าวแพง ราษฎรอดอยาก ขณะที่เจ้าพระยาพระคลังยกทัพกลับกรุง ชาวเมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง และเมืองสงขลา จึงขออพยพติดตามกองทัพมาด้วย...พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ช่วยชาวนครศรีธรรมราช ชาวพัทลุงและชาวสงขลาที่กองทัพพามาโดยคิดราคาข้าวและค่าตัวให้แก่บรรดามูลนายและให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ตำบลสนามกระบือ (คือบริเวณถนนหลานหลวงและถนนดำรงรักษ์ในบัดนี้) หัดเป็นช่างปูน ช่างศิลาไว้ช่วยราชการเรียกว่า "ไพร่หลวงเกณฑ์บุญ" แต่บรรดาชาวนครศรีธรรมราช ชาวพัทลุง และชาวสงขลาเหล่านี้ มีผู้ที่สามารถในการแสดงละครชาตรีอยู่เป็นอันมาก จึงได้รวบรวมกันตั้งเป็นคณะละครรับเหมาแสดงในงานต่าง ๆ ต่อมาก็เป็นที่พอใจของชาวกรุงจนเป็นที่ขึ้นชื่อลือนามละครชาตรีตำบลสนามกระบือ (สนามควาย) และฝึกหัดสืบต่อกันมาจนถึงทุกวันนี้" ๒๗

สำหรับที่มาของ*ละครชาตรี*นั้นบางแห่งก็ว่า เดิมทีเดียวก็เอาไปจากกรุงศรีอยุธยานั่นเอง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ว่าเดิม พระเทพสิงหร บุตรของนางศรีคงคา หัดละครนอกอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ขุนศรัทธาเป็นตัวละครของพระเทพสิงหรได้พาแบบแผนละครลงไปหัดขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราชแล้วดัดแปลงบางอย่างให้พ้องกับรสนิยมของชาวเมืองใต้ จึงได้เล่นละครกันสืบมา พวกละครโนราชาตรียังออกชื่อบูชานางศรีคงคา พระเทพสิงหรและขุนศรัทธาไว้ในคำไหว้ครูจนบัดนี้ แล้วจึงได้กลับเข้ามานิยมเล่นกันในราชธานีอีก แต่สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีดังได้กล่าวมาแล้ว แบบแผนเครื่องแต่งตัวก็คล้ายคลึงกับละครนอกสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็น่าจะเป็นไปได้ที่ว่าละครชาตรีนั้นแท้จริงเป็นละครนอกสมัยกรุงศรีอยุธยานั่นเอง

สำหรับ *ระบำ* ก็ได้แก่ศิลปะแห่งการรำที่ผู้แสดงรำพร้อมกันเป็นหมู่ เช่น ระบำชุดเทพบุตรนางฟ้า ระบำเบิกโรงชุดเมขลา รามสูร ถ้าเป็นระบำที่มีศิลปะแบบไทยเหนือก็เรียกกันว่าฟ้อน เช่น ฟ้อนเมือง ฟ้อนเงี้ยว ฟ้อนม่านมุ่ยเชียงตา ฟ้อนลาวแพน ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีศิลปะของการรำเดี่ยว รำคู่ รำประกอบเพลง รำอาวุธ รำโคม รำเขนง รำกระบี่ กระบอง ฯลฯ เป็นต้น นอกจากโขน ละคร ระบำแล้วยังมีมหรสพอย่างอื่นอีกซึ่งอาจจะจัดเป็นศิลปกรรมทางด้านนาฏกรรมได้อีก เช่น หุ่น และหนัง *หุ่น* มีแสดงกันทุกชาติ ทั้งฝรั่ง ญี่ปุ่น จีน ชวา และมอญ วิธีการที่จะประกอบกลไกให้ตัวหุ่นเคลื่อนไหวแตกต่างกัน หุ่นของฝรั่งใช้สายใยโยงชักลงมาจากเบื้องบน แต่หุ่นตะวันออกทำให้เคลื่อนไหวด้วยสายใยและก้านไม้จากเบื้องล่างและด้านหลัง การแสดงหุ่นในเมืองไทยพยายามแสดงอย่างศิลปะละครใน แต่งตัวก็เหมือนละคร มักเล่นเรื่องรามเกียรติ์ และ

---

๒๗ มนตรี ตราโมท, **การละเล่นของไทย** (กรมศิลปากร ๒๔๙๗), หน้า ๒-๓

อุณรุท หุ่นแบบนี้เรียกกันในสมัยหลังว่า *หุ่นหลวง* หรือ *หุ่นใหญ่* ยังมีตัวหุ่นในรัชกาลที่ ๒ ปรากฏอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หน้าหุ่นที่งามที่สุดนั้นเป็นฝีพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระ-พุทธเลิศหล้านภาลัย ส่วน *หนัง* ก็เป็นมหรสพเก่าแก่ของไทยอย่างหนึ่ง ได้รับยกย่องว่าเป็นงานใหญ่มาก เป็นการแสดงที่ใช้ภาพแกะสลักบนหนังโคทั้งผืนมาเชิดให้เป็นเรื่องราวต่าง ๆ กัน ประกอบคำพากย์เจรจา และ ปี่พาทย์ คนเชิดก็ต้องใช้ท่าทางแสดงด้วยลำตัวและขาเป็นสิ่งสำคัญ ส่วนมือซึ่งจับไม้คาบหนังเป็นส่วนช่วยให้เอนเอียงไปมาหรือสั่นไหวเท่านั้น ลำตัวกับขาต้องทำท่าทางเต้นไปตามจังหวะเพลงและชีวิตของตัวหนังซึ่งมีทั้งท่าพระ นาง ยักษ์ และลิงซึ่งแตกต่างกัน เช่นเดียวกับโขน และต้องสามารถเต้นได้ตามหน้าพาทย์ และใช้บทตามที่พากย์และเจรจา

เมื่อครั้งฉลองวัดพระเชตุพน ฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๓ ก็มีการแสดง หุ่น หนัง และระบำต่าง ๆ ตามพระราชพงศาวดารที่ว่า "และมีโขนอุโมงค์โรงใหญ่ หุ่น ละคร มอญรำ ระบำ...รำแพน...แล้วให้มีหนังคืนละ ๙ โรง..."[๒๘]

อนึ่งเมื่อกล่าวถึงนาฏกรรมของไทยแล้ว สิ่งหนึ่งที่ควรกล่าวถึงควบคู่กันไปด้วยคือ เครื่อง *ดนตรีไทย นาฏศิลป* และ *ดุริยางคศิลป* มักต้องจะไปด้วยกันเสมอ จึงขอกล่าวถึงเครื่องดนตรีไทยอันเป็นเครื่องประกอบสำคัญของนาฏกรรมไว้โดยย่อในที่นี้

เครื่องดนตรีของไทยมีทั้งที่เป็น *เครื่องตี เครื่องเป่า เครื่องดีด* และ *เครื่องสี เครื่องตี* ยังแบ่งออกเป็นเครื่องที่ตีด้วยไม้ เช่น ระนาด กรับ เครื่องที่ตีด้วยโลหะ เช่น ฆ้อง ฉิ่ง ฉาบ เครื่องตีขึงด้วยหนัง เช่น กลอง ตะโพน โทน รำมะนา *เครื่องเป่า* เช่น ขลุ่ย ปี่ *เครื่องดีด* เช่น จะเข้ *เครื่องสี* เช่น ซอต่าง ๆ เครื่องดุริยางค์ที่เล่นกับละครและโขนเรียกกันว่า ปี่พาทย์ ซึ่งต่างกับคำว่า พิณพาทย์ อันที่จริงคำว่าพิณพาทย์กับปี่พาทย์หมายความต่างกัน *พิณพาทย์* หมายความว่าเครื่องดนตรี อันเป็นเครื่องสายสำหรับดีดสี เพราะเดิมใช้พิณเป็นหลัก *ปี่พาทย์* นั้นหมายความว่าเครื่องดุริยางค์อันเป็นเครื่องตีเป่า เพราะเดิมใช้ปี่เป็นหลัก เพราะฉะนั้นเครื่องที่ทำในการเล่นละครควรเรียกว่า *"ปี่พาทย์"* ความข้อนี้ก็สมด้วยแบบแผนซึ่งมีมาในรัชกาลที่ ๔ เช่นในหมายรับสั่งย่อมใช้ว่า *ปี่พาทย์* ทุกแห่ง[๒๙] ปี่พาทย์ที่ไทยเอามาใช้ในการเล่นมี ๒ อย่าง คือ *ปี่พาทย์สำหรับละครชาตรี และปี่พาทย์สำหรับเล่นโขนละครในกรุงฯ ปี่พาทย์ละครชาตรีใช้เครื่องดนตรี ๕ ชิ้น ตรงกับลักษณะเครื่องเบญจดุริยางค์ของตำราอินเดีย คือ ปี่, ทับหรือโทน ๒ ใบ กลอง และฆ้องคู่ ส่วนปี่พาทย์โขนละครนั้นก็มีเครื่องดนตรี ๕ ชิ้นเช่นเดียวกันแต่แก้ไขจากตำราเดิมออกไป คือมี ปี่, ระนาด, ตะโพนคือโทนสองหน้า, กลอง และฆ้องวง เครื่องปี่พาทย์โขนละครนี้เรียกกันว่าปี่พาทย์*

---

๒๘ พระวรเวทย์พิสิฐ, *วรรณคดีไทย*, หน้า ๒๓๙

๒๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔

เครื่องห้า ที่น่าแปลกคือ เครื่องปี่พาทย์เครื่องห้านี้ใช้เป็นเครื่องบรรเลงในเวลาทำการทัพศึกด้วย ตามความในพงศาวดารเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาจักรี และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทยังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ทรงรักษาเมืองพิษณุโลกต่อสู้กับอะแซหวุ่นกี้ พม่าล้อมเมืองจนหมดเสบียงอาหาร กองทัพกรุงธนบุรีก็ยังไปช่วยแก้ไขการจะตีหักข้าศึกออกจากที่ล้อมไม่ได้ จึงทรงพระราชดำริเป็นกลอุบายให้ปี่พาทย์ประโคมบนหอรบให้ครึกครื้นเพื่อจะให้ข้าศึกสำคัญว่าจะรักษาเมืองต่อไป ตามความที่ว่า "ถึงวันศุกร์เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ เจ้าพระยาทั้ง ๒ ได้ทราบความว่ากองทัพหลวงล่าถอยไปแต่วันก่อนแล้ว จึงให้เจ้าหน้าที่ระดมปืนใหญ่น้อยหนายิ่งกว่าทุกวันตั้งแต่เวลาเช้าจนค่ำ และในเวลานั้นให้เอาปี่พาทย์ขึ้นไปตีตามป้อมให้ข้าศึกได้ยินเสียงประโคมลวงให้พม่าเข้าใจว่าตระเตรียมจะตั้งสู้อยู่ในเมืองให้นานวัน"[๓๐]

ปี่พาทย์ใช้เฉพาะเครื่องดนตรี ๕ ชิ้นมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาจนตลอดรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เพิ่งจะมาเพิ่มเติมเครื่องปี่พาทย์เป็นเครื่องใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่าเพราะเกิดเล่นเสภารับปี่พาทย์เป็นเหตุขึ้นก่อน เสภาอย่างโบราณขับอย่างเล่านิทานหามีส่งปี่พาทย์ไม่ เพิ่งเกิดวิธีส่งปี่พาทย์เมื่อในรัชกาลที่ ๒ ความข้อนี้ปรากฏอยู่ในคำไหว้ครูเสภาบทหนึ่งว่า

"เมื่อครั้งพระจอมนธินทร์แผ่นดินลับ เสภาขับยังหามีปี่พาทย์ไม่
มาเมื่อพระองค์ผู้ทรงไชย ก็เกิดมีขึ้นในอยุธยา"

ความที่กล่าวในกลอนก็สมกับคำที่เล่ากันมาว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดทรงฟังเพลงเสภา ได้ทรงพระราชนิพนธ์เสภาก็หลายตอน คือตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างแล้วเข้าห้องนางแก้วกิริยาซึ่งชอบขับชอบฟังกันมาจนทุกวันนี้นั้นเป็นต้นคงโปรดให้คนขับเสภาร้องลำนำส่งปี่พาทย์เหมือนทำนองมโหรี จึงเกิดมีเสภาส่งปี่พาทย์ขึ้นแต่นั้นมา แต่กล่าวกันว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ปี่พาทย์แม้ที่รับเสภาก็ยังคงใช้เครื่องห้า ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ เห็นจะเป็นเพราะเล่นเสภาส่งปี่พาทย์กันแพร่หลาย จึงได้มีผู้คิดเครื่องปี่พาทย์เพิ่มเติมขึ้น[๓๑] เครื่องดนตรีที่เพิ่มขึ้นในวงปี่พาทย์ก็คือ เพิ่ม กลอง ปี่ ระนาด (ทุ้ม) ฆ้องวงเล็ก ฉาบ (คู่กับฉิ่ง) เรียกกันว่า *ปี่พาทย์เครื่องคู่* คือมีเครื่องเป็นคู่ ๆ ในชั้นแรกมีแต่ของเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ใช้เล่นแต่เสภา เพราะจะฟังน้ำเสียงปี่พาทย์เป็นสำคัญ ใช้เล่นละครบ้างก็น้อยโรง ปี่พาทย์โขนละครที่เล่นกันโดยมากยังคงใช้เครื่องห้าอยู่อย่างเดิม จนถึงรัชกาลที่ ๔

---

๓๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า**, หน้า ๕๑๖

๓๑ พระวรเวทย์พิสิฐ, **วรรณคดีไทย**, หน้า ๓๕-๓๖

ศิลปกรรม

ผลงานด้านศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์มีอยู่มากเกินกว่าจะกล่าวถึงโดยละเอียดในบทนี้ได้ ศิลปกรรมมีความหมายกว้างขวางถึงงานทางช่างทั้งหลาย แต่เดิมงานช่างต่าง ๆ รวมอยู่ในกรมช่างสิบหมู่ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายไว้ว่า "ช่าง ๑๐ หมู่ คำนี้เห็นจะไม่ใช่หมายความว่าในบ้านในเมืองมีช่างอยู่ ๑๐ อย่าง อันชื่อช่างต่าง ๆ ถ้าจะนับชื่อก็เห็นจะได้ไม่น้อยกว่า ๑๐๘ อย่าง เข้าใจว่ากรมช่าง ๑๐ หมู่นั้น คือรวบรวมคนที่เป็นช่างตั้งขึ้นเป็นกรมช่าง แบ่งตามประเภทวิชาคนที่รวบรวมเข้าไว้ได้เป็น ๑๐ หมู่ด้วยกันเท่านั้นเอง...พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ผู้ซึ่งได้ควบคุมช่าง ๑๐ หมู่ เมื่อรัชกาลที่ ๕ ได้แต่งโคลงบอกชื่อหมู่ช่างซึ่งท่านได้ควบคุมขึ้นไว้มีดังนี้

เขียน	กระดาษ	แกะ	หุ่นปั้น	ปูน	รัก บุ
ฮา	กลึง	หล่อ	ไม้สูง	สลัก	ช่างไม้" [๓๒]

แต่ชื่อช่างสิบหมู่ที่ปรากฏในทำเนียบศักดินาพลเรือนและทหารในกฎหมายเก่านั้นมี ๑. ช่างเขียน ๒. ช่างแกะ ๓. ช่างสลัก ๔. ช่างกลึง ๕. ช่างหล่อ ๖. ช่างปั้น ๗. ช่างหุ่น ๘. ช่างรัก ๙. ช่างบุ ๑๐. ช่างปูน กรมช่างสิบหมู่นี้ในรัชกาลที่ ๖ เปลี่ยนชื่อเป็นกรมศิลปากร ถึงรัชกาลที่ ๗ โปรดให้จัดตั้งราชบัณฑิตยสภาขึ้นดูแลงาน ๓ แผนก คือ หอสมุด พิพิธภัณฑ์และศิลปากรสถาน โอนงานจากกรมศิลปากรเดิมแยกไปขึ้นกับกระทรวงวังส่วนหนึ่ง เรียกว่ากรมวังนอกสำหรับทำการช่างในส่วนพระองค์ ส่วนหนึ่งเป็นศิลปากรสถานซึ่งมีสมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นอุปนายกควบคุมและวางโครงการจัดตั้งโรงเรียนฝึกการช่าง ต่อมาหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองได้ยุบราชบัณฑิตยสภาตั้งเป็นกรมศิลปากรขึ้นใหม่ งานของกรมช่างสิบหมู่เดิมปัจจุบันนี้คือกองสถาปัตยกรรมของกรมศิลปากร[๓๓]

ศิลปกรรมเป็นวัฒนธรรมของชาติ และดังที่พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงกล่าวไว้ว่า *"วัฒนธรรมย่อมแวดล้อมองค์พระมหากษัตริย์"* ศิลปกรรมของชาติที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้จึงเป็นศิลปที่แวดล้อมองค์พระมหากษัตริย์เกือบทั้งสิ้น ซึ่งได้แก่ พระบรมมหาราชวังและศิลปวัตถุภายในพระบรมมหาราชวัง เครื่องราชูปโภคต่าง ๆ และศิลปการสร้างพระพุทธรูปในรัชกาลต่าง ๆ เป็นต้น

---

๓๒ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ เล่ม ๑** (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๐๖), หน้า ๖

๓๓ ม.จ.ดวงจิตร จิตรพงษ์, **ป่าป่อนหลาน** (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๑), หน้า ๘๑

เรื่องพระบรมมหาราชวังในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ ในด้านฝีมือการก่อสร้างนั้น "ก็เกิดมีผู้ชำนาญการช่างต่าง ๆ มากขึ้นในรัชกาลที่ ๑ นั้น ข้อนี้พึงสังเกตได้ในวัตถุสถานที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ ฝีมือดีกว่าครั้งกรุงธนบุรีมาก และบางทีดีกว่าของซึ่งสร้างครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาเสียอีก และพึงสังเกตได้อีกสถานหนึ่งว่าแบบอย่างการช่างครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น จำนงทำตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น *ส่อให้เห็นว่ามีความประสงค์จะบำรุงกรุงเทพ ฯ ให้รุ่งเรืองเหมือนเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเรียกกันลงมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ว่าเป็นสมัย "ครั้งบ้านเมืองดี" ด้วยประการทั้งปวง ถึงรัชกาลที่ ๒ วัตถุสถานซึ่งสร้างขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ยังบริบูรณ์ดี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงพระราชดำริสร้างสิ่งอื่นซึ่งยังขาดหรือยังบกพร่องอยู่เพิ่มเติมต่อมา....แต่เวลารัชกาลที่ ๒ เพียง ๑๖ ปี โอกาสมีน้อยกว่ารัชกาลที่ ๑ ถึงกระนั้น ถ้าว่าด้วยฝีมือช่างและฝีปากนักประพันธ์ซึ่งฝึกหัดขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ เจริญวิชาสามารถเชี่ยวชาญ ถึงอาจจะคิดแบบอย่างยักเยื้องจากสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ต่าง ๆ "*[๓๔] สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงกล่าวรวมถึงการช่างในสมัยรัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๒ โดยเฉพาะทางด้านสถาปัตยกรรมเป็นส่วนใหญ่ไว้ว่า

"การก่อสร้างซึ่งเป็นฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่มีอยู่แต่ได้ซ่อมแปลงเปลี่ยนรูปไปเสียแล้วมาก ที่ยังคงเหลือแบบอย่างของเดิมปรากฏอยู่น้อย และที่เหลืออยู่นั้นดีบ้างไม่สู้ดีบ้าง จะกล่าวถึงแต่ที่ดีพึงชมหรือที่ควรกำหนดใจรู้ไว้ ฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ มีอยู่ดังนี้

ที่ ๑ พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง ไม่เห็นมีองค์ไหนซึ่งคงเป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๑ นอกไปจากพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ ถึงกระนั้นรูปนอกก็เป็นแบบรัชกาลที่ ๓ คงได้ซ่อมแปลงในรัชกาลนั้น เหลือแต่พนักสลักลาย กับเสาไม้ในประธานยังคงเป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๑ แต่มิได้เป็นฝีมือวิจิตรพึงชม

ที่ ๒ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสิ่งที่เป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๑ คือ

ก. พระอุโบสถ รูปทรงเป็นอย่างรัชกาลที่ ๑ แต่ลวดลายนั้นปะปนกันเป็นอันได้ซ่อมแปลงหลายคราว ลวดลายชั้นรัชกาลที่ ๑ ซึ่งยังปรากฏอยู่ก็คือ

๑. ลายฐานบัทม์ ทำแต่พอดูได้

๒. ซุ้มทวารและบัญชรทำทรงงาม แต่ลวดลายนั้นพอประมาณ (ลายขาดในช่องนั้นทำเติมในรัชกาลที่ ๔)

---

๓๔ ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา. ราชบัณฑิตยสภารวบรวม, หน้า ๔

ระเบียงพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

๓. บานทวารประดับมุก เป็นฝีมือที่น่าชมอย่างยิ่ง เห็นว่าตั้งใจทำแข่งขันกับบานที่ทำครั้งแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งอยู่ที่วิหารยอดในวัดนี้เองคู่ ๑ อยู่ที่วัดพระมหาธาตุเมืองพิษณุโลกคู่ ๑

๔. ฐานชุกชีพนักทองคำ ทำแต่พอดูได้

๕. บุษบกทองคำทรงพระแก้วมรกต ทำด้วยความตั้งใจ เป็นทรงงามที่ ๑ ซึ่งเห็นในกรุงรัตนโกสินทร์

ข. พระมณฑป เป็นสิ่งที่ตั้งใจทำอย่างดีที่สุดควรชมทุกอย่าง ทั้งฝีมือก็ยังคงมีอยู่มาก คือ

๑. นาคพลสิงห์กะได เป็นแบบเก่าที่สุด

๒. ยักษ์บนปลายพลสิงห์ งามที่สุด

๓. ฐานบัทม์ ตลอดถึงผนัง ลายงามที่สุด

๔. ซุ้มทวารงามพอตัว

๕. บานทวารประดับมุก ดีเสมอกับพระอุโบสถ

๖. ตู้พระไตรปิฎก ทรงมณฑปประดับมุกงามอย่างยิ่ง

ค. หอพระมณเฑียรธรรม ไม่ได้ตั้งใจทำอย่างประณีต แต่กระนั้นรูปทรงก็งามอย่างยิ่ง สิ่งซึ่งอยู่ในนั้นมีดีหลายอย่างคือ

๑. ตู้พระไตรปิฎกประดับมุกคู่ ๑ งามหนักหนา เห็นว่าจะไม่ได้ทำสำหรับตั้งในหอนั้น เดิมจะอยู่ที่อื่น

๒. พระแท่นที่บรรทมประดับมุก ลวดลายอย่างพระแท่นเศวตฉัตรซึ่งตั้งอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแต่ก่อน เดิมจะใช้ตั้งในพระที่นั่งแห่งใดแห่งหนึ่ง งามมากอยู่

๓. ตู้พระไตรปิฎกลายทองใบใหญ่ ๆ นั่นทำสำหรับหอแน่ งามมากทีเดียว

ที่ ๓ วัดมหาธาตุ ได้ทำในรัชกาลที่ ๑ เหมือนกัน แต่ได้ซ่อมแปลงเสียใหม่เป็นฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๓ ไปหมดแล้ว แต่ควรกำหนดใจได้อย่างหนึ่งว่า พระอุโบสถเป็นทรงโรง มีระเบียงรอบผนังอยู่นอกเช่นนี้ เป็นแบบโบราณ มีพระอุโบสถวัดชนะสงครามอีกหลังเป็นแบบเดียวกัน ต่อมาชั้นหลังไม่ได้ทำอีกเลย

ที่ ๔ พระที่นั่งในพระราชวังบวร มีหลายองค์ที่เห็นปรากฏว่าทำในรัชกาลที่ ๑ คือ

ก. พระวิมานสามหลัง นั่นเป็นเก่าที่สุด แต่ฝีมือทำไม่ประณีต มีแต่หน้าบันแลเป็นงามมาก แต่น่าดูที่ทำเป็นแบบกรุงเก่าทุกสิ่งทุกอย่าง

ข. พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ปรากฏฝีมือแน่อยู่ที่เขียนข้างในเป็นฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ แท้ และเป็นฝีมืออย่างเอกน่าชมอย่างยิ่ง

ที่ ๕ วัดราชบูรณะ รูปทรงก็เป็นโรงกลายแบบรัชกาลที่ ๑ งามพอดูได้ข้างในผนังและหลังบานเขียนภาพเรื่องทั้งนั้นเป็นฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ มีหนังสือจดชื่อคนเขียนและปีเขียนทุกห้องดูเหมือนจะประกวดประขันฝีมือกันมาก น่าชมมาก...[๓๔]

ที่ ๖ วัดพระเชตุพน ยังมีสิ่งที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ เหลืออยู่ดูได้ คือ

ก. พระวิหารทิศทั้งสี่ มีลายหน้าบันเป็นเอก กับฐานพระพุทธรูปประจำพระวิหาร แต่ละทิศก็คิดทำอย่างงามประหลาดไม่มีเสมอสอง สมกับองค์พระพุทธรูปอันงามซึ่งเลือกคัดเชิญมาแต่หัวเมืองเหนือ แต่ก่อนรูปเขียนมารประจญในพระวิหารเบื้องบุรพทิศเป็นฝีมือล้ำเลิศประเสริฐยิ่งกว่าที่ไหนหมดในพระราชอาณาจักร มีความเสียใจที่ไม่ได้รักษาปล่อยให้หลังคารั่วจนฝนชะลอกเสียเป็นอันมาก เหลืออยู่ดูได้เป็นหย่อม ๆ ครั้นซ่อมใหม่ก็เลยถูกลบซ้ำ ฝีมืออันประเสริฐนั้นก็สูญสิ้น

---

๓๔ ถูกระเบิดครั้งสงครามโลกครั้งที่ ๒ เสียหายหมด

ภายในบริเวณวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

บริเวณวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ผู้เขียนนั้นได้ทราบว่าชื่อพระอาจารย์นาค (ภิกษุ) ฝีมือยังมีอยู่อีกที่ด้านอุดร หลังพระอุโบสถวัดราชบุรณะ และหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง แต่ไม่ได้ตั้งใจทำจนสุดฝีมือเหมือนมารประจญที่นี้

ข. พระวิหารคดทั้งสี่...ยังมีแปลกประหลาดที่หน้าบัน ทำเป็นภาพจับเรื่องรามเกียรติ์แกมกับลาย ซึ่งยังไม่เคยเห็นทำหน้าบันที่ไหนมาก่อนเลย

ค. พระระเบียง ดูประหนึ่งว่าเป็นฝีมือรัชกาลที่ ๓ แต่เข้าใจว่าทำซ่อมแปลงตามทำนองเดิม ซึ่งทำไว้แต่รัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นความคิดอย่างวิเศษ เหตุว่าคิดวางท่าทางดี มีพระระเบียงใหญ่อยู่ชั้นใน มีพระระเบียงเล็กซ้อนชั้นนอก แต่ไม่วงอ้อมไปรอบเลี้ยวย่อเข้าหาพระระเบียงใหญ่เสียที่ใกล้มุม เมื่อดูภายนอกทำให้เห็นมุมพระระเบียงชั้นนอกชั้นในผสมกันหลั่นลดเป็นไม้สิบสองไม่จืดตา แต่เมื่อดูภายในเป็นวงสี่เหลี่ยมเข้ากับพระอุโบสถไม่มีที่ไหนได้ทำเหมือนดังนี้ เป็นความคิดอันดีสมควรจะสรรเสริญยิ่งนัก

ที่ ๗ วัดระฆังโฆสิตาราม มีสิ่งซึ่งเป็นฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๑ ทำปรากฏอยู่ คือ

ก. พระอุโบสถ เป็นทรงแบบรัชกาลที่ ๑ รูปงามดี แต่ไม่มีลวดลายที่ประณีต

ข. พระปรางค์ ทำอย่างถูกแผน ซึ่งมีในเมืองเหนือและกรุงเก่า ไม่มีพระปรางค์องค์อื่นในกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทำถูกต้องเหมือนพระปรางค์องค์นี้อีกเลย...พระปรางค์องค์นี้เป็นแบบอย่างอันดี ซึ่งมีจะดูได้ในกรุงรัตนโกสินทร์แต่องค์เดียว

ค. หอพระไตรปิฎก จับได้แน่ว่าทำในรัชกาลที่ ๑ ท่วงทีประหลาดกว่าหอไตรที่ไหนหมด เป็นหอฝากระดานมุงกระเบื้องสามหลังแฝดมีชานหน้า ปลูกอยู่กลางสระ...ฝีมือที่ทำหอนี้อย่างประณีตแบบกรุงเก่า มีสิ่งซึ่งควรชมอยู่หลายอย่าง คือ

๑. ชายคามีกระเบื้องกระจังเทพประนมอย่างกรุงเก่า ถ้าผู้ใดไม่เคยเห็นจะดูที่นี่ได้
๒. ประตูและซุ้มซึ่งจะเข้าในชาลาสลักลายอย่างเก่างามประหลาดตาทีเดียว
๓. ประตูหอกลางก็สลักงามอีก ต่างลายกับประตูนอก
๔. ฝาในหอกลางเขียนเรื่องรามเกียรติ์ ฝีมือพระอาจารย์นาคผู้ที่เขียนมารประจญในพระวิหารวัดพระเชตุพน ท่วงทีขึงขังนัก
๕. บานประตูหอขวาเขียนลายรดน้ำ ลายผูกโดยตั้งใจจะพลิกแพลงมากแต่ดูหาสู้ดีไม่
๖. ฝาในหอขวา เขียนภาพเรื่องเห็นจะเป็นชาดกฝีมือเรียบ ๆ
๗. ตู้สำหรับไว้พระไตรปิฎก ตั้งอยู่ในหอทั้งซ้ายขวามีมากมาย ใหญ่จนออกประตูไม่ได้ก็มี เขียนลายรดน้ำหลายฝีมือด้วยกันแต่ล้วนดี ๆ มีฝีมือคนที่ผูกลายบานมุกในวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็หลายใบ ผู้ใดที่รักการช่างได้ไปชมที่นั่นแล้วจะไม่อยากกลับบ้าน

เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์แล่นผ่านวัดอรุณราชวราราม

ที่ ๘ วัดดุสิดารามฯ ก็ยังคงปรากฏฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ อยู่เหมือนกัน คือทรงพระอุโบสถ และรูปเขียนภายใน แต่เป็นฝีมือปานกลางทำแต่พอดูได้ ไม่สู้จะประณีต

ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ การก่อสร้างซึ่งประกอบด้วยฝีมือช่างวิจิตรอยู่ข้างจะมีน้อยด้วยสิ่งใดที่ควรทำก็ได้ทำเสียเสร็จแล้วแต่รัชกาลก่อน ถึงกระนั้นสิ่งที่ดีก็ยังมีชี้ให้เห็นได้อยู่บ้างดังนี้

ที่ ๑ วัดอรุณราชวราราม มีสิ่งที่พึงสังเกตและพึงชม คือ

ก. พระอุโบสถ ทำทรงคล้ายรัชกาลที่ ๑ แต่แฉล้มขึ้นกว่าสักหน่อย ยังมีเหลืออยู่ดูได้ แต่สิ่งที่ทำด้วยอิฐปูน เครื่องไม้นั้นเพลิงไหม้เสียหมดแล้ว

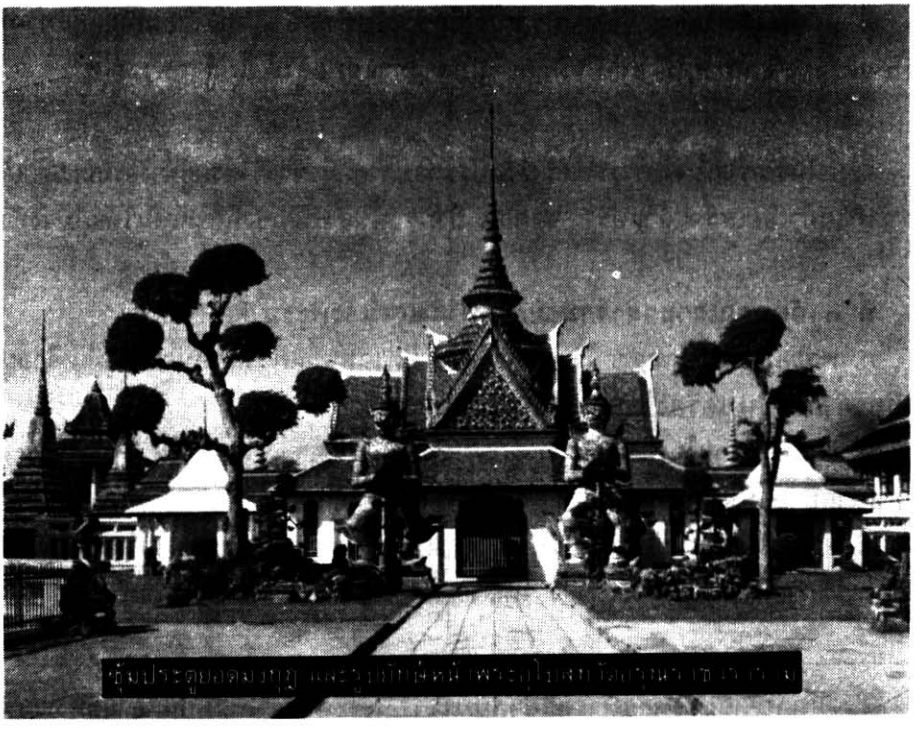
ข. พระประธานในพระอุโบสถ ลักษณะและทรวดทรงเป็นอย่างใหม่ ซึ่งพึ่งประดิษฐ์ขึ้นในรัชกาลที่ ๒ นั้นเองเป็นต้นมา

ค. พระระเบียง มีอยู่ให้ดูได้บริบูรณ์ ทรวดทรงงามกว่าพระระเบียงที่ไหนหมด เป็นศรีแห่งฝีมือในรัชกาลที่ ๒ ควรชมอย่างยิ่ง แต่ลายเขียนผนังนั้นเป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๓ ทำเพิ่มเติม

ที่ ๒ บานทวารวิหารพระศรีสากยมุนี เป็นลายสลักซับซ้อนกันหลายชั้น งามวิจิตรน่าพิศวงอย่างยิ่ง เคยได้ยินพูดกันว่าเดิมได้มาแต่เมืองเหนือคู่หนึ่ง ต้องพระราชหฤทัยว่าเป็นของงาม จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ทำเติมขึ้นใหม่อีก ๒ คู่ ประดิษฐานขึ้นไว้ประจำพระวิหาร ภายหลังมาปรากฏขึ้นว่าทรงจำหลักด้วยฝีพระหัตถ์แห่งพระองค์เอง แจ้งอยู่ในพระราชวิจารณ์ เห็นจะฟังสันนิษฐานผสมกันได้ว่าเดิมได้มาแต่เหนือคู่หนึ่งจริง เพราะบานที่เรียกว่าแกะทำนองนี้ เห็นมีข้างเมืองเหนืออยู่บ้าง เช่นที่วิหารพระแท่นศิลาอาสน์แลเมืองฝาง เป็นต้น ในยุคนั้นคงจะประกวดประขันกันมาก ที่เรียกว่าแกะนั้นก็เป็นคำควรเพราะคว้านปรุซับซ้อนกันลงไปหลายชั้น ซึ่งจะใช้สิ่วอย่างเดียวไม่ได้ ต้องอาศัยคมมีดมาก เมื่อได้ลายแกะอันงามมาเช่นนั้นเป็นเหตุเตือนพระราชหฤทัยให้ทรงแกะสู้ เพราะพระองค์ทรงชำนาญการแกะยิ่งนัก หน้าหุ่นซึ่งทรงแกะด้วยฝีพระหัตถ์ก็มี หน้าพระใหญ่กับพระน้อยคู่หนึ่ง เรียกกันว่าพระยารักใหญ่ พระยารักน้อย (รักนั้นหมายความว่าแกะด้วยไม้รัก) งามไม่มีหน้าพระอื่นเสมอสอง ถ้าจะตามดูจงระวังสังเกตหน้าที่สวมชฎานั้นเป็นฝีพระหัตถ์บรรจุไว้ลุ้งเดียวกันทั้งคู่ มีอยู่อีกคู่หนึ่งซึ่งสวมมงกุฎ นั้นไม่ใช่ฝีพระหัตถ์ พระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงฤทธิ์ทรงจัดการให้ทำขึ้นใหม่ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดสวมชฎา..."[๓๖] (สำหรับบานทวารวิหารพระศรีสากยมุนีนี้ ถูกเพลิงไหม้เสียหายมากเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ ปัจจุบันนำไปเก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร)

---

๓๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สาส์นสมเด็จ เล่ม ๑** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๗-๓๗

ถึงรัชกาลที่ ๓ วัดถุสถานต่าง ๆ ที่สร้างมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ ถึงเวลาต้องบูรณะซ่อมแซมมาก ดังนั้นในรัชกาลนี้จึงได้มีวัดถุสถานทั้งที่สร้างใหม่และปฏิสังขรณ์มากโดยเฉพาะวัดวาอาราม (ดังจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป) แต่มีข้อน่าสังเกตอย่างหนึ่งว่า *"ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เกิดนิยมแบบอย่างศิลปจีน วัดที่สร้างในรัชกาลนี้บางแห่งเป็นต้นว่า วัดราชโอรส วัดเทพธิดา โบสถ์วิหารก็ยักย้ายสร้างคล้ายแบบจีน คือยกเอาช่อฟ้าใบระกา หางหงส์ออกเสีย"*[๓๗] สำหรับวัดราชโอรสนั้นสร้างโดยฝีมือประณีตอย่างยิ่ง ครอเฟิดทูตอังกฤษที่เข้ามาในรัชกาลที่ ๒ ได้เขียนชมเชยวัดนี้ไว้มากว่างามนัก พระยาไชยวิชิต (เผือก) ได้แต่งกลอนเพลงยาวยอพระเกียรติชมวัดราชโอรสไว้ว่า

"อันวัดวาอาวาสประหลาดสร้าง ยักย้ายหลายอย่างโบสถ์วิหาร
ช่อฟ้าทางหงส์ทรงบุราณ ไม่ทนทานว่ามักจะหักพัง
พระอารามนามราชโอรส หน้าบันชั้นลดลายฝรั่ง
กระเบื้องเคลือบสอดสีมีพนัง เป็นอย่างนอกออกปลั่งปลาบปลิว
ลางหลังตั้งวงเป็นทรงเก๋ง จีนสำเพ็งพวกแซ่แต้จิ๋ว
วิชาช่างจ้างทำเป็นแถวทิว แจกติ้วให้ตั้วตั้งครัวเลี้ยง
ทอระฆังทั้งที่วิหารราย แยบคายมั่นคงทรงเฉลียง
ปูนผิวเต็มดีด้วยฝีเกรียง พระระเบียงยักอย่างมาข้างไทย
ดูพิลึกตึกสงฆ์สองคณะ คันฉัตรนั้นอยู่เป็นหมู่ใหญ่
วิปัสสนากุฏิเคียงเรียงกันไป ที่จงกรมร่มไม้ดูชมมูล
แท่นศิลาน่านั่งบริกรรม บำเพ็ญธรรมกรรมฐานที่ศูนย์
พระศรัทธาเป็นเดิมเพิ่มพูน ยกหนุนศาสนาสารพัด
เหลือมนุษย์สุดสร้างได้อย่างนี้ เป็นยอดทานบารมีโพธิสัตว์
พวกผู้ดีได้อย่างไปสร้างวัด เป็นทรงนอกออกอัดทุกแห่งมา"[๓๘]

นอกจากนี้ ยังมีสถาปัตยกรรมในรัชกาลที่ ๓ ที่แปลกออกไปจากรัชกาลอื่น ๆ อีกหลายแห่ง เช่นวัดยานนาวา (เดิมราษฎรเรียกวัดคอกควาย ครั้นยกเป็นวัดราชการ เรียกวัดคอกกระบือ) พระเจดีย์ที่วัดนี้โปรดให้สร้างแปลกกว่าที่อื่น คือพระเจดีย์มีฐานเป็นรูปสำเภาเท่าเรือสำเภาจริง ๆ มีพระราชประสงค์จะให้คนรุ่นหลังได้รู้จักสำเภาจีนว่ามีรูปร่างอย่างไร เพราะนับวันสำเภาจีนก็จะหมดไปมีแต่เรือกำปั่นใบของฝรั่งมาแทนที่ และเพื่อจะให้สอดคล้องกับพระศาสนา

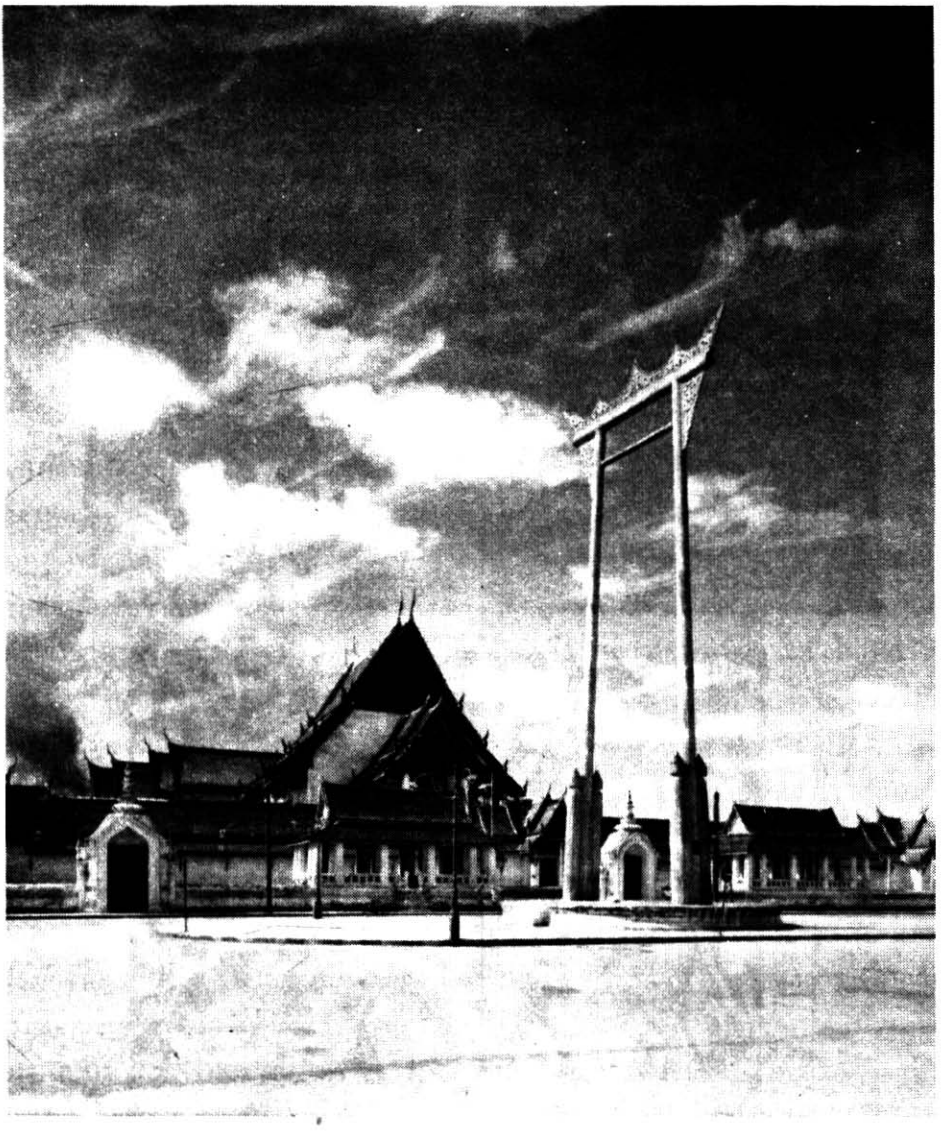
---

๓๗ ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปในประเทศไทย** (พระนคร : กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๒), หน้า ๕๗

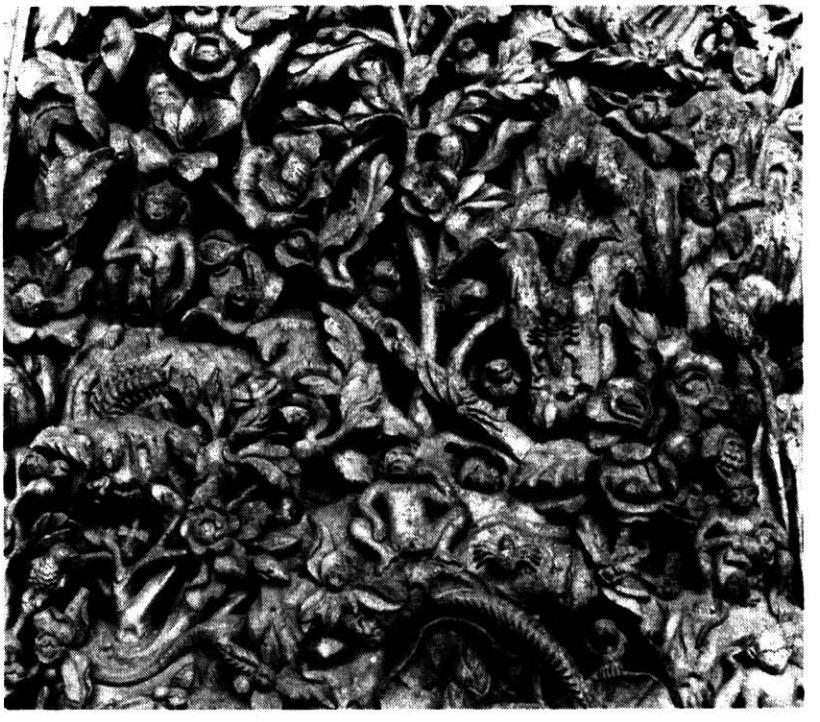
๓๘ กรมศิลปากร, **ประวัติวัดชัยพฤกษมาลา วัดราชโอรสาราม วัดเฉลิมพระเกียรติ** (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อม ห่วง ลดาวัลย์), หน้า๔๔-๔๕

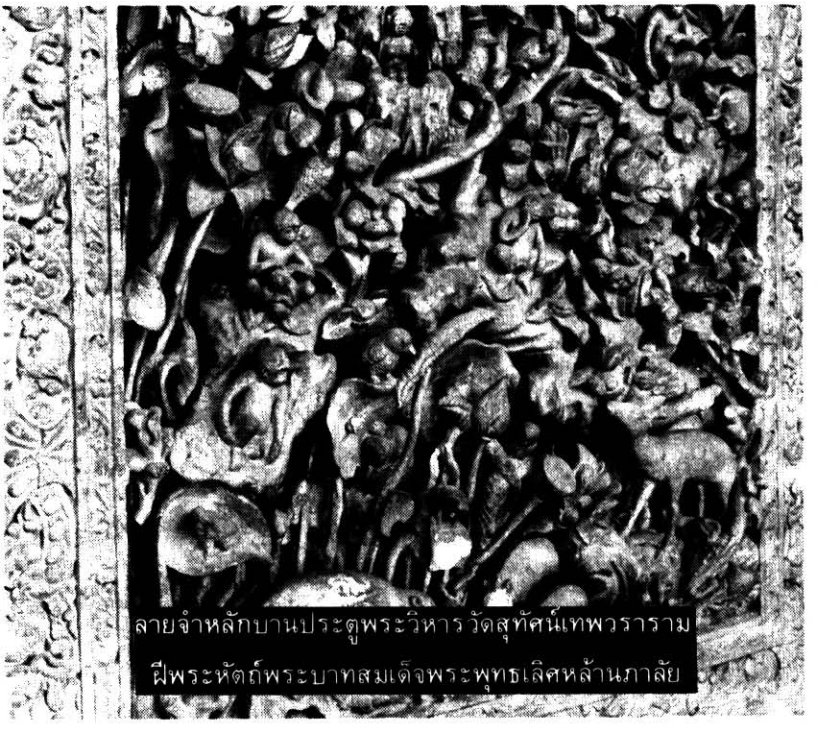

วัดสุทัศน์เทพวราราม

วัดสุทัศน์เทพวรารามและเสาชิงช้า

ลายจำหลักบานประตูพระวิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม
ฝีพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ได้ทำรูปหล่อพระเวสสันดร กัณหา ชาลี ไว้ที่ท้ายเรือสำเภา ทั้งนี้ก็เพื่อแสดงถึงบารมีธรรม ซึ่งพระเวสสันดรอุปมาอุปการะของพระโอรสธิดาด้วยสำเภายานนาวาที่จะพาพระองค์พ้นโอฆสงสารในมหาเวสสันดรชาดกกัณฑ์กุมาร

โลหปราสาทในวัดราชนัดดานับเป็นวัตถุสถานที่แปลกอีกอย่างหนึ่ง โปรดให้สร้างโลหปราสาทแทนเจดีย์ ตามในอรรถกถาธรรมบทได้กล่าวว่านางวิสาขาอุบาสิกาได้คิดสร้างขึ้นถวายพระผู้มีพระภาคเจ้าในบุปผารามว่ามีถึง ๗ ชั้น แต่โลหปราสาทครั้งพุทธกาลจะมีรูปร่างอย่างไรก็ไม่ปรากฏ โลหปราสาทในรัชกาลที่ ๓ สร้างตามแบบของลังกา ซึ่งปรากฏในหนังสือมหาวงศ์พงศาวดารลังกาว่า พระเจ้าอภัยทุษฐคามินีทรงสร้างราว พ.ศ. ๓๘๒ แต่โลหปราสาทที่ลังกาก็ยังเหลือแต่เสาเสียเป็นอันมาก ที่สร้างในกรุงเทพ ฯ นั้น คิดแบบต่อเติมเอาตามความพอใจของไทย[๓๙]

เครื่องราชูปโภคต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ ตลอดจนศิลปวัตถุในพระที่นั่งต่าง ๆ ก็นับเป็นผลงานด้านศิลปกรรม ที่ควรกล่าวถึงก็มี เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ ซึ่งได้แก่พระมหาพิชัยมงกุฎ พระแสงขรรค์ชัยศรี ธารพระกร พัดและแส้ และฉลองพระบาท สำหรับพระแสงขรรค์ชัยศรีนั้น ถือว่าเป็นพระแสงขรรค์ของพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์แห่งเขมรโบราณ เป็นพระแสงคู่บ้านคู่เมืองของเขมร เมื่อได้มากรุงเทพ ฯ แล้วได้ใช้เป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์อย่างหนึ่งในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก[๔๐] *"ตัวพระขรรค์เป็นของเก่าฝีมือทำงามนัก และเป็นฝีมือครั้งเดียวกันกับพระนครวัด ตกจมอยู่ในท้องทะเลสาบ นครเสียมราฐ ชาวประมงทอดแหได้เมื่อปี ๒๓๒๗ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ให้ข้าราชการนำมาทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อวันที่พระแสงขรรค์นี้มาถึงอัสนีบาตตกลงในพระนครถึง ๒ แห่ง มีที่ประตูวิเศษไชยศรี เป็นต้น อันเป็นทางที่พระแสงขรรค์องค์นี้ได้ผ่าน และการที่ประตูพระบรมมหาราชวังมีสร้อยชื่อว่า "ชัยศรี" ทั้ง ๒ ประตูเช่นเดียวกับสร้อยชื่อพระแสงขรรค์องค์นี้ก็เพราะเหตุนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ทำด้ามและฝักขึ้นด้วยทองลงยาประดับมณี ใช้เป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์"*[๔๑] เครื่องราชูปโภคก็มีพานพระขันหมาก พระมณฑปรัตนกรัน พระสุพรรณศรี (บัวแฉก) พระสุพรรณราช ทั้งหมดนี้ทำด้วยทองลงยา *"พานพระขันหมากสำรับใหญ่รัชกาลที่ ๑ ทรวดทรงและฝีมือทำงามนัก เป็นฝีมือเอกประเภทเดียวกับพานพระมหากฐิน และพานบายศรี ซึ่งเป็นชิ้นศิลปกรรมในรัชกาลที่ ๑ และกล่าวกันว่าในการทำพานพระขันหมากนี้ ได้สร้างหุ่นไม้ขึ้นทดลองก่อน แต่เมื่อทำทรง*

---

๓๙ **ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา,** ราชบัณฑิตยสภารวบรวม, หน้า ๔๙

๔๐ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, **ชุมนุมพระนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษก,** หน้า ๒๗๖

๔๑ กองวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ, **เรื่องราชูปโภคและพระราชฐาน** หน้า ๕

เครื่องราชูปโภค

ได้ดีงามพอใจแล้วจึงได้ลงมือทำด้วยทอง หุ่นไม้นั้นเมื่อไม่ใช้แล้วจึงนำไปลงรักประดับมุกทำเป็นพาน ๒ ชั้นขึ้นไว้ และเป็นศิลปวัตถุอันงามยิ่งอยู่ในชั้นเอกของบรรดาเครื่องมุกในประเทศไทยชิ้นหนึ่ง"[๔๒] เครื่องราชูปโภคสำหรับพระมหากษัตริย์อย่างอื่น ๆ ยังมีเช่น เครื่องนมัสการ ราชยาน ราชรถ เรือพระที่นั่ง และพระโกศ เป็นต้น เครื่องนมัสการก็มี เช่น เครื่องนมัสการทองใหญ่ เครื่องนมัสการทองลงยา เครื่องนมัสการทองสองชั้น เครื่องบูชาตะบะถม เครื่องทรงธรรม เครื่องทองน้อย พระเต้าทักษิโณทก ฯลฯ ราชยานก็เช่น พระราชยานมาส พระราชยานกง พระราชยานถม พระราชยานงา พระราชยานลงยา พระราชยานพุดตานถม พระที่นั่งราชยานพุดตานทอง ฯลฯ ราชรถก็มี พระมหาพิชัยราชรถ และเวชยันตราชรถ เรือพระที่นั่งที่ขึ้นชื่อว่าเป็นศิลปอันงดงาม ก็เช่น เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ สำหรับพระโกศนั้นที่สำคัญมีพระโกศทองใหญ่ ชั้นในคือองค์พระโกศทำด้วยเงิน และพระลองที่ประกอบชั้นนอก เรียกว่าพระลองทองใหญ่ *"พระลองทองใหญ่นี้ ตัวพระลองทำด้วยไม้สลักฝาทรงเป็นมงกุฎและหุ้มทองทั้งองค์ เครื่องประดับมีดอกไม้เพชรเป็นพุ่มข้าวบิณฑ์ ดอกไม้ไหวประดับที่ฝา พู่เฟื่องแขวนรอบปากพระลอง และดอกไม้เอวประดับรอบเอวพระลอง กับมีแท่นแว่นฟ้าไม้สลักหุ้มทองสามชั้นตั้งบนฐานพระบุพโพซ้อนฐานเขียงรองรับ พระลองทองใหญ่มีสององค์ สร้างในรัชกาลที่ ๑*

---

๔๒ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, **ชุมนุมพระนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษก**, หน้า ๑๐-๑๑

องค์หนึ่งเรียกว่า "พระลองทองใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ " และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พลเรือโท พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นปราบปรปักษ์ รองเสนาบดีกระทรวงวังและผู้บัญชาการกรมช่างสิบหมู่ สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ อีกองค์หนึ่งเรียกว่า *"พระลองทองใหญ่ในรัชกาลที่ ๕ "* ส่วนพระแท่นแว่นฟ้าทองสำหรับรองนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทเวศร์วัชรินทร์ สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕"[๔๓] เรื่องโกศนี้สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายว่ามีต่างกันเป็น ๓ ชั้น สำหรับพระบรมศพทำฝาเป็นทรงมงกุฎ สำหรับพระศพเจ้านายมีฝาเป็นทรงยอดปราสาท และสำหรับขุนนางฝาเป็นทรงปริกเช่น โกศไม้สิบสองและโกศโถ[๔๔]

ศิลปวัตถุชิ้นอื่น ๆ ที่ควรกล่าวถึง ได้แก่พระแท่นราชบัลลังก์ต่าง ๆ เช่นพระแท่นบุษบกมาลามหาพิมาน และพระแท่นมหาเศวตฉัตรในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งบุษบกมาลา ฯ ทำด้วยไม้จำหลักลายปิดทองประดับกระจกเป็นบางแห่ง แต่ละชั้นของบุษบกจำหลักลายต่าง ๆ งดงามมาก เป็นบุษบกแบบมีเกรินประกอบหัวท้าย ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้สร้างฐานหมุนบุษบกให้สูงขึ้น ส่วนพระแท่นมหาเศวตฉัตรก็เป็นพระราชบัลลังก์ทองแกมแก้ว ประดิษฐานเหนือพระแท่นลา ภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ พระแท่นราชบัลลังก์ประดับมุก และพระแท่นราชบรรจถรณ์ประดับมุกในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท นับเป็นศิลปวัตถุชิ้นเอกของไทย เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) อำนวยการสร้างแต่รัชกาลที่ ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยผู้เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนาเป็นผู้อำนวยการแก้ไข[๔๕] ฝีมือแกะสลักฝังมุกที่พระแท่นทั้งสองนี้ละเอียดประณีตงดงามมาก

ฝีมือช่างที่ควรกล่าวถึงอีกอย่างหนึ่งคือ ศิลปกรรมทางด้านเครื่องเคลือบ ถ้วยชามที่เราเรียกกันว่าชามเบญจรงค์ เป็นศิลปชั้นยอดอย่างหนึ่งของรัชกาลที่ ๒ *"ของซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ มีอีกอย่างหนึ่ง คือ เครื่องถ้วยชามเบญจรงค์ และลายน้ำทองเครื่องเบญจรงค์ครั้งกรุงเก่าที่ไทยให้อย่างลายให้ทำ มีแต่ลายเทพนมนรสิงห์ พื้นนอกสีดำข้างในสีเขียว ครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้เริ่มให้อย่างไปทำลายและสีแปลกออกไปบ้างแต่ของที่ดีเช่นถ้วยชามลายน้ำทอง ผูกลวดลายเป็นดอกกุหลาบและดอกไม้อื่น ๆ และโถชามเบญจรงค์เปลี่ยนเป็นสีต่าง ๆ เป็นรูปต่าง ๆ คือ ราชสีห์และครุฑ เป็นต้น มามีขึ้นในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งนับว่าเป็นของอย่างเอกที่พบอยู่ในเวลานี้ แต่จะเริ่มทำเมื่อไรไม่พบจดหมายเหตุ จึงไม่ได้ลงไว้ตามศักราช เครื่องลายน้ำทองและเบญจรงค์ที่ทำต่อมาลวดลายและฝีมือทำสู้ครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้"*[๔๖]

---

๔๓ พระยาเทวาธิราช, **เบื้องขาสูบโภค**, หน้า ๑๘-๑๙

๔๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์, **ตำนานสมเด็จ เล่ม ๖**, หน้า ๗๕-๗๖

๔๕ เรื่องเดียวกัน เล่ม ๑๖, หน้า ๒๙๑

๔๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๗๑๔-๗๒๐

ในด้านปฏิมากรรม จิตรกรรม และสถาปัตยกรรมทางศาสนวัตถุนั้น มีผู้กล่าวไว้ว่า *"พระพุทธรูปที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีเป็นต้นว่า พระประธานในพระวิหารและพระอุโบสถวัดมหาธาตุ กรุงเทพ ฯ เป็นพระปั้นลักษณะก็คล้ายกับพระพุทธรูปสมัยอยุธยาปนอู่ทอง แต่ลักษณะความมีชีวิตจิตใจยิ่งลดน้อยลงไปอีก พระพุทธรูปที่สร้างครั้งรัชกาลที่ ๒ และ ๓ ก็เป็นเช่นเดียวกัน คือมุ่งเอาความสวยงามทางลวดลายเครื่องประดับยิ่งกว่าสีพระพักตร์ของพระพุทธรูป ดังจะเห็นได้จากพระพุทธรูปพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดให้กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงเลือกค้นในคัมภีร์เป็นต้นว่าเรื่องพระพุทธประวัติ คัดเลือกพุทธอิริยาบถปางต่าง ๆ เพิ่มเติมขึ้น นับรวมกับแบบเดิมเป็น ๔๐ ปาง แล้วทรงสร้างพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ตามระเบียงนั้น พระพุทธรูปเหล่านี้ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในหอราชกรมานุสรณ์และหอราชพงศานุสรณ์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม นับเป็นต้นแบบพระปางสมัยรัตนโกสินทร์....สำหรับจิตรกรรมนั้น ภาพเขียนในสมัยรัตนโกสินทร์ก็คงตามแบบศิลปอยุธยาตอนปลาย แต่อิทธิพลของศิลปจีนที่มีอยู่บ้างแต่ก่อนนั้นหายไป ภาพเขียนบนฝาผนังโบสถ์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๓ อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ แนว คือตอนบนเขียนภาพเทพชุมนุม ตอนล่างแถวเดียวกับหน้าต่างมักเขียนเป็นภาพพุทธประวัติหรือทศชาติ ด้านหลังพระประธานเขียนภาพไตรภูมิ ด้านหน้าเขียนภาพพุทธประวัติตอนมารวิชัย ภาพเขียนในสมัยนี้ล้วนใช้สีและปิดทองบนภาพทั้งสิ้น ภาพเขียนที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีอยู่ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร และที่วัดระฆังโฆสิตาราม วัดสุวรรณาราม วัดดุสิดาราม จังหวัดธนบุรี ภาพเขียนบนผนังในสมัยรัตนโกสินทร์ดูจะรุ่งเรืองที่สุดในสมัยรัชกาลที่ ๓ ดังจะเห็นได้จากภาพเขียนในพระอุโบสถและพระวิหาร ณ วัดสุทัศนเทพวราราม ในรัชกาลนี้มีอิทธิพลของศิลปจีนเข้ามาปนอยู่บ้าง... สำหรับสถาปัตยกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นมีดังนี้ คือ แบบอย่างพระสถูปเจดีย์ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ นิยมสร้างพระปรางค์กับพระเจดีย์ไม้สิบสองเป็นพื้น ที่สำคัญคือพระปรางค์ที่วัดระฆัง กับพระเจดีย์ศรีสรรเพชดาญาณ ณ วัดพระเชตุพน ซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ ในรัชกาลที่ ๒ ทรงเริ่มสร้างพระปรางค์วัดอรุณ ฯ แต่ค้างมาสำเร็จลงในรัชกาลที่ ๓.... สำหรับโบสถ์วิหารในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็มักสร้างเลียนแบบกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นว่า พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ยังมีฐานอ่อนโค้งอยู่ ฐานอ่อนโค้งนี้ในสมัยต่อมาก็หายไป ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้หอพระไตรปิฎก หรือหอไตร ฯ ก็มักสร้างอยู่กลางสระเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา พระมณฑปซึ่งรัชกาลที่ ๑ ทรงสร้างขึ้นแทนที่ของเก่า ณ พระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี ก็เหมือนกับพระมณฑปในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทุกอย่าง"*[๔๗]

---

๔๗ กรมศิลปากร, **ประวัติวัดยัยพฤกษมาลา ฯ** หน้า ๕๓-๕๗.

พระราชพงศาวดารกล่าวรวมถึงฝีมือช่างสมัยต้นรัตนโกสินทร์ไว้ว่า *"ฝีมือช่างไทยเพิ่งมามีดีขึ้นต่อเมื่อรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ ไม่ว่าของอย่างใด ๆ ที่จะพึงพบเห็นได้ในเวลานี้ บรรดาเป็นของฝีมือช่างดีที่เป็นชั้นเก่าเป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งนั้น เช่น เครื่องราชูปโภคเป็นต้น หรือถ้าจะเลือกกล่าวแต่สิ่งของซึ่งคนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ด้วยกันโดยง่าย เช่น บานประตูมุกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และบานมุกพระมณฑปพระพุทธบาทฝีมือเขียนฝาผนังพระอุโบสถวัดราชบูรณะ เหล่านี้เป็นต้น เมื่อว่าโดยย่อ การบำรุงวิชาช่างต่าง ๆ เป็นการสำคัญอย่างยิ่งอย่างหนึ่ง ในการก่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เพราะเป็นการหมดช่างฝีมือดีด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว อันการบำรุงฝีมือช่างเป็นการพ้นวิสัยราษฎรจะทำได้เองด้วยต้องการทุนรอนตลอดจนอำนาจในการก่อสร้างจำต้องเป็นการหลวง พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเป็นพระราชธุระเอง จึงจะรวบรวมแนะนำและลงทุนรอนให้ช่างทำการอันประกอบด้วยฝีมือให้ดีได้ สิ่งและการที่ทำเพื่อบำรุงฝีมือช่างนั้น ถ้าเป็นเครื่องเงินทองของละเอียด ก็ทำเครื่องราชูปโภค ตลอดจนเครื่องยศ สำหรับพระราชทานผู้อื่น ถ้าเป็นของเนื่องในวิชาก่อสร้างแกะสลัก วาดเขียน ก็มีแต่สร้างวัด สร้างวัง เป็นต้น เพราะฉะนั้นการที่สร้างวัดสร้างพระราชวังครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็ดี ในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ต่อมาก็ดี นับเนื่องในการบำรุงฝีมือช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร เพราะฉะนั้นการสร้างสวนขวาที่กล่าวในท้องตราว่าเพื่อจะบำรุงฝีมือช่างนั้น ที่จริงมีเหตุเนื่องด้วยราชการบ้านเมืองดังแสดงมานี้ แม้ฝีมือทำเครื่องถม ซึ่งคนทั้งหลายเข้าใจกันโดยมากว่า ช่างชาวเมืองนครศรีธรรมราชทำฝีมือดีถึงเรียกกันว่าถมนคร ฯ นั้น ที่จริงก็มิใช่ช่างประจำเมือง มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า วิชาช่างถมนคร ฯ เพิ่งบำรุงขึ้นในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์เหมือนกัน ตั้งแต่เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) เป็นผู้สำเร็จราชการบ้านเมือง เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) เป็นคนแข็งแรงในการงานทำอะไรทำจริง และพอใจในการช่าง เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ได้รับกระแสรับสั่งออกไปให้จัดการฝึกหัดวิชาช่างถม ช่างถมเมืองนครจึงมีฝีมือขึ้น ความที่ว่าข้อนี้ถ้าพิเคราะห์ดูลวดลายเครื่องถมเมืองนคร ฯ ก็จะเห็นได้ด้วยลวดลายเครื่องถมนคร ฯ เป็นอย่างใหม่อันมีขึ้นในรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา*

เมื่อว่าด้วยแบบอย่างการช่างที่บำรุงขึ้น ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ถ้าสังเกตก็จะแลเห็นได้ว่าของทำในครั้งรัชกาลที่ ๑ ลวดลายและทรงสัณฐานถ่ายแบบมาแต่ของครั้งกรุงเก่าทั้งนั้นก็ว่าได้ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ มาความนิยมจึงกว้างขวางออกไป ใช้แบบอย่างฝรั่งและจีนเข้ามาปะปนแผลงให้แปลกออกไปกว่าแต่ก่อน"[๔๘]

---

๔๘ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศร เนรัติวงศ์, **สาส์นสมเด็จ เล่ม ๑๖**, หน้า ๕๖๙-๕๗๑

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

บทที่ ๘
การทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา

พระราชภารกิจสำคัญอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ไทยคือการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ทรงเริ่มดำเนินพระราชภาระทั้งหลายทั้งด้านอาณาจักรและพุทธจักร ทรงตั้งตำแหน่งพระราชาคณะต่าง ๆ อันเป็นประเพณีสืบต่อมาว่าพระเจ้าแผ่นดินจะทรงตั้งพระราชาคณะเมื่อเสวยราชย์ ในครั้งนั้นทรงชำระพระสงฆ์ที่มีความผิดหลายรูป "จึงดำรัสให้สึกพระรัตนมุนี (แก้ว) ออกเป็นฆราวาส ดำรัสว่าเป็นคนอาสัตย์สอพลอทำให้เสียแผ่นดิน และโปรดตั้งนายแก้ว รัตนมุนีเป็นพระอาลักษณ์ตามเดิม ให้เป็นผู้ขนานพระนามพระองค์เจ้าต่างกรมแต่นายทองอยู่วันรัตนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคลลงพระอาญาแล้วจะให้ประหารชีวิตเสียด้วยมีความผิดแก่พระองค์มาแต่ก่อน มีพระบรมราชโองการขอชีวิตไว้แล้วโปรดให้เป็นหลวงอนุชิตพิทักษ์ อยู่ในกรมมหาดไทย ดำรัสให้สมเด็จพระสังฆราช พระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม ซึ่งเจ้ากรุงธนบุรีให้ลงโทษถอดเสียจากพระราชาคณะ เพราะไม่ยอมถวายบังคมนั้น โปรดให้คงที่สมณฐานันดรศักดิ์ดังเก่า ให้คืนไปอยู่ครองพระอารามตามเดิม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลดำรัสสรรเสริญว่า พระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓ นี้มีสันดานสัตย์ซื่อมั่นคง ดำรงรักษาพระพุทธศาสนาโดยแท้มิได้อาลัยแก่ร่างกายและชีวิต ควรเป็นที่นับถือไหว้นบเคารพสักการบูชา แม้มีข้อสงสัยสิ่งใดในพระบาลีไปภายหน้า จะให้ประชุมพระราชาคณะไต่ถาม ถ้าพระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓ ว่าอย่างไรแล้ว พระราชาคณะอื่น ๆ จะว่าอย่างอื่นไปก็คงจะเชื่อถ้อยคำพระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓ ซึ่งจะเชื่อถ้อยฟังความตามพระราชาคณะอื่น ๆ ที่เป็นพวกมากนั้นหามิได้ด้วยเห็นใจเสียครั้งนี้แล้ว แล้วโปรดให้พระสงฆ์วัดบางว้าใหญ่ และวัดโพธารามเข้ามารับบิณฑบาตในพระราชวังทั้ง ๒ พระอารามให้ผลัดเวรกันวัดละ ๗ วันเป็นนิจกาลแล้ว ให้รื้อตำหนักทองของเจ้ากรุงธนบุรีนั้นไปปลูกเป็นกุฏีถวายสมเด็จพระสังฆราชวัดบางว้าใหญ่แล้วดำรัสว่าพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงส์ ซึ่งเจ้ากรุงธนบุรีตั้งขึ้นใหม่นั้นก็เป็นพวกอาสัตย์สอพลอพลอยว่าตามนายแก้ว นายทองอยู่ไปมิได้เป็นต้นเหตุ แต่รู้พระไตรปิฎกมาก เสียดายอยู่อย่าให้สึกเสียเลย และที่พระวันรัตนั้นว่างอยู่หาตัวมิได้ จึงโปรดให้ตั้งเป็นพระธรรมธีรราชมุนีว่าที่พระวันรัต อนึ่ง พระราชาคณะทั้งปวงนั้นก็ว่าตามกันไป ด้วยกลัวพระราชอาญา ทรงพระกรุณายกโทษเสียทั้งสิ้น"[๑]

---

๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**, หน้า ๒๘-๒๙

การสังคายนาพระไตรปิฎก พระราชกรณียกิจสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่เกี่ยวกับการศาสนา คือการสังคายนาพระไตรปิฎก มีพระราชปรารภว่า พระบาลีและอรรถกถาของพระไตรปิฎก เวลานั้นยังไม่ถูกต้องสมบูรณ์ที่จะเป็นหลักของพระศาสนาได้ ควรจะได้มีการสังคายนากันใหม่ มีรับสั่งให้พระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งมีสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นประธาน มาประชุมกันในพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท แล้วอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญ ๑๐๐ รูปมาประชุมปรึกษากัน แล้วเห็นสมควรให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกกันใหม่ "ครั้น ณ วันกัตติกปุรณมีเพ็ญเดือน ๑๒ ในปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ พระพุทธศักราช ๒๓๓๑ พรรษาเป็นพุธวารศุกลปักษ์ดฤถี เวลาบ่าย ๓ โมง มีพระราชกำหนดให้นิมนต์พระสงฆ์ประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีสรรเพชญดาราม แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวรฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินด้วยมหันตราชอิสริยยศบริวารยศ พร้อมด้วยเครื่องสูง และปี่กลองชนะแห่ออกจากพระราชวังไปยังพระอาราม เสด็จ ณ พระอุโบสถทรงถวายนมัสการพระรัตนตรัยด้วยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วอาราธนาพระพิมลธรรม ให้อ่านคำประกาศเทวดาในท่ามกลางสงฆ์สมาคม ขออานุภาพเทพดาเจ้าทั้งปวงให้อุปถัมภนาการให้สำเร็จกิจมหาสังคายนา แล้วแบ่งให้พระสงฆ์เป็น ๔ กอง สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่กองชำระ พระสุตตันตปิฎกกอง ๑ พระวันรัตเป็นแม่กองชำระพระวินัยปิฎกกอง ๑ พระพิมลธรรมเป็นแม่กองชำระพระสัททาวิเศษกอง ๑ และครั้งนั้นพระธรรมไตรโลกเป็นโทษอยู่มิได้เข้าในสังคายนา พระธรรมไตรโลกจึงมาอ้อนวอนสมเด็จพระสังฆราช ขอเข้าช่วยชำระพระไตรปิฎกด้วย ก็ได้เป็นแม่กองชำระพระปรมัตถปิฎกกอง ๑.....และพระสงฆ์ทั้งราชบัณฑิตประชุมกันพิจารณาดูพระปริยัติ สอบสวนพระบาลีกับอรรถกถาที่ผิดเพี้ยนวิปลาส ก็ตกแต้มเปลี่ยนแปลงอักขระให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ทุก ๆ พระคัมภีร์ใหญ่น้อยทั่วทั้งสิ้น และที่ใดสงสัยเคลือบแคลงก็ปรึกษาไต่ถามพระราชาคณะผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นมหาเถรให้วิสัชนาตัดสินที่ผิดและชอบ การชำระพระไตรปิฎกตั้งแต่ ณ วันเพ็ญเดือน ๑๒ ปีวอก สัมฤทธิศกมาจนถึงวันเพ็ญเดือน ๕ ปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พอครบ ๕ เดือน ก็สำเร็จการสังคายนา จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จำหน่ายพระราชทรัพย์ เป็นมูลค่าจ้างให้ช่างจาร คฤหัสถ์ และพระสงฆ์ สามเณร จารึกพระไตรปิฎกซึ่งชำระบริสุทธิ์แล้วนั้นลงลานใหญ่ สำเร็จแล้วให้ปิดทองทึบทั้งใบปกหน้าหลังและกรอบทั้งสิ้นเรียกว่าฉบับทอง ห่อด้วยผ้ายกเชือกรัดถักด้วยไหมเบญจพรรณ มีสลากงาแกะเป็นลวดลายเขียนอักษรด้วยน้ำหมึก และฉลากทอเป็นตัวอักษรบอกชื่อพระคัมภีร์ทุก ๆ พระคัมภีร์"[๒]

พระสงฆ์ไทยไปลังกา ไทยกับลังกามีความสัมพันธ์ทางศาสนากันมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ต่างส่งสมณทูตติดต่อกันอยู่เสมอ ในปลายรัชกาลที่ ๑ มีพระภิกษุชาวลังกากับสามเณรอีก ๒ รูป

---

๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**, หน้า ๑๖๗-๑๖๘

เข้ามาถึงกรุงเทพฯ จากเมืองนครศรีธรรมราช โปรดให้พระภิกษุกับสามเณรรูปหนึ่งพักอยู่ที่วัดมหาธาตุ สามเณรอีกรูปหนึ่งพักอยู่วัดพระเชตุพนฯ ต่อมาสามเณรทั้ง ๒ รูปนั้นขออุปสมบทเป็นพระภิกษุอย่างที่ทางลังกาเรียกกันว่าสยามวงศ์ โปรดให้เป็นนาคหลวงและทำพิธีอุปสมบทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๕๖ มีพระสงฆ์ลังกาเข้ามาอีกรูปหนึ่งอ้างว่า พระมหาสังฆนายกในลังกาให้เชิญพระบรมสารีริกธาตุเข้ามาถวาย แต่ไม่มีสมณสาส์นกำกับมาด้วย เมื่อไต่ถามก็ไม่ได้ความชัดเจนและวัตรปฏิบัติก็ไม่น่าเลื่อมใส ทรงปรารภว่าพระสงฆ์ในลังกาซึ่งเป็นสมณวงศ์เดียวกันมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา คงจะเปลี่ยนแปลงไปมาก โดยเฉพาะในระยะหลังที่ลังกาเสียเมืองแก่อังกฤษ จึงควรจะส่งสมณทูตไปสืบดูให้เห็นจริง ทรงส่งพระสงฆ์ไทย ๘ รูป เป็นสมณทูตไปลังกา รวมกับพระลังกาที่มาบวชในเมืองไทยอีก ๒ รูป เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ มีสมณสาส์นจากสมเด็จพระสังฆราชไปถึงสังฆนายกที่ลังกาด้วย การเดินทางเวลานั้นลำบากมาก เมื่อไปถึงได้พักอยู่ที่วัดบุปผาราม ได้ไปนมัสการพระทันตธาตุ พระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนกูฏ และเจดียสถานที่สำคัญอื่น ๆ พระสงฆ์คณะนี้เดินทางกลับมาถึงเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๑ นอกจากของบรรณาการอื่น ๆ จากพระสังฆนายกลังกาแล้ว สมณทูตยังได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์เข้ามา ๖ ต้น โปรดให้นำไปปลูกที่กลันตัน ๑ ต้น ที่นครศรีธรรมราช ๒ ต้น อีกสามต้นปลูกไว้ที่วัดสุทัศน์ฯ วัดมหาธาตุฯ และวัดสระเกศฯ อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า สามเณรจากลังกามักนิยมเข้ามาอุปสมบทในเมืองไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ซึ่งตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์ไทย ๕ รูปออกไปส่งพระสงฆ์ลังกา ๕ รูป พร้อมทั้งพระราชทานธูปเทียน ต้นไม้เงินทองไปบูชาพระทันตธาตุด้วย พระสงฆ์คณะนี้กลับมาต้นปี พ.ศ. ๒๓๘๖ ได้ขอยืมหนังสือพระไตรปิฎกมาจากลังกา ๔๐ คัมภีร์ ต่อมาปลายปีโปรดให้พระสงฆ์ไทย ๖ รูป สามเณร ๑ รูป ออกไปส่งสามเณรลังกาที่เข้ามาบวชในเมืองไทย และถือโอกาสนำพระไตรปิฎกที่ขอยืมมาไปส่งคืนด้วย ครั้งนี้มีสมณสาส์นไปถึงสังฆนายกลังกา สมณทูตคณะนี้กลับมา ๔ เดือนหลังจากนั้น

การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ

นอกจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามซึ่งได้กล่าวมาแล้วในบทแรก พระมหากษัตริย์ ๓ พระองค์แรกแห่งพระราชวงศ์จักรีได้ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดอื่น ๆ อีกมากมาย จะกล่าวถึงในที่นี้โดยย่อแต่วัดที่สำคัญบางวัดเท่านั้น

วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สร้างขึ้นในกำแพงพระนครตรงที่เป็นศูนย์กลางของกรุงเทพฯ แล้วโปรดให้เชิญพระศรีศากยมุนีมาแต่

พระวิหารหลวงวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย ตามในพงศาวดารกล่าวไว้ว่า "ลุจุลศักราช ๑๑๗๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก เป็นปีที่ ๒๗ ในรัชกาลที่ ๑ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เชิญพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระประธานในพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ลงมาจากเมืองสุโขทัย หน้าตัก ๓ วาคืบ สมโภชที่หน้าตำหนักแพ ๓ วัน ครั้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เชิญชักพระขึ้นจากแพทางประตูท่าช้างไปทำร่มไว้ข้างถนนเสาชิงช้า ประตูนั้นก็เรียกว่าประตูท่าพระมาจนทุกวันนี้ เหตุว่าต้องรื้อประตูจึงเชิญเข้าไปได้ พระพุทธรูปพระองค์นี้ภายหลังได้ถวายพระนามว่าพระศรีศากยมุนี"[๓] การสร้างวัดนี้ในรัชกาลที่ ๑ สร้างได้เพียงก่อรากพระวิหาร เรียกกันเวลานั้นว่าวัดพระโต ถึงรัชกาลที่ ๒ โปรดให้สร้างต่อมา บานประตูกลางพระวิหารนั้นทรงจำหลักด้วยฝีพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ สวรรคตแล้ววัดนี้ยังสร้างไม่เสร็จ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับปฏิบัติต่อมา โปรดให้สร้างพระอุโบสถและการเปรียญ พระพุทธรูปที่ประดิษฐานในศาลาการเปรียญโปรดให้หล่อด้วยกลักฝิ่นซึ่งจับรวบรวมมาได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ แล้วโปรดให้สร้างสัตตมหาสถาน สร้างกุฏิ สำนักสงฆ์ เสร็จแล้วพระราชทานนามว่าวัดสุทัศน์เทพวราราม และนิมนต์พระสงฆ์ไปอยู่ประจำแต่รัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เดิมชื่อวัดโพธาราม เก่าชำรุดปรักหักพังมาก ใน พ.ศ. ๒๓๓๒ โปรดให้ปฏิสังขรณ์ สร้างพระอุโบสถใหม่มีกำแพงแก้วล้อมรอบ พระระเบียงวัดนี้แปลกกว่าวัดอื่น คือมี ๒ ชั้น มุมพระระเบียงเป็นจตุรมุข มีพระวิหาร ๔ ทิศ ตรงวิหารทิศตะวันตกโปรดให้สร้างพระเจดีย์ใหญ่ โดยชะลอพระพุทธรูปศรีสรรเพชญ์ซึ่งปรักหักพังมากเพราะพม่าเผาเกินกำลังจะบูรณะปฏิสังขรณ์ จากพระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงศรีอยุธยาเข้ามาวางบนราก แล้วสร้างพระมหาเจดีย์ครอบ ถวายนามว่าพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ดาญาณ โปรดให้เชิญพระพุทธรูปซึ่งเป็นพระประธานที่วัดศาลาสี่หน้าธนบุรีเข้ามาเป็นพระประธานในพระอุโบสถ บรรจุพระบรมธาตุแล้วถวายพระนามว่า พระพุทธเทวปฏิมากร ส่วนที่พระวิหาร พระระเบียงก็เชิญพระพุทธรูปหล่อด้วยทองเหลือง ทองสัมฤทธิ์ที่ชำรุดอยู่ตามหัวเมือง เช่น พิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย ลพบุรี อยุธยา ฯลฯ มาบูรณะซ่อมแซมแล้วประดิษฐานไว้ที่วัดนี้ "ด้วยเมื่อสร้างวัดพระเชตุพนฯ ความปรากฏว่าตามหัวเมืองมีพระพุทธรูปหล่อของโบราณทิ้งตากแดดกรำฝนอยู่ตามวัดร้างมากกว่ามาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้เชิญมาปฏิสังขรณ์ให้คืนดี แล้วรักษาไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ หรือพระราชทานไปเป็นพระประธานที่อื่น แต่ในครั้งนั้นหากพระพุทธรูปที่นั่งมีหลังคาโบสถ์วิหารปกคลุมไม่ตากแดดกรำฝนดังเช่นพระพุทธชินสีห์ และพระศาสดา เป็นต้น ไม่เชิญลงมา ครั้นเวลาล่วงมาถึงรัชกาลที่ ๓ โบสถ์วิหารซึ่งยังดีอยู่เมื่อรัชกาลที่ ๒ หักพังไป มีพระพุทธรูปหล่อของโบราณซึ่งต้องตากแดดกรำฝนเกิดขึ้นอีก ข้อนี้พึงเห็นได้เช่น

---

๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**, หน้า ๒๗๕

พระศาสดาคงเป็นเพราะวิหารพังต้องตากแดดกรำฝนอยู่ พวกชาวเมืองพิษณุโลกจึงยอมให้สมภารวัดบางอ้อช้างเชิญลงมา และเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญพระอัฏฐารสที่วัดวิหารทอง เมืองพิษณุโลกลงมาสร้างวิหารรักษาไว้ที่วัดสระเกศ น่าสันนิษฐานว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คงตรัสแนะนำเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ที่สร้างวัด ให้หาพระพุทธรูปโบราณซึ่งตากแดดกรำฝนอยู่ตามหัวเมืองมาบูรณะปฏิสังขรณ์ทำเป็นพระประธาน จึงเกิด "แฟดแชน" หาพระพุทธรูปโบราณตามหัวเมืองมาทำพระประธานกันในรัชกาลที่ ๓ จะทูลเพียงที่นึกได้คือ

พระประธานวัดบรมนิวาส องค์ ๑
พระประธานวัดบวรนิเวศ ๒ องค์
พระประธานวัดเทวราชกุญชร องค์ ๑
พระประธานวัดประยูรวงศ์ ๒ องค์
พระประธานวัดพิชัยญาติ องค์ ๑
พระประธานวัดอินทาราม องค์ ๑"[๔]

ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้สถาปนาวัดนี้อยู่ถึง ๗ ปีจึงสำเร็จ รวมพระราชทรัพย์ทั้งสิ้นที่สร้างเกือบ ๒,๘๐๐ ชั่ง แล้วโปรดให้มีงานฉลองอย่างมโหฬาร ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้ครั้งใหญ่ และยังทรงสร้างเพิ่มเติมอีกหลายอย่าง ขยายเขตพระอารามออกไปทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ถึงที่ซึ่งเคยเป็นวังกรมหลวงนรินทรเทวีมาก่อน สร้างวิหารพระนอนและพระพุทธไสยาสน์ สร้างกุฏิสงฆ์เป็นตึก โปรดให้รื้อพระอุโบสถเดิม แล้วสร้างใหม่ให้ใหญ่และสูงกว่าเดิม ทรงสร้างพระมหาเจดีย์ขึ้นเคียงข้างพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ข้างละองค์ อุทิศพระราชกุศลถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถองค์หนึ่ง ของพระองค์เององค์หนึ่ง ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างเพิ่มอีกหนึ่งองค์ เครื่องประดับพระอารามเช่น เครื่องเขียน บานมุกพระอุโบสถ ตลอดจนภูเขาก่อและเครื่องแต่งบริเวณพระอารามก็โปรดให้สร้างใหม่ทั้งสิ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดนี้ให้เป็นสถานที่รวมวิชาการช่าง ทางด้านอักษรศาสตร์ มีศิลาจารึกที่เรียกกันว่าจารึกวัดโพธิ์ มีตัวอย่างเพลงยาว ฉันท์ทุกชนิด วรรณคดีสำคัญเช่น ภาษิตพระร่วง กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ โคลงโลกนิติ ฯลฯ วิชาหมอก็มีตำรายาบอกไว้ตามศาลา และปลูกต้นไม้ที่เป็นยาไว้ให้ในบริเวณวัดด้วย "เรื่องการสร้างวัดพระเชตุพนเป็นเรื่องใหญ่ และเรื่องลึกซึ้งในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงสร้างวัดพระเชตุพนฯ กับกรมพระราชวังบวรทรงสร้างวัดมหาธาตุนั้น สร้างในคราวเดียวกัน วัดสองวัดนี้เป็นวัดใหญ่ที่สุดในพระนคร สร้างแต่แรกสร้างกรุงผิดกับวัดอื่น ๆ เพราะเหตุใดทั้งสองพระองค์จึงทรงสร้างวัดใหญ่ถึงปานนั้น พระพุทธยอดฟ้าฯ สร้างวัดพระเชตุพนฯ สร้างโตเท่าที่เห็นอยู่ทุกวันนี้

---

๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สาส์นสมเด็จ เล่ม ๒๕**, หน้า ๓-๔

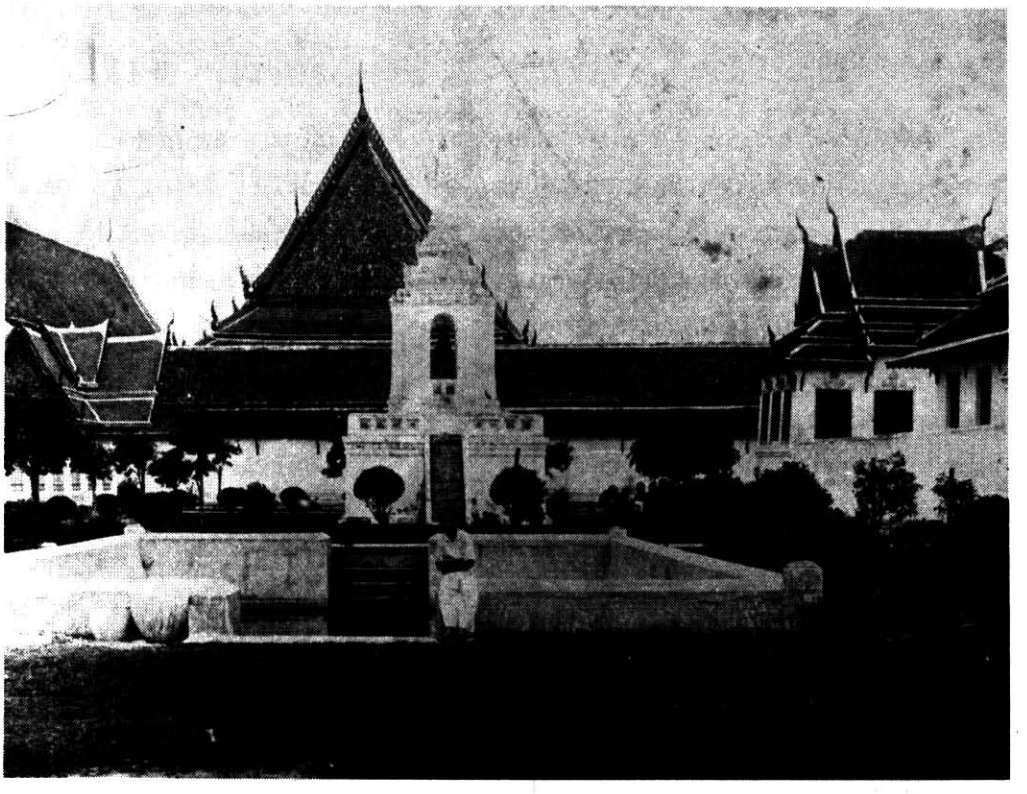
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มาทรงแก้ที่โบสถ์พระนอน เดิมเป็นวังกรมหลวงนรินทรเทวีเจ้าครอกวัดโพธิ์ นอกนั้นแนวกำแพงใหญ่โตมาแต่พระพุทธยอดฟ้าฯ ทั้งสิ้น รัชกาลที่ ๓ มาทำพระอุโบสถอย่างวัดสระเกศ แต่โตกว่าหน่อยหนึ่ง ที่ขยายใหญ่โตออกไปนั้นเป็นของพระนั่งเกล้าฯ นอกนั้น ระเบียง วิหาร ศาลาราย มีมาแต่พระพุทธยอดฟ้าฯ ทั้งสิ้น.....ที่เป็นของประหลาดก็คือพระนั่งเกล้าฯ ทรงซ่อมปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ตั้งใจจะทำเป็นมหาวิทยาลัยจริง ๆ ถ้ากล่าวถึงประวัติของมหาวิทยาลัยของไทย วัดพระเชตุพนนี้จะลืมเสียไม่ได้เป็นอันขาด เวลานั้นหนังสือตำราเรียนครูบาอาจารย์หาได้ยาก ตำรับตำราก็มีหวงปิดบังวิชาความรู้ สอนกันแต่ที่ผิด ๆ บ้าง ฯลฯ พระนั่งเกล้าฯ ตั้งนักปราชญ์ราชบัณฑิตคิดค้นรวบรวมโบราณคดี วรรณคดี ตำรายา ฯลฯ เลือกเอาแต่ที่ดีมาจารึกแผ่นศิลาติดไว้เพื่อเป็นหลักในภายหลัง"[๕]

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์ เป็นวัดโบราณ เดิมชื่อวัดสลัก ในรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทโปรดให้สถาปนาใหม่ให้ใหญ่โตคู่กับวัดพระเชตุพนฯ แล้วพระราชทานนามว่าวัดนิพพานาราม เล่ากันว่าเมื่อพระองค์ยังเป็นนายสุดจินดา ลงเรือโกลนหนีพม่าลงมาจากกรุงศรีอยุธยามาประทับหลบพม่าอยู่ที่วัดนี้ แล้วทรงอธิษฐานว่าหากรอดไปได้ เป็นใหญ่ในภายหน้าจะปฏิสังขรณ์วัดนี้ให้ใหญ่โต เมื่อรัชกาลที่ ๑ จะโปรดให้ประชุมทำสังคายนาพระไตรปิฎกจึงโปรดให้เปลี่ยนนามเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ต่อมาโปรดให้ประชุมพระราชาคณะสอบไล่พระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรที่วัดนี้ แล้วพระราชทานนามใหม่ว่าวัดมหาธาตุราชวรวิหาร ในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้สถาปนาใหม่ทั้งพระอาราม แต่ทรงพยายามรักษาแบบอย่างของเดิมไว้ เสริมผนังและเสาพระอุโบสถให้สูงขึ้นกว่าเดิม ต่อมุขพระวิหารให้ยาวเท่าพระอุโบสถ สร้างศาลารายรอบนอกพระระเบียงเป็นต้น นับเป็นพระอารามหลวงที่สำคัญมากแห่งหนึ่ง ในรัชกาลที่ ๕ เนื่องในการบำเพ็ญพระราชกุศลพระศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ได้พระราชทานนามพระอารามนี้เป็นวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์

วัดอรุณราชวราราม เดิมชื่อวัดแจ้ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้มาก ทรงรับหน้าที่นี้ตั้งแต่ยังประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมทางธนบุรี มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างใหม่ทั้งพระอาราม แต่ทรงสร้างสำเร็จเพียงพระอุโบสถและพระประธานเท่านั้น ทรงปั้นหุ่นพระประธานวัดนี้ด้วยฝีพระหัตถ์ การบูรณะซ่อมแซมค้างมาถึงรัชกาลที่ ๓ โปรดให้ปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม โดยเฉพาะพระปรางค์ใหญ่ สร้างจนสำเร็จเป็นพระปรางค์สูง ๑ เส้น ๑๓ วา ๑ ศอก ๑ คืบ ๑ นิ้ว ฐานกลมวัดโดยรอบ ๕ เส้น ๑๗ วา นับเป็นปูชนียสถานที่สำคัญและมีชื่อเสียงของเมืองไทยจนทุกวันนี้

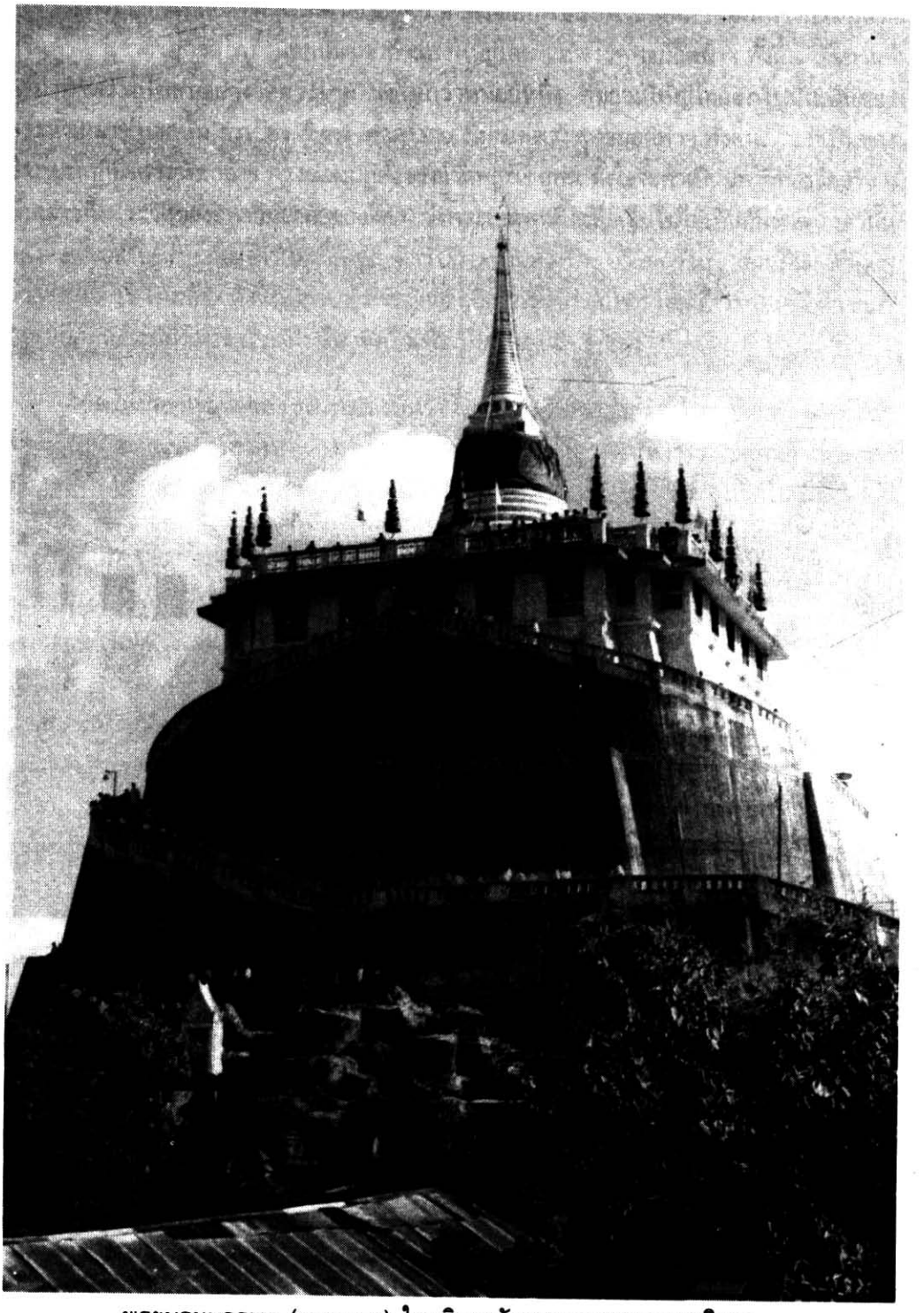
---

๕ **บันทึกขับส่ง.** สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานหม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิกุล พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๒ ที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นางอนุพงศ์จักรพรรดิ (เป้า อินทวามร), หน้า ๒๓-๒๔

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์

(สระทิพย์นิภาหน้าหอระฆัง ปัจจุบันถมแล้ว)

พระบรมบรรพต (ภูเขาทอง) ในบริเวณวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

วัดราชโอรส เดิมชื่อวัดจอมทอง อยู่ริมคลองด่านใกล้บางขุนเทียน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้แต่ยังเป็นพระราชโอรส เมื่อเสด็จยกทัพไปขัดตาทัพพม่าที่กาญจนบุรีใน พ.ศ. ๒๓๖๓ ประทับแรมและทำพิธีเบิกโขลนทวารที่วัดนี้ ได้ทรงอธิษฐานให้ไปราชการทัพ กลับมาโดยสวัสดิภาพ เมื่อเสด็จกลับมาจึงทรงปฏิสังขรณ์วัดจอมทองขึ้นถวายเป็นพระอารามหลวง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระราชทานนามว่า วัดราชโอรส นับเป็นวัดที่มีชื่อเสียงวัดหนึ่งที่สร้างและตกแต่งด้วยฝีมืออันประณีต ได้กล่าวถึงวัดนี้ไว้บ้างแล้วในบทก่อน

วัดราชสิทธาราม มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ชื่อเดิมว่าวัดพลับ เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่งสมัยต้นพระราชวงศ์จักรี มีชื่อเสียงคู่กับพระภิกษุรูปหนึ่ง คือพระราชาคณะที่พระญาณสังวร นามเดิมว่าสุก ผู้ทรงคุณทางวิปัสสนาธุระอย่างเชี่ยวชาญ ถึงกล่าวกันว่ามีเมตตาพรหมวิหารแก่กล้า จนสามารถเลี้ยงไก่เถื่อนให้เชื่องเหมือนไก่บ้าน ครั้นท่านได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ คนทั้งหลายจึงเรียกกันว่า พระสังฆราชไก่เถื่อน เมื่อได้เป็นพระสังฆราชแล้วมาประทับอยู่วัดมหาธาตุได้ ๑ ปีก็สิ้นพระชนม์ ถึงรัชกาลที่ ๓ โปรดให้หล่อพระรูปสมเด็จพระสังฆราช สุก ญาณสังวรขึ้น ๒ องค์ องค์ขนาดย่อมประดิษฐานไว้ในหอพระสุราลัยพิมานด้วยกันกับรูปสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลกฯ อีกองค์หนึ่งหล่อเท่าพระองค์เดิม ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดนี้จึงเป็นวัดสำคัญด้วยพระญาณสังวรและการเรียนวิปัสสนา ตามประวัติวัดนี้ที่ว่า "เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอาราธนาพระญาณสังวร (สุก) ลงมาอยู่กรุงเทพฯ ท่านทูลขออยู่วัดอรัญญิก จึงโปรดให้ไปอยู่วัดพลับแล้วสร้างพระอารามหลวงขึ้นพระราชทาน คือวัดราชสิทธิ์ฯ นี้ วัดราชสิทธิ์ฯ เป็นวัดสำคัญเนื่องด้วยพระญาณสังวร (สุก) มาแต่รัชกาลที่ ๑ ด้วยเจ้านายในพระราชวงศ์ที่ทรงผนวชต้องเรียนวิปัสสนาธุระทุกพระองค์ เพราะเหตุว่าการเรียนคันถธุระต้องเรียนภาษาบาลี ทรงผนวชอยู่หลายพรรษาจึงจะรอบรู้ได้ ฝ่ายวิปัสสนาธุระนั้นเรียนทางสมถภาวนาอาจเรียนให้เป็นประโยชน์ตามนิสัยปัจจัยภายในเวลาน้อยก็ได้ เจ้านายซึ่งทรงผนวชแล้วก็มักเสด็จไปอยู่ที่วัดราชสิทธิ์ ฯ ศึกษาวิปัสสนาธุระในสำนักพระญาณสังวร (สุก) ได้เป็นพระอาจารย์มาตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้ง ๓ พระองค์ ที่วัดราชสิทธิ์ ฯ ยังมีพระตำหนักจันทร์ซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวชปรากฏอยู่"[๖]

---

๖ ตำนานเรื่องวัดฤๅษีฉันต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา, หน้า ๒๒-๒๓

วัดสระเกศ เดิมชื่อวัดสระแก เป็นวัดมีมาแต่เดิม ในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้รื้อแล้วสถาปนาใหม่ทั้งอาราม ทรงขนานนามใหม่ว่า วัดสระเกศ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้บูรณะใหม่ สร้างพระวิหารประดิษฐานพระอัฏฐารส ซึ่งเชิญมาแต่วัดวิหารทอง เมืองพิษณุโลก ทั้งโปรดให้สร้างพระเจดีย์ภูเขาทองแต่ไม่สำเร็จ เพราะดินทรุดพังลงมา เพิ่งมาสร้างสำเร็จในรัชกาลที่ ๔

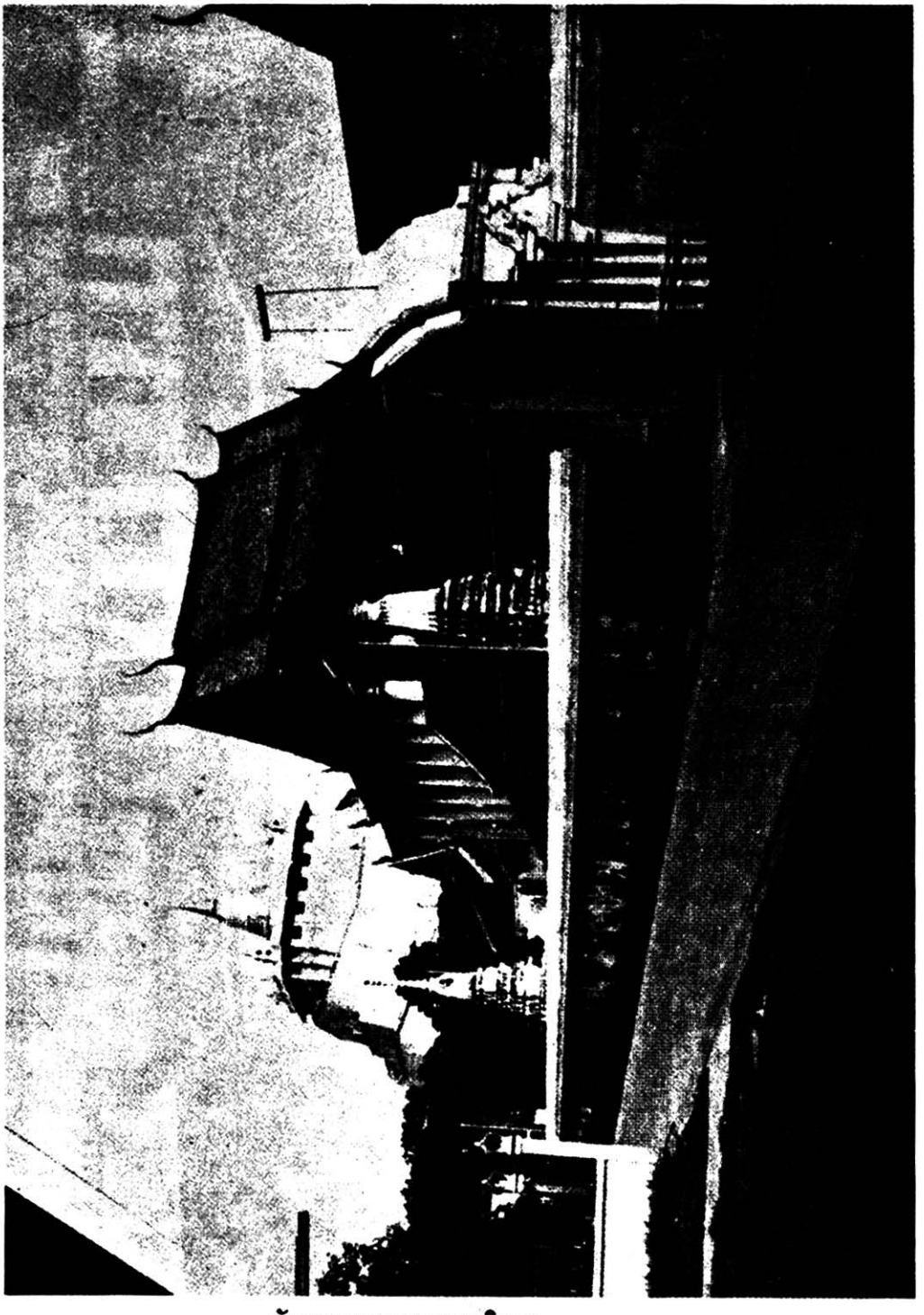
วัดยานนาวา เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่งในรัชกาลที่ ๓ เป็นวัดมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เรียกกันว่าวัดคอกควาย ในสมัยกรุงธนบุรีนับเป็นพระอารามหลวงแห่งหนึ่ง เรียกกันในราชการว่าวัดคอกกระบือ ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้สร้างพระอุโบสถ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ พระอุโบสถนี้ทรุดโทรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ปฏิสังขรณ์แล้วทรงสร้างพระเจดีย์มีฐานเป็นสำเภาเท่าขนาดเรือสำเภาจริงดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน แล้วจึงโปรดให้ขนานนามวัดนี้ใหม่ว่า วัดยานนาวา

วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นวัดที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์ทรงสร้างขึ้นถวายเป็นพระอารามหลวงในรัชกาลที่ ๓ แล้วเชิญพระพุทธชินสีห์ลงมาจากเมืองพิษณุโลก มาประดิษฐานไว้ ณ วัดนี้ เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่งของพระราชวงศ์ เจ้านายหลายพระองค์เมื่อทรงผนวชเสด็จมาประทับที่นี่ การก่อสร้างวัดนี้แปลกกว่าวัดอื่น เช่นพระประธานอยู่นอกสีมา "โบสถ์วัดบวรนิเวศวิหารที่ได้ทรงพิจารณาเห็นว่าแปลกกับที่อื่นด้วยพระประธานอยู่นอกสีมานั้น .....สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพยไนจวะ[๗] ทรงสร้างเป็นวัดนอกอย่างมาแต่แรก ข้อนี้ไม่มีที่สงสัย สันนิษฐานว่าคงลงมือสร้างพระอุโบสถก่อน และขนาดพระอุโบสถเดิมคงเท่าแนวเสมาติดผนังที่ทำไว้ทั้ง ๔ ด้าน แต่ในเวลาเมื่อเริ่มสร้างพระอุโบสถขึ้นบ้างแล้วเกิดมีกรณีให้ทรงพระดำริแก้ไขพระอุโบสถ.....สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพยโปรดให้เชิญ "พระโต" ที่วัดสระตะพานเมืองเพชรบุรีเข้ามา เป็นพระขนาดใหญ่เกินกว่าที่จะเป็นพระประธานในโบสถ์ซึ่งสร้างไว้ แต่วัดบวรนิเวศสร้างเป็นวัดนอกอย่าง จึงทรงพระดำริให้สร้างวิหารขวางต่อติดกับหลังคาโบสถ์ ตั้งพระโตตรงกลางหน้าขวางวิหารเข้ามาทางโบสถ์ แล้วรื้อผนังด้านหลังโบสถ์ทำคูหาให้แลเห็นพระโตเหมือนเป็นพระประธาน วิหารพระโตนั้นทางหัวท้ายทำเป็นห้องตั้งพระพุทธรูปยืนซึ่งทรงหล่อใหม่ทั้ง ๒ ข้าง พระดำริว่าจะเป็นแต่เพียงนี้ชั้นหนึ่ง แล้วต่อไปทรงทราบว่าพระชินสีห์เมืองพิษณุโลกก็ต้องตากแดดกรำฝน วิหารหักพังจึงโปรดให้เชิญพระชินสีห์ลงมาเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก แล้วสร้างวิหารขึ้นอีกหลังหนึ่งต่อวิหารพระโตไปทางข้างหลัง"[๘]

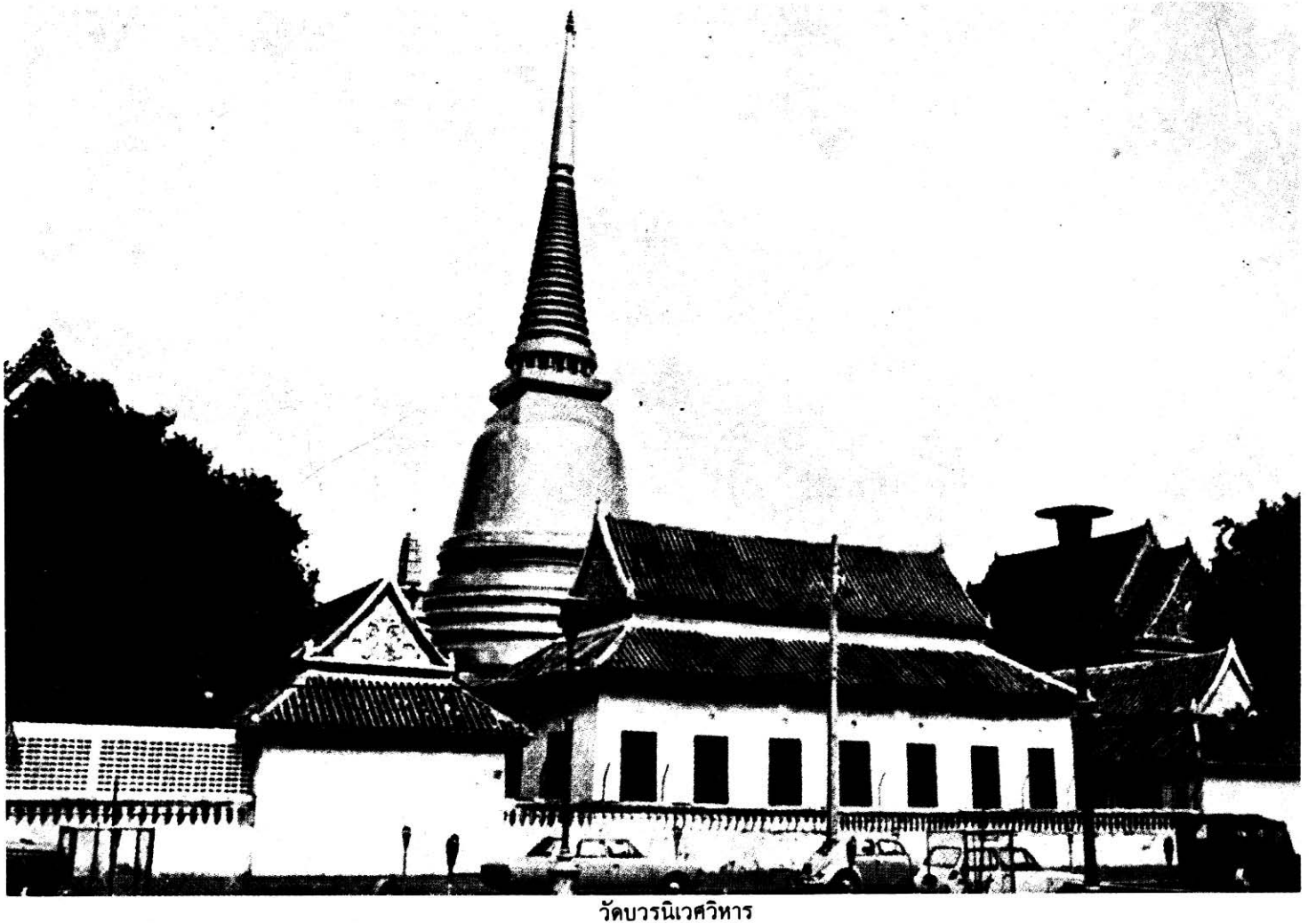
---

๗ ตามต้นฉบับ

๘ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สาส์นสมเด็จ เล่ม ๒๕**, หน้า ๔-๕

วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

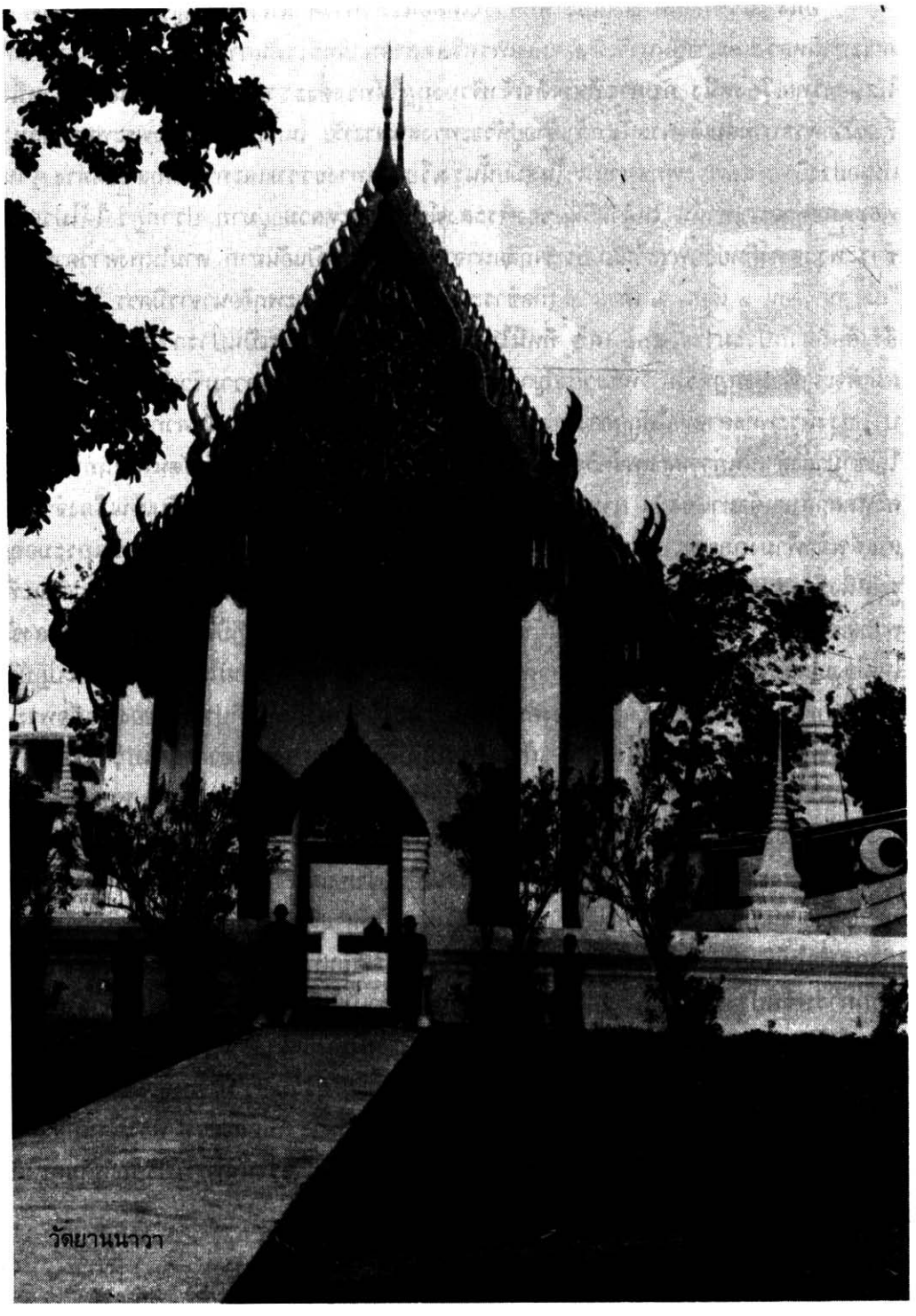
วัดบวรนิเวศวิหาร

อนึ่ง ในรัชกาลที่ ๓ นี้เองได้มีความเคลื่อนไหวทางศาสนาที่สำคัญขึ้น ๒ เรื่องคือ มีคณะบาทหลวงและมิชชันนารีเข้ามาเผยแพร่คริสตศาสนาลัทธิโรมันคาธอลิค และโปรเตสตันท์ในเมืองไทยเรื่องหนึ่ง กับการที่สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงสนพระทัย ในการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง แต่พระพุทธศาสนาในสมัยนั้นรุ่งเรืองแต่ทางธรรมและทางวัตถุสถานต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ในด้านวินัยของพระสงฆ์ยังคงหละหลวมอยู่มาก ปรากฏว่าได้โปรดให้ชำระพระสงฆ์ที่หย่อนพระวินัย ประพฤติอนาจารต่าง ๆ เสียเป็นอันมาก ตามในพงศาวดารที่ว่า "เมื่อ ณ เดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เกิดชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจารมิควร ได้ตัวชำระสึกเสียก็มากประมาณ ๕๐๐ เศษ ที่หนีไปก็มาก พระราชาคณะเป็นปาราชิกก็หลายรูป"[๙] สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎหรือ "พระวชิรญาณเถโร" ขณะนั้นทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องแก้ไขปรับปรุงพระพุทธศาสนาให้ถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ ประจวบกับเวลานั้นพวกหมอสอนศาสนาได้เข้ามาตั้งดำเนินการเผยแพร่คริสตศาสนาในเมืองไทยเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อมีคริสตศาสนาเข้ามาแข่งขัน การปรับปรุงในหมู่สงฆ์ฝ่ายพระพุทธศาสนาก็นับเป็นเรื่องจำเป็น สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎขณะประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัยจากพระเถระมอญรูปหนึ่งชื่อ ซาย มีนามฉายาว่าพระพุทธวงศ์ บวชมาแต่เมืองมอญ ได้มาเป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนีอยู่ที่วัดบวรมงคลท่านเป็นผู้ชำนาญพระวินัยปิฎกและวัตรปฏิบัติตามวิสัยของพระสงฆ์ในเมืองมอญซึ่งถือพระวินัยปิฎกเป็นสำคัญ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเลื่อมใสศรัทธาใคร่จะปฏิบัติตามแบบพระสงฆ์มอญบ้าง แต่พระองค์ประทับอยู่วัดมหาธาตุ อันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระ-สังฆราชและพระชั้นผู้ใหญ่ทั้งหลาย ถ้าจะทรงปฏิบัติพระองค์ให้แตกต่างออกไปก็จะเป็นการละเมิดและไม่สมควร จึงเสด็จย้ายกลับไปประทับที่วัดราชาธิวาส (สมอราย) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ และในปีนั้นเองก็ได้ทรงตั้งคณะสงฆ์นิกายใหม่คือ ธรรมยุติกนิกาย ขึ้น ได้ทรงแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ของสงฆ์ที่ทรงเห็นว่าไม่ถูกต้อง วางระเบียบแบบแผนของพระนิกายนี้ใหม่มากมายหลายอย่าง จนเป็นเหตุให้พระสงฆ์ในนิกายเดิม ซึ่งต่อมาใช้นามนิกายว่ามหานิกายได้เริ่มปรับปรุงตนเองเพื่อให้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาบ้าง เช่นฝักใฝ่ในการเรียนพระธรรมวินัยเป็นต้น ดร.เวลลาเรียกการปรับปรุงทางศาสนาของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎว่าเป็น "การปฏิรูปพระพุทธศาสนา"[๑๐] ต่อมาได้รับพระบรมราชโองการให้ทรงย้ายมาประทับเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์ "ทรงบำรุงเรียนปริยัติธรรมให้รุ่งเรืองทรงบอกปริยัติธรรมเอง มีภิกษุสามเณรเป็นศิษย์เข้าแปลในสนามหลวง ได้เป็นเปรียญประโยคสูงถึงประโยค ๙ ก็มีหลายรูป พระสำนักอื่นมาขอเรียนบ้างก็มี ทรงเป็นหลักอยู่ในการไล่หนังสือพระองค์หนึ่ง ครั้งนั้นพระเปรียญพูดมคธได้

---

๙ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๘๑

๑๐ Vella, W.F., **Siam undri Rama III 1824-1851** (J.J.Augustin Incorporated Publishing, New York, 1957), p.28

วัดยานนาวา

คล่อง มีพระสังกาเข้ามาจึงต้องทรงมีหน้าที่เป็นผู้รับรองในราชการมีคณะไว้สำหรับพระสังกาที่วัดตั้งอยู่ที่เป็นพระวิหารพระศาสดาในทุกวันนี้ ทรงสื่อสารกับคณะสงฆ์ที่สังกา บางคราวก็ทรงแต่งสมณทูตส่งไปสังกาโดยราชการก็มี ส่วนพระองค์เองได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษจากชาวอเมริกัน ผู้เข้ามาตั้งสอนศาสนาคริสต์อยู่ในกรุง ฯ ได้ทรงทราบอักขรวิธี และภาษา ศาสนาและการต่างประเทศ ได้ทรงประดิษฐ์อักขระขึ้นสำหรับใช้เขียนคำบาลีอนุวัตน์ตามอักขรวิธีแบบโรมัน เรียกว่า หนังสืออริยกะ มีทั้งแบบพิมพ์ทั้งแบบเขียน เพื่อผู้เรียนปริยัติเข้าใจอักขรวิธีละเอียดกว่าใช้อักษรขอม ใช้กันแพร่หลายในสำนักวัดบวร ฯ นี้"[๑๑]

เป็นที่น่าสังเกตว่าพระมหากษัตริย์ของไทยทุกพระองค์ ทรงเป็นผู้มีขันติธรรมทางศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ไม่มีดินแดนใด ๆ ที่ชนต่างศาสนาจะอยู่ร่วมกันอย่างสันติเหมือนเมืองไทย ชาวต่างชาติต่างศาสนาได้อพยพมาตั้งรกรากถิ่นฐานพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในเมืองไทยได้โดยไม่ต้องคำนึงถึงความยุ่งยากที่จะเกิดขึ้นจากศาสนาที่ต่างกัน บุคคลสำคัญหลายท่าน เช่นสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นต้น พระองค์ทรงมีพระทัยกว้างขวางอย่างยิ่งในการศาสนา ได้ทรงคบค้าสมาคมกับบาทหลวงโรมันคาธอลิค และมิชชันนารีอเมริกัน ทรงศึกษาภาษาลาตินจากบาทหลวงปัลเลอกัว เจ้าอธิการวัดบ้านเขมร ทรงนับถือและให้เกียรติบาทหลวงตลอดมาจนท่านถึงแก่มรณภาพ ขณะประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ฯ ได้ทรงเชื้อเชิญหมอเจสซี่ แคสเวล (Jesse Caswell) มิชชันนารีอเมริกันเข้าไปเป็นอาจารย์ถวายพระอักษรส่วนพระองค์ ทั้งยังทรงอนุญาตให้พักอยู่ในวัดได้ โดยทรงยกศาลาให้สองหลัง สำหรับเป็นที่พักผ่อนและสอนศาสนาได้โดยสะดวก นี่แสดงถึงน้ำพระทัยกว้างขวางของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้ทรงขัดขวางการดำเนินงานด้านศาสนาและการติดต่อกับผู้เผยแพร่ศาสนาอื่นของสมเด็จพระอนุชาแต่ประการใด

นอกจากวัดต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ยังมีวัดอีกมากมาย ที่พระมหากษัตริย์ ๓ รัชกาลแรกของพระราชวงศ์จักรีได้ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์ การพระราชกุศลต่าง ๆ ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นั้น พงศาวดารกล่าวไว้ว่า "นอกจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพน ฯ วัดสระเกศ ซึ่งได้ทรงสร้างและได้กล่าวมาแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามอื่น ๆ อีกหลายพระอาราม คือ วัดเลียบ เดิมสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ได้ทรงปฏิสังขรณ์ไว้เพียงพระอุโบสถและกุฏิสงฆ์ ได้ทรงสถาปนาต่อมาจนสำเร็จ แล้วพระราชทานนามเปลี่ยนว่า วัดราชบูรณะ พระอาราม ๑ วัดบางว้าใหญ่ ทรงปฏิสังขรณ์แล้ว พระราชทานเปลี่ยนว่า วัดระฆัง ให้เหมือนกับวัดระฆังครั้งกรุงเก่า ซึ่งเป็นวัดอยู่ใกล้พระราชวังข้างด้านตะวันตกพระอาราม ๑ วัดศาลา

---

๑๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า ๒๓

๔ หน้าในคลองบางจาก ซึ่งโปรดให้เชิญพระประธานมาเป็นพระประธานวัดพระเชตุพน ฯ นั้น ก็ทรงปฏิสังขรณ์แล้วพระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดคูหาสวรรค์ ๑ วัดพลับในคลองบางกอกใหญ่ ๑ วัดทองคลองบางกอกน้อย ๑ วัดสมอราย ๑ วัดแจ้ง ๑ วัดท้ายตลาด ๑ วัดคอกกระบือ ๑ ทั้งวัดสุวรรณที่กรุงซึ่งเป็นวัดเดิมของสมเด็จพระชนกาธิบดีก็ทรงปฏิสังขรณ์ด้วย"[๑๒]

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวด้วยการพระศาสนาอย่างหนึ่งที่กล่าวถึงกันเสมอคือ การสังคายนาบทสวดมนต์ดังปรากฏว่า "ได้ทำสังคายนาสวดมนต์อย่าง ๑ ยกย่องในจดหมายเหตุว่า เป็นคู่กับการสังคายนาพระไตรปิฎกที่ได้ทำเมื่อในรัชกาลที่ ๑ แต่ลักษณะการสังคายนาสวดมนต์ครั้งรัชกาลที่ ๒ หาได้ปรากฏในจดหมายเหตุนั้นว่าทำอย่างใดไม่ เพิ่งมาพบหนังสือสวดมนต์แปลซึ่งหอพระสมุดวชิรญาณได้ฉบับมาจากหอพระมณเฑียรธรรมฉบับ ๑ ได้มาจากเมืองเพชรบุรีฉบับ ๑ ปรากฏอธิบายในหนังสือนั้นว่าแปลเมื่อในรัชกาลที่ ๒ จึงทำให้เข้าใจว่าที่กล่าวว่าทำสังคายนาสวดมนต์นั้นคือ โปรดให้แปลพระปริยัติทั้งหลายออกเป็นภาษาไทยนั้นเอง ความข้อนี้สมด้วยเรื่องที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าในครั้งนั้นได้โปรดให้พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าศศิธรเป็นหัวหน้า ชักชวนพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในฝึกหัดสวดพระปริวัตร ให้ราชบัณฑิตเข้าไปบอกที่พระทวารเทวราชมเหศวร์ ข้างในท่องต่ออยู่ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ นัยว่าครั้งนั้นข้างในฝึกหัดสวดมนต์ได้ชำนิชำนาญ ทั้งอักษรสังโยคและทำนองตลอดจนขัดตำนานสวดได้ทุกสูตรตลอดภาณวาร จนถึงสวดทำนองภาณยักษ์ ภาณพระ เช่น พระสวดพิธีตรุษ เวลากลางวันแบ่งกันซ้อมเป็นพวก ๆ เวลากลางคืนพร้อมกันไปสวดที่ท้องพระโรงในเมื่อเสด็จออกว่าราชการแล้ว เสด็จขึ้นทรงฟังข้างในสวดมนต์ถวายทุกคืน"[๑๓]

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ นั้น เป็นที่ทราบกันดีว่า ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภกที่เคร่งครัดมาก นอกจากวัดต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วยังมีวัดอื่น ๆ อีกมาก เช่น วัดพระพุทธบาท วัดราชบูรณะ วัดชนะสงคราม วัดบพิตรพิมุข วัดทองธรรมชาติ วัดหงส์ วัดสังข์กระจาย วัดอัปสรสวรรค์ วัดหนัง วัดอมรินทราราม วัดเครือวัลย์วรวิหาร วัดพระยาทำ วัดบวรมงคล วัดราชาธิวาส วัดสุวรรณดาราราม วัดอัมพวันเจติยาราม เป็นต้น วัดที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นใหม่ทั้งหมด คือ วัดเฉลิมพระเกียรติ ที่จังหวัดนนทบุรี ทรงสร้างอุทิศถวายพระราชทานพระชนกและชนนีสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชชนนีของพระองค์ เพราะมีเคหสถานที่นั่นวัดเทพธิดาราม ทรงสร้างพระราชทานเป็นพระเกียรติยศพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพฯ

---

๑๒ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒**, หน้า ๖๑๑

๑๓ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๖๑๙-๖๒๐

แบบหมายเลข ๑ ก่อนปฏิบัติ

และวัดราชนัดดาราม ทรงสร้างพระราชทานเป็นพระเกียรติยศแก่พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมนัสวัฒนาวดี นอกจากพระองค์เองแล้ว ในรัชกาลนั้นเจ้านาย ขุนนาง และพ่อค้าข้าราชการยังได้มีส่วนสร้างวัดกันอีกมากมาย "วัดเจ้าและขุนนางสร้างถวายเป็นวัดหลวงก็มี ไม่ได้ถวายก็มี กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสร้างใหม่ วัดบวรนิเวศ วัด ๑ วัดบวรสถานฝ่ายใน พระบวรราชวังวัด ๑ วัดไพชยนต์พลเสพวัด ๑ กรมขุนอิศรานุรักษ์สร้างวัดรังษีสุทธาวาสวัด ๑ บูรณะวัดทองในคลองบางจากวัด ๑ กรมหมื่นเสนีเทพสร้างขึ้นที่สามง่ามในกรุงวัด ๑ ยังค้างอยู่ พระยามหาอำมาตย์สร้างต่อในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อวัดบูรณะศิริมาตยารามตามชื่อเดิมของพระยามหาอำมาตย์ชื่อ บุญศิริ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรณพสร้างใหม่วัด ๑ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อวัดมหรรณพาราม พระราชทานเงินช่วยถึง ๑,๐๐๐ ชั่ง กรมสมเด็จพระปรมานุชิตสร้างวัด ๑ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานชื่อวัดชิโนรสาราม กรมหมื่นสุรินทรรักษ์สร้างวัด ๑ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานชื่อวัดเศวตฉัตร กรมขุนเดชอดิศรปฏิสังขรณ์วัดราชคฤห์วัด ๑ เป็นวัดของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เจ้าขรัวตาของท่าน กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศรบูรณะวัดสมอแครงวัด ๑ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อวัดเทวราชกุญชร เจ้าพระยาพระคลังสร้างขึ้นใหม่ วัดประยูรวงศาวาสวัด ๑ พระเจดีย์องค์ ๑ สูง ๑ เส้น ๑๐ วา ๑ ศอก ๑ คืบ บูรณะวัดมะกอกซึ่งเป็นวัดของเจ้าคุณมารดาท่าน ครั้นแล้วพระราชทานชื่อวัดนวลนรดิศวัด ๑ พระยาศรีพิพัฒน์สร้างวัดมหาพิชัยญาติวัด ๑ สร้างพระปรางค์สูง ๑ เส้น ๕ วา บูรณะวัดประดู่วัด ๑ คุณหญิงน้อยสร้างใหม่วัดอนงค์นิกายาราม เจ้าพระยาบดินทรเดชาบูรณะวัดสามปลื้มเป็นวัดของบิดาท่านบูรณะมาแต่ก่อนพระราชทานชื่อวัดจักรวรรดิสร้างขึ้นใหม่อีกวัดหนึ่งพระราชทานชื่อวัดปรินายก ค้างอยู่ไม่สำเร็จ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ยกที่บ้านเดิมของท่านแล้วซื้อบ้านข้าราชการและบ้านเจ๊สัวเจ้าภาษี นายอากรอื่นอีกหลายบ้านสร้างเป็นวัดใหญ่พระราชทานชื่อวัดใหญ่พระรจชทานชื่อวัดกัลยาณมิตรวัด ๑ แต่วิหารใหญ่เป็นของหลวง เจ้าพระยาธรรมา (เสือ) บูรณะวัดไก่เตี้ยวัด ๑ พระยาศรีสุริยวงศ์กับจมื่นราชามาตย์ ช่วยกันบูรณะวัดดอกไม้เป็นวัดโบราณ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อวัดบุบผาราม พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองจีน) บูรณะวัดทองนพคุณวัด ๑ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (บุญมา) สร้างใหม่วัดโชตินารามวัด ๑ พระยาสุรเสนา (ขุนเณร) บูรณะวัดจันทารามบางยี่เรือวัด ๑ พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) บูรณะวัดอินทาราม บางยี่เรืออีกวัด ๑ พระยามหาอำมาตย์ (ป้อม) บูรณะวัดขุนจันทร์วัด ๑ พระยามหาเทพ (ปาน) บูรณะวัดดาวดึงส์ เป็นของคุณแว่น เจ้าจอมสนมเอกบูรณะมาแต่ก่อนวัด ๑ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (จ๋อง) บูรณะวัดนางชีวัด ๑ วัดในคลองบางยี่ขันซึ่งเป็นวัดของมารดาท่านวัด ๑ วัดคูหาสวรรค์นั้นโปรดให้เจ้าพระยามหาโยชาไปบูรณะขึ้นวัด ๑ พระยาสวัสดิ์วารีบูรณะวัดปทุมคงคาวัด ๑ พระยาเพชรพิไชย (เกษ) สร้างวัดในคลองลัดใหม่ชื่อวัดโปรดเกศเชษฐารามวัด ๑

รวมเจ้าและขุนนางสร้างขึ้นใหม่สิ้น ๕ วัด บูรณะวัด ๒๕ วัด รวม ๓๐ วัด ที่ถวายเป็นพระอารามหลวงก็ได้พระราชทานเงินช่วย

เจ้าและขุนนางเจ้สัวราษฎรผู้มีทรัพย์ พระราชาคณะสร้างไว้ในสวนในบาง และหัวเมืองก็หลายที่หลายแห่ง ไม่เป็นวัดใหญ่จึงไม่ได้พรรณนาไว้

ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธาชักโยงพระวงศานุวงศ์และข้าราชการเศรษฐีผู้มีทรัพย์ทำบุญ ให้ทาน สร้างวัดวาอาราม มีเทศนาวังเจ้า และบ้านขุนนางตามชาวบ้านชาวแพเป็นอันมาก เป็นสมัยกาลศรัทธาพากันสร้างวัดมีเทศนา ในแผ่นดินนั้นพระสงฆ์สามเณรอุตสาหะเล่าเรียนพระไตรปิฎกทั้งในกรุง และนอกกรุงและหัวเมืองเป็นอันมาก ถึงคราวไล่หนังสือพระสงฆ์สามเณรก็ได้เปรียญเอก โท ตรี คราว ๑ เป็นอันมาก ถ้าพระสงฆ์ที่ได้แปลพระคัมภีร์เป็นเปรียญและพระเปรียญได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะแล้ว ญาติโยมที่ตกทุกข์ได้ยากเป็นไพร่หลวงไพร่สมอยู่ก็ดี โปรดยกพระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์ ถ้าลาสิกขาบทแล้วจะไปทำราชการอยู่ในกรมใดก็โปรดให้ตามใจสมัคร แล้วโปรดให้หล่อพระพุทธรูปที่ใหญ่ไว้ในพระอุโบสถวัดสุทัศน์ ๑ วัดเฉลิมพระเกียรติ ๑ วัดราชนัดดาราม ๑ วัดปรินายก ๑ พระทรงเครื่องไว้วัดนางนอง ๑

เมื่อยังไม่ได้ผ่านพิภพ เสด็จอยู่วังนอกก็ได้ตั้งโรงทาน ให้ทานจตุปัจจัยสมณบริขารให้มีเทศนาเป็นธรรมทาน ให้อาจารย์บอกพระคัมภีร์ ให้เลี้ยงยาจกวณิพกทุกเวลา ให้ทานยาแก้โรคต่าง ๆ ถึงวันพระก็ให้ปล่อยสัตว์ แจกเงินแก่คนสูงอายุ และคนยากเดือนละ ๘ ครั้ง คนละเฟื้องเสมอเป็นนิตย์.....ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอื่นอีกเป็นหลายอย่างหลายประการเป็นอเนกปริยายเหลือที่จะพรรณนา"[๑๔]

---

๑๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, หน้า ๓๔๙-๓๕๓

วัดราชโอรสาราม

วัดราชสิทธาราม

บทที่ ๙
สัมพันธภาพกับต่างประเทศ

ความสัมพันธ์กับจีน

จีนกับไทยมีสัมพันธไมตรีกันมาเป็นเวลานานนับแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมาดังได้มีกล่าวไว้แล้วในประวัติสมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงแม้จะมีการเข้าใจผิดกันขึ้นเกี่ยวกับการถวายเครื่องราชบรรณาการ แต่ไทยยังคงติดต่อค้าขายกับจีนเช่นเดิม เพราะการค้าทางเรือในสมัยนั้นได้กำไรมาก จะส่งเครื่องราชบรรณาการไปมากเท่าใดก็ยังได้กำไรมากกว่าราคาของเครื่องบรรณาการที่ส่งไปถวายพระเจ้าแผ่นดินจีนมากมาย ไทยถือเสียว่าเครื่องราชบรรณาการนั้นเป็นการแสดงอัธยาศัยไมตรี มิใช่เพื่อสวามิภักดิ์เป็นเมืองขึ้น[๑]

สมัยรัตนโกสินทร์ ไทยยังคงติดต่อค้าขายกับจีนอยู่เป็นปกติ ชาวจีนที่มาตั้งทำมาหากินอยู่ในเมืองไทยเพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกที ส่วนมากมักรวมกันอยู่เป็นหมู่เป็นเหล่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะทรงสร้างกรุงเทพมหานคร ฯ นั้น ปรากฏว่าที่โปรดให้สร้างพระมหามนเทียรขึ้นคือถิ่นที่พวกจีนเคยอยู่มาแต่ก่อน ดังความในพระราชพงศาวดารว่า *"จึงดำรัสสั่งให้พระยาธรรมาธิกรณ์ กับพระยาวิจิตรนาวี เป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ ไปวัดกะที่ที่สร้างพระนครใหม่ทางฝั่งตะวันออก ได้ตั้งพิธียกเสาหลักเมือง เมื่อ ณ วันอาทิตย์เดือนหกขึ้นสิบค่ำ ฤกษ์เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๕๔ นาที พระราชวังใหม่ให้ตั้งในที่ซึ่งพระยาราชาเศรษฐีและพวกจีนอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่แต่ก่อน โปรดให้พระยาราชาเศรษฐีและพวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวนตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสามเพ็ง"*[๒] สำหรับการติดต่อทางการทูตนั้นได้ส่งทูตไปติดต่อเป็นทางการถึงราชสำนักจีนหลายครั้งปรากฏในพงศาวดารว่า *"ณ เดือน ๘ ปีมะเมีย โทศก พ.ศ. ๒๓๕๓ โปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปยังพระเจ้าเกียเข้ง ณ กรุงปักกิ่ง ทูลให้ทราบเหตุที่กรุงศรีอยุธยาเปลี่ยนรัชกาลใหม่ และเจริญทางพระราชไมตรีที่ได้มีมาแต่ก่อน ทูตานุทูตออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ"*[๓] *เรื่องทูตไทยไปเมืองจีนเคยมีมาแต่ครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี เหตุที่ไทยแต่งทูตไปเมืองจีนแม้แต่โบราณมาเพราะเหตุที่ไทยกับจีนไปมาค้าขายถึงกันโดยทางทะเล ไทยได้ประโยชน์ในการค้าขายกับเมืองจีนมาก จีนตั้ง*

---

๑ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, **ประวัติการทูตไทย** (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์ พ.ศ. ๒๕๐๑), หน้า ๗.

๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**, หน้า ๑๕-๑๖.

๓ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๔๓๖-๔๓๗.

ประเพณีให้เรือต่างประเทศทางตะวันตกไปค้าขายได้แต่ที่บางเมือง คือ เมืองกึงตั๋งเป็นต้น มิให้ไปเข้าเมืองท่าที่เมืองอื่น ๆ ได้ทุกเมือง ใช่แต่เท่านั้นชาวต่างประเทศชาติใดที่จะไปค้าขาย พระเจ้าแผ่นดินผู้ใหญ่ของประเทศนั้น ๆ ต้องมีราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีต่อพระเจ้ากรุงจีน เรือของชาวประเทศนั้นจึงจะได้รับประโยชน์การค้าขายกับเมืองจีนโดยสะดวก ถ้าไปค้าขายแต่โดยลำพังมักถูกจีนห้าม หรือมิฉะนั้นก็ถูกพวกเจ้าเมืองกรมการจีนกดขี่ข่มเหงต่าง ๆ อันนี้เป็นเหตุที่ประเทศต่าง ๆ ที่ไปมาค้าขายกับเมืองจีนต้องแต่งทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงจีน เมื่อฝรั่งมีโปรตุเกส เป็นต้น ออกมาค้าขายถึงประเทศตะวันออก จะไปค้าขายถึงเมืองจีนก็ต้องทำอย่างเดียวกัน ทูตานุทูตที่ไปต้องไปขึ้นที่เมืองกึงตั๋งเดินบกไปจนถึงเมืองปักกิ่ง เป็นการลำบากไม่ใช่น้อย"[๔] ต่อมาพระเจ้ากรุงจีนเกียเข้งสิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าเตากวงราชโอรสได้รับราชสมบัติ ได้มีราชสาส์นมาแจ้งให้เมืองไทยทราบว่าจีนเปลี่ยนรัชกาล ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดให้พระยาสวัสดิ์สุนทรเป็นราชทูต พร้อมทั้งคณะเชิญพระราชสาส์นไปถวายบังคมพระศพพระเจ้าเกียเข้งและแสดงความยินดีกับพระเจ้าเตากวงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ ทั้งถวายเครื่องราชบรรณาการด้วย

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยยังได้ส่งทูตไปเมืองจีนอีกในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๘ ตามความในพระราชพงศาวดารนั้น ใจความในพระราชสาส์นดูออกจะอ่อนน้อมต่อพระเจ้ากรุงจีนจนเกินสมควร ดังข้อความที่ว่า *"ครั้นถึงวันเสาร์ เดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ศักราช ๑๑๘๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริว่าตั้งแต่เถลิงถวัลยราชสมบัติ ยังหาได้แต่งทูตออกไปจิ้มก้องเชิญหองกรุงปักกิ่งไม่ จึงแต่งให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์น เครื่องราชบรรณาการตามธรรมเนียมออกไปเชิญหองใจความว่าพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาราชาภิเษกใหม่ มีพระราชไมตรีสมเด็จพระเจ้าเตากวงผู้ใหญ่ซึ่งมีมาแต่ในกาลก่อน จึงแต่งให้พระสวัสดิ์สุนทรอภัย ราชทูต หลวงบวรเสนหา อุปทูต หลวงพจนพิมล ตรีทูต ขุนพินิจวาจา ปั้นสื่อ ขุนพจนาพิจิตร ท่องสื่อใหญ่ จำทูลพระสุพรรณบัฏพระราชสาส์น กับเครื่องมงคลราชบรรณาการตามอย่างธรรมเนียมแต่ก่อน ออกมาจิ้มก้องเชิญหองสมเด็จพระเจ้าเตากวง ตามขนบธรรมเนียมพระราชประเพณีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินราชาธิราชเจ้าสืบมา ถ้าราชทูต อุปทูต ตรีทูต ข้าหลวงมีชื่อมาถึงแล้ว ขอให้ได้เฝ้ากราบถวายบังคมโดยทางพระราชไมตรี แล้วขอให้ทูตานุทูตได้กลับเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาโดยสะดวก ได้ประทับตราโลโตออกมา จะผิดชอบเหลือเกินประการใดขอให้ทรงพระเมตตาด้วย"*[๕] ต่อมาอีก ๗ เดือนราชทูตคณะนี้ก็เดินทางกลับพร้อมทั้งพระราชสาส์นของพระเจ้าเตากวง และเครื่องราชบรรณาการตอบแทน

---

๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๔๓๖-๔๓๗.

๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓**, หน้า ๒๘-๒๙.

ประเพณีการส่งเครื่องราชบรรณาการไปเมืองจีนนี้ มีมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นรัชกาลสุดท้าย เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดวิธีการของจีน และการตีขลุมเอาว่าเมืองไทยเป็นเมืองขึ้นของจีน ทรงกล่าวถึงความเป็นมาของการติดต่อระหว่างไทยกับจีนไว้อย่างละเอียดและรุนแรง บางตอนทรงอธิบายว่า *"ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลาล่วงแล้วนั้นคิดเพลินเกินนัก ด้วยว่าการค้าขายสำเภามีกำไรมากมาย แลส่งเครื่องบรรณาการไปครั้งหนึ่งครั้งใด ก็มีกำไรมากกว่าบรรณาการของที่ส่งไป แล้วพวกทูตานุทูตไทยที่ออกไปเมืองจีนก็ได้เบี้ยเลี้ยงแต่หัวเมืองจีนต่าง ๆ นั้น ๆ ก็จัดซื้อของที่ดี ๆ ประหลาด ๆ เอามาเป็นของถวายพระเจ้าแผ่นดินไทย แล้วกำนัลเสนาบดีไทย ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินในเวลาล่วงแล้วนั้นไม่มีความกระดากกระเดื่อง ว่าถูกพวกจีนล่อลวงให้เสียยศ จีนสั่งให้ไปก้องเมื่อไรก็ไปเมื่อนั้น ถูกลวงทั้งก้องทั้งชื่อไม่มีอายขายหน้า โง่งมงายตลอดลงมาหลายชั่วอายุคน ความโง่เป็นไปทั้งนี้ต้นเหตุใหญ่เพราะว่าหนังสือจีนรู้ได้โดยยากที่สุด ไม่เหมือนหนังสือไทยและหนังสือต่างประเทศทั้งหลายพอจะรู้ได้บ้าง ก็ไทยแท้มิใช่บุตรจีนจะรู้หนังสือจีนก็ไม่มี...ครั้นทูตเก่าแลล่ามเก่าตายไปหมดแล้วได้ยินว่า คราวหนึ่งมีล่ามจีนเป็นคนซื่อแปลความตามฉบับหนังสือจีนที่จริง...ฝ่ายเมืองไทยในเวลานั้นไม่มีทางค้าขายกับเมืองต่างประเทศ มีแต่เมืองจีนแห่งเดียวจึงยอมกันทำหนังสือไปตามเคย แต่ฝ่ายฉบับเป็นพระราชสาส์นแท้อักษรไทยนั้นก็ยังคงเขียนเป็นอักษรไทยเป็นทางไมตรียังเดิม หนังสือสำเนาก็ต้องแข็งใจข่มขืนมือเขียนไปเป็นหนังสือจีน ข้อความนั้น ก็ต้องเก็บเอาความเก่าที่ล่ามจีนหลอกลวงเขียนไว้แต่ก่อนนั้นเขียนไปให้เป็นที่ชอบอัชฌาสัยพวกจีนปะกิ่งพระราชสาส์นแลหนังสือเสนาบดีจีนที่มีมาแต่เมืองปะกิ่งนั้น ครั้นมาถึงเมืองไทยแล้วก็เขียนแปลอ่านให้ชอบหูไทยอย่างเช่นแปลมาแต่ก่อนนั้นเป็นตัวอย่างอยู่แล้ว แล้วก็เอาออกอ่านอวดกันเล่าในท้องพระโรงหลวง อ่านตามใจไทยให้เพราะหูไทยเท่านั้น คนที่โง่เง่าไม่สืบรู้เท่าทันก็เชื่อเอาเป็นแน่แท้จริง ผู้ที่สืบรู้ก็กลั้นหัวเราะไม่ใคร่จะได้ พลอยยอดสูใจไปด้วยแต่เป็นการจำนิ่งต้องนิ่งงุบงิบเสียเพราะไม่รู้ที่จะทำอย่างไรได้...อาการที่ไทยไปส่งบรรณาการแก่จีนให้เสียพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลาก่อนนั้น ความจริงเรื่องนี้ไทยจะได้ถูกรบถูกตีด้วยกองทัพเมืองจีนนั้นหามิได้เลย เป็นเหตุเพราะในเวลานั้นล่วงแล้วกว่า ๕๐๐ ปีเศษ ด้วยต้นเดิมเสียธรรมเนียม เพราะไทยถูกล่อลวงจึงเป็นธรรมเนียมเสียไปตามกาลเก่าเท่านั้นเอง...ในเวลาก่อนที่ล่วงไปแล้วนั้น ไทยหูแคบตามัวจึงเสียยศเพราะการเป็นดังนั้น..."*[๖] แล้วยังทรงเปรียบเทียบพระราชสาส์นติดต่อระหว่างพระมหากษัตริย์ไทยกับประมุขของประเทศใกล้เคียงอื่น ๆ ในสมัยก่อน เช่น กรุงหงสาวดี และลานช้าง ว่ายังให้เกียรติยศไทย มากกว่าพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงจีนที่มีมาถึงไทยมาก *"ไทยแลมอญได้เขียนหนังสือไปแขวนไปทิ้งให้กันในระหว่างศึกสงครามทั้งสองฝ่าย สำนวนไทยใช้ว่าพี่ท่านน้องท่านใช้ไปอย่างเก่า แต่สำนวนกรุงหงษาวดีนั้นว่าสูงศักดิ์เกินไป แต่ยังคงเป็นพระราช-*

---

๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระบรมราชาธิบายเรื่องแห่พระราชสาส์นครั้งทูตไทยไปเมืองจีนแต่โบราณ**, รวบรวมพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๗, หน้า ๗๐-๗๘.

สาส์นพระเจ้าแผ่นดิน ทั้งสองฝ่ายไม่ได้ดูถูกดูแคลนเหมือนอย่างเจ๊กปะกิ่งดูถูกไทยว่าต่ำกว่าจีนปะกิ่งดังกล่าวมานั้น...การทั้งนี้ต้นเหตุใหญ่เพราะไทยถูกหลอกถูกลวง จึงเสียพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินไทยตลอดลงมาถึงกรุงเทพมหานครนี้ ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบการนี้แล้วก็กลับพระทัย หาได้ส่งบรรณาการแก่กรุงปะกิ่งอีกไม่" [๗] ดังนั้น ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ไทยจึงไม่ได้ส่งเครื่องราชบรรณาการไป *"จิ้มก้อง"* พระเจ้ากรุงจีนอีก แต่ก็ยังคงติดต่อค้าขายกับจีนอยู่ต่อมา

ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองไทยมากขึ้นทุกที โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกจีนที่ไทยเรียกกันว่าพวก *"อั้งยี่"* เริ่มเข้ามาก่อความเดือดร้อนให้กับไทย เรื่องอั้งยี่นี้เป็นเรื่องของคนจีน เหตุการณ์สืบเนื่องไปถึงเหตุการณ์ในประเทศจีน คือในสมัยราชวงศ์ไต้เชงหรือแมนจูนั้น ราว พ.ศ. ๒๒๐๗ ตรงกับรัชกาลพระเจ้ากังฮี้หรือกังสี มีพวกที่เรียกว่าฮวนรบกวนชายพระราชอาณาเขตจีนด้านทิศตะวันตก ทางราชการหาตัวแม่ทัพคุมพลไปปราบฮวนไม่ได้ จึงออกประกาศรับอาสาสมัคร ได้มีหลวงจีน ๑๐๐ คนเศษมารับอาสา พระเจ้ากังฮี้เห็นเป็นหลวงจีนแม้จะมีเวทย์มนต์คาถาก็ยังไม่ทรงมั่นพระทัยในฝีมือการรบ จึงโปรดให้นายทหารจีนร่วมไปในทัพด้วย เมื่อพวกเหล่านี้ทำการรบได้ชัยชนะ ได้รับพระราชทานบำเหน็จรางวัลแล้ว พวกหลวงจีนและนายทหารก็ยังคบหาสมาคมเป็นมิตรสนิทกัน จนมีขุนนางบางพวกอิจฉาทูลยุแหย่ให้พระเจ้ากังฮี้ระแวง และทรงคบคิดให้ขุนนางเหล่านั้นดำเนินกลอุบายกำจัดหลวงจีนและนายทหารผู้มีความชอบนั้น นายทหารและหลวงจีนเสียชีวิตไปหลายคน หลวงจีนที่เหลือ ๕ คนหนีรอดไปอยู่หัวเมืองไกลออกไป และพวกเหล่านี้เองเป็นต้นคิดทำลายราชวงศ์แมนจูหรือไต้เชง ซึ่งจีนยังรังเกียจว่าเป็นชาวต่างประเทศและจะกลับฟื้นฟูราชวงศ์เหม็ง ซึ่งถือว่าเป็นจีนแท้ขึ้นมา หลวงจีนทั้ง ๕ นี้ไปได้พวกโจรเลื่อมใสศรัทธาเข้าร่วมงาน ในการจัดระเบียบงานนั้นได้แต่งตั้งหลวงจีนผู้มีอาวุโสขึ้นเป็น ตั๋วเฮีย แปลว่าพี่ชายใหญ่ และเป็นตำแหน่งจอมพล นอกจากนั้นก็มีตำแหน่งลดหลั่นกันลงมา ตั้งแบบแผนสมาคมอันมีวิธีสบถสาบานรับสมาชิกและข้อบังคับสำหรับสมาชิก ตลอดจนอาณัติสัญญาในการนัดหมายกันระหว่างสมาชิก ให้รู้ว่าเป็นพวกเดียวกัน จึงเกิดสมาคม เทียน ตี้ หวย แปลว่า ฟ้า ดิน มนุษย์หรือซาฮะ แปลว่าองค์สาม ไทยเรียกว่าพวกอั้งยี่ ที่จริงอั้งยี่เป็นเพียงชื่อก๊กหนึ่งเท่านั้น ชาวจีนที่ไปเที่ยวทำมาหากินในต่างประเทศก็ได้รับรู้และได้รับการชักชวนเป็นสมาชิกสมาคมลับนี้ด้วย สมัยนั้นชาวจีนค้าขายอยู่ในแหลมมลายูมาก ตลอดจนค้าขายติดต่อมาถึงเมืองไทยด้วย ในมลายูจีนที่มีภรรยาเป็นชาวมลายู มีลูกเกิดขึ้นเป็นจีนมลายู ชายเรียกว่า บาบ๋า หญิงเรียก ยอหยา นั้นพวกหนึ่ง และยังมีจีนแท้หรือจีนนอกซึ่งมาจากเมืองจีนโดยตรงอีกพวกหนึ่ง เมื่ออังกฤษมาตั้งมั่นที่สิงคโปร์นั้นจีนเริ่มตั้งอั้งยี่หรือสมาคมลับ

---

๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระบรมราชาธิบายเรื่องแห่พระราชสาส์น ครั้งทูตไทยไปเมืองจีนแต่โบราณ**, รวบรวมพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๗, หน้า ๗๐-๗๘.

เทียน ตี้ หวย หรือ ซาฮะ ในมลายูบ้างแล้ว แต่อังกฤษเห็นว่าวัตถุประสงค์ของพวกสมาคมนี้เป็นเรื่องกำจัดราชวงศ์ไต้เช็ง ฟื้นฟูราชวงศ์เหม็งเป็นเรื่องการในเมืองจีน ไม่น่าจะมาเกี่ยวกับคนจีนในต่างประเทศ จึงให้สอบถาม ได้รับแจ้งว่าสมาคม เทียน ตี้ หวย ที่มาตั้งนอกประเทศจีนนี้ เพียงเพื่อสงเคราะห์ชาวจีนที่มาทำมาหากินทางต่างประเทศ และกระทำกันอยู่แต่ในหมู่พวกจีนนอกมิใช่จีนมลายู อังกฤษจึงปล่อยให้คงมีอั้งยี่อยู่โดยมิได้ห้ามปราม

ครั้นทางแหลมมลายูมั่งคั่งขึ้นเพราะการขุดหาแร่ดีบุกและการทำสวน ต้องการแรงงานกรรมกรมากขึ้นจึงพากันจ้างคนจีนมาจากเมืองจีน จำนวนจีนที่เป็นอั้งยี่ในมลายูจึงเพิ่มขึ้น จัดแยกกันเป็นหลายเหล่า เหลือกำลังตั้วเฮียจะปกครองได้ทั่วถึง จึงเกิดมี ยี่เฮีย หรือพี่ที่สองขึ้นอีกหลายคนดูแลหลายหมู่ ต่างเป็นอิสระแก่กัน อยู่ในความอุปถัมภ์ของนายทุน หรือกงสีต่าง ๆ กัน บางทีอั้งยี่ต่างกงสีก็เกิดวิวาทตีรันกันจนรัฐบาลกลางเดือดร้อนรำคาญ แต่จะบังคับให้เลิกอั้งยี่ก็ไม่ได้ เพราะพวกจีนนอกหรือจีนจากเมืองจีนก็จะไม่มารับจ้างเป็นกรรมกรดังที่ต้องการ ทางการอังกฤษจึงได้แต่ตั้งระเบียบข้อบังคับอั้งยี่เพียงมิให้เป็นการร้ายต่อรัฐบาลกลาง หัวหน้าอั้งยี่นั้น ๆ ต้องรับผิดชอบต่อรัฐบาล และชื่อสมาคมหรืออั้งยี่ก็เปลี่ยนจาก เทียน ตี้ หวย หรือ ซาฮะ ไปเป็นหลายอย่างหลายกงสี เช่น งี่หิน ปูนเถ้าก๋ง ตั๋วกงสี อั้งยี่ เป็นต้น ภาษาที่เรียกหัวหน้าถ้าเป็นพวกฮกเกี้ยนก็เรียกตั้วกอ ยี่กอ แต้จิ๋วก็เป็น ตั๋วเฮีย ยี่เฮีย[๘]

"พวกจีนที่ทิ้งบ้านเมืองไปเที่ยวทำมาหากินตามต่างประเทศ ล้วนแต่เป็นชาวเมืองชายทะเลภาคใต้ และอยู่ในพวกที่เป็นคนขัดสนทั้งนั้น จีนชาวเมืองดอนหรือที่มีทรัพย์สินสมบูรณ์หามีใครทิ้งบ้านเมืองไปเที่ยวหากินตามต่างประเทศไม่ และว่าพวกจีนที่ไปหากินตามต่างประเทศนั้น จีนต่างภาษามักชอบไปประเทศต่างกัน พวกจีนแต้จิ๋วมักชอบไปเมืองไทย"[๙] ครอเฟิดกล่าวไว้ว่า *"พวกจีนที่มาอยู่เมืองไทยนั้นส่วนมากอพยพมาจากกวางตุ้ง ฟูเกียนบ้าง มาจากไหหลำ จีเกียง เกียงนัน และยูนนาน แต่พวกนี้มักมาอยู่ทางลาวเหนือ พวกจีนเหล่านี้อพยพมาโดยไม่มีครอบครัวมาด้วย ต่อมาสมรสกับคนไทย และแม้จะนับถือศาสนาอื่นใดมาก่อนแล้วก็ตาม ในที่สุดก็หันมานับถือพระพุทธศาสนา แต่ยังคงชอบแต่งตัวตามประเพณีจีนของเขา"*[๑๐]

ฐานะของคนจีนในเมืองไทยนั้นได้รับการปฏิบัติจากไทยเหมือนคนไทย และถ้าพิจารณาในแง่การเมืองยังมีสิทธิบางอย่างดีกว่าคนไทยสามัญเสียอีก จีนมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินได้ และได้รับ

---

๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **นิทานโบราณคดี เรื่องอั้งยี่** (พระนคร : โรงพิมพ์, ๒๔๘๗), หน้า ๒๒๙-๒๓๘

๙ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **นิทานโบราณคดี**, หน้า ๒๓๕

๑๐ J.Crawfurd; **Journal of an Embassy from the Governor-General of India to the Court of Siam and Cochin China**,p.450.

การยกเว้นไม่ต้องรับราชการทหาร *"คนจีนที่มีลูกเมียเป็นจีนในเมืองไทยนั้น ในสมัยก่อนมีกฎหมายสัญชาติว่า ถ้าอยากเป็นจีนก็ได้ โดยมิได้ขัดข้องประการใด แต่ถ้าชั้นหลานต้องเป็นไทย และปรากฏว่าคนไทยส่วนมากที่มีเชื้อจีนก็รักชาติไทย และได้ฉลองคุณชาติบ้านเมืองเป็นอันมาก และก็ภูมิใจด้วยที่ตนเป็นไทย"*[๑๑] แต่เดิมมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสรีชนคนไทยที่ไม่ใช่ขุนนาง สงฆ์ พราหมณ์ หรือทาส เมื่ออายุ ๑๘ ต้องไปขึ้นทะเบียนกับมูลนาย มีชื่อเรียกใหม่ว่าพวก *"ไพร่สม"* พออายุครบ ๒๐ ปี มูลนายก็ทำบัญชีไพร่เสนอต่อสัสดี ๆ แบ่งให้ไปอยู่กับเจ้าขุนมูลนายต่าง ๆ เป็นพวก *"ไพร่หลวง"* และต้องอยู่ในฐานะนี้จนถึงอายุ ๖๐ ปี จึงจะหลุดพ้นจากความเป็นไพร่ แต่จากการตีความตามกฎหมายสมัยรัตนโกสินทร์ นักประวัติศาสตร์เข้าใจกันว่า "ไพร่หลวง" หมายถึงไพร่ที่ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งจะทรงแจกจ่ายไพร่หลวงไปอยู่ในความปกครองดูแลของขุนนางกรมต่าง ๆ ซึ่งมีฐานะเป็นนายหรือมูลนาย ส่วนไพร่สมนั้นขึ้นกับนายของตนเอง เช่น พวกเจ้านายต่าง ๆ ผู้ที่มีไพร่สมมากที่สุดคือพระมหาอุปราช[๑๒] ลาลูแบร์ กล่าวว่าสมัยกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ไพร่หลวงต้องทำงานให้กับมูลนายปีละ ๖ เดือน แต่ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ก็ลดลงเหลือเพียงปีละ ๓ เดือน (ดูบทที่ ๕) การเกณฑ์แรงงานของไพร่นี้ปรากฏว่าพวกจีนไม่ต้องถูกเกณฑ์เลย จึงไม่น่าประหลาดใจที่พวกจีนพากันตั้งหน้าตั้งตาทำมาค้าขายจนร่ำรวยไปตาม ๆ กัน นี่แสดงให้เห็นว่าลักษณะการปกครองของไทยแต่โบราณเสมือนเปิดโอกาสให้การค้าของไทยตกอยู่ในมือของคนจีนตลอดมา เซอร์จอห์น บาวริง กล่าวว่า จีนเข้าควบคุมการค้าในส่วนต่าง ๆ ของเมืองไทยไว้ได้เกือบหมด ทุกแห่งที่การคมนาคมทางน้ำไปได้ถึง แม้แต่หมู่บ้านบางแห่งที่อยู่ในที่กันดารคนจีนยังเอาสินค้าไปขายได้ หรือบางทีก็นำไปแลกเปลี่ยนกับผลิตผลพื้นเมืองต่าง ๆ และคนไทยก็ไม่คิดที่จะแข่งขันกับจีนในเรื่องนี้[๑๓] นายเกรแฮมเขียนไว้ว่า จีนได้ประโยชน์จากสิทธิพิเศษ ๒ อย่าง คือการที่จีนไม่มีสนธิสัญญากับไทย จึงไม่ถูกจำกัดสิทธิในการเดินทางไปตามที่ต่าง ๆ ในเขตพระราชอาณาจักร และยังได้รับผลปฏิบัติอย่างคนไทยอีกด้วย[๑๔] นอกจากนี้จีนยังได้ผูกขาดการค้าบางประเภทอีกด้วย การผูกขาดภาษีอากรของพวกจีนนี้เพิ่งจะมาเริ่มในรัชกาลที่ ๓ ให้จีนเป็นเจ้าภาษีเก็บจากราษฎรมาให้แก่รัฐบาล จีนที่ต้องการผูกขาดเก็บภาษีมักไปสำรวจดูการทำมาหากินของพลเมือง ถ้าเห็น

---

๑๑ ดิเรก ชัยนาม, **ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ ๒**, หน้า ๔๒๔

๑๒ ขจร สุขพานิช, **ฐานันดรไพร่** (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๑๙), หน้า ๑๐-๗๑

ชัย เรืองศิลป์, **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ตอนที่ ๑ ด้านสังคม** (กรุงเทพมหานคร : บ้านเรืองศิลป์, ๒๕๑๗), หน้า ๓๙๓-๓๙๗.

ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, **สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖)** แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง ลิริสุข และ พรรณี สรุงบุญมี (กรุงเทพ : พิมเนศ, ๒๕๒๑), หน้า ๑๑๔-๑๔๕.

๑๓ Sir John Bowring, **The Kingdom and People of Siam**, p.85-88

๑๔ W.A. Graham, **Siam-A Handbook of Practical, Commercial and Political Information**, Vol.2 p.96-97.

ราษฎรทำมาหากินชนิดที่จะเรียกเก็บภาษีได้ก็ทูลเกล้า ฯ ถวายฎีกาแนะนำให้เก็บภาษีนั้นแล้วเสนอตนเองเป็นเจ้าภาษี เมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าภาษีแล้วก็มีอำนาจเท่ากับเจ้าบ้านผ่านเมืองมีเอกสิทธิมาก ตัวเจ้าภาษีนายอากรและครอบครัวก็ได้รับการยกเว้นการกะเกณฑ์ตามกำหนดราชการทุกสิ่งทุกอย่าง

ได้กล่าวแล้วว่าในรัชกาลที่ ๓ คนจีนที่เป็นพวก *"อั้งยี่"* ได้ก่อความยุ่งยากให้กับรัฐบาลคนจีนเข้ามาเมืองไทยมากขึ้นทุกที ส่วนใหญ่แรกเข้ามาก็รับจ้างเป็นกรรมกรตามเหมืองบ้างสวนยางบ้าง หรือตามโรงเลื่อย โรงสี จีนที่มีเงินออกเงินค่าเดินทางให้พวกนี้เข้ามาทำงาน แล้วทำงานชดใช้ เกิดเป็นผลประโยชน์อย่างหนึ่ง แต่แล้วบางครั้งก็ขัดผลประโยชน์กันเอง วิวาทกันเองก็มี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายสาเหตุของอั้งยี่ในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ ไว้ว่า *"อั้งยี่แรกมีขึ้นในเมืองไทยเมื่อรัชกาลที่ ๓ มูลเหตุที่จะเกิดอั้งยี่นั้น เนื่องมาแต่อังกฤษเอาฝิ่นอินเดียเข้าไปขายในเมืองจีนมากขึ้น พวกจีนตามเมืองชายทะเลพากันสูบฝิ่นติดแพร่หลาย จีนเข้ามาหากินในเมืองไทยที่เป็นคนสูบฝิ่นก็เอาฝิ่นเข้ามาสูบกันแพร่หลายกว่าแต่ก่อนเลยเป็นปัจจัยให้มีไทยสูบฝิ่นมากขึ้น แม้จนถึงชั้นผู้ดีที่เป็นเจ้าและขุนนางพากันสูบฝิ่นติดก็มี ก็ในเมืองไทยมีกฎหมายห้ามมาแต่ก่อนแล้วมิให้ใครสูบฝิ่นหรือซื้อฝิ่นขายฝิ่น เมื่อปรากฏว่ามีคนสูบฝิ่นขึ้นแพร่หลายเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งให้ตรวจจับฝิ่นตามกฎหมายอย่างกวดขัน แต่พวกจีนและไทยที่สูบฝิ่นติดมีมากก็จำต้องลอบหาซื้อฝิ่นสูบ เป็นเหตุให้คนลอบขายฝิ่นขึ้นราคาขายได้กำไรงาม จึงมีพวกจีนคิดค้าฝิ่นด้วยตั้งอั้งยี่วางสมัครพรรคพวกไว้ตามหัวเมืองชายทะเลที่ไม่มีการตรวจตรา คอยรับฝิ่นจากเรือสำเภาที่มาจากเมืองจีน แล้วเอาปลอมปนกับสินค้าอื่นส่งเข้ามายังกงสีใหญ่ ซึ่งตั้งขึ้นตามที่ลี้ลับในเมืองใกล้ ๆ กรุงเทพ ฯ ลอบขายฝิ่นเป็นรายย่อยเข้ามายังพระนคร ข้าหลวงสืบรู้ออกไปจับ ถ้าซ่องไหนมีพรรคพวกมากก็ต่อสู้จนถึงเกิดเหตุรบพุ่งกันหลายครั้ง"*[๑๔] รัฐบาลในสมัยนั้นต้องปราบอั้งยี่กันหลายครั้ง เช่นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เกิดอั้งยี่แขวงจังหวัดนครชัยศรีและสมุทรสาคร ต่อมา พ.ศ. ๒๓๘๗ พวกอั้งยี่ตั้งซ่องขายฝิ่นแถวปากน้ำบางปะกงแขวงจังหวัดสมุทรปราการ ต้องให้กรมทหารปากน้ำไปปราบ ต่อมา พ.ศ. ๒๓๙๐ เกิดอั้งยี่ที่แขวงเมืองสมุทรสาครอีก ครั้งนี้มีพรรคพวกมาก หัวหน้าพนักงานจับฝิ่นชื่อ พระยามหาเทพออกไปจับกลับถูกพวกอั้งยี่ฆ่าตาย จึงโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลังคุมกำลังไปปราบฆ่าพวกอั้งยี่ตายหลายร้อยคน ต่อมาอีกหนึ่งเดือนเกิดอั้งยี่ขึ้นที่ฉะเชิงเทรา คราวนี้รุนแรงถึงกับฆ่าพระยาวิเศษฤาชัย ผู้ว่าราชการจังหวัดตาย แล้วพวกอั้งยี่เข้ายึดเอาป้อมเมืองฉะเชิงเทราไว้เป็นที่มั่น โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ยกพลจากสมุทรสาครไปปราบ พวกจีนถูกฆ่าตายกว่า ๓,๐๐๐ คน ต่อมาในรัชกาลหลัง ๆ อั้งยี่ยังคงก่อความวุ่นวายอีกหลายครั้งจนถึงรัชกาลที่ ๕ จึงปราบพวกนี้ได้สำเร็จราบคาบ

---

๑๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **นิทานโบราณคดี**, หน้า ๒๓๙-๒๔๐.

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ รัฐบาลมีวิธีควบคุมพวกจีนซึ่งมีอยู่มากมายในราชอาณาจักรได้อย่างรัดกุม และเรียบร้อย พวกพ่อค้าจีนที่มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางก็มีส่วนช่วยเหลือให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนไทยกับคนจีนดำเนินไปโดยเรียบร้อย ขุนนางจีนบางคนได้รับแต่งตั้งเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ถึงขั้นผู้ว่าราชการจังหวัดก็มี นอกเหนือไปจากตำแหน่งพระยาโชฎึกราชเศรษฐีว่าการกรมท่าซ้าย ดูแลปกครองชาวจีนซึ่งเป็นตำแหน่งมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว

ประโยชน์ที่เห็นได้ชัดจากความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีน คือประโยชน์ทางการค้าขาย ไทยได้สินค้าหลายอย่างที่จำเป็นจากจีน ขุนนาง เจ้านาย และแม้แต่พระมหากษัตริย์โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ผลประโยชน์จากการค้าสำเภามากมาย เรือค้าขายเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็ติดต่อกับเมืองท่าต่าง ๆ ของจีน เรือสำเภาส่วนมากแม้แต่ของพ่อค้าจีนมักจะต่อในเมืองไทย เพราะไม้ไทยราคาถูก นอกจากนี้คนไทยยังพอใจที่จะค้าขายกับจีนมากกว่าชาติอื่นเพราะต้องอัธยาศัยกันในข้อที่ว่า จีนยอมอ่อนให้กับคนไทยเสมอซึ่งผิดกับฝรั่ง *"พวกชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทยนั้น ฝรั่งกับจีน และแขกผิดกันในข้อสำคัญมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าด้วยพวกฝรั่งต่างชาติที่ไปมาค้าขายมักใช้อำนาจข่มเหงชนชาติอื่นตลอดจนฝรั่งด้วยกันเอง ในการแย่งชิงผลประโยชน์กัน บางทีถึงเกิดรบราฆ่าฟันกันก็มีและมักจะเอิบเอื้อมมหาอำนาจเข้ามาบังคับบัญชาการบ้านเมือง เช่น ขอที่ทำสถานีไว้สินค้าแล้วทำสถานีนั้นเป็นป้อมเป็นต้น แต่พวกจีนและพวกแขกที่ไปมาค้าขายนั้นยอมอยู่ในบังคับเจ้าของเมืองราบคาบ แสวงหาแต่ผลประโยชน์ในทางค้าขายอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้ไทยจึงพอใจค้าขายกับพวกพ่อค้าจีนและพ่อค้าแขกยิ่งกว่าฝรั่ง ความอันนี้เข้าใจว่าจะเป็นมาแต่ครั้งกรุงเก่าเห็นได้ด้วยมีตำแหน่งขุนนางจีนเป็นกรมท่าซ้าย ขุนนางแขกเป็นกรมท่าขวานี้เป็นพยานเมื่อมีการค้าขายกับต่างประเทศเจริญขึ้น ความปรากฏแก่ไทยขึ้น ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ ว่าในเมืองไทยมีไม้ที่สำหรับต่อเรือกำปั่น ต่อได้ย่อมเยาเบาราคาและดีกว่าเรือที่ต่อตามประเทศเหล่านั้นด้วยมีชาวต่างประเทศเข้ามาขออนุญาตต่อเรือในกรุงเทพ ฯ ปีละหลาย ๆ ลำ อีกข้อหนึ่งได้ความรู้ว่า การใช้เรือไปมาค้าขายกับต่างประเทศมีกำไรมาก จึงเกิดการสร้างเรือกำปั่นหลวงสำหรับค้าขายขึ้นบ้าง เจ้านายและขุนนางไทยที่มีทุนทรัพย์ ต่างก็ต่อเรือกำปั่นไปค้าขายถึงเมืองต่างประเทศ...ในครั้งกรุงธนบุรี และในรัชกาลที่ ๑ ข้างฝ่ายฝรั่งก็ติดทำศึกสงครามครั้งพระเจ้านโปเลียนที่ ๑ จึงไม่มีพ่อค้าฝรั่งไปมาค้าขาย แต่ฝ่ายข้างไทยเมื่อตั้งเป็นอิสรภาพได้มั่นคงแล้ว แม้ในเวลาที่ยังต้องทำศึกสงครามกับพม่าอยู่บ้างก็ได้เริ่มต้นลงมือทำการค้าขายกับเมืองต่างประเทศ หาผลประโยชน์เป็นกำลังบำรุงบ้านเมือง ด้วยเหตุเหล่านี้ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาเรือที่ไปค้าขายกับต่างประเทศโดยมากจึงเป็นเรือไทย เรือจีน และเรือแขก"*[๑๖] ครอเฟิดบันทึกไว้ว่า เมื่อเขาเข้ามาในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๒ นั้น มีเรือสำเภาจอดอยู่ในแม่น้ำถึง ๗๐ ลำ เป็นเรือหลวง ๒ ลำ (เรือ ๒ ลำนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่าครั้งรัชกาล

---

๑๖ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓**, หน้า ๖๖๓-๖๖๔

ที่ ๑ ชื่อเรือหูสง เรือทรงพระราชสาส์นสำหรับไปค้าขายเมืองจีน แต่เมื่อครอเฟิดเข้ามาพระองค์เข้าใจว่าชื่อเรือมาลาพระนคร และเรือเหราข้ามสมุทร เป็นเรือสำเภาไปค้าตามเมืองท่าต่าง ๆ แถบนี้เช่นเดียวกัน) เป็นเรือของเจ้านายและข้าราชการไทย ๒๐ ลำ ครอเฟิดอธิบายว่าจำนวนเรือที่ได้ไปค้าขายทางเมืองจีนมีดังนี้คือ ไปเมืองกึงตั๋งปีละ ๘ ลำ เมืองไหหลำปีละ ๔๐ ลำ เมืองฮกเกี้ยน เซเกียง กวางหนำ ๓๒ ลำ ผลประโยชน์ของแผ่นดินตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมาก็ได้จากการค้าสำเภานี้เป็นส่วนใหญ่ พงศาวดารกล่าวว่า *"ผลประโยชน์ที่ได้มากในครั้งนั้นในการค้าสำเภา มีสำเภาเป็นรูปเรือตั๋วกั๋งอย่างจีนหน้าราหู ศีรษะเขียวบ้างแดงบ้าง ปากกว้างเสมอ ๕ วา ไปหา ๗ วา ทั้งของหลวงและของเจ้านาย ข้าราชการพ่อค้าเป็นอันมาก เรือเหล่านี้ต่อในกรุงเทพ ฯ บ้าง ตามหัวเมืองบ้าง บรรทุกสินค้าต่าง ๆ ออกไปขายที่เมืองจีนทุก ๆ ปี บางลำก็ขายแต่สินค้า บางทีก็ขายทั้งสินค้าและเรือด้วยกัน ได้กำไรในการค้าสำเภาเป็นอันมาก"*[๑๗]

นอกจากประโยชน์ทางการค้าสำเภากับจีนแล้ว พวกจีนที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยยังได้ช่วยเป็นแรงงานแทน **"ไพร่"** เป็นกรรมกรรับจ้างทำงานโยธา นับว่าเป็นการแบ่งเบาภาระของพวก **"ไพร่"** ไปได้มาก เช่นในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ โปรดให้จ้างจีนขุดคลองตั้งแต่หัวหมากไปถึงบางขนากเป็นต้น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ก็จ้างขุดคลองตั้งแต่วัดปากน้ำไปถึงบางขุนเทียนและถึงวัดเลาเป็นต้น ชาวจีนที่มั่งคั่งก็บริจาคเงินโดยเสด็จพระราชกุศล เช่นในรัชกาลที่ ๓ ก็บริจาคสร้างวัดตามอย่างเจ้านายและขุนนางที่มีทรัพย์ ข้อเสียของการที่คนจีนเข้ามาอยู่ในเมืองไทยนอกจากเรื่องฝิ่น อั้งยี่ และการค้าที่ตกอยู่ในมือคนจีนแล้ว เรื่องอื่นก็ยังมีอยู่อีกบ้าง เช่น การพนันชนิดต่าง ๆ *"ว่าโดยทางตำนาน การเล่นถั่ว โป และหวย เป็นของจีนคิดขึ้นเล่นกันในเมืองจีนก่อน พวกจีนที่ไปค้าขายยังต่างประเทศพาการเล่นทั้ง ๓ อย่างนั้น ไปเล่นในประเทศที่ตนไปอยู่ การเล่นถั่ว โป และหวย จึงแพร่หลายไปถึงนานาประเทศรวมทั้งสยามประเทศของเราด้วย เพราะมีจีนมาตั้งภูมิลำเนาประกอบการค้าขายในประเทศนี้ แลไปถึงเมืองจีนเนืองนิจตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มา"*[๑๘]

ความสัมพันธ์กับโปรตุเกส

ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทยกับประเทศตะวันตกในสมัยกรุงศรีอยุธยาสิ้นสุดลงหลังจากพระเพทราชาขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าบ้านเมืองก็เกิดจลาจลถึงสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงทะนุบำรุงการค้าขายกับจีนและประเทศใกล้เคียงเป็นส่วนใหญ่ และบ้านเมืองก็ยังไม่สงบเรียบร้อย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ชาว

---

๑๗ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, หน้า ๓๐๐.

๑๘ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๒ ภาค ๑๗ เรื่องตำนานการเล่นปลอนเบี้ยและเล่นหวย**, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๖๐.

ตะวันตกต้องเป็นธุระกับการสงครามในทวีปยุโรปเองสมัยพระเจ้านโปเลียนที่หนึ่ง แต่กระนั้นก็ยังมีเรือของชาวยุโรปมาค้าขายที่กรุงเทพ ฯ บ้างนาน ๆ ครั้ง เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ฝรั่งชาติแรกที่เข้ามาติดต่อกับไทยสมัยรัตนโกสินทร์คือโปรตุเกส จากเอกสารของโปรตุเกสแสดงว่าระหว่างที่ไม่มีความสัมพันธ์ทางการทูตกันนั้น รัฐบาลของโปรตุเกสที่เมืองกัวยังได้พยายามส่งบาทหลวงมาสืบศาสนาคริสตังนิกายคาทอลิกและสร้างวัดในเมืองไทยใน พ.ศ. ๒๓๒๕ ดังข้อความที่ว่า *"พระเจ้าแผ่นดินครองประเทศสยามหลังจากที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคตแล้วไม่ส่งเสริมความสัมพันธ์กับต่างประเทศ ในยุโรปเองก็เกิดการปฏิวัติทางการเมืองในศตวรรษที่ ๑๘... ความสัมพันธ์กับพวกโปรตุเกสซบเซาไปพร้อมกับการสวรรคตของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น (สมเด็จพระนารายณ์มหาราช) อย่างไรก็ดีมีเรือจากมาเก๊าไปยังประเทศสยามทั้งนี้โดยอาศัยความโน้มเอียงในชื่อเสียงอันดีงามของพวกโปรตุเกสในประเทศนั้น พวกคริสเตียนซึ่งกระจัดกระจายหนีแยกย้ายกันไปเพราะเหตุนั้น (กรุงแตก) ก็มารวมกันที่ที่ติดกับแม่น้ำ (เจ้าพระยา) ซึ่งเป็นที่พวกโปรตุเกสได้สร้างบ้านเรือนสำหรับอยู่อาศัย...พวกโปรตุเกสกับรัฐบาลแห่งเมืองกัว พยายามที่จะส่งบาทหลวง (มาประเทศสยาม) แต่ความยากจนของพวกโปรตุเกสอันเกิดจากการต่อสู้กับพวกศัตรูในยุโรป ซึ่งมีอำนาจมากกว่าโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับพวกฝรั่งเศสได้ทำให้พวกบาทหลวงซึ่งส่งมาจากเมืองกัวไม่สามารถอยู่ในประเทศสยามได้ บาทหลวงเหล่านั้นต้องเดินทางกลับ ในปี ค.ศ. ๑๗๘๒ มีการส่ง ฟราย ฟรานซิสโก ดาส ชากัส (Frei Franciscodas Chagas) เท่านั้น บาทหลวงองค์นี้อยู่ในนิกาย Pregadores และเป็นเป้าหมายของการใส่ร้ายของพวกฝรั่งเศส ซึ่งทำให้ท่านไม่สามารถจะกู้เกียรติอันเก่าแก่ของโปรตุเกสกลับคืนมาได้อีก"*[๑๙]

ปรากฏแน่นอนในหลักฐานของไทยว่า ใน พ.ศ. ๒๓๒๙ โปรตุเกสได้ส่งทูตเข้ามาถวายพระราชสาส์นพักอยู่ในกรุงเทพ ฯ ประมาณ ๒ เดือนก็กลับไปพร้อมด้วยพระราชสาส์นตอบ การรับแขกเมืองครั้งนี้มีหมายรับสั่งพิธีการรับเป็นหลักฐานอยู่ ตามความในพงศาวดารที่ว่า ถึงเดือน ๑๒ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๔๘ (พ.ศ. ๒๓๒๙) เป็นปีที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๑ องตนวีเสนแขกเมืองโปรตุเกส เชิญพระราชสาส์นมาโดยเรือสลุป จะเป็นพระราชสาส์นมาจากกรุงลิสบอนโดยตรง หรือเป็นแต่อักษรสาส์นของเจ้าเมืองมาเก๊าไม่ปรากฏชัด ลงในหมายรับสั่งเป็นแต่กล่าวว่าแขกเมืองฝารังปัตุกันจะได้เข้ากราบถวายบังคมทูลเกล้า ฯ ถวายพระราชสาส์น

"กำหนดเข้าเฝ้าทูลเกล้า ฯ ถวายพระราชสาส์น ณ วันเสาร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๑๒ นั้น แขกเมืองพักอยู่จนถึงเดือนยี่ขึ้น ๑๐ ค่ำ จึงถวายบังคมลาไป เมื่อแขกเมืองจะกลับ ก็โปรดเกล้า ฯ ให้มีพระราชสาส์นตอบมอบแขกเมืองไปด้วย"[๒๐] ทูตโปรตุเกสมาเมืองไทยครั้งนี้ ศักราชตรงกับ

---

๑๙ พันตรี จาซินโต้ โจเซโด นาสซิเมนตุ โมวร่า (Major Jacinto Jose Do Naccimento Moura) **ความสัมพันธ์ของชาวโปรตุเกสกับประเทศสยาม**, แปลโดย ร.ต.เดโช อุดตรนที ในหนังสือ ป.อ.บ.ปีที่ ๑ เล่ม ๓, หน้า ๕๘-๕๙.

๒๐ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒**. (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๗๕), หน้า ๒

เอกสารโปรตุเกสที่กล่าวว่าเจ้าเมืองกัวได้รับพระราชสาส์นจากพระเจ้าแผ่นดินไทยตามข้อความที่ว่า *"รัฐบาลแห่งเมืองกัวไม่ได้ทอดทิ้งที่จะกระชับความสัมพันธ์ทางมิตรภาพกับพระเจ้าแผ่นดินสยามไปเสียเลยทีเดียว และได้เสนอที่จะให้การช่วยเหลือทางทหารสำหรับสู้รบกับศัตรูที่น่าเกรงขาม ไม่ใช่ที่จะให้เป็นเพชรพลอยโดยจะส่งมาให้กับ Frei Chagas ตามที่พระองค์เคยทรงขอร้องไปในเวลาเดียวกันกับที่ได้หยิบยื่นความช่วยเหลือไปให้นี้ รัฐบาลนั้น (แห่งเมืองกัว) ไม่ลืมที่จะขอให้มีการยอมให้ตั้งโรงสินค้าของประเทศโปรตุเกส (ในประเทศสยาม)*

เมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม ปี ค.ศ. ๑๗๘๖ ที่เมืองกัวก็ได้รับจดหมายฉบับหนึ่งของพระเจ้าแผ่นดินสยามที่มีไปถึงพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส ในจดหมายนั้นได้ขอบพระทัยพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสในการที่ได้ช่วยเหลือต่อสู้กับ Borrama (อาจเป็นพม่า) ซึ่งเป็นศัตรู และแจ้งว่าไม่ต้องการที่จะให้พวกโปรตุเกสต้องมีงานมากขึ้นในการบัญชาการทัพและในการใช้อาวุธในสงคราม นอกจากจะยอมรับปืนคาบศิลา ๓,๐๐๐ กระบอก ซึ่งรัฐบาลแห่งเมืองกัวจะส่งให้ในปีเดียวกัน ในเรื่องเกี่ยวกับการขอร้องตั้งโรงสินค้าในประเทศสยาม พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น (พระเจ้าแผ่นดินสยาม) ได้ตรัสว่า *"มีความยินดีมากและเห็นชอบด้วยอย่างมากที่จะให้พวกคริสตังโปรตุเกสได้ตั้งถิ่นฐานถาวรอยู่ที่นั่น (ในประเทศสยาม) ซึ่งทำให้พระเจ้าแผ่นดินของเรา (โปรตุเกส) ส่งคนมาอยู่ในที่ที่ซึ่งเพียงพอที่จะสร้างวัดและส่งบาทหลวงมาสำหรับช่วยพวกเหล่านั้น (พวกโปรตุเกส) ซึ่งเป็นเวลานานแล้วที่ขาดหายไป"*[๒๑] จากเอกสารโปรตุเกสฉบับนั้นแสดงว่าได้มีการเจรจากันแล้วทางพระราชสาส์นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ ถึงความดำริที่จะตั้งโรงสินค้าของโปรตุเกสในเมืองไทย

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๖๑ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าเมืองหมาเก๊าก็ได้ให้คาร์โลส มานูเอล ดา ซิลเวรา (Carlos Manuel da Silveira) เดินทางเข้ามาติดต่อการค้ากับไทย ตามความในพงศาวดารว่า "เรือกำปั่นหลวงชื่อเรือมาลาพระนคร หลวงสุรสาครเป็นนายเรือ ออกไปค้าขายถึงเมืองหมาเก๊า ซึ่งโปรตุเกสได้ไว้จากจีน โปรตุเกสเจ้าเมืองหมาเก๊าเอาเป็นธุระรับรองเลี้ยงดูเรือไทยโดยทางไมตรี และสงเคราะห์ให้ได้ค้าขายโดยสะดวก ครั้นเรือมาลาพระนครกลับเข้ามากรุงเทพฯ เจ้าเมืองหมาเก๊าแต่งให้กาลส มันแวนด์ สิลไวร์ เป็นทูตคุมเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายขอเจริญทางพระราชไมตรี กาลสมาด้วยเรือกำปั่นชื่ออิยันเต[๒๒] เป็นเรือสองเสา ถึงปากน้ำเจ้าพระยา ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรมค่ำ ๑ ปีขาล สัมฤทธิศก ผู้รักษาเมืองสมุทรปราการบอกเข้ามาให้กราบบังคมทูลฯ ทรงพระราชดำริว่าเมื่อเรือไทยออกไปค้าขายถึงเมืองหมาเก๊า เขารับรองแสดงไมตรีเป็นอันดี เมื่อเขามาก็สมควรที่จะรับรองตอบแทน อีกประการหนึ่งในเวลานั้นที่ในกรุงฯ กำลังต้องการหาซื้อปืนไว้สำหรับรักษาพระนคร ทรงพระราชดำริเห็นว่าถ้ามีทางไมตรี

---

๒๑ พันตรี โมวร่า, **ความสัมพันธ์ของชาวโปรตุเกสกับประเทศสยาม**, แปลโดย ร.ต.เดโช อุตตรนที, หน้า ๑๙

๒๒ เรือลำนี้เอกสารโปรตุเกสบ่งไว้ว่าชื่อ เรือ วิอาจันเต้ (Viajante)

ไว้กับโปรตุเกส การซื้อหาปืนจะสะดวกขึ้น จึงโปรดอนุญาตให้เรือโปรตุเกสขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ให้ทอดสมออยู่ที่หน้าบ้านพระยาสุริยวงศ์มนตรี กาลสโปรตุเกสเข้ามาครั้งนั้นถือหนังสือเจ้าเมืองหมาเก๊ามีมาถึงเสนาบดี แปลออกได้ความว่าทางพระราชไมตรีกรุงเทพมหานครศรีอยุธยากับกรุงโปรตุคอลเสื่อมสูญมาช้านานแล้ว จึงแต่งให้กาลส มันแวนด์ สิลไวร์ เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอสืบทางพระราชไมตรีต่อไป และให้คุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย คือฉากเขียนรูปพระเจ้าแผ่นดินโปรตุคอลแผ่น ๑ พิณอย่างฝรั่งเครื่องเงิน ๑ ระย้าแก้วมีโคมคู่ ๑ กระจกใหญ่รูปกลม ๒ แผ่น เชิงเทียนแก้วสำหรับกระจก ๒ คู่ เชิงเทียนแก้วมีโคมคู่ ๑ กระบี่ฝักกาไหล่ทองสองเล่ม สุจหนี่พื้นกำมะหยี่ริมเลี่ยมเงิน มีพรมรองสองผืน ตัวอย่างกำปั่นสองลำ และว่าถ้าจะต้องพระราชประสงค์สิ่งไรก็ให้สั่งกาลสออกไปจะได้จัดหาเข้ามาถวาย หนังสือเจ้าเมืองหมาเก๊ามีเนื้อความต่อไปว่าขอให้เรือโปรตุเกสได้ไปมาค้าขายในกรุงสยามโดยสะดวกดังแต่ก่อน เจ้าพนักงานนำความกราบบังคมทูลทรงทราบแล้วจึงโปรดให้กาลสเข้าเฝ้าที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน (คือพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัยทุกวันนี้) เสด็จออกอย่างรับแขกเมืองเต็มยศ กาลสเฝ้าแล้วไปหาพระยาสุริยวงศ์มนตรี แจ้งว่าสินค้าที่บรรทุกเข้ามาจำหน่ายเสียให้สิ้น แล้วจะขอซื้อน้ำตาลทรายบรรทุกออกไปขายที่เมืองเกาะหมาก กาลสนั้นจะขอขึ้นอยู่บนบกก่อน พระยาสุริยวงศ์มนตรีกราบทูลฯ จึงพระราชทานอนุญาตตามความประสงค์ของกาลส ๆ ได้ขึ้นอยู่ที่เรือนหน้าบ้านพระยาสุริยวงศ์มนตรี พระราชทานเบี้ยเลี้ยงเดือนละสองชั่ง กาลสจำหน่ายสินค้าเสร็จแล้วซื้อน้ำตาลทรายได้สี่พันหาบ ให้บรรทุกกำปั่นออกไปขายที่เมืองเกาะหมาก ส่วนตัวกาลสนั้นยังอยู่ในกรุงเทพฯ

ต่อมาโปรดให้พระยาสุริยวงศ์มนตรี แต่งกำปั่นมาลาพระนครบรรทุกสินค้าให้หลวงฤทธิสำแดงเป็นนายเรือ และถือหนังสือพระยาสุริยวงศ์มนตรี ไปถึงเจ้าเมืองหมาเก๊าว่า ที่เจ้าเมืองหมาเก๊าแต่งให้กาลสเป็นทูตเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการนั้น เมื่อกาลสเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดทำนุบำรุงกาลสให้มีที่อยู่และพระราชทานเงินให้เป็นเบี้ยเลี้ยงเดือนละสองชั่ง และได้นำกาลสเข้าเฝ้าถวายสิ่งของแล้วโปรดให้ลดค่าธรรมเนียมเรือให้กาลส แล้วว่าหลวงฤทธิสำแดงออกมาค้าขาย ขอให้เจ้าเมืองหมาเก๊าช่วยทำนุบำรุงด้วย และว่าต้องการปืนคาบศิลาเป็นอันมาก ขอให้เจ้าเมืองหมาเก๊าช่วยจัดซื้อปืนคาบศิลาให้หลวงฤทธิสำแดงคุมเข้าไปด้วย เมื่อหลวงฤทธิสำแดงกลับเข้ามามีหนังสือเจ้าเมืองหมาเก๊าตอบมาใจความว่าเจ้าเมืองหมาเก๊าได้ทำนุบำรุงหลวงฤทธิสำแดงให้ได้จำหน่ายสินค้าและจัดหาของที่ต้องพระราชประสงค์และได้ให้เงินรางวัลแก่หลวงฤทธิสำแดงเหมือนอย่างหลวงสุรสาครออกไปเที่ยวก่อน และได้ยกค่าธรรมเนียมเมืองหมาเก๊าให้ต้องเสียแต่ค่าธรรมเนียมปากเรือที่เจ้าปักกิ่งตั้งขุนนางจีนมากำกับเรียกอยู่และได้มอบปืนคาบศิลา ๔๐๐ บอกให้หลวงฤทธิสำแดงเข้ามา ราคาบอกละ ๘ เหรียญ แล้วว่าปืนคาบศิลาซึ่งยังค้างอยู่นั้น ยังให้ไปจัดซื้อที่เมืองบังกล่าจะส่งเข้ามาครั้งหลัง กาลสโปรตุเกสพักอยู่ในกรุงเทพฯ

จนถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒ จึงถวายบังคมลากลับไป พระยาสุริยวงศ์มนตรีมีหนังสือให้กาลสถือไปถึงเจ้าเมืองหมาเก๊าว่า *ได้พากาลสเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเสื้อผ้าให้กาลสและยกค่าธรรมเนียมปากท่าปั่นพระราชทานกาลสเป็นเงิน ๓๑ ชั่ง ๓ บาทสลึง และพระราชทานพริกไทยหนัก ๕๐ หาบ งาช้างหนัก ๒ หาบ ดีบุกหนัก ๑๕ หาบ มอบให้กาลสมาเป็นของพระราชทานเจ้าเมืองหมาเก๊าด้วย*"[๒๓] จากข้อความที่ยกมานี้จะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้พระราชทานเครื่องบรรณาการตอบแทนไปให้แก่ฝ่ายโปรตุเกสมาก ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้ต้อนรับ คาร์โลส ดา ซิลเวรา แบบราชทูต คือให้เพียงพระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นผู้จัดการต้อนรับ และมีจดหมายตอบเจ้าเมืองหมาเก๊า เพราะพระยามนตรีสุริยวงศ์เวลานั้นเป็นพนักงานแต่งเรือไปค้าขายยังเมืองหมาเก๊า ธรรมเนียมพระราชทานของตอบแทนนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า *"เป็นประเพณีตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ามาจนกรุงรัตนโกสินทร์ คือถ้าแขกเมืองต่างประเทศนำสิ่งของเครื่องราชบรรณาการเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ย่อมพระราชทานของตอบแทนราคาไม่ต่ำกว่าของที่ถวายนั้น ถ้าหากว่าเรือต่างประเทศบรรทุกสิ่งของซึ่งต้องการใช้ในราชการเข้ามา เช่นเครื่องศาสตราวุธเป็นต้น ยังได้รับประโยชน์ยกค่าปากเรือแล้วภาษีสินค้าคุ้มค่าระวางอีกไม่เอาเปรียบชาวต่างประเทศที่เข้ามาถวายสิ่งของราชบรรณาการหรือรับบรรทุกของที่ใช้ในราชการเข้ามา ด้วยเหตุนี้จึงได้เห็นในหนังสือพระราชพงศาวดารบ่อย ๆ แม้ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ามาว่าครั้งนั้น ๆ ชาวต่างประเทศนั้น ๆ ถวายสิ่งของอย่างนั้น ๆ บางทีถึงถวายปืนตั้งหลายร้อยกระบอกก็มี ความจริงไม่ได้เป็นการถวายเปล่า ได้พระราชทานตอบแทนคุ้ม หรือเกินราคาของถวายทุกราย*"[๒๔] คาร์โลส พักอยู่ในกรุงเทพฯ ครั้งนั้นเป็นเวลาราว ๗ เดือน เพื่อรอให้เรือบรรทุกสินค้าไปขายเกาะหมากและรับสินค้าเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ อีกเที่ยวหนึ่งแล้วรับสินค้าในกรุงเทพฯ บรรทุกเรือกลับไป นอกจากนี้ยังได้มีเวลาทำความคุ้นเคยกับคนไทยและสืบสวนเกี่ยวกับสินค้าต่าง ๆ ที่จะซื้อและขายในกรุงเทพฯ อีกด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๖๓ ผู้สำเร็จราชการโปรตุเกสที่เมืองกัวได้แต่งตั้งให้คาร์โลส ดาซิลเวรา เป็นกงสุลโปรตุเกสมาประจำอยู่ที่กรุงเทพฯ พร้อมกันนี้ได้ร่างข้อสัญญาทางพระราชไมตรีมาขอทำกับเมืองไทยถึง ๒๓ ข้อด้วยกัน เอกสารโปรตุเกสกล่าวถึงการมาครั้งนี้ของคาร์โลสว่า *"เนื่องจากได้เปรียบทางการค้าที่เห็นล่วงหน้าว่าจะมีต่อประเทศสยาม และความช่วยเหลือที่ชาวโปรตุเกสได้รับอยู่ ณ ที่นั้น (ประเทศสยาม) Carlos da Silveira ก็ออกเดินทางจากประเทศสยามไปยังเมืองกัว ในขณะนั้นได้รับการแต่งเป็นกงสุลเมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน ปี ค.ศ. ๑๘๒๐ โดยผู้สำเร็จราชการชื่อเคานต์แห่งริโอ ปาร์โด (Rio Pardo) ตามจดหมายต่อไป*

---

๒๓ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๕๙๓-๕๙๘.

๒๔ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาค ๖๒**, หน้า ๕๑

"เมื่อได้ตระหนักถึงความช่วยเหลือและคุณสมบัติต่าง ๆ การทำงานอย่างดีเลิศ ความซื่อสัตย์ซึ่งมีมาแต่ก่อน และการที่ได้ปฏิบัติการทางการค้าอย่างมากมายในอาเซียอันมีอยู่ในตัวของ Carlos Manuel da Silveira ข้าพเจ้าจึงแต่งตั้งให้เขาดำรงตำแหน่งกงสุลใหญ่ประจำสำนักกรุงเทพฯ และเป็นผู้แทนของโรงสินค้าโปรตุเกสซึ่งจะสร้างขึ้นในราชสำนักเดียวกันนั้น..... Carlos Manuel da Silveira สามารถแต่งตั้งรองกงสุลเป็นการภายใน นายโรงสินค้าผู้แทนสินค้าผู้แทนของเขาและผู้ถือสัญชาติโปรตุเกสสำหรับประจำท่าเรืออื่น ๆ ในราชอาณาจักรเดียวกันนั้นได้

ในวันที่ ๒ เดือนพฤษภาคม เรือรบชื่อ ซาน จาวน์ บัปติสต้า (S. Jaoa Baptista) ได้ออกจากเมืองกัวไปยังประเทศสยาม ได้นำเอากงสุล Carlos da Silveira ผู้เดินสาส์นเสมียน ลูกจ้าง ๑๑ คน ทหารประจำตัว ๕ คน สำหรับประจำที่โรงสินค้า ช่างต่อเรือ ๒ คน ช่างไม้ ๒ คน ทั้งนี้เพื่อให้เป็นไปตามคำขอร้องของพระเจ้าแผ่นดินสยาม.....คือส่งอาวุธและกระจกซึ่งมาจากยุโรป (มาถวาย)"[๒๕]

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้เสนาบดีประชุมกันตรวจดูข้อสัญญาข้อใดไม่ชอบใจก็แก้ไขเสียบ้าง เมื่อเป็นที่พอใจแล้วจึงเขียนเป็นอักษรไทยฉบับหนึ่ง อักษรโปรตุเกสฉบับหนึ่งข้อความตรงกัน เกี่ยวกับการทำหนังสือสัญญาให้โปรตุเกส และการยอมให้โปรตุเกสตั้งสถานกงสุลในเมืองไทยนี้เป็นเรื่องน่าคิด จะเห็นได้ว่าโปรตุเกสได้รับความสะดวกและความยินยอมจากรัฐบาลไทยยิ่งกว่าชาวตะวันตกชาติอื่นที่ตามมา เรื่องนี้สันนิษฐานได้ว่าเพราะโปรตุเกสไม่เรียกร้องสิทธิใด ๆ จากรัฐบาลจนเกินไป มิได้แสดงการเอารัดเอาเปรียบจากไทยแม้ว่าจะต้องการสิทธิเหล่านั้นก็ตาม การเข้ามาติดต่อทางไมตรีของโปรตุเกสจึงไม่เกิดความยุ่งยากและความขุ่นข้องเหมือนดังชาติอื่นเช่นอังกฤษเป็นต้น พงศาวดารไทยกล่าวถึงหนังสือสัญญาฉบับนี้ว่า *"หนังสือที่เสนาบดีทำให้โปรตุเกสออกไปครั้งนี้ ฉบับภาษาโปรตุเกส เห็นจะเป็นแต่คำแปลไม่ได้ประทับตรา แม้ตราที่ประทับกับฉบับภาษาไทยนั้น เข้าใจว่าจะเป็นตราบัวแก้วไม่ใช่พระราชลัญจกร หนังสือที่ทำให้โปรตุเกสไปนี้ที่จริงเป็นหนังสืออนุญาตให้โปรตุเกสมาค้าขายไม่ใช่หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี เพราะเป็นหนังสือไทยทำให้ฝ่ายเดียวไม่ใช่เป็นหนังสือซึ่งผู้แทนรัฐบาลทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อ และพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองได้พระราชทานอนุมัติตามประเพณีการทำหนังสือสัญญา"*[๒๖] อย่างไรก็ดีการที่ไทยยอมให้คาร์โลสเป็นกงสุลประจำอยู่ในกรุงเทพฯ และได้รับอนุญาตให้ตั้งโรงสินค้านี้ เป็นที่ชื่นชมสำหรับชาวโปรตุเกสเป็นอย่างยิ่ง ได้มีบันทึกไว้ในเอกสารโปรตุเกสว่า *"ด้วยหนังสือสำคัญอันนี้ การยอมมอบผืนที่ดินสำหรับโรงสินค้าให้กับประเทศโปรตุเกสก็ได้สำเร็จลง ซึ่งหนังสือสำคัญอันนี้เป็นหนังสือสำคัญฉบับหนึ่งที่มีค่ามากเกี่ยวกับประวัติ (การ*

---

๒๕ พันตรี โมวร่า, **ความสัมพันธ์ของชาวโปรตุเกสกับประเทศสยาม** แปลโดย ร.ต.เดโช อุดรนที, หน้า ๒๒

๒๖ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาค ๖๒**, หน้า ๑๖-๑๗

เดินเรือ) โพ้นทะเลของเรา เกี่ยวกับสมัยซึ่งเหตุการณ์อันนี้ได้เกิดขึ้นและได้สร้างสรรค์ถ้อยคำอันน่ายินดีชื่นชมสำหรับชาติโปรตุเกสและสำหรับเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินของประเทศที่ได้ยินยอม (ให้ตั้งโรงสินค้า) ในหนังสือสำคัญฉบับนี้ได้ย้ำว่า พระเจ้าแผ่นดินสยามมีน้ำพระทัยเอนเอียงมาทางชาติโปรตุเกสมากกว่าชาติอื่น ๆ ซึ่งเป็นเกียรติที่บันทึกเอาไว้ และชาติที่มีอำนาจอังกฤษและอเมริกามีโอกาสที่จะพยายามสร้างสถานกงสุลซึ่งพึ่งสามารถทำสำเร็จลงได้ในปี ๑๘๔๕ นี้เอง"[๒๗] หลังจากนั้นคาร์โลสก็ได้เริ่มงานในหน้าที่กงสุลในเมืองไทย ได้รับพระราชทานที่ให้อยู่คือบ้านที่องเชียงสือเคยอยู่มาแต่ก่อน (ในตรอกกับตันบุช ซอยจากถนนเจริญกรุง ตรงข้ามถนนสี่พระยา ริมแม่น้ำเจ้าพระยา) แล้วทรงตั้งให้เป็นหลวงอภัยพานิช พระราชทานเครื่องยศเหมือนขุนนางในกรุงเทพฯ ระหว่างนี้ก็มีบาทหลวงโปรตุเกสเข้ามาสอนศาสนา บางครั้งก็ส่งคนเข้าไปขอต่อเรือกำปั่นและหาซื้อไม้ในกรุงเทพฯ เพราะเป็นที่ขึ้นชื่อว่าในเวลานั้นไม้เมืองไทยมีมากและมีราคาถูก โปรดให้ตั้งโรงต่อเรือที่หน้าบ้านกงสุล บางครั้งพ่อค้าโปรตุเกสไม่มีทุนจะซื้อสินค้าไปขายก็ถวายระวางให้บรรทุกสินค้าของหลวงไปจำหน่าย ครั้งหนึ่งได้ขอพระราชทานยืมเงินหลวง ๑๒๐ ชั่ง เพื่อใช้ในการต่อเรือก็ยังโปรดพระราชทานให้ และยังทรงยกค่าธรรมเนียมต่อเรือพระราชทานให้ด้วย แต่การดำเนินงานของกงสุลโปรตุเกสประสบอุปสรรคหลายด้าน โดยเฉพาะเรื่องการเงินเพราะถูกทอดทิ้งไม่ได้รับการดูแลเท่าที่ควรจากรัฐบาลโปรตุเกส ผู้ว่าราชการที่เมืองกัวเองยังกล่าวว่า *Carlos Manuel da Silveira และเสมียนของเขาถูกละทิ้งอยู่ในประเทศสยามสิ้นความหวังและขาดแคลน พบตัวเองอยู่ในสภาพแวดล้อมเสมอทาส เพราะไม่สามารถใช้หนี้ที่ขอยืมมาเพื่อยังชีพ"*[๒๘] *และอีกตอนหนึ่ง "จดหมายหลายฉบับของกงสุลได้เล่าถึงความยากลำบากนานาประการ การขาดแคลนและการเป็นทาสซึ่งตัวเขาเองได้รับอยู่ ณ ที่นั้น (ในประเทศสยาม) ในจดหมายนั้นได้ขอร้องให้พยายามให้ช่วยให้พ้นจากความยากลำบากและพ้นจากการถูกทอดทิ้ง เขาเล่าว่าในบางกรณี พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายก็เจ็บปวดรวดร้าวไปกับเขาด้วย เนื่องจากเหตุที่เขาถูกทอดทิ้งและยากจน ซึ่งเป็นเรื่องที่ควรระมัดระวังในประเทศแห่งเอเชีย"*[๒๙] รัฐบาลแห่งโปรตุเกสและเมืองกัวพยายามที่จะพยุงฐานะของกงสุลและสินค้าโดย *"สมเด็จเจ้าฟ้าชายผู้สำเร็จราชการ ซึ่งได้ทรงทราบถึงฐานะอันน่าอับอายของผู้แทนโปรตุเกสประจำราชสำนักของประเทศสยาม ได้มีรับสั่งให้*[๓๐] *Leal Senado ทำเรื่องให้กระจ่างและรายงานต่าง ๆ ที่พอจะทำได้ในเรื่องเกี่ยวกับหนี้และนิสัยใจคอของตัวกงสุลหรือ Carlos Manuel da Silveira และเสมียนของเรา Cipriano Jose Baptista และฐานะและผลประโยชน์ที่แท้จริงที่จะมีได้จากโรงสินค้านั้น การค้าและการสร้างเรือในประเทศสยามในขณะเดียวกันรัฐบาลแห่งเมืองกัวได้มีจดหมายถึงรัฐบาลแห่งเมือง*

---

๒๗ พันตรี โมวร่า, **ความสัมพันธ์ของชาวโปรตุเกสกับประเทศสยาม**, แปลโดย ร.ต.เดโช อุดรนที, หน้า ๒๒.

๒๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑

๒๙ พันตรีโมวร่า, **ความสัมพันธ์ของชาวโปรตุเกสกับประเทศสยาม**, หน้า ๓๑

๓๐ สภาแห่งเมืองกัว

Bengala โดยขอให้ส่งเงินไปให้กงสุลเป็นจำนวน ๒,๕๐๐ รูปี เพื่อที่กงสุลผู้นั้นพร้อมด้วยเสมียนของเขาจะสามารถเดินทางออกจากราชสำนักของประเทศสยามได้ และขอร้องให้รัฐบาลนี้ (แห่ง Bengala) ได้เก็บเงินจากคลังของเมืองมาเก๊า กรณีโรงสินค้าโปรตุเกสในประเทศสยามเป็นเรื่องที่ทำให้เกิดท้อแท้ใจ จดหมายนั้นไม่ได้ถึงเมืองท่าแห่งนั้น เพราะขาดเรือ"[๓๑] ในที่สุดปี พ.ศ. ๒๓๗๒ ฐานะของกงสุลอยู่ในขั้นที่ทำให้เจ้าเมืองมาเก๊าเห็นสมควรให้คาร์โลสพ้นจากตำแหน่ง และส่ง มิเกล อาราอูโจ โรซา (Miguel Araujo Rosa) มาแทน เดินทางมาด้วยเรือเอสปารังกา (Esperanca) มิเกล โรซา มารับตำแหน่งอยู่เพียงเล็กน้อย บุตรชายชื่อ มาเซลิโน โรซา (Marcelino Rosa) ก็รับตำแหน่งแทน โรซาก็มิได้รับผลสำเร็จดีไปกว่าคาร์โลสแต่อย่างใด นอกจากนี้เขายังมีเรื่องมัวหมองเกี่ยวกับการเงินซึ่งปรากฏในภายหลังว่า ระหว่างอยู่ในตำแหน่งเขาได้ยกที่ดินส่วนหนึ่งของโรงสินค้าให้แก่หญิงไทยผู้หนึ่งเพื่อเป็นการใช้หนี้ในการพนัน และยังได้เคยจำนองที่ดินอีกชิ้นหนึ่งเป็นจำนวนเงิน ๙๙ ดอลลาร์เมกซิกันไว้กับมิชชั่นนารีอเมริกัน เมื่อไม่ได้รับการใช้เงินคืนจึงต้องยึดที่ดินไว้ คาร์โลส ดา ซิลเวร่า ได้รับการแต่งตั้งให้กลับมาเป็นกงสุลอีกในปี พ.ศ. ๒๓๗๓ ดังข้อความในใบสัญญาตราตั้งว่า *"ข้าพระพุทธเจ้าขอนำความขึ้นกราบบังคมทูลใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า Carlos Manuel da Silveira ซึ่งในปี ค.ศ. ๑๘๒๐ ได้ถูกส่งมายังราชสำนักนี้ ได้เดินทางกลับมายังเมืองกัวและข้าพระพุทธเจ้าได้รับคำบอกเล่าทั้งจากเขา (Silveira) และจากผู้ว่าราชการเมืองมาเก๊าว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้การต้อนรับอย่างดียิ่งแก่ Miguel de Araujo Rosa ซึ่งผู้ว่าราชการได้ส่งมายังราชสำนักนี้.....และเนื่องจากข้าพระพุทธเจ้าได้รับรายงานถึงพระราชประสงค์ของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในการที่จะรื้อฟื้นมิตรภาพและการค้าระหว่างสองชาตินี้ และยังได้ทราบข่าวจากกระแสอื่นอีกว่าบุคลิกภาพของผู้ที่กล่าวนามมาคือ Carlos Manuel da Silveira เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ส่งเขา (Carlos Manuel da Silveira) มาเฝ้ายังแทบฝ่าพระบาทของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอีกครั้งหนึ่ง โดยมีตำแหน่งเป็นกงสุลและผู้แทนในราชสำนักนี้เช่นเดียวกับครั้งก่อน ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสที่จะกราบบังคมทูลให้พระองค์ได้ทรงระลึกถึงว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามผู้ประเสริฐองค์ที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงสืบราชสมบัติต่อมาได้ทรงประกาศว่าชาวโปรตุเกส ซึ่งประกอบอาชีพอยู่ในพระราชอาณาจักรนี้จะได้รับการปฏิบัติดียิ่งกว่าชนชาติอื่น ๆ เมื่อใดที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมีพระราชประสงค์แล้วก็จะเป็นการเหมาะสมอย่างมาก ถ้าจะมีการทำสนธิสัญญาขึ้นต่อกัน ซึ่งได้เคยนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายในปี ค.ศ. ๑๘๐๒ Silveira ผู้นำเครื่องราชบรรณาการทูลเกล้าฯ ถวายแทบฝ่าพระบาทของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งมาถวาย"*[๓๒] คาร์โลส ดา ซิลเวราได้เดินทางโดยเรือชื่อเฟลิซ (Feliz) พร้อมด้วยผู้ติดตามและทหารคุ้มกัน มาเข้ารับหน้าที่ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๗๔ แต่ปรากฏว่ารัฐบาล

---

๓๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐

๓๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔-๓๖

ไทยขาดความกระตือรือร้นและความสนใจในตัวกงสุล การค้าของโปรตุเกสไม่เจริญขึ้นเท่าใด เรือสินค้าที่ไปมาก็มีน้อย การเดินเรือและการติดต่อกันระหว่างรัฐบาลโปรตุเกสที่เมืองกัวกับโรงสินค้าหยุดชะงักลง ทั้งยังมีผู้แข่งขันทางการค้าเพิ่มขึ้นอีกในเมืองไทยตามเอกสารโปรตุเกสที่ว่า *"เป็นธรรมดาที่ฮันเตอร์ Hunter พ่อค้าผู้ยิ่งใหญ่ชาวอังกฤษ ในตะวันออกพร้อมด้วยเพื่อนร่วมชาติของเขาทำให้กงสุล Silveira ได้รับความไม่ไว้วางใจมากขึ้นและไม่มีเครื่องปลอบใจที่ควรจะมี และไม่มีเกียรติที่สามารถจะให้ได้กับพวกโปรตุเกสซึ่งในเวลานั้นพวกโปรตุเกสกำลังดำเนินนโยบายทางการเมืองและทางการค้าด้วยการละทิ้งตะวันออก ไม่สามารถจะดำรงไว้ซึ่งหน้าที่และจุดสำคัญ (อาจหมายถึงเมืองสำคัญ) สำหรับประเทศของเขาพร้อมด้วยเกียรติได้*

อะไรจะเป็นสาเหตุก็ตาม สิ่งที่แน่ก็คือ Silveira ซึ่งกลับมารับตำแหน่งของเขาอีกในวันที่ ๑๕ เมษายน ปี ค.ศ. ๑๘๓๑ ได้ถูกบังคับให้ละทิ้งตำแหน่งหน้าที่นั้นไปในวันที่ ๑ เมษายน ปี ค.ศ. ๑๘๓๓ โดยมีมารเซลิโน่ เด อาราอูโจ โรซ่า Marcelino de Araujo Rosa มารับตำแหน่งแทน ซึ่ง (บุคคลผู้นี้) เป็นเสมียน และโดยการร้องขอวิ่งเต้นของเขา ได้เลือกขึ้นเป็นกงสุลเมื่อวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ปี ค.ศ. ๑๘๓๓"[๓๓] สำหรับคาร์โลส อวสานของชีวิตของเขาเป็นที่น่าสลดใจ เอกสารโปรตุเกสกล่าวว่าเขาตกอยู่ในฐานะลำบาก เพราะขาดเครื่องยังชีพและถึงแก่กรรมอย่างแร้นแค้นในมาเก๊า ทั้ง ๆ ที่ได้พยายามรับใช้ชาติมาถึง ๑๕ ปี ทางด้านกงสุลในเมืองไทยมารเซลิโน่ ก็มิได้ทำให้ฐานะของโรงสินค้าดีขึ้นแต่อย่างใด การส่งเสริมช่วยเหลือจากรัฐบาลของตนเองก็อยู่ในสภาพคงเดิม เขารายงานไปยังรัฐบาลที่เมืองกัวว่า ได้ประสบกับการขาดแคลนสิ่งที่จำเป็น กระทั่งเครื่องใช้ในบ้านและเงินทองที่จะใช้สอยในการยังชีพของตนเองและของทหาร และการอุดหนุนจุนเจือต่าง ๆ ที่ไม่ได้ส่งมาให้เลย[๓๔] สถานะของกงสุลโปรตุเกสและโรงสินค้าคงอยู่ในสภาพลุ่ม ๆ ดอน ๆ ตลอดมาจนกระทั่งได้มีการรื้อฟื้นสัมพันธภาพระหว่างไทยกับโปรตุเกสให้ดีขึ้นอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ไทยได้ประโยชน์หลายอย่างจากการติดต่อกับโปรตุเกสซึ่งมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ที่เห็นได้ชัดคือการที่มีทหารอาสาโปรตุเกสช่วยในการสงคราม อาวุธปืนที่โปรตุเกสนำมาถวายและที่เราขอซื้อจากโปรตุเกสก็เป็นประโยชน์อย่างมาก ชาวโปรตุเกสยังได้เข้ามาสอนวิชาการทำปืนไฟและการสร้างป้อม เครื่องแบบต่าง ๆ ตามศักดิ์แต่โบราณ เช่นเครื่องยศเจ้าพระยา เครื่องยศนายทหาร และเครื่องแต่งพระองค์เจ้านายก็ดัดแปลงมาจากโปรตุเกส เครื่องแบบเหล่านี้ยังมีเก็บไว้เป็นตัวอย่างการแต่งกายสมัยโบราณในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ[๓๕] วิชาการทำยาเช่นขี้ผึ้งใช้รักษา

---

๓๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙

๓๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙

๓๕ **หนังสือชุดวัฒนธรรมไทย เรื่องของในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ**, หน้า ๓๓

แผลบางชนิด และตำรายาบางอย่างยังคงมีปะปนอยู่ในตำรายาไทย ขนมบางอย่าง เช่น ฝอยทอง ขนมฝรั่ง ก็เป็นวิชาที่ชาวโปรตุเกสนำมาเผยแพร่ให้คนไทย ถึงสมัยรัตนโกสินทร์นี้เองขนมฝรั่งกุฏีจีนซึ่งเป็นถิ่นที่อยู่ของพวกเชื้อสายโปรตุเกสก็มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดี

ความสัมพันธ์กับอังกฤษ

อังกฤษเริ่มส่งทูตมาติดต่อทางไมตรีกับไทยสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อังกฤษมีวัตถุประสงค์สองประการคือ การเมือง และการค้า ในทางการเมืองได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๔ เรื่องพระราชอาณาเขตทางใต้ เมื่อกล่าวถึงไทรบุรี กล่าวคืออังกฤษทำสัญญาเช่าเกาะหมากจากเมืองไทรบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๔ ไทรบุรีเคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมาก่อน อังกฤษจึงได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับไทยโดยไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้เพราะไทยไม่ยอมปล่อยให้ไทรบุรีเป็นอิสระไปตามที่เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ต้องการ อังกฤษซึ่งหนุนหลังเจ้าพระยาไทรบุรีอยู่ต้องการให้ไทรบุรีเป็นอิสระจากไทยเพื่ออังกฤษจะได้บีบบังคับเอาผลประโยชน์ต่าง ๆ จากไทรบุรีได้โดยสะดวก เช่น เรื่องเสบียงอาหารซึ่งอังกฤษยังต้องอาศัยจากไทรบุรีเนื่องจากอังกฤษยังตั้งเกาะหมาก (ปีนัง) ไม่ได้มั่นคงนัก ใน พ.ศ. ๒๓๖๔ เมื่อทางไทยแน่ใจว่าเจ้าพระยาไทรบุรีไม่ซื่อตรงต่อไทย จึงโปรดให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ยกกองทัพหัวเมืองปักษ์ใต้ลงไปตีเมืองไทรบุรี เจ้าพระยาไทรบุรีจึงหนีไปอยู่เกาะหมาก อังกฤษต้องการส่งทูตมาเจรจากับไทยเพื่อขอเมืองคืนให้แก่เจ้าพระยาไทรบุรี

ในเรื่องการค้า ผลประโยชน์ในการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษตกต่ำลงมากหลังจากสงครามนโปเลียนในยุโรป อังกฤษจึงต้องการการค้าขายทางตะวันออกต้องการความสะดวกต่าง ๆ ในการติดต่อค้าขายกับเมืองไทย ด้วยสาเหตุทั้งสองประการนี้ ในปี พ.ศ. ๒๓๖๔ มาร์ควิส เฮสติงส์ (Marquis Hastings) ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษที่เบงกอลจึงได้แต่งตั้งให้นายจอห์น ครอเฟิดเป็นทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับไทย (ครอเฟิดหรือที่จดหมายเหตุไทยเรียกว่า การะฝัด เดิมเป็นแพทย์ ได้รับราชการอยู่ที่เกาะหมาก ๓ ปี แล้วไปเป็นผู้ว่าราชการชวาสมัยอังกฤษยึดชวาไว้ระหว่างสงคราม ต่อมารัฐบาลอังกฤษเห็นว่าเป็นผู้รู้ภาษามลายู และชำนาญทางหัวเมืองแถบนี้ จึงแต่งตั้งให้เป็นทูตมาเมืองไทย ภายหลังได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองอังวะ) ครอเฟิดออกจากเมืองกัลกัตตา เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๖๔ โดยเรือ *"ยอนอดัม"* มีกัปตันแมคดอแนลเป็นนายเรือ มาถึงเกาะหมากในวันที่ ๑๑ ธันวาคม หลังจากที่เจ้าพระยานครฯ ตีเมืองไทรบุรีได้ไม่กี่วัน เมื่อเจ้าพระยานครฯ ทราบว่าครอเฟิด ซึ่งเป็นทูตมาเมืองไทยพักอยู่ที่เกาะหมากยังได้มีหนังสือไปแจ้งให้ทราบว่าไทยไม่มีความประสงค์จะรบพุ่งไปถึงเกาะหมาก ครอเฟิด

มาถึงเมืองไทยต้นเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๕ เรือได้เข้ามาถึงกรุงเทพฯ พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ต่อมาเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์) ว่าที่พระคลังได้จัดให้ครอเฟิดพักที่ตึกไว้สินค้าหน้าบ้านของท่าน หลังจากได้เข้าพบพระยาสุริยวงศ์มนตรีตามธรรมเนียมแล้ว ครอเฟิดได้เข้าเฝ้าพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งทรงกำกับราชการกรมท่า ครอเฟิดได้นำอักษรสาส์นและเครื่องราชบรรณาการของมาร์ควิส เฮสติงส์ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย (อักษรสาส์นนั้นแปลเป็นภาษามลายูกำกับมาด้วย แล้วไทยแปลจากภาษามลายูเป็นภาษาไทย) น่าสังเกตว่าในหนังสือนั้นมีข้อความบางตอนอวดอ้างอำนาจของอังกฤษ เช่น กล่าวว่า *"อังกฤษเดี๋ยวนี้มีอำนาจ (ตลอดอาณาจักรอินเดีย) และเป็นที่นับถือแก่ประเทศอื่นฝ่ายใต้ตั้งแต่สิงหลทวีปตลอดขึ้นไปฝ่ายเหนือจนจรดเทือกภูเขาเขตแดนเมืองจีนข้างตะวันออก ตั้งแต่เขตแดนเมืองอังวะตลอดไปฝ่ายตะวันตกจนถึงแดนประเทศเปอร์เซีย แต่ประชาชนที่อยู่ในปกครองของอังกฤษ มีกว่า ๕ โกฏิ เพราะฉะนั้นอังกฤษจึงไม่มีความประสงค์ที่จะแสวงหาอาณาเขตเพิ่มเติมต่อไปอีก"*[๓๖]

แต่แท้ที่จริงในข้อที่ว่า อังกฤษไม่ปรารถนาเมืองขึ้นอีกนั้น ปรากฏว่าอังกฤษได้ทำสงครามกับพม่าอีกถึง ๓ ครั้ง จนพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘

ได้กล่าวแล้วว่า วัตถุประสงค์ของอังกฤษที่เข้ามาครั้งนี้ต้องการเจรจาทั้งเรื่องการเมืองและการค้า แต่ไม่สำเร็จประโยชน์ทั้ง ๒ ประการ ในด้านการเมือง ไทยตกลงกับอังกฤษไม่ได้ เรื่องเมืองไทรบุรี ทางฝ่ายไทย ตอบว่า เรื่องระหว่างเจ้าพระยาไทรบุรีกับเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ซึ่งช่วยเหลือไทยดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้นั้น เจ้าพระยาไทรบุรีควรจะทำเรื่องนี้ขึ้นกราบบังคมทูลเอง ไทยไม่รับรู้ในการที่ครอเฟิดมาเจรจา ความจริงเจ้าเมืองเกาะหมากต้องการให้อังกฤษยกทัพมาขับไล่ทัพไทยของเจ้าพระยานครฯ ออกไปให้พ้นเมืองไทรบุรี แต่รัฐบาลอินเดียต้องการจะหลีกเลี่ยงความยุ่งยากถ้าไม่จำเป็น และไม่ต้องการก่อศัตรูกับไทยซึ่งอังกฤษกำลังหวังผลประโยชน์ทางการค้า แต่ครอเฟิดก็พยายามอ้างว่าการที่เจ้าพระยานครฯ ยึดเมืองไทรบุรีได้นั้นกระทบกระเทือนผลประโยชน์ทางการค้าของอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับเมืองนี้ พระยาพระคลังได้ส่งใบบอกของเจ้าพระยานครฯ ให้ครอเฟิด หนังสือนั้นยืนยันว่าตั้งแต่ไทยเข้าไปรักษาเมืองไทรบุรีได้เอาใจใส่ทางไมตรีกับอังกฤษให้เรียบร้อยเหมือนเดิมไม่มีข้อขัดแย้งอย่างใด แต่ไทยก็ยังไม่ยอมคืนเมืองนี้ให้แก่เจ้าพระยาไทรบุรี การเจรจาเรื่องเมืองไทรบุรีจึงไม่เป็นที่ตกลงกันได้

ในด้านการค้าขาย มาร์ควิส เฮสติงส์ แจ้งความประสงค์ไว้ในหนังสือฉบับนั้นว่า *"ถ้าหากว่าอย่างธรรมเนียมอันใดในพระราชอาณาจักรของพระองค์อันเนื่องด้วยการค้าขายเป็นความลำบากแก่พวกพ่อค้าอังกฤษ อันอาจจะเห็นได้ว่าเป็นเครื่องขัดขวางแก่ความเจริญของการค้าขาย*

---

๓๖ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๕** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๑๔๐

กับพระราชอาณาจักรของพระองค์ ข้าพเจ้าก็หวังใจในพระปรีชาญาณและพระราชหฤทัยอันเป็นไมตรีที่จะทรงพระราชดำริแก้ไขยกเว้น"[๓๗] ข้อนี้ครอเฟิดก็เจรจาไม่สำเร็จเช่นเดียวกัน การค้าต่างประเทศของไทยสมัยที่ครอเฟิดเข้ามานั้น รัฐบาลไทยได้ผลประโยชน์อยู่หลายประการคือ

๑. ภาษีเบิกร่อง หรือค่าปากเรือ สมัยกรุงศรีอยุธยา เรือปากกว้างตั้งแต่ ๔ วาขึ้นไป ถ้าเป็นเรือที่มาค้าอยู่เสมอเก็บวาละ ๑๒ บาท ถ้าเป็นเรือที่มานาน ๆ ครั้งเก็บวาละ ๒๐ บาท แต่ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อครั้งครอเฟิดเข้ามา เรือสามเสาเก็บวาละ ๘๐ บาท เรือสองเสาครึ่งวาละ ๔๐ บาท

๒. ภาษีสินค้าขาเข้า ครั้งกรุงศรีอยุธยาเรือที่ไปมาเสมอเก็บร้อยละ ๓ เรือที่นาน ๆ มาครั้งเก็บร้อยละ ๕ แต่ในรัชกาลที่ ๒ เก็บร้อยละ ๘

๓. ภาษีสินค้าขาออก เก็บเป็นอย่าง ๆ ตามสินค้า เช่น น้ำตาลทราย เก็บภาษีขาออกหาบละ ๕๐ สตางค์

๔. การผูกขาดของพระคลังสินค้า ข้อนี้พระคลังสินค้าของรัฐบาลออกหมายประกาศบังคับว่าสินค้าบางอย่างค้าได้แต่เป็นของหลวง ราษฎรที่หามาได้ต้องมาขายให้แก่พระคลังสินค้าแห่งเดียวและพ่อค้าต่างประเทศก็ต้องมารับซื้อสินค้านั้น ๆ จากพระคลังสินค้าอีกต่อหนึ่ง ในรัชกาลที่ ๒ สินค้าที่บังคับให้ต้องผ่านพระคลังสินค้ามีอยู่ ๙ ชนิด คือ รังนก ฝาง ดีบุก พริกไทย เนื้อไม้ ผลเร่ว ตะกั่ว งา และรง

๕. อำนาจเลือกซื้อของหลวงสำหรับใช้ในราชการ คือ เมื่อรัฐบาลต้องการสิ่งของใช้ในราชการ เช่น อาวุธยุทธภัณฑ์เป็นต้น ก็ให้พวกพ่อค้าหาซื้อส่งมา รัฐบาลจะเลือกซื้อก่อนในราคาต่ำ แต่ถ้าพ่อค้านำมาถวายก็จะได้รับสินค้าตอบแทน และถือว่ามีความดีความชอบจึงอนุญาตให้จำหน่ายสินค้าอื่นได้โดยสะดวกด้วย

เมื่อรัฐบาลไทยเคยได้ผลประโยชน์จากการค้าต่างประเทศมากอยู่แล้วเช่นนี้ก็เป็นการยากที่จะยอมแก้ไขธรรมเนียมต่าง ๆ ให้เป็นที่พอใจของฝรั่งได้ง่าย ๆ นอกจากนี้คนไทยในเวลานั้นยังมีความรู้สึกว่าฝรั่งมักจะเป็นผู้นำความลำบากยุ่งยากมาให้ โดยใช้อำนาจข่มเหงรังแก และไม่ยอมอยู่ในบังคับของบ้านเมืองที่ตนมาค้า บางครั้งก็มาวิวาทกันเอง ดังที่เคยปรากฏมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา พงศาวดารยังกล่าวไว้ว่า *"พวกชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทยนั้น ฝรั่งกับจีนและแขกผิดกันในข้อสำคัญมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า ด้วยพวกฝรั่งต่างชาติที่ไปมาค้าขาย มักใช้อำนาจข่มเหงชนชาติอื่นตลอดจนฝรั่งด้วยกันเอง ในการแย่งชิงผลประโยชน์กัน บางทีถึงเกิดรบราฆ่าฟันกันก็มี และมักจะเอิบเอื้อมมหาอำนาจเข้ามาบังคับบัญชาการบ้านเมือง เช่น ขอที่ทำสถานีไว้สินค้าแล้วเลยทำสถานีนั้นเป็นป้อมเป็นต้น แต่พวกจีนและพวกแขกที่ไปมาค้าขายนั้น ยอมอยู่*

---

๓๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑-๑๔๓

ในบังคับเจ้าของเมืองราบคาบ แสวงหาแต่ประโยชน์ในทางค้าขายอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้ไทยจึงพอใจค้าขายกับพวกพ่อค้าจีนและพ่อค้าแขกยิ่งกว่าฝรั่ง"[๓๘] เมื่อเป็นดังนี้การหวังผลสำเร็จจากการเจรจาทางการค้าของครอเฟิดจึงยากขึ้นอีกเป็นทวีคูณ นอกจากการที่รัฐบาลไทยไม่เต็มใจที่จะสนองความต้องการของอังกฤษแล้วยังมีข้ออื่น ๆ ที่ทำให้การเจรจาของครอเฟิดไร้ผล เช่น

๑. ทั้งสองฝ่ายไม่เข้าใจภาษากัน ในสมัยนั้นคนไทยยังพูดภาษาอังกฤษไม่ได้ ชาวอังกฤษที่พูดภาษาไทยได้ก็ไม่มี หนังสือและคำพูดที่ใช้ต้องแปลเป็นภาษาโปรตุเกสบ้าง ภาษามลายูบ้าง แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย และภาษาอังกฤษอีกครั้งหนึ่ง จึงเป็นการลำบากแก่การเจรจา

๒. การใช้ล่ามไม่ได้ผล ฝ่ายครอเฟิดได้ล่ามไทยมาจากเกาะหมาก คนประเภทนี้คงเป็นคนชั้นต่ำที่หลบหนีไป มีความรู้ภาษามลายูบ้างเล็กน้อย เป็นผู้ที่ชาวไทยในกรุงเทพ ฯ รังเกียจจึงไม่ยอมให้เข้าในที่เฝ้า ฝ่ายครอเฟิดก็โกรธหาว่ากีดกันล่ามที่ตนไว้ใจ

๓. มาร์ควิส เฮสติงส์กล่าวว่า ครอเฟิดเป็นผู้สันทัดธรรมเนียมทางตะวันออกดี จึงเหมาะสมที่จะเป็นทูตเข้ามา ดังความตอนหนึ่งในจดหมายของมาร์ควิส เฮสติงส์ ที่ว่า *"ข้าพเจ้าได้เลือกนายครอเฟิดให้เป็นทูตไปเฝ้าพระองค์ในคราวนี้ก็เพราะเห็นว่านายครอเฟิดเป็นผู้สันทัดอย่างธรรมเนียมในประเทศทางตะวันออกเพราะได้คุ้นเคยมาช้านาน"*[๓๙] แท้ที่จริงครอเฟิดหาได้เข้าใจขนบธรรมเนียมของคนไทยไม่ เคยคุ้นเคยแต่กับพวกชวา มลายู ซึ่งเคยอยู่ในอำนาจของชาวตะวันตก ครอเฟิดเคยได้รับความยำเกรงจากคนเหล่านั้น ครั้นเห็นไทยไม่ยำเกรงตนตามที่คาดไว้จึงไม่พอใจ ในส่วนไทยเองก็เช่นเดียวกัน คนไทยเคยค้าขายกับจีนซึ่งรู้จักเคารพนบนอบทำตามความพอใจของเจ้าของเมืองจึงเข้ากับไทยได้ดี เมื่อมาพบฝรั่งที่ถือตัวและวางกิริยาไปข้างขู่ให้ทำตามความพอใจของตน จึงเป็นการยากที่ไทยจะพอใจ

๔. ประเพณีโบราณของไทยหลายอย่างที่ทำให้ชาวตะวันตกดูหมิ่น เช่นการไม่สวมเสื้อ แม้แต่ข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นสูง ๆ เช่น พระยาพระคลัง รับแขกเมืองก็ไม่สวมเสื้อ นอกจากนี้เจ้าพนักงานกรมท่าของไทยเองก็ยังโลภแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตนปะปนไปในหน้าที่ราชการทำให้ฝรั่งดูหมิ่น

ครอเฟิดอยู่ในกรุงเทพ ฯ ๔ เดือนเจรจาไม่เป็นผลสำเร็จทั้งการเมืองและการค้า *"เมื่อครอเฟิดเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เห็นมีกงสุลโปรตุเกสอยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้ว จึงมาขยายความคิดออกไปกว่าที่ปรากฏในคำสั่ง คือจะขอให้ไทยทำหนังสือสัญญายอมลดภาษีขาเข้าจากพ่อค้าอังกฤษประการ ๑ จะขอตั้งกงสุลประการ ๑ ความ ๒ ข้อนี้ไทยก็ไม่แสดงความรังเกียจ เข้าใจว่าจะยอม ถ้าอังกฤษยอมตามประสงค์ของไทยในความข้อหนึ่งเป็นข้อแลกเปลี่ยนคือ ขอให้เรือไทยที่ไปค้าขายตามเมืองของอังกฤษซื้อหาปืนได้ตามต้องการ ด้วยในเวลานั้นไทยกำลังต้องการปืนไว้*

---

๓๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐

๓๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓

ท่าศึกกับพม่า พอพระยาพระคลังพูดข้อนี้ขึ้น ครอเฟิดก็พูดตัดเสียว่า อังกฤษจะยอมให้เรือไทยซื้อหาปืนมาได้แต่เวลาเมื่อไทยเป็นไมตรีกับประเทศที่อยู่ติดต่อกับอังกฤษ ประเทศที่ครอเฟิดพูดข้อนี้ รับไว้ในหนังสือที่แต่งว่าตั้งใจหมายว่าพม่าทีเดียว เมื่อไทยได้ยินคำพูดอย่างนี้ก็แลเห็นว่าไม่เป็นประโยชน์อันใดที่จะทำสัญญากับอังกฤษ ด้วยอังกฤษจะเอาประโยชน์ข้างเดียว ส่วนประโยชน์ของฝ่ายไทยนั้นไม่ให้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าข้อนี้เป็นมูลเหตุที่ไม่ตกลงกันได้ในคราวนั้น ครอเฟิดพยายามพูดจาต่อมาอีกหลายครั้ง ทางที่พูดต่อมาในตอนหลังครอเฟิดเลิกความคิดเรื่องตั้งกงสุลเป็นแต่จะขอลดภาษี ข้างไทยจะให้ครอเฟิดรับประกันว่าจะมีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายไม่น้อยกว่าปีละ ๕ ลำ ครอเฟิดก็ไม่รับประกัน ฝ่ายไทยว่าเมืองไทยมีเกลือที่ดีจะบรรทุกเกลือไทยออกไปขายที่อินเดีย รัฐบาลอังกฤษจะลดภาษีให้อย่างไรบ้าง ครอเฟิดก็ไม่ตกลงที่จะยอมลดภาษีเกลือให้แก่ไทย"[๔๐] ในที่สุดก็ปรากฏว่าฝ่ายไทยเพียงแต่ทำหนังสืออนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายตามอย่างธรรมเนียมเดิม แต่ก่อนครอเฟิดจะกลับยังเกิดผิดใจกันขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง คือ ตัวกัปตันชื่อแมคโดแนลถือโอกาสลักลอบบรรทุกสินค้าต่าง ๆ เข้ามาจำหน่ายโดยไม่เสียภาษีซึ่งเป็นการผิดกฎหมาย ฝ่ายไทยทราบก็ฟ้องไปที่ครอเฟิดเป็นเหตุให้ครอเฟิดกับแมคโดแนลวิวาทกันเพราะครอเฟิดถือว่าการทำเช่นนี้เป็นการเสียเกียรติของเขาถึงกับไล่แมคโดแนลขึ้นจากเรือ แมคโดแนลจึงนำความลับของทูตมาเปิดเผยกับไทยว่าคณะทูตของครอเฟิดเข้ามาหยั่งน้ำทำแผนที่และยังกล่าวดูถูกว่าเมืองกรุงเทพ ฯ นี้ถ้าอังกฤษต้องการส่งเรือรบมาเพียงสองสามลำก็ตีได้ ฝ่ายไทยจึงโกรธเคืองครอเฟิดมากถึงกับเมื่อครอเฟิดกลับไปแล้วพระยาพระคลังยังได้มีหนังสือไปถึงมาร์ควิสเฮสติงส์กล่าวโทษครอเฟิดอีกด้วย *"การที่รัฐบาลอินเดีย แต่งครอเฟิดเป็นทูตเข้ามาคราวนั้นแม้ไม่สำเร็จได้ดังประสงค์ของครอเฟิด และเกิดเป็นปากเสียงกันดังกล่าวมาก็ดีแต่เป็นประโยชน์แก่อังกฤษดังที่รัฐบาลอินเดียต้องการ ด้วยแต่นั้นมาก็มีเรือพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ที่สุดจนมีคนอังกฤษชื่อ ฮันเตอร์ เข้ามาตั้งห้างค้าขายอยู่ในกรุงเทพ ฯ ฝ่ายไทยก็ทำนุบำรุงให้ไปมาค้าขายได้โดยสะดวก เป็นแต่ไม่ยอมลดหย่อนภาษีอากรให้อังกฤษผิดกับที่เก็บจากชาติอื่น ด้วยประเพณีการค้าขายในเวลานั้นยังถือตามแบบเดิมที่มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า"*[๔๑] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังได้มีพระราชปรารภเป็นชิงไม่พอพระทัยครอเฟิดไว้ในจดหมายเหตุตอนหนึ่งว่า *"...'พอเกิดเหตุขึ้นด้วยการะฝัดให้ขุนนางไปหยั่งน้ำทำแผนที่ตามลำแม่น้ำคลองใหญ่น้อยทุกแห่ง แล้วการะฝัดพูดว่าเมืองไทยเล็กนิดเดียวจีนมากกว่าไทยสิบส่วน ถ้าจะตีเอาเมือง กำปั่นรบสัก ๒-๓ ลำก็จะได้ เอากระสุนเผาบ้านเรือนยิงเข้าไปก็จะไหม้หมด การะฝัดเข้าไปเฝ้าเห็นทหารไทยที่นั่งกาละบาตอยู่เป็นกอง ๆ เด็กบ้าง ผู้ใหญ่บ้าง คนแก่บ้าง นั่งบ้าง นอนอยู่บ้าง ปืนที่ถือศิลาปากนกก็มีสนิมกิน ไม่ได้ขัดสี เสื้อขาด กังเกงขาด เมืองไทยเหมือนคนเปลือยผ้าอยู่ มีป้อมก็ไม่มีปืนคนรักษาก็ไม่มี ปืนที่มีอยู่ก็มีแต่สนิมจะใช้สู้รบใครได้'*

---

๔๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๙-๑๕๑

๔๑ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาค ๖๒**, หน้า ๓๗

ความที่ยอนครอเฟิดกล่าวนี้เจ้าพนักงานกราบทูลขึ้นทรงทราบก็ทรงขัดเคืองมีพระราชดำรัสว่า 'มันจะไม่มาทำหนังสือสัญญาโดยสุจริตจึงกล่าวติเตียนบ้านเมือง แล้วหยั่งน้ำทำแผนที่จะเป็นไมตรีกันอย่างไรได้' การสัญญาจึงไม่ได้ทำกัน ให้แต่พระยาจุฬาราชมนตรีทำหนังสืออนุญาตให้ฉบับหนึ่ง ใจความว่า ถ้ามีลูกค้าอังกฤษเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเทพ ฯ แลสลุปกำปั่นเข้ามาถึงปากน้ำเจ้าพระยาให้เจ้าเมืองกรมการตรวจดูผู้คน แล้วให้เอาปืนใหญ่น้อยขึ้นไว้ที่เมืองสมุทรปราการ ให้กรมการกำกับขึ้นมาส่งถ้าสลุปกำปั่นทอดท่าแล้ว ให้พระยาจุฬา ฯ ทำนุบำรุงซื้อขายแก่ลูกค้า แล้วให้เจ้าพนักงานเรียกจังกอบภาษีตามอย่างธรรมเนียมอย่าให้เหลือเกิน แล้วโปรดให้ 'มีหนังสือลงชื่อพระยาพระคลังตอบไปถึงเจ้าเมืองบังกลา กล่าวโทษการะฝัดว่า การะฝัดจะทำสัญญาจะให้อังกฤษเข้าไปตั้งเป็นกงสุล ณ กรุงเทพ ฯ ความข้อนี้ผิดกับหนังสือเจ้าเมืองบังกลาที่ว่าอังกฤษจะไม่คิดตั้งป้อมแลตั้งตึกในเมืองไทย แลหัวเมืองไทยตามหนังสือเจ้าเมืองบังกลาการะฝัดเข้าไปอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ สามเดือนเศษ จะพูดจาการสิ่งใดมีแต่เหลือเกิน แล้วก็ให้เสมียนทำบาญชีเรือขึ้นล่อง ประมาณผู้คนทำแผนที่ห้วยคลองหยั่งร่องน้ำตื้นลึก วัดเกาะใหญ่น้อยนอกปากน้ำเป็นหลายตำบล'..."[๔๒] ครอเฟิดออกจากกรุงเทพ ฯ พ.ศ. ๒๔๖๕ ต่อมาได้เป็นผู้ว่าราชการสิงคโปร์ ปรากฏว่าตั้งแต่มาดำรงตำแหน่งนี้แล้วครอเฟิดได้มีอัธยาศัยไมตรีอันดีต่อไทยมีหนังสือติดต่อไปมากับพระยาพระคลังอยู่เสมอ ทั้งยังได้คอยช่วยเหลือเอาใจใส่เป็นธุระกับเรือไทยที่ไปค้าขายยังเมืองสิงคโปร์อีกด้วย

เฮนรี เบอร์นีเป็นทูตอังกฤษคนที่สองที่เดินทางมาถึงเมืองไทย สาเหตุอันหนึ่งของการมาของเบอร์นีได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒ เรื่องการสงครามกับพม่า กล่าวโดยย่อก็คือเมื่ออังกฤษประสบความลำบากในการดำเนินการรบในพม่าหลังจากยึดร่างกุ้งได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ นั้น อังกฤษได้มีความคิดที่จะชักชวนไทยให้เข้าช่วยรบพม่าซึ่งอังกฤษเรียกว่าเป็นศัตรูร่วม โดยให้ครอเฟิดซึ่งเวลานั้นเป็นผู้สำเร็จราชการสิงคโปร์ช่วยมีหนังสือมาถึงเจ้าพระยาพระคลังและทางภาคใต้ก็ส่งทูตมาเจรจาทางการเมืองนคร ฯ อีกทางหนึ่ง เมืองไทยเวลานั้นเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตกลงพระทัยให้กองทัพไทยยกไปช่วยอังกฤษรบพม่าหลายทาง เช่นให้เจ้าพระยามหาโยธาเป็นแม่ทัพยกไปทางด่านเจดีย์สามองค์ ให้พระยาชุมพรคุมทัพเรือไปทางเมืองมะริด ตะนาวศรี แต่แล้วก็เกิดผิดใจกันอีกดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒ ในปลาย พ.ศ. ๒๓๖๘ เมื่ออังกฤษทำสงครามจวนจะชนะพม่าอยู่แล้ว ลอร์ดแอมเฮิสต์ (Lord Amhurst) ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้แต่งตั้งให้ร้อยเอก เฮนรี เบอร์นี (ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า กะปิตันหันแตร บารนี) เป็นทูตเข้ามากรุงเทพ ฯ เพื่อเจรจาตกลงกับไทย และขอทำหนังสือสัญญาอีกครั้งหนึ่ง เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) พาร้อยเอก เฮนรี เบอร์นี เข้ามา

---

๔๒ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุในรัชกาลที่ ๒ จากสมุดไทยดำ เล่มที่ ๔๔.

กรุงเทพ ฯ โปรดให้เข้าเฝ้าและให้เสนาบดีปรึกษากับร้อยเอก เบอร์นี ตกลงทำหนังสือสัญญากับอังกฤษฉบับแรก เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๖๙ เป็นสัญญา ๑๔ ข้อ และสัญญาการค้าขายอีกฉบับหนึ่ง ในสัญญาข้อ ๑๓ มีข้อความเกี่ยวกับเมืองไทรบุรีว่า พลเมืองจากเกาะหมากจะไปมาค้าขายกับไทรบุรีได้อย่างเดิม ไทยจะไม่เก็บภาษีสำหรับเสบียงอาหาร ส่วนสินค้าชนิดอื่นก็จะเก็บภาษีตามสมควร และเจ้าพระยานคร ฯ จะคืนครอบครัวของเจ้าพระยาไทรบุรีคนเดิมให้กลับไปตามใจสมัครและอังกฤษสัญญาว่าจะไม่ต้องการเมืองไทรบุรี และจะมิให้เจ้าพระยาไทรบุรีคนเดิมเข้ามาก่อเหตุยุ่งยากในเมืองไทรบุรีอีกพร้อมทั้งสัญญาจะส่งไปอยู่ที่เมืองอื่นซึ่งไม่ใช่เกาะหมาก เประหรือ สลังงอ เฮนรี เบอร์นี ได้มีจดหมายไปถึง รอเบิต ฟูลเลอตัน ผู้สำเร็จราชการเกาะหมาก กล่าวถึงสนธิสัญญาฉบับนี้ตอนหนึ่งว่า *"สัญญาฉบับนี้ให้สิทธิแก่เราอย่างหนึ่ง ซึ่งเราไม่เคยได้รับมาก่อน นั่นคือสิทธิที่จะคอยป้องกันกองทหารและกองทัพเรือของสยามมิให้รุกล้ำเข้าไปในเประ หรือ สลังงอ และข้อนี้เองที่ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นประโยชน์อันใหญ่หลวงที่เราได้รับ"*[๔๓] ในเรื่องการค้าได้ตกลงกันเกี่ยวกับภาษีหลายชนิดว่าให้เก็บภาษีปากเรืออย่างเดียว แต่เก็บแพงมากขึ้น คือ เรือบรรทุกสินค้าเข้ามาเก็บวาละ ๑,๗๐๐ บาท เรือบรรทุกอับเฉาเก็บวาละ ๑,๕๐๐ บาท พ่อค้าอังกฤษจะเข้ามาค้าขายได้โดยเสรี ยกเว้น ข้าว อาวุธปืนและฝิ่น

ใน พ.ศ. ๒๓๙๓ เซอร์ เจมส์ บรู๊ค (Sir James Brooke) ผู้แทนของลอร์ดพามเมอร์สตัน (Lord Palmerston) รัฐมนตรีกระทรวงต่างประเทศอังกฤษได้เป็นทูตเข้ามาเมืองไทยเป็นคนที่สาม การเจรจาครั้งนี้เป็นที่เข้าใจกันดีสำหรับเรื่องภาษาเพราะมีผู้เริ่มรู้ภาษาอังกฤษกันบ้างแล้ว เช่นจมื่นไวยวรนาถ (ต่อมาคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) เซอร์ เจมส์ บรู๊ค ได้เข้าพบสนทนากับเจ้าพระยาพระคลัง และจมื่นไวยวรนารถ และได้ยื่นหนังสือถึงเจ้าพระยาพระคลังซึ่งทำหน้าที่ฝ่ายการต่างประเทศหลายฉบับ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการให้บรรดาเสนาบดีทั้งหลายปรึกษาหารือกันเกี่ยวกับการที่ เซอร์ เจมส์ บรู๊ค เข้ามาขอทำหนังสือสัญญา เซอร์ เจมส์ บรู๊ค ได้เสนอสนธิสัญญาต่อเจ้าพระยาพระคลัง เป็นข้อสัญญา ๙ ข้อ เสนาบดีได้ประชุมตกลงกันเห็นสมควรปฏิเสธร่างสนธิสัญญาเสีย ๘ ข้อ คงรับไว้เพียงข้อเดียว จะขอยกข้อความบางตอนของการประชุมตอบร่างสนธิสัญญา ๙ ข้อ มาบ้างดังต่อไปนี้ *"ในหนังสือสัญญาข้อ ๑ นั้นว่า ตั้งแต่นี้ไปจะให้ความสุขสำราญและราชไมตรีจำเริญไว้แก่เมืองทั้งสองตราบเท่ากัลปาวสาน...* เสนาบดีทั้งปวงปรึกษากันเห็นชอบด้วย

ในหนังสือสัญญาข้อ ๒ *ของเซอร์เจมส์บรู๊คนั้นว่าฝ่ายคนอันอยู่ใต้บังคับอังกฤษยอมจะให้มาและมีที่อยู่ และค้าขายในเมืองไทยหัวเมืองที่เป็นขอบขันธเสมาแห่งท่านผู้ครองกรุงเทพ ฯ แล้วพวกประเทศอื่น ๆ ได้คุณและโอกาสในการซื้อขาย และการอื่น ๆ เป็นคุณประการใด จะได้*

---

๔๓ **The Burney Papers** Vol.4 (หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, ๒๔๕๓), หน้า ๖๙๗

แก่คนอันอยู่ใต้บังคับอังกฤษเหมือนกัน อนึ่งถ้าคนอันอยู่ใต้บังคับกรุงเทพ ฯ จะไปมีที่อยู่ค้าขายในแดนอังกฤษทั่วเขตแดนก็ย่อมทำได้...ความข้อ ๒ นี้เสนาบดีปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า คนไทยที่เป็นพ่อค้าพาณิชจะไปตั้งซื้อขายในบ้านเมืองอังกฤษหามีไม่ มีแต่คนโหยกเหยกละญาติพี่น้องทิ้งภูมิลำเนาไปเที่ยวอยู่ในเขตแดนอังกฤษ คนดังนี้เราหาเอาเป็นธุระไม่... ซึ่งคนอยู่ใต้บังคับอังกฤษจะเข้ามาอยู่ค้าขายในแดนเมืองไทยหัวเมืองซึ่งเป็นขอบขันธเสมาให้ได้เหมือนคนประเภทอื่น ๆ นั้น คนประเภทอื่นเข้ามาตั้งทำมาหากินอยู่ในขอบขันธเสมาช้านานหลายชั่วอายุคน แล้วจนมีภรรยามีบุตรมีหลานเกี่ยวพันกันทุกชาติทุกภาษา เช่นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนกันจะทำเรือกสวนไร่นาทำมาหากินประการใดก็ทำได้ ถ้าคนเหล่านั้นกระทำผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายก็กระทำโทษได้เหมือนคนไทย...เมื่อจุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉอศก มีสหันแตรเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ ณ กรุง ฯ ก่อนลูกค้าอังกฤษทั้งปวง เมื่อแรกเข้ามาอยู่ก็ซื้อขายกับลูกค้าพาณิชเรียบร้อยเป็นปกติ หามีถ้อยความสิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่...ครั้นนานมาคุ้นเคยกันเข้ากับพวกจีนคนร้ายก็เอาฝิ่นซึ่งเป็นของต้องห้ามเข้ามาลักลอบซื้อขายกันและจำหน่ายสิ่งของสิ่งใดไปกับลูกค้าก็เป็นความเกี่ยวข้องกันเนือง ๆ พูดจาขู่ข่มเหงลูกค้าหลายอย่าง...เราเห็นว่าแต่หันแตรเข้ามาอยู่คนเดียวเท่านี้ก็ยังองอาจพูดจาเหลือเกิน ถ้าอังกฤษจะเข้ามาอยู่ ณ กรุง ฯ มากแล้ว จะเที่ยวไปอยู่ในขอบขันธเสมาแห่งใด ๆ ก็จะมีความทะเลาะวิวาทจนถึงทุบตีกัน ฝ่ายอังกฤษหรือฝ่ายไทยล้มตายลงฝ่ายหนึ่งก็จะเป็นความใหญ่ขึ้นเห็นการดังนี้ที่จะให้อังกฤษเข้ามาอยู่มากนักไม่ได้บ้านเมืองจะไม่อยู่เย็นเป็นสุขทั้งจะทำให้ทางไมตรีมัวหมองไป ความข้อ ๒ นี้ ขอเสียเถิดเราจะยอมให้ไม่ได้

ในหนังสือสัญญาข้อ ๓ ของเซอร์เจมส์บรู๊คนั้นว่าฝ่ายท่านผู้เป็นกษัตริย์ครองกรุงเทพ ฯ พระองค์สัญญาไว้ว่าถ้าผู้ใดถือศาสนาแห่งพระเยซูคฤต และได้นมัสการตามศาสนานั้นในแว่นแคว้นแห่งเมืองที่พระองค์ทรงครองอยู่ พระองค์อนุญาตให้ทำได้มิให้ขัดและพระองค์จะประทานให้มีที่อันควรจะฝังศพของคนที่ถือดังนั้น อนึ่งฝ่ายท่านผู้เป็นกษัตริย์ครองเมืองอังกฤษนั้นสัญญาว่าถ้าคนถือพระพุทธศาสนาอยู่ในแดนเมืองอังกฤษ คนเหล่านั้นจะได้นมัสการตามลัทธิของตนไม่ขัดสิ่งใดแล้วจะประทานให้มีที่จะฝังศพจะเผาศพของคนที่ถือพระพุทธศาสนาเป็นอันสมควร ความข้อ ๓ นี้เสนาบดีปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า กรุง ฯ เป็นประเทศใหญ่ไพร่บ้านพลเมืองหลายเพศหลายภาษาถือลัทธิศาสนาต่าง ๆ กัน ฝรั่งชาติพุทเกตบาทหลวงฝรั่งเศสเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งบ้านเรือนเป็นภาคภูมิมาช้านานแต่บุราณมา มีบุตรหลานสืบหลายชั่วคนมาแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้ทำวัดสั่งสอนศาสนา หมอมริกันซึ่งเข้ามาเช่าที่ปลูกโรงสวดแจกหนังสือแผ่ศาสนาอยู่ที่กรุง ฯ นี้ก็รู้จักพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว...พวกหมอมริกันและกะปิตันต้นหนพ่อค้าอังกฤษเข้ามาตั้งซื้อขายอยู่ที่กรุง ฯ ก็หลายปีมาแล้วป่วยไข้ล้มตายลงก็มี ได้ฝังศพฝังผีกันตามเพศภาษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาอันประเสริฐก็มิได้ห้ามปรามเกี่ยงกันในทางศาสนาของคนต่างประเทศ เมื่ออยู่ไม่ทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้ผิดกฎหมาย

ประเพณีบ้านเมืองแล้วก็อยู่ด้วยกันไปได้...และคนฝ่ายไทยถ้าไปอยู่ในบ้านเมืองแว่นแคว้นทางอังกฤษและบ้านเมืองอื่น ๆ ก็ดี...จะกระทำความชั่วสิ่งใดก็สุดแต่กฎหมายประเพณีบ้านเมืองคนเหล่านี้จะยังถือศาสนาของตัวอยู่หรือจะไม่ถือศาสนาใด ๆ ก็ดี ล้มตายลงจะฝังศพเผาผีอย่างไรก็สุดแต่น้ำใจของเขา เรามิได้เอาเป็นธุระ ซึ่งเซอร์เจมส์บรู๊คจะมาขอทำหนังสือสัญญาด้วยที่ฝังศพฝังผีนั้นเห็นหาต้องการที่จะเป็นข้อสัญญากันไม่

ในหนังสือสัญญาข้อ ๔ ของเซอร์เจมส์บรู๊คนั้นว่า ท่านผู้เป็นอธิปไตยครองเมืองเครตบริตัน เมืองอิรลันด์ และเมืองฮินดูสถานฝ่ายข้างหนึ่งและท่านผู้เป็นกษัตริย์ครองกรุงเทพ ฯ ฝ่ายข้างหนึ่ง ยังปลงพระทัยพร้อมกันจะตั้งทำสัญญาอีกฉบับหนึ่งว่าด้วยทางการค้าขายแก่กันปรารภจะให้การนี้มีประโยชน์ยิ่งมากขึ้นแก่เมืองทั้งสอง ความข้อ ๔ นี้ เสนาบดีปรึกษาพร้อมกันซึ่งเราจะให้เป็นประโยชน์ในการค้าขายมากขึ้นนั้น เราหาเห็นความแจ่มแจ้งไม่รู้ที่จะโต้ตอบจะเอาเป็นข้อสัญญาประการใดได้

ในหนังสือสัญญาข้อ ๕ ของเซอร์เจมส์บรู๊คนั้นว่า...ท่านสัญญาไว้ว่าตั้งแต่นี้ไปภายหน้าเมื่อคนอันอยู่ในบังคับอังกฤษเข้ามาค้าขายอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ ฝ่ายกรุง ฯ นั้นจะทำสิ่งใดขัดขวาง ให้พวกคนอังกฤษพ่อค้าเหล่านั้นเสียประโยชน์ในการซื้อขายก็หามิได้...ความข้อ ๕ นี้ เสนาบดีปรึกษาพร้อมกันว่า ณ กรุงเทพ ฯ พระมหานครศรีอยุธยา สินค้าซึ่งลูกค้าในประเทศนอกประเทศก็ดีจะเอาเข้ามาค้าขาย ห้ามแต่ฝิ่นเป็นของชั่วไม่ให้ลูกค้าเอามาขายในแว่นแคว้นพระราชอาณาเขตเป็นอันขาดทีเดียว...ข้าวเปลือกข้าวสารเป็นของต้องห้าม ให้ซื้อขายกันได้แต่ในประเทศซึ่งเป็นข้าขอบขันธเสมา ถ้าลูกค้านอกประเทศเข้ามาค้าขายจะกลับออกไป ก็ห้ามมิให้ซื้อข้าวเปลือกข้าวสารเป็นสินค้า ให้ซื้อไปแต่พอเป็นเสบียงกินกลางทางตามเมืองใกล้และไกล....และซึ่งฝิ่นกับข้าวเปลือกข้าวสาร ปืน กระสุนปืน ดินปืนนี้ เป็นของต้องห้ามมาแต่ปุราณราชประเพณีสืบมาแต่ก่อน...ความข้อ ๕ นี้ เห็นหาต้องที่จะทำสัญญากันไม่

ในหนังสือสัญญาข้อ ๖ ของเซอร์เจมส์บรู๊คนั้นว่า ท่านผู้เป็นกษัตริย์ครองกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยาก็อนุญาตว่า ถ้าข้างอังกฤษได้เห็นชอบจะตั้งกงสุล คือผู้สำหรับรับจะเอาธุระเป็นพนักงานจะว่ากล่าวในการซื้อขายให้มาอยู่ในเมืองใด ๆ อันเป็นท่าจอดในแว่นแคว้นกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยาก็ให้มาได้ แล้วพนักงานของกงสุลเหล่านั้นคือว่าถ้าพวกอังกฤษอันอยู่ในกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยาเป็นความกันเองก็ดี เป็นความกับชาวกรุง ฯ ก็ดี กงสุลเหล่านั้นจะเอาเป็นธุระพิจารณาปรึกษากันกับขุนนางในกรุง ฯ ให้ระงับดับความให้สูญจงได้ แล้วท่านฝ่ายผู้เป็นอธิปไตยในเมืองอังกฤษเล่า ท่านก็อนุญาตว่าถ้าข้างกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยาได้เห็นชอบจะตั้งกงสุลไปอยู่ในเมืองใด ๆ อันเป็นท่าจอดในแดนอังกฤษ เป็นภาระธุระ

เหมือนกัน ก็ให้ทำได้เป็นเสมอกันนั้น ความข้อ ๖ นี้ เสนาบดีปรึกษาพร้อมกันว่าแต่บุราณมีฝรั่งชื่อวิไชเยนทร์ละอย่างธรรมเนียมฝรั่งเสียมาถือประเพณีไทยตามพระราชกำหนดกฎหมายกรุง ฯ เป็นคนมีสติปัญญาสามิภักดิ์สมัครทำราชการ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้วิไชเยนทร์เป็นขุนนางผู้ใหญ่ใช้สอยอยู่ที่กรุง ฯ ช้านานจนวิไชเยนทร์ถึงแก่กรรม แต่นั้นมาก็หามีฝรั่งต่างประเทศชาติใดเข้ามาอยู่ ณ กรุงอีกไม่ มีแต่ฝรั่งชาติพุทเกตตั้งบ้านเรือนเป็นภาคภูมิอยู่ ณ กรุง ฯ แต่บุราณมาจนเท่าทุกวันนี้เป็นอันมาก ที่เป็นขุนนางทำราชการอยู่ในตำแหน่งต่าง ๆ ก็มี เมื่อ จุลศักราช ๑๑๘๒ ปีมะโรง โทศก เจ้าเมืองปะตุกันมีหนังสือเข้าถึงเสนาบดีให้กราบบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ขอตั้งให้การละลดเป็นที่กงสุลแล้วขอที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ด้วย ฝรั่งชาติพุทเกตซึ่งเป็นขุนนางอยู่ ณ กรุง ฯ มีความยินดีจึงเรียนกับท่านเสนาบดีรับว่าถ้ากงสุลจะทำการสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็จะประพฤติตามอย่างธรรมเนียมของไทย เหมือนฝรั่งชาติพุทเกตซึ่งอยู่ ณ กรุง.....และลูกค้าฝรั่งแขกจีน ต่างประเทศเข้ามาค้าขาย ณ กรุง ฯ มีความสิ่งใดเกี่ยวข้องกันกับลูกค้า ณ กรุง ฯ ด้วยการซื้อขายเป็นแต่ความเล็กน้อย เจ้าพนักงานก็ชำระว่ากล่าวให้ถ้าเป็นความข้อใหญ่เสนาบดีก็ตัดสินให้ตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมของไทยให้เป็นอันสำเร็จต่อกัน ถ้าลูกค้าไปค้าขายหัวเมืองใด ๆ ที่เป็นข้าขอบขันธเสมากรุง ฯ จะมีความเกี่ยวข้องด้วยเหตุสิ่งหนึ่งสิ่งใด เจ้าเมืองกรมการก็ได้ชำระว่ากล่าวตัดสินให้ตามกฎหมายอันประเพณีกรุง ฯ แต่ก่อนก็หาได้เคยไปตั้งกงสุลอยู่ที่บ้านใดเมืองใดไม่ เถิงมาตรว่าบ้านใดจะมาชักชวนให้แต่งคนไทยไปตั้งเป็นกงสุลอยู่ที่บ้านนั้นเมืองนั้น เราก็จะไม่รักจะให้ไปตั้งอยู่ด้วยไม่เห็นเป็นผลประโยชน์อย่างไร จะไปกีดขวางบ้านเมืองเขาเปล่า ๆ หาต้องการไม่ ถ้าลูกค้าฝ่ายกรุง ฯ จะไปค้าขายบ้านใด เมืองใดมีความเกี่ยวข้องสิ่งใดก็ต้องฟังบังคับตามกฎหมายบ้านนั้นเมืองนั้นจึงจะชอบ เสนาบดีเห็นดังนั้นจึงไม่พอใจที่จะให้คนอังกฤษเข้ามาเป็นกงสุลอยู่ในบ้านในเมือง ความซึ่งว่าจะขอตั้งกงสุลนั้นขอเสียเถิดอย่าน้อยใจเลย

ในหนังสือสัญญาข้อ ๗ ของเซอร์เจมส์บรู๊คนั้นว่า ถ้าและเรือรบของเจ้าแผ่นดินอังกฤษของกัมปานีที่ครองเมืองอินเดียมีเหตุจะมาถึงที่จอดแม่น้ำแห่งใด ๆ ในแว่นแคว้นกรุง ฯ ปรารถนาจะซื้อข้าวของอันสำหรับจะใช้ในเรือ คือเครื่องอาหารและพืชเป็นต้น ฝ่ายท่านผู้เป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติในกรุงท่านก็ยอมสัญญาไว้ว่าจะทำได้แล้ว ครั้นจะซื้อข้าวของนั้นยอมให้ซื้อตามราคาอันควรด้วยธรรม ถ้าและกำปั่นและเรือรบอันเป็นของเจ้าแผ่นดิน ณ กรุงเทพ ฯ มีเหตุจะเข้าในที่จอดและแม่น้ำใด ๆ ที่เป็นเขตแดนอังกฤษ ฝ่ายท่านผู้ครองเมืองเครตบริตันเมืองอิรลันด์ เมืองฮินดูสถาน ท่านก็ยอมสัญญาไว้ว่าจะทำได้เหมือนกันมิได้ขัดขวางสิ่งใดนั้น ความข้อนี้เสนาบดีปรึกษาพร้อมกันเห็นว่ากรุงเทพ ฯ เขตแดนฝ่ายบกทิศตะวันตก ตะวันออกกว้างขวางเป็นอันมาก ทิศใต้เป็นทางชเลบ้านเมืองน้อยไม่เหมือนชเลข้างอังกฤษใหญ่กว้างมีบ้านเมืองมาก ทั้งมีท่ากำปั่นจอดทุกบ้านทุกเมือง และหัวเมืองซึ่งขึ้นกับกรุง ฯ ทางชเลฝ่ายตะวันตก ตั้งแต่

เมืองสงขลาเข้ามาจนฝ่ายตะวันออกเพียงเมืองตราดอยู่ในอ่าวชเลเดียวกันปากน้ำคลองน้ำเล็กน้ำตื้น ทุกเมืองไม่เป็นที่ท่าทอดกำปั่นได้แต่สักเมืองหนึ่ง กำปั่นรบจะมาทอดที่หน้าเมืองใด ๆ จะทอดได้ก็แต่ในท้องชเล โดยว่ากำปั่นรบกำปั่นไฟจะเข้ามา ณ กรุง ฯ ถ้าเป็นกำปั่นกินน้ำลึกก็จะทอดอยู่ได้แต่ที่นอกสันดอน จะซื้อของใช้สอยในกำปั่นและของกินเป็นต้นด้วยน้ำและฟืนประการใดไทยก็จะต้องช่วยทำนุบำรุงให้ได้ซื้อหาไปตามราคาลูกค้าซื้อขายเมืองเป็นไมตรีกันจะนิ่งละเมินเสียได้ หรือ ฝ่ายกำปั่นและเรือรบของไทยมีเหตุอันใดจะไปที่แดนเมืองอังกฤษจะต้องการเครื่องใช้สอยสำหรับกำปั่นและจะขัดเสบียงอาหารประการใดก็คงจะซื้อหาได้โดยสะดวก ทุกวันนี้บ้านเมืองเป็นไมตรีสนิทกันอยู่แล้วก็เหมือนบ้านเมืองเดียวกัน จะต้องทำสัญญาทำไมเล่า

ในหนังสือสัญญาข้อ ๘ เซอร์เจมส์บรู๊คนั้นว่า ถ้าและกำปั่นเรือใด ๆ ที่ใช้ธงอังกฤษจะเกยหาดทรายโดนหินแตกอับปางใกล้ฝั่งเขตแดนกรุง ฯ ฝ่ายท่านกษัตริย์ผู้ครองกรุงเทพ ฯ นั้น ท่านยอมรับสัญญาไว้ว่า ถ้ามีช่องจะช่วยได้จะให้ช่วยจนเต็มกำลัง เก็บเรือเก็บข้าวของนั้นรักษาไว้จะได้ส่งคืนให้แก่เจ้าของด้วยดี อนึ่งด้วยนายเรือลูกค้าที่เสียดังนั้นกับทั้งข้าวของ ๆ เขาพวกไทยจะรักษาบำรุงไว้ให้ปราศจากอันตราย และถ้ากำปั่นและเรือลำใด ๆ ที่ใช้ธงไทยได้เถิงที่แตกเสียใกล้แดนอังกฤษ ท่านผู้ครองเมืองอังกฤษก็ยอมสัญญาไว้ว่า จะให้พวกอังกฤษสงเคราะห์ช่วยให้ผู้คนและข้าวของให้ปราศจากอันตรายได้ ความข้อ ๘ นี้ เสนาบดีปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า กำปั่นลูกค้าใช้ธงอังกฤษเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเทพ ฯ แต่ก่อนมาก็ไม่เคยเกยหินเกยตื้นแตกแต่สักครั้งหนึ่ง สืบไปภายหน้าสลุปกำปั่นใช้ธงอังกฤษเข้ามา จะเกยตื้นเกยหินแตกริมฝั่งที่แห่งใดในแขวงหัวเมืองใดที่ขึ้นกับกรุง ฯ ถ้านายเรือไปบอกผู้รักษาเมืองกรมการรู้แล้วก็คงจะช่วยโดยสมควรที่จะช่วยได้ และเมื่อเดือน ๗ ปีจอ โทศก มิศเบนเซนต้นหนกับกะลาสี ๘ คน ขี่เรือบตเข้ามาแจ้งว่า กำปั่นเกยหินที่แดนเมืองเขมรเข้ามาจะขอโดยสารเรือ ณ กรุงฯ กลับออกไปสิงหโปรา ฝ่ายเราจึงได้รู้ว่ากำปั่นที่ใช้ธงอังกฤษมาแตกที่หน้าเมืองเขมรลำหนึ่ง จึงให้เจ้าพนักงานเบิกเงินหลวงพระราชทานให้สิบตำลึง ด้วยเมตตาแก่คนที่ได้ทุกข์ยากลำบากจะได้ไปซื้อเสื้อผ้าเสบียงอาหารแจกกันกินโดยทางไมตรี...สืบไปเมื่อหน้า ถ้ากำปั่นที่ใช้ธงอังกฤษจะมาแตกที่เขตแดนเมืองเขมรอีก ถ้ารู้แล้วก็มีหนังสือไปให้เมืองเขมรช่วยสงเคราะห์ และกำปั่นสำเภาเรือตั๋วแง ฝ่ายข้างไทยไปค้าขายอับปางลงในเขตแดนบ้านเมืองฝ่ายอังกฤษ ขุนนางอังกฤษรู้แล้ว ก็คงจะช่วยโดยเมืองเป็นไมตรีกัน จะทิ้งละเมิดเสียได้หรือ ความข้อนี้จะต้องสัญญากันทำไมมี

ในหนังสือสัญญาข้อ ๙ ซึ่งเซอร์เจมส์บรู๊คว่า ถ้าเว้นไว้แต่ข้อความที่เปลี่ยนแล้วในหนังสือฉบับนี้ และที่จะเปลี่ยนในฉบับอันจะสัญญาด้วยการค้าขายนั้น ข้อใด ๆ อื่นอันเป็นคุณประโยชน์แก่เมืองทั้งสองฝ่ายก็คงจะจำเริญไว้ตามหนังสือสัญญาเก่าที่กัมปนีอันครองเมือง

อินเดีย ได้สัญญาไว้กับท่านกษัตริย์ผู้ครองกรุงเทพ ฯ ก็ได้จำเริญแต่นี้ไปตราบเท่ากัลปาวสาน ความข้อ ๕ นี้ เสนาบดีปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า มีความแต่จะให้รักษาหนังสือสัญญาเดิมไว้ซึ่งเซอร์เจมส์บรู๊คว่า....ก็ให้จำเริญไปตราบเท่ากัลปาวสานนั้นก็ชอบอยู่แล้วหนังสือสัญญาเก่าได้ทำไว้แล้วจะเอาไปเสียข้างไหนได้เล่า....”[๔๔] *ข้อความเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงท่าทีของไทยในสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่าไม่มีความประสงค์ที่จะยินยอมผ่อนปรนให้แก่อังกฤษแต่ประการใด เมื่อประชุมปรึกษาตอบร่างสนธิสัญญา ๕ ข้อนี้ โดยรับไว้แต่เพียงข้อเดียวแล้วคณะเสนาบดีก็ได้มีหนังสือตอบเซอร์เจมส์บรู๊คไป มีข้อความยืดยาวบางตอนน่าสนใจดังนี้ “หนังสือเสนาบดีพร้อมกันให้มายังเซอร์เจมส์บรู๊ค ซึ่งเซอร์เจมส์บรู๊คทำหนังสือมาให้ท่านเจ้าพระยาพระคลังอีก ๒ ฉบับ เราพิเคราะห์ดูก็ไม่สู้เข้าใจแจ่มแจ้ง... ซึ่งจะทำหนังสือสัญญาความ ๕ ข้อ เราก็ได้ตอบไปทุก ๆ ข้อแล้ว...ซึ่งเซอร์เจมส์บรู๊คจะมาขอลดค่าธรรมเนียมลงอีก จะให้เรียกแต่วาละ ๕๐๐ บาท นั้น เรายอมให้ไม่ได้ แล้วว่าสินค้าซึ่งเกิดในกรุงพระมหานครศรีอยุธยานี้เหมือนข้าวเปลือกข้าวสารที่เป็นของต้องห้ามแต่โบราณมา ก็ว่าให้มีภาษีเสียให้ลูกค้าได้ซื้อขายกัน เราจะยอมตามใจให้นั้นไม่ได้ ถ้าฉวยทำไร่ทำนาไม่ได้ผล ไพร่บ้านพลเมืองก็จะได้ความอดอยากขัดโซเสียเปล่า ๆ ของที่ไม่ต้องห้ามลูกค้าเคยซื้อขายกันมาก่อนให้ยกเป็นของต้องห้ามเอาไว้สำหรับแผ่นดิน พูดจาแต่ตามชอบใจดังนี้ สมที่เป็นผู้มีสติปัญญาฉลาด คิดอ่านมาจัดแจงในการซื้อขายให้เป็นประโยชน์เสมอกันทั้งสองฝ่าย ว่ากล่าวยืดยาวทบทวนวนเวียนไม่รู้สิ้นรู้จบ จะมาลบล้างเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีพระนครใหญ่ อันตั้งไว้ได้หลายร้อยปีมาแล้วให้ฟั่นเฟือนผันแปรไปเสียนั้น ก็ควรจะยกย่องว่าเซอร์เจมส์บรู๊คเป็นผู้มีสติปัญญาเจรจามาก ตั้งแต่เราเป็นขุนนางทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมาได้ ๗๐ ปีก็มี ๖๐ ปีก็มี ๕๐ ปีก็มี ๔๐ ปีก็มี ๓๐ ปีก็มี ๒๐ ปีเศษก็มี จะได้เคยพบเคยเห็นผู้ได้มาเจรจาความบ้านเมืองประดุจดังครูบาอาจารย์มาสั่งสอนบังคับบัญชาเหมือนน้ำท่วมป่าท่วมทุ่งเช่นนี้หามีไม่...”*[๔๕] จากข้อความทั้งหมดที่ยกมานี้ชี้ให้เห็นว่า รัฐบาลไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่มีนโยบายที่จะผ่อนปรนให้ฝรั่ง ไม่ยอมเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมเดิมในการติดต่อกับฝรั่งทั้งในทางการเมืองและการค้า อาจกล่าวได้ว่าการทูตของเซอร์เจมส์บรู๊คนั้นได้ล้มเหลวลงโดยสิ้นเชิง เบาริ่งกล่าวถึงผลการเจรจาของเซอร์ เจมส์บรู๊คไว้ว่า *“ความพยายามของเขา (บรู๊ค) ที่จะทำสนธิสัญญาอันเป็นที่พอใจกับสยามก็เป็นอันต้องล้มเลิกไปในที่สุด บรู๊คก็ต้องตัดสัมพันธ์กับรัฐบาลสยามในวันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๓ และออกจากประเทศนี้ด้วยความรู้สึกที่ไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง”*[๔๖]

---

๔๔ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาค ๖๒**, หน้า ๑๘๔-๑๙๘

๔๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๐-๒๑๒

๔๖ John Bowring, **The Kingdom and People of Siam (1855), Vol.2 p.210**

ความสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกา

สหรัฐอเมริกาเริ่มมีความสัมพันธ์กับไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เริ่มด้วยมิชชันนารีอเมริกันพวกหนึ่งเดินทางเข้ามาเผยแพร่คริสตศาสนานิกายโปรแตสแตนท์ในเมืองไทย สำหรับนิกายโรมันคาทอลิคนั้นได้เริ่มเข้ามาแล้วตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ครั้นถึงสมัยพระเพทราชา สัมพันธไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับไทยสิ้นสุดลง บาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิคถูกขับไล่ออกจากพระราชอาณาจักร แต่ถึงกระนั้นก็ดียังคงมีโบสถ์โรมันคาทอลิคเหลืออยู่ในเมืองไทยบ้าง เช่นที่ ธนบุรี อยุธยา และจันทบุรี บาทหลวงคณะใหม่ก็เพิ่งจะเริ่มเข้ามาในสมัยพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เช่นเดียวกัน บาทหลวงดูปงต์ (Dupont) มาถึงเมืองไทยใน พ.ศ. ๒๓๘๓ ในบรรดาบาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิคที่เข้ามาเผยแพร่คริสตศาสนาในเมืองไทย สังฆราชปัลเลอกัว (Pallegoix) เป็นบุคคลสำคัญมาก นอกจากพวกนี้จะได้ตั้งดำเนินการสอนอยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้วยังได้ออกไปทำงานตามต่างจังหวัดอีกด้วย เช่นที่ จันทบุรี นครไชยศรี และ ฉะเชิงเทรา เป็นต้น

งานของคณะมิชชันนารีโปรเตสแตนท์เริ่มขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๗๑ คือ เมื่อศาสนาจารย์คาร์ล ออกัสตัส ฟรีดริช กัตซลาฟ (Carl Augustus Friedrich Gutzlaff) ชาวเยอรมัน และศาสนาจารย์ ยาคอบ ทอมลิน (Jacob Tomlin) ชาวอังกฤษจากคณะลอนดอน มิชชันนารีโซไซเอตี (London Missionary Society) ได้เดินทางมาถึงกรุงเทพ ฯ ท่านทั้งสองได้มาพักอยู่ที่สถานกงสุลโปรตุเกสของนายคาร์โลส ดา ซิลเวรา (Carlos da Silveira) และได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้แจกจ่ายหนังสือสอนศาสนาซึ่งพิมพ์มาจากเมืองจีน แต่รัฐบาลไทยได้ออกประกาศห้ามคนไทยรับแจกหนังสือ หากเจ้าพนักงานพบหนังสืออยู่ที่ผู้ใดก็จะถูกจับและริบหนังสือ ซิลเวราเองก็ถูกตำหนิในข้อที่รับเอามิชชันนารีทั้งสองไว้ ทั้งสองเคยได้รับคำสั่งให้ออกจากเมืองไทยแต่ก็ได้ทำหนังสือร้องเรียนต่อเจ้าพระยาพระคลัง และในที่สุดได้รับอนุญาตให้อยู่ต่อไปได้ จึงเห็นได้ว่างานของคณะมิชชันนารีในสมัยแรกเริ่มนั้นมีอุปสรรคขัดข้อง แต่มิชชันนารีทั้งสองก็ได้พยายามทำหน้าที่ เช่นได้เริ่มแปลพระคัมภีร์ออกเป็นภาษาไทย และทำพจนานุกรมอังกฤษเป็นไทยจากอักษร "A" ถึงอักษร "R" และแจกยารักษาโรค งานเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีทั้งสองไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร จึงได้ขอความช่วยเหลือไปยังอเมริกาให้ส่งมิชชันนารีมาเพิ่มเติม จดหมายฉบับนั้นส่งไปกับกัปตันเรือสินค้า ชื่อกัปตันคอฟฟิน และเรือลำนี้เองได้นำฝาแฝดไทยคือ *"อิน"* กับ *"จัน"* ไปอเมริกาด้วย ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๒ ศาสนาจารย์ทอมลินได้เดินทางไปสิงคโปร์เนื่องจากสุขภาพไม่แข็งแรง ส่วนศาสนาจารย์กัตซลาฟได้ทำงานอยู่ในเมืองไทยอีกหลายเดือนแล้วออกจากเมืองไทยไปชั่วคราว เพื่อไปพิมพ์พระคัมภีร์เป็นภาษาไทยที่สิงคโปร์ และได้แต่งงานกับนางสาวมาเรีย เนเวล (Maria Newell) แห่งคณะลอนดอน

มิชชันนารี โซไซเอตี เช่นเดียวกัน แล้วได้กลับมาเมืองไทยพร้อมด้วยภรรยา ทั้งสองได้ช่วยกันแปลหนังสือสอนศาสนาอีกหลายเล่ม ภรรยาของศาสนาจารย์ กัตซลาฟ ถึงแก่กรรมในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๓ เนื่องจากคลอดบุตรแฝด บุตรคนหนึ่งถึงแก่กรรมเมื่อแรกเกิด ส่วนอีกคนหนึ่งก็ถึงแก่กรรมในเวลาต่อมา ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๔ ศาสนาจารย์กัตซลาฟเดินทางไปประเทศจีน

มิชชันนารีอเมริกันคนแรกที่เดินทางมาถึงเมืองไทย คือ ศาสนาจารย์ เดวิด เอบีล (David Abeel) ซึ่งเดินทางมาถึงกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๔ พร้อมกับศาสนาจารย์ทอมลินซึ่งกลับมาจากสิงคโปร์ ได้พักอยู่ในสถานกงสุลโปรตุเกส ศาสนาจารย์ทอมลินกลับมาครั้งนี้ ได้นำยารักษาโรค หนังสือสอนศาสนาทั้งภาษาจีนและภาษาไทย มาแจกจ่ายอีกครั้งหนึ่ง ศาสนาจารย์เอบีลได้มีหนังสือไปยังคณะกรรมการที่อเมริกา ขอให้ส่งมิชชันนารีมาเมืองไทยอีก และต่อมามิชชันนารีทั้งสองนี้ก็เดินทางกลับไปสิงคโปร์อีก เมื่อวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๕ เนื่องจากสุขภาพไม่แข็งแรง แต่ศาสนาจารย์เอบีลกลับมาเมืองไทยอีกในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ และทำงานอยู่ในเมืองไทยจนถึงวันที่ ๕ พฤศจิกายน ปีเดียวกันจึงออกจากเมืองไปเป็นครั้งสุดท้าย หมอบรัดเลย์ได้บันทึกไว้ว่าขณะที่อยู่ในเมืองไทย เอบีลได้รู้จักคุ้นเคยกันกับเจ้าฟ้าน้อย คือ สมเด็จเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีเมตตาต่อเขาเช่นเดียวกับที่ได้ทรงมีเมตตาต่อศาสนาจารย์กัตซลาฟและทอมลิน

มิชชันนารีอเมริกันพวกที่สองคือ ศาสนาจารย์จอห์น เทเลอร์ โจนส์ (John Taylor Jones)-กับภรรยา ซึ่งเดินทางมาจากประเทศพม่า มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๖ มิชชันนารีทั้ง ๒ ได้นำเด็กชายชาวอังกฤษผสมชาวอินเดีย อายุ ๑๒ ปี มีนามว่า แซมมวล เจ สมิธ ซึ่งท่านได้เลี้ยงไว้ในฐานะบุตรบุญธรรมมาจากพม่าด้วย เด็กชายผู้นี้ต่อมาจะมามีชื่อเสียงในเมืองไทยอีกหลายสิบปี คนไทยเรียกกันว่า *"หมอสมิธ"* นางโจนส์เป็นมิชชันนารีอเมริกันหญิงคนแรกที่มาเมืองไทย เพียงไม่กี่วันก่อนหน้าที่ศาสนาจารย์ และภรรยาจะเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ นั้น เอ็ดมัน รอเบิตส์ ทูตอเมริกันได้ลงนามในสนธิสัญญาระหว่างไทยกับสหรัฐเรียบร้อยแล้วดังจะได้กล่าวต่อไป ศาสนาจารย์ โจนส์ และภรรยาอยู่ในคณะอเมริกันแบบทิสต์บอร์ด (American Baptist Board) ท่านทั้งสองได้เช่าที่กงสุลโปรตุเกส (ในตรอกกัปตันบุช ถนนเจริญกรุง ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา) ปลูกเรือนอยู่หลังสถานกงสุล และได้แปลพระคัมภีร์ต่อจากที่มิชชันนารีก่อน ๆ ได้ทำไว้ คณะมิชชันนารีอเมริกันรุ่นที่สาม เดินทางมาจากอเมริกา มีศาสนาจารย์ชาลส์ รอบินสัน กับภรรยา และ ศาสนาจารย์สตีเฟน จอห์นสัน กับภรรยา แห่งคณะอเมริกัน บอร์ด ออฟ คอมมิชชันเนอร์ ฟอร์ ฟอเรน มิชชั่น (American Board of Commissioner for Foreign Mission) มาถึงเมืองไทยใน

พ.ศ. ๒๓๗๘ ต่อมาทั้งสองคณะนี้รวมกันเป็นคณะเดียวเรียกชื่อย่อว่าคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. (A.B.C.F.M.) คณะมิชชันนารีชุดหลังนี้ได้ไปเช่าที่ของนายกลิ่น เหนือวัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศาราม) สร้างเรือนพักขึ้นสองหลัง แต่พวกมิชชันนารีอยู่ที่นั่นได้ไม่นานก็มีเหตุการณ์เกิดขึ้น คือในวันที่ ๘ กันยายน ๒๓๗๘ กัปตันเวลเลอร์ กับนายฮันเตอร์พ่อค้าอังกฤษ ถือปืนมาเที่ยวเล่นที่บ้านพวกมิชชันนารี แล้วกัปตันเข้าไปยิงนกพิราบในวัดเกาะขณะที่นายฮันเตอร์คุยอยู่กับพวกมิชชันนารี เวลานั้นพระสงฆ์กำลังสวดมนต์เย็นได้ยินเสียงปืนจึงออกมา เห็นนกพิราบถูกยิงตาย ๒ ตัว พระเลยตีกัปตันเวลเลอร์ถึงสลบไป กัปตันเวลเลอร์ได้นำเรื่องนี้ร้องเรียนต่อรัฐบาลให้ชำระความให้ แต่ปรากฏว่าพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายที่อยู่หลังเหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นแล้วไม่นาน คณะมิชชันนารีที่ต้องย้ายที่อยู่นี้มีบุคคลสำคัญผู้หนึ่งคือศาสนาจารย์ แดน บีช บรัดเลย์ ท่านผู้นี้พร้อมด้วยภรรยาเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๗๘ ได้เข้าไปพักรวมกับพวกมิชชันนารีอื่น ๆ ใกล้วัดเกาะ ท่านเดินทางมาจากอเมริกาพร้อมกับครอบครัวของศาสนาจารย์ วิลเลียม ดีน แห่งคณะอเมริกัน แบบทิสต์ บอร์ด เมื่อมาพักอยู่ได้เพียง ๑๐ วัน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติให้มาเชิญศาสนาจารย์บรัดเลย์ (ผู้ซึ่งต่อไปจะเรียกดังที่คนไทยรู้จักดีว่าหมอบรัดเลย์) เข้าไปรักษาคนไข้ และเชลยซึ่งป่วยเป็นโรคไข้ทรพิษและอหิวาตกโรค ท่านผู้นี้ได้ตั้งคลีนิครักษาคนไข้อยู่ในบ้านของหมอจอห์นสัน แต่ถูกไล่ที่ไปพร้อมกับมิชชันนารีคนอื่น ๆ ตามในจดหมายเหตุมีว่า *"วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๘ เมื่อพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายที่อยู่เดิมเช่นนี้ จึงต้องเอาไปอาศัยบ้านเรเวอร์เรนด์โยนส์อยู่บ้าง มิสเตอร์ฮันเตอร์อยู่บ้างไปพลางก่อน จนกว่าจะหาที่อยู่ได้เป็นปกติ เรเวอเรนด์รอบินสันไปพักอยู่กับพวกโปรตุเกส เรเวอเรนด์ยอนสันไปอยู่ที่แพซึ่งพวกมิชชันนารีซื้อไว้ว่าจะทำร้านขายยา หมอบรัดเลย์กับครอบครัวไปอยู่ที่บ้านสันตครูส์ พอรู้ข่าวว่าพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายไปเช่นนี้ พวกคนป่วยพากันเสียดายเป็นอันมาก"*[๔๗] เมื่อหมอบรัดเลย์ไปพักอยู่ที่โบสถ์ซางตาครูสได้ไม่กี่วัน พวกมิชชันนารีก็ได้ทำสัญญาเช่ากับเจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพระคลังปลูกเรือนสองหลังให้พวกมิชชันนารีเช่าริมแม่น้ำหน้าวัดประยูรวงศาวาส เป็นเรือนขนาดใหญ่และแข็งแรง คิดค่าเช่าเดือนละ ๖๕ บาท สถานที่แห่งนี้เป็นศูนย์กลางของคณะมิชชันนารีอเมริกันอยู่จนถึง พ.ศ. ๒๓๙๒

ประวัติของมิชชันนารีอเมริกันแต่ละท่านที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยนั้นน่าสนใจ เพราะท่านทั้งปวงทั้งที่เข้ามาในรัชกาลที่ ๓ และที่ตามเข้ามาในรัชกาลหลัง ๆ ได้ทำประโยชน์ให้กับประเทศไทยอย่างมากมายทั้งในด้านการศึกษา การพิมพ์ และการแพทย์ แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงแต่ประโยชน์เป็นส่วนรวมของมิชชันนารีทั้งหลายที่ได้เข้ามาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น

---

๔๗ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาค ๓๑ จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม** หมอดี.บี. บรัดเลย์ แต่ง แปลโดย นายป่วน อินทุวงศ์ (พระนคร : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ ๒๕๐๘), หน้า ๔๒-๔๓

ในด้านการศึกษา การที่มิชชันนารีอเมริกันเข้ามามีบทบาทในเมืองไทยในเวลานั้น ทำให้คนไทยกลุ่มหนึ่งซึ่งมีหัวก้าวหน้าเห็นความจำเป็นจะต้องเรียนรู้ภาษาอังกฤษเพื่อจะได้ติดต่อกับต่างประเทศ มิชชันนารีเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษามาอย่างดีจึงกลายเป็นครูประสิทธิประสาทวิชาการใหม่ ๆ ให้กับคนไทย บุคคลสำคัญที่สนใจศึกษาวิชาจากมิชชันนารีในเวลานั้นมีอาทิเช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือขณะดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งเวลานั้นทรงอยู่ในสมณเพศ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเวลานั้นทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเวลานั้นเป็นหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็กบุตรชายคนโตของเจ้าพระยาพระคลัง เป็นต้น หลวงนายสิทธิผู้นี้ได้แสดงตนเป็นมิตรที่ดีของพวกมิชชันนารีตลอดมา ปรากฏตามจดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ตอนหนึ่งว่า *"วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๘ วันนี้พวกมิชชันนารีได้ไปหาหลวงนายสิทธิยังบ้านของท่าน บ้านของหลวงนายสิทธินี้ หมอบรัดเลย์กล่าวว่าโตงดงามมาก ที่หน้าบ้านเขียนป้ายติดไว้ว่า 'นี่บ้านหลวงนายสิทธิขอเชิญท่านสหายทั้งหลาย' ที่บ้านหลวงนายสิทธินี้พวกมิชชันนารีได้รู้จักคนดี ๆ อีกหลายคน ข้อนี้พวกมิชชันนารีรู้สึกชอบพอและรักใคร่ท่านมาก"*[๔๘] การศึกษาที่มีส่วนก่อให้เกิดประโยชน์กับเมืองไทยอย่างใหญ่หลวงในเวลาต่อมานั้นกล่าวได้ว่าคือการศึกษาของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ พระมหากษัตริย์องค์ต่อมาของไทย พระองค์ทรงสนพระทัยในการศึกษาภาษาอังกฤษ และวิชาการแผนใหม่จากมิชชันนารีอเมริกันโดยเฉพาะจากศาสนาจารย์ เจสซี แคสเวล (Jesse Caswell) ซึ่งเดินทางมาถึงเมืองไทยพร้อมด้วยภริยาใน พ.ศ. ๒๓๘๓ เวลานั้นสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารอยู่ ได้ทรงเชิญให้ท่านเข้าไปเป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษรส่วนพระองค์ทั้งยังได้ทรงอนุญาตให้พักอยู่ในวัดโดยยกศาลาให้พักสองหลัง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์คำนำหนังสือประวัติมิชชันนารี เล่มหนึ่ง ทรงกล่าวถึงมิชชันนารีกับการศึกษาในเมืองไทยไว้ว่า *"เวลาที่นักสอนศาสนาชาวอเมริกันเริ่มเข้ามาติดต่อกับประเทศสยามนั้นตรงกับเวลาที่ประเทศนี้เริ่มจะมีความเปลี่ยนแปลงกับนโยบายการต่างประเทศ ศัตรูเก่าของสยาม คือ พม่าซึ่งตกไปอยู่ใต้อำนาจของอังกฤษก็กลายเป็นเพื่อนบ้านที่ใกล้ชิดสนิทสนมกับเรา อังกฤษได้ตั้งศูนย์กลางการค้าขึ้นที่ปีนัง และเริ่มที่จะเข้ามาติดต่อทางการค้ากับสยามทางตะวันออกเราได้ทำสงครามกับญวน และทำให้เราต้องไปเกี่ยวข้องกับมหาอำนาจต่างประเทศมากขึ้น มีชาวสยามหลายท่านทั้งที่เป็นผู้มียศฐาบรรดาศักดิ์ และทั้งที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ได้ตระหนักและทรงตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องขวนขวายหาความรู้เกี่ยวกับภาษาต่างประเทศ เพื่อจะได้เป็นทางสู่การศึกษาขั้นต่อไป ทั้งนี้เพื่อจะให้เหมาะสมแก่กาลสมัย และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมัยที่ยังทรงผนวชอยู่) กับพระประยูรญาติบางองค์ก็ได้ทรงเริ่มการศึกษาภาษาอังกฤษ และมีผู้ดำเนินรอยตามพระองค์อีกหลายคน ส่วนมากก็*

---

๔๘ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาค ๓๑ จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม** หมอบี.บี. บรัดเลย์แต่ง แปลโดย นายป่วน อินทุวงศ์, หน้า ๔๗

เป็นหนุ่ม ๆ ผู้ดีตระกูลสูง ไม่ต้องสงสัยเลยว่าครูของพวกนี้ก็คือพวกมิชชันนารีอเมริกันนั่นเอง หลังจากที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับภาษาอังกฤษพอประมาณแล้ว ชาวสยามก็เริ่มศึกษาวิชาต่าง ๆ ต่อไป เช่น ประวัติศาสตร์ การเมือง วิทยาการทางทหาร แพทยศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ วิชาการต่อเรือและอื่น ๆ และในกลางคริสตศตวรรษที่ ๑๙ การคาดการณ์ล่วงหน้าของคนกลุ่มน้อยนี้ก็ถูกต้องทุกประการเพราะสัมพันธภาพระหว่างสยามกับยุโรป และอเมริกา ก็เจริญขึ้นอย่างที่ชาวสยามรุ่นเก่าทั้งหลายไม่เคยนึกฝันมาก่อน"[๔๙]

แม้งานด้านการศึกษาของคณะมิชชันนารียังมิได้ปรากฏชัดในรัชกาลที่ ๓ แต่ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ พวกนี้ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นสอนเด็กไทยทั้งชายและหญิงหลายโรงเรียน เริ่มตั้งแต่เมื่อ ๔ เดือนหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ก็ได้ทรงชักชวนภรรยาของมิชชันนารี ๓ ท่าน คือ แหม่มโจนส์ แหม่มแมททูน และแหม่มบรัดเลย์ ผลัดกันเข้าไปสอนหนังสือให้แก่สุภาพสตรีในพระราชสำนัก และต่อมาแหม่มในคณะมิชชันนารีก็ได้เริ่มตั้งโรงเรียนขึ้น นางยอร์ช แมคฟาร์แลนด์ ได้เขียนไว้ว่า "อาจกล่าวได้ว่าเหตุการณ์ที่ควรบันทึกและได้ผลไกลที่สุดในยุคแห่งการเผยแพร่นี้ก็คือ การสร้างโรงเรียนประจำสำหรับเด็กผู้หญิงขึ้น ตามธรรมดาเด็กผู้หญิงไม่ค่อยกระตือรือร้นในการศึกษา และบิดามารดาก็ไม่สนับสนุน จึงนับว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะเริ่มงานนี้ อย่างไรก็ตามนางแมททูนได้เริ่มสอนหนังสือแก่เด็กผู้หญิงได้สำเร็จ และในพ.ศ. ๒๔๐๘ นาง เอส.จี. แมคฟาร์แลนด์ก็ได้ตั้งโรงเรียนการช่างขึ้นที่เพชรบุรี และในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๔ นางแคริงตันได้สอนการช่างให้แก่เด็กผู้หญิงหมู่หนึ่งซึ่งต่อมาได้กลายเป็นโรงเรียนวังหลัง..... ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีทั่วไปในประเทศไทย และต่อมาได้ชื่อใหม่ติดปากคนทั่วไปว่า *"โรงเรียนแหม่มโคล์"*[๕๐] สำหรับเด็กผู้ชาย ประมาณ พ.ศ. ๒๓๙๕ คณะมิชชันนารีอเมริกันก็ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่บ้านมอญบริเวณหลังวัดอรุณราชวราราม ในความดูแลของหมอเฮาส์ ครูผู้ช่วยของคณะมิชชันนารีที่สำคัญคือครูกีเอง ก๊วยเซียน ชาวจีน ต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๐๐ โรงเรียนนี้ได้ย้ายไปตั้งอยู่ที่สำเหร่ ธนบุรี โรงเรียนนี้เป็นต้นเค้าของโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย

ในด้านการพิมพ์ เรื่องนี้ต้องยกให้เป็นผลงานของมิชชันนารีอเมริกันอีกเช่นเดียวกัน เป็นที่น่าประหลาดใจที่งานด้านนี้เกิดจากความพยายามของแหม่มมิชชันนารีอเมริกันผู้หนึ่งซึ่งไม่เคยมาประเทศไทยเลย ท่านผู้นี้คือ นางแอน จัดสัน (Ann Judson) ภรรยาของศาสนาจารย์จัดสัน ซึ่งเผยแพร่ศาสนาอยู่ในเมืองพม่า แหม่มจัดสันสนใจที่จะเผยแพร่ศาสนาในหมู่บ้านคนไทยหมู่หนึ่งซึ่งถูกกวาดต้อนไปอยู่เมืองพม่า ประมาณปี พ.ศ. ๒๓๖๑ เธอได้พยายามศึกษาภาษาไทยอยู่

---

๔๙ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, Introduction ของหนังสือ Historical Sketch of Protestant Missions in Siam 1828-1928 by George Bradley McFarland, หน้า ๗-๘

๕๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗

ประมาณปีเศษ และได้แปลพระคัมภีร์บางบทออกเป็นภาษาไทย และด้วยความช่วยเหลือของมิชชันนารีอเมริกันผู้หนึ่งชื่อ ยอร์ช เอช. เฮาห์ (George H. Hough) ซึ่งมีความรู้พิเศษเป็นช่างพิมพ์ ได้หล่อตัวพิมพ์ภาษาไทยชุดแรกเพื่อพิมพ์คำสอนเป็นภาษาไทยขึ้นที่เมืองร่างกุ้งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๒[๕๑] แต่นางยอร์ช แมดฟาร์แลนด์เข้าใจว่า นางแอน จัดสันได้ส่งคำสอนภาษาไทยไปพิมพ์ที่โรงพิมพ์คณะแบบทิสต์ที่กัลกัตตาประเทศอินเดีย[๕๒] อย่างไรก็ดีปรากฏแน่นอนว่าได้มีแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยอยู่ที่เมืองกัลกัตตา และต่อมาศาสนาจารย์ รอเบิต เบิน (Robert Burn) และทอมสัน (Thomson) ได้ซื้อเครื่องพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยจากคณะแบบทิสต์นครกัลกัตตามาตั้งโรงพิมพ์ของคณะลอนดอน มิชชันนารี โซไซเอตีขึ้นที่สิงคโปร์รับพิมพ์หนังสือไทย ส่วนหนังสือไวยากรณ์ไทยของร้อยเอก เจมส์ โลว์ (James Low) นั้น ก็พิมพ์มาจากโรงพิมพ์ของคณะแบบทิสต์ที่กัลกัตตา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ โดยใช้แท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ของแหม่มจัดสัน และช่างพิมพ์เฮาห์นั่นเอง ต่อมามิชชันนารี คณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. ได้รับซื้อแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์จากคณะลอนดอน มิชชันนารี โซไซเอตี แล้วมอบให้หมอบรัดเลย์นำเข้ามาในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ นับเป็นเครื่องพิมพ์ภาษาไทยชุดแรกในเมืองไทย ส่วนหลักฐานของศาสนาจารย์ ฟ. ฮีแลร์ (F. Hilaire) ที่กล่าวไว้ใน *"การพิมพ์หนังสือในประเทศสยาม"* ว่าคณะบาทหลวงโรมันคาทอลิคได้พิมพ์หนังสือไทยขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๙ ในเขตวัดซางตาครูสนั้นหาใช่เครื่องพิมพ์แบบนี้ไม่ เป็นเพียงตัวพิมพ์ที่แกะจากบล็อคไม้ ใช้พิมพ์เป็นหน้า ๆ มิใช่การเรียงพิมพ์จากตัวพิมพ์ที่หล่อเป็นตัว ๆ ต่อมามิชชันนารีคณะแบบทิสต์และคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. ก็ได้เครื่องพิมพ์เพิ่มมาอีก จากจดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ที่ว่า *"วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๕ วันนี้เรือใบอังกฤษชื่อเอมมา มะติลดา มิสเตอร์จันเสนเป็นกัปตันมาจากสิงคโปร์ถึงกรุงเทพฯ นำเครื่องพิมพ์มาให้พวกมิชชันนารีคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. ๒ เครื่อง ๆ หนึ่งเป็นแบบโอติส อีกเครื่องหนึ่งเป็นแบบสแตนดิง กับกระดาษสำหรับพิมพ์ ๑๐๐ ริม พวกมิชชันนารีมีเครื่องพิมพ์อย่างเก่าซึ่งทำด้วยไม้และแท่นเป็นหินอยู่เครื่อง ๑ แล้ว พร้อมทั้งตัวพิมพ์อักษรไทยบ้างเล็กน้อย หมอบรัดเลย์นำมาจากสิงคโปร์ และได้พิมพ์หนังสือไทยขึ้นด้วยเครื่องนี้เป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๕ ครั้นวันที่ ๒ กรกฎาคม พวกมิชชันนารีคณะแบบทิสต์ก็ได้รับเครื่องพิมพ์จากประเทศอเมริกาทั้งแบบโอติสและสแตนดิง อย่างเดียวกับของคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. กับกระดาษและเครื่องใช้ในการพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ครบที่จะตั้งเป็นโรงพิมพ์ขึ้นเป็นพิเศษได้ทีเดียว แต่พวกคณะแบบทิสต์ไม่มีที่จะตั้งโรงพิมพ์ พวกคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. จึงได้อนุญาตให้ตั้งรวมอยู่ในโรงพิมพ์เดียวกัน ให้เรเวอเรนด์ อาร์.ดี.เดเวนปอต เป็นผู้ดูแลการทั่วไป รวมกันอยู่ราว ๆ ปีหนึ่งหรือสองปี"*[๕๓] สำหรับหนังสือไทยที่

---

๕๑ นายชจร สุขพานิช, **กำเนิดแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทย.** (พระนคร : โรงพิมพ์พณิชยการ, ๒๕๐๘), หน้า ๓-๕

๕๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **Introduction ของหนังสือ Historical Sketch of Protestant Mission in Siam 1828-1928 by George Bradley Mc Farland,** หน้า ๑

๕๓ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดาร ภาค ๑๑ จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม.** หมอ ดี.บี.บรัดเลย์แต่ง แปลโดย นายป่วน อินทุวงศ์, หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

พิมพ์จากเครื่องพิมพ์เครื่องแรกที่หมอบรัดเลย์นำเข้ามานั้นท่านก็ได้เล่าว่า *"วันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๕ วันนี้ เรเวอเรนด์รอบินสัน ได้ส่งหนังสือพิมพ์แผ่นหนึ่งเป็นตัวอักษรไทยมาให้หมอบรัดเลย์พิมพ์แยกถ้อยคำถูกต้องดีมาก หนังสือฉบับนี้หมอบรัดเลย์ว่าเป็นหนังสือไทยฉบับแรกที่พิมพ์ขึ้นในเมืองไทย"*[๔๔] หมอบรัดเลย์เป็นผู้คิดดัดแปลงตัวพิมพ์ภาษาไทยให้งดงามขึ้นกว่าของเดิม ในชั้นต้นยังต้องส่งไปหล่อยังต่างประเทศ ต่อมาประมาณ พ.ศ. ๒๓๘๔ จึงหล่อตัวพิมพ์อักษรไทยขึ้นได้เองในประเทศไทย การพิมพ์หนังสือไทยเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้น ส่วนมากใช้พิมพ์หนังสือสอนศาสนาคริสเตียนเป็นพื้น เอกสารครั้งแรกของรัฐบาลที่พิมพ์ออก คือ ประกาศเรื่องห้ามสูบฝิ่นและนำฝิ่นเข้ามาในเมืองไทย พ.ศ. ๒๓๘๒ เป็นใบปลิว ๙,๐๐๐ ฉบับ และในรัชกาลที่ ๓ นี้เอง หมอบรัดเลย์ก็ได้พิมพ์หนังสือพิมพ์ไทยฉบับแรกขึ้นมีชื่อว่า *"บางกอกรีคอเดอร์"* ฉบับแรกมีกำเนิดเมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๗ หนังสือพิมพ์เล่มนี้ตีพิมพ์ออกได้ประมาณปีเศษก็ต้องหยุดกิจการ เพราะภรรยาของท่านซึ่งเดิมชื่อนางสาวแนนซี รอยส์ (Nancy Royce) ถึงแก่กรรม ท่านได้พาบุตรทั้ง ๓ กลับไปอเมริกา และกลับมาอีกครั้งในปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยภรรยาคนใหม่ซึ่งเดิมชื่อนางสาว ซาราห์ แบลชลี่ ครั้งนี้ หมอบรัดเลย์มาอยู่ในเมืองไทยจนถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ และได้เป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์หลายฉบับในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในด้านการแพทย์ มิชชันนารีอเมริกันได้นำเอาการรักษาโรค และการป้องกันโรคด้วยวิธีทันสมัยเข้ามาเผยแพร่ เช่น วิธีการปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ เป็นต้น นับเป็นประโยชน์แก่การแพทย์ในเมืองไทยเป็นอย่างยิ่ง ขุนนางไทยและเจ้านายไทยบางพระองค์ที่สนใจในงานด้านนี้ก็ได้เรียนวิชาแพทย์แผนใหม่จากคณะมิชชันนารี เช่น กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นต้น มิชชันนารีผู้ริเริ่มการปลูกฝี และฉีดวัคซีนก็คือ หมอบรัดเลย์นั่นเอง จะเห็นได้จากจดหมายเหตุที่ว่า *"วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ วันนี้เป็นวันแรกที่หมอบรัดเลย์ ได้เริ่มปลูกฝีกันไข้ทรพิษ โดยวิธีฉีดหนองเชื้อเข้าไปในแขนของเด็ก ๆ ประมาณ ๑๕ คน ถ้าหากว่าการปลูกฝีเป็นผลสำเร็จดีแล้วจะเป็นประโยชน์แก่ชาวสยามซึ่งได้รับความเดือดร้อนจากการออกฝีดาษกันทุก ๆ ปีนั้นมากทีเดียว หมอบรัดเลย์ไปหาเจ้าพระยาพระคลัง หารือเรื่องปลูกฝีกันไข้ทรพิษ เจ้าพระยาพระคลังเห็นชอบด้วย และกล่าวว่าเป็นการบุญอย่างยิ่งจะหาการบุญอย่างอื่นมาเปรียบเทียบได้โดยยาก ถ้าว่าหมอบรัดเลย์คิดการปลูกฝีเป็นผลสำเร็จ และท่านยินดีอนุญาตให้หมอบรัดเลย์เรียกเอาขวัญข้าวจากคนที่ได้ปลูกฝีขึ้นแล้ว คนละ ๑ บาท แต่หมอบรัดเลย์ทำการครั้งนั้นยังไม่สำเร็จอยู่ถึง ๔ ปี จนถึง พ.ศ. ๒๓๘๓ การปลูกฝีจึงได้เป็นผลสำเร็จ"*[๔๕] แม้แต่การผ่าตัดหมอบรัดเลย์ก็ได้เริ่มขึ้นเป็นครั้ง

---

๔๔ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๐ จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกัน เข้ามาประเทศสยาม** หมอ ดี.บี.บรัดเลย์ แต่ง แปลโดย นายป่วน อินทุวงศ์, หน้า ๘๔

๔๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๓

แรกในเมืองไทยเมื่อมีงานฉลองวัดประยูรวงศาวาสของเจ้าพระยาพระคลัง ตามจดหมายเหตุที่ว่า *"วันที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๕ วันนี้มีการฉลองวัดอันงดงามของสมเด็จองค์ใหญ่ บิดาของท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน มีการมหรสพมากมายหลายอย่าง คิดว่าจะเป็นการดีที่จะเอาปืนใหญ่ทำเป็นไฟพะเนียงอย่างดอกไม้ไฟธรรมดา เพื่อทำให้เป็นของแปลกประหลาดเลื่องลือในครั้งนั้น แต่เกรงว่าปืนจะถีบแรงนักจะเป็นอันตรายแก่คนดู จึงให้เอาโคนกระบอกปืนฝังลงไปในแผ่นดิน แต่กลับถีบแรงกว่าที่คาดกันมาก พอจุดปืนใหญ่ก็ระเบิดแตกออกเป็นชิ้นน้อยชิ้นใหญ่ ถูกคนที่อยู่ในที่นั้นตาย ๘ คน และเจ็บป่วยอีกมากกว่ามาก หมอบรัดเลย์อยู่ห่างจากที่เกิดเหตุราว ๆ ๖ เส้น ๕ วา (๑๐๐ รอด) ในทันใดนั้นเองเจ้าพระยาพระคลังก็ให้มาเรียกไปรักษาผู้ที่ถูกบาดเจ็บ แต่มีน้อยคนที่เต็มใจให้หมอบรัดเลย์รักษา โดยมากนิยมหมอไทยซึ่งไม่รู้จักการใช้มีด หรือเครื่องมือผ่าตัดอย่างใด ๆ แก่ผู้ต้องบาดเจ็บ ใช้แต่น้ำมันมะพร้าวทาที่แผลหรือต้มยาให้กินเท่านั้น ในพวกคนบาดเจ็บที่ให้หมอบรัดเลย์รักษา มีพระสงฆ์ไทยองค์หนึ่งซึ่งกระดูกแขนแตกอันจำเป็นต้องตัดแขนทิ้งทีเดียว หมอบรัดเลย์จึงตัดแขนพระองค์นั้นในที่เกิดเหตุนั้นเอง ถึงเลื่องลือกันว่าก่อนนี้คนไทยไม่รู้เลยว่าจะตัดร่างกายมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ได้เช่นนี้ด้วย พระสงฆ์ที่ทนการผ่าตัดได้ไม่นานเท่าใดก็หายดี ในเวลานั้นยังไม่มีโคลโรฟรอม หรืออีเธอร์ใช้ในการหมอ พวกมิชชันนารีอยู่คอยดูแลปฏิบัติคนบาดเจ็บอยู่จนถึงเที่ยงคืน เรเวอเรนต์ยอนสัน และโรเบิต ฮันเตอร์ เพื่อนของพวกมิชชันนารีก็อยู่คอยช่วยเหลือด้วย คนบาดเจ็บที่ยอมอยู่ในความรักษาของพวกมิชชันนารีหายดีหมดทุกคน แต่ผู้ที่ปฏิเสธความช่วยเหลือของพวกมิชชันนารีนั้นได้ตายเพราะบาดแผลเป็นจำนวนมาก"*[๕๖]

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไม่โปรดการเผยแพร่ศาสนาของพวกมิชชันนารีนัก แต่สิ่งเดียวที่ทรงยอมเกี่ยวข้องกับพวกนี้คือทรงยอมรับบริการด้านการแพทย์เช่น การปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ เป็นต้น ตามบันทึกของมิชชันนารี เมื่อวันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๘๑ ว่า *"สมัยนี้เป็นสมัยเกิดไข้ทรพิษชุกชุม พวกมิชชันนารีได้พยายามที่จะช่วยป้องกันอย่างเต็มความสามารถ พวกมิชชันนารีคิดหาวิธีฉีดหนองเชื้อเข้าไปในตัวโค แล้วเอาหนองโคนั้นมาใช้ฉีดกันไข้ทรพิษ วิธีนี้คิดและทดลองอยู่ถึง ๕ ปี จึงได้สำเร็จ ได้ใช้หนองนั้นฉีดกับพวกบุตรธิดาของตนไว้ได้เป็นอันมาก พอพวกมิชชันนารีคิดเรื่องหนองฝีสำเร็จ พระเจ้าแผ่นดินทรงทราบก็ดีพระทัยมาก โปรดให้หมอหลวงทั้งหมดมาหัดฉีดหนองฝีกันไข้ทรพิษ แล้วจะให้ไปปลูกทั้งที่ในวังและนอกวัง ตลอดจนพวกราษฎรตามมณฑลอื่น ๆ อีก การปลูกฝีจึงเกิดเป็นธุระสำคัญขึ้นในครั้งกระนั้น ไม่จำเป็นแต่ในพวกหมอหลวงเท่านั้น แม้หมอเชลยศักดิ์ก็พากันมาขอฝึกหัดอยู่หลายเดือน ต่อมาไม่สู้ช้านักพระเจ้าแผ่นดินได้พระราชทานรางวัลให้แก่พวกหมอหลวงทั่วทุกคน แล้วพระราชทานเงินแก่พวกมิชชันนารีด้วยถุงหนึ่งเป็นบำเหน็จในการที่ได้สอนวิชาปลูกฝีแก่หมอหลวง*

---

๕๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓-๑๐๕

เป็นเหตุให้ช่วยชีวิตเจ้านาย และข้าราชการไว้ได้เป็นจำนวนมาก"[๕๗] และอีกตอนหนึ่งที่ว่า *"แผนกยา ในแผนกนี้ได้ทำประโยชน์มากที่สุดกล่าวคือได้รักษาคนไข้ทั้งชั้นสูง ชั้นกลาง ชั้นต่ำ เกินกว่า ๓,๘๐๐ คน นับว่าได้ทำการช่วยเหลือคนทุก ๆ ส่วนของประเทศ และได้ทำให้เกิดวิชาหมออย่างใหม่ขึ้นในเมืองไทยด้วย"*[๕๘]

การที่มิชชันนารีอเมริกันได้นำเอาวิชาการแพทย์มาใช้ประโยชน์ในการรักษาพยาบาลนี้เอง ทำให้คนไทยทั่วไปจึงพากันเรียกพวกมิชชันนารีว่า *"หมอ"* แม้แต่ผู้ที่ไม่มีความรู้ทางวิชาแพทย์ เช่นหมอสมิธ ก็เรียกกันว่า หมอ ไปด้วย ปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๓๘๐ มีมิชชันนารีอเมริกันอยู่ในกรุงเทพฯ รวม ๑๓ คน และต่อมาก็ได้ตามกันเข้ามาอยู่เรื่อย ๆ นอกจากจะทำงานอยู่ในกรุงเทพฯ แล้วยังออกไปตามจังหวัดต่าง ๆ อีกด้วย เช่น เชียงใหม่ ลำปาง ราชบุรี แพร่ น่าน เชียงราย พิษณุโลก นครศรีธรรมราช ตรัง เป็นต้น

ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกา เริ่มขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ประธานาธิบดี แจคสัน แห่งสหรัฐอเมริกาได้ส่ง นายเอดมันด์ รอเบิตส์ (Edmund Roberts) เป็นทูตมาเจริญทางพระราชไมตรี ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๕ เจ้าพระยาพระคลังได้จัดเรือออกไปรับที่นอกสันดอน เมื่อมาถึงได้มาพักอยู่ที่ตึกรับแขกเมือง ในบริเวณบ้านของท่านหน้าวัดประยูรวงศาวาส เอ็ดมันด์ รอเบิตส์ มีของจากประธานาธิบดีมาหลายอย่าง เช่น กระเช้าเงิน นาฬิกาพกทองคำ และแพร เป็นต้น ได้นำหนังสือของประธานาธิบดียื่นต่อเจ้าพระยาพระคลัง เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม แล้วได้ประชุมกันที่บ้านเจ้าพระยาพระคลัง เพื่อตกลงทำหนังสือสัญญา ได้ตกลงทำสัญญาเมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม เป็นสนธิสัญญา ๒๐ ข้อ และต่อมาเอดมันด์ รอเบิตส์ ก็ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สัญญาที่ไทยทำกับอเมริกาครั้งนี้เป็นสัญญาทางไมตรีและการค้าเช่นเดียวกับที่ไทยได้ทำกับอังกฤษ สหรัฐอเมริกามิได้มีสิทธิพิเศษใด ๆ เช่นในเรื่องการตั้งสถานกงสุล *"นายรอเบิตส์แสดงความปรารถนาที่จะทำสัญญาซึ่งให้เสรีภาพที่จะส่งกงสุลมาประจำ แต่พระยาพระคลังไม่ยอมตกลงด้วย.....พระยาพระคลังบอกกับนายรอเบิตส์ว่ากัปตันเบอร์นีก็เคยขออนุญาตตั้งกงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ เหมือนกัน แต่ได้รับคำตอบปฏิเสธ ....."*[๕๙] เป็นอันว่าสัญญาระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกาครั้งนี้ก็มีข้อความคล้ายคลึงกับสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษครั้งเฮนรี เบอร์นี เช่นในเรื่องการค้า อเมริกายอมให้ไทยเก็บค่าปากเรือ ซึ่งบรรทุกสินค้าเข้ามาขายตามขนาดของเรือ คือวาละ ๑,๗๐๐ บาท ถ้าเป็นเรือเปล่าบรรทุกอับเฉาเข้ามาเก็บวาละ ๑,๕๐๐ บาท และในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๗๙ นายเอ็ดมันด์ รอเบิตส์ ได้เข้ามาเมืองไทยอีกครั้งหนึ่งเพื่อแลกเปลี่ยนสัตยาบันหนังสือสัญญาที่ได้ทำกันเมื่อเข้ามาครั้งก่อน ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย เข้ามาครั้งนี้ได้นำของมาถวาย

---

๕๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓-๑๐๕

๕๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖

๕๙ John Bowring, **The Kingdom and People of Siam**, Vol.2 p.208.

หลายอย่าง เช่น พระแสงฝักทอง ผ้าแพร และโคมระย้าเป็นต้น ต่อมา พ.ศ. ๒๓๙๓ รัฐบาลอเมริกันได้แต่งตั้งให้ นายโจเซฟ บัลเลสเตียร์ (Joseph Ballestier) เป็นทูตเข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญาที่นายเอ็ดมันด์ รอเบิตส์ได้ทำไว้ แต่การเจรจาไม่เป็นที่ตกลงกัน เพราะโจเซฟ บัลเลสเตียร์ ต้องการถวายสาส์นของประธานาธิบดีต่อพระเจ้าแผ่นดินโดยตรง ซึ่งผิดธรรมเนียมของไทยที่ต้องติดต่อผ่านเจ้าพระยาพระคลัง เวลานั้นเจ้าพระยาพระคลังไปราชการสักเลขยังไม่กลับ จึงโปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์รับทูตแทน การเจรจาไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะบัลเลสเตียร์เองไม่สันทัดทางทูต และมีพฤติการณ์ที่ขัดกับความนิยมของไทย การทูตของบัลเลสเตียร์จึงล้มเหลว ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า *"ลุศักราช ๑๒๑๒ ปีจอโทศกเป็นปีที่ ๒๗ เดือน ๕ นั้น เปรสิเดนท์เจ้าแผ่นดินอเมริกันแต่งให้โยเสฟบาเลศเตียเป็นทูตเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญา ซึ่งแอสแมนโรเบิตเข้ามาทำไว้แต่ก่อน.....โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้จัดเรือรบไล่สลัดที่เคยไปรับแอสแมนโรเบิตนั้นไปรับโยเสฟบาเลศเตีย และตีกรับทูตครั้งนั้นกับตันปรอนเช่าอยู่ จึงโปรดให้ปลูกเรือนรับทูตที่หน้าวัดประยูรวงศ์.... โยเสฟบาเลศเตียมาหาท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาที่บ้านพร้อมด้วยขุนนางเป็นอันมาก พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาปราศรัยไต่ถามตามธรรมเนียมไทยซึ่งไปมาหากัน โยเสฟบาเลศเตียโกรธ ตอบว่าจะพูดจาไต่ถามอยู่ดังนี้เสียเวลา จึงชักเอาหนังสือในกระเป๋าเสื้อมายื่น ใจความว่าพระเจ้าแผ่นดินอเมริกันให้โยเสฟบาเลศเตียเป็นทูต เชิญราชสาส์นเข้ามาถวาย โยเสฟ บาเลศเตียขอให้กำหนดวันเฝ้า ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาตอบว่า อย่างธรรมเนียมกรุงเทพมหานครที่จะเอาหนังสือไปถวายก่อนนั้นยังไม่ควร จะพูดจาการสิ่งใด ก็ให้พูดกับท่านเสนาบดีให้รู้ความก่อน โยเสฟ บาเลศเตียตอบว่า จะขอเข้าเฝ้าถวายหนังสือแต่พระเจ้าแผ่นดินก่อน เมื่อโปรดให้ขุนนางผู้ใดพูดจาประการใดจึงจะได้พูดความต่อไป ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาตอบความว่าทูตขอเข้ามาครั้งก่อน ๆ ก็มีขุนนางเข้ามาเป็นยศศักดิ์มาก ครั้งนี้โยเสฟบาเลศเตียเป็นทูตเข้ามาก็มีแต่ตัวคนเดียว หีบราชสาส์นก็ให้มิสเตอร์สมิทบุตรหมอยอน ซึ่งอยู่ ณ กรุงเทพมหานครนี้หิ้วตามกันมากับร่มคัน ๑ หนีบรักแร้มาเท่านั้น ผิดด้วยอย่างธรรมเนียมฝ่ายสยามนักจะให้เราเข้าเฝ้าไม่ได้ โยเสฟบาเลศเตียตอบว่าเดี๋ยวนี้ ธรรมเนียมยุโรปเปลี่ยนแปลงตามธรรมเนียมใหม่ไม่เหมือนครั้งก่อนใช้ราชทูตผู้เดียวเท่านั้น ราชสาส์นก็ไม่ได้ผนึกถือว่าตัวราชทูตเป็นใหญ่ว่าแล้วโกรธลุกยืนขึ้นเดินออกไป แล้วหันหน้ามาว่าหนังสือเจ้าแผ่นดินอเมริกันที่มีเข้ามาครั้งนี้จะรับหรือไม่รับ ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา ตอบว่า หนังสือนั้นจะส่งให้ก็จะรับ แต่ที่จะให้เฝ้านั้นไม่ได้ ด้วยผิดธรรมเนียมอยู่"*[๖๐] เมื่อเจ้าพระยาพระคลังกลับมาจากราชการแล้ว โจเซฟ บัลเลสเตียยังยื่นฟ้องพระยาศรีพิพัฒน์ฯ ว่าดูถูกตน และดูถูกประมุขของสหรัฐ ให้ขอโทษตนเสีย แต่ท่านเจ้าพระยาพระคลังก็ไม่ตอบประการใด ในที่สุดโจเซฟ บัลเลสเตียก็กลับออกไปจากกรุงเทพฯ ในปลายเดือนเมษายนปีนั้นเอง

---

๖๐ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓**, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๓๓๑-๓๓๓.

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

บรรณานุกรม

ขจร สุขพานิช. กำเนิดแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทย. พระนคร: โรงพิมพ์พณิชยการ, ๒๕๐๘.

_____. ฐานันดรไพร่ ประวัติศาสตร์และการเมือง. พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖.

คึกฤทธิ์ ปราโมช. ม.ธ.ว. สังคมสมัยอยุธยา ประวัติศาสตร์และการเมือง. พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชาธิบายและคาถาตำนานพระแก้วมรกต ตำนานพระแก้วมรกตฉบับสมบูรณ์. พระนคร: บรรณาคาร, ๒๕๐๔.

_____. พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนริศรเทวี. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๑.

_____. เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่าราชาธิวาส. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๙.

เจือ สตะเวทิน. ประวัติวรรณคดี. กรุงเทพ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๐.

ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย ๒๓๕๒-๒๔๕๓. พระนคร: โรงพิมพ์บ้านเรืองศิลป์, ๒๕๑๗.

ดิเรก ชัยนาม. ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ ๒ เล่ม ๑. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๓.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระ. ตำนานวังหน้า. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๑.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา. ความทรงจำ. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๙.

_____. เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๑. พระนคร: ราชบัณฑิตยสภา, ๒๔๗๒.

_____. ตำนานเรื่องละครอิเหนา. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๔.

_____. ไทยรบพม่า. ไทยรบพม่า. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๑.

_____. นิทานโบราณคดี. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๗.

_____. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๗ ตำนานเรื่องเลิกทวยแลบ่อนเบี้ยในกรุงสยาม. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๓.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๙.

_____. ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. สาส์นสมเด็จ. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕.

ดวงจิตร จิตรพงศ์, มจ. ป่าป่อนหลาน. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๑.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓. พระนคร: ป. พิศนาคะการพิมพ์, ๒๕๐๖.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๔. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖.

เทวาธิราช, พระยา. (ม.ร.ว.แปด มาลากุล) ราชูปโภค. พระนคร: โรงพิมพ์สีไทย, ๒๕๐๓.

ธนิต อยู่โพธิ์. โขน. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๘.

นราธิปพงศ์ประพันธ์, กรมพระ. พระราชพงศาวดารพม่า. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕.

_____. มหามกุฏราชคุณานุสรณ์. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๔.

นราธิปพงศ์ประพันธ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่น. ประวัติการทูตไทย. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๑.

นริศรานุวัติวงศ์, สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา. บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ .พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๖.

ประยากิจกรจักร์, พระยา. พงศาวดารโยนก. พระนคร: สำนักพิมพ์ชูสิน, ๒๔๙๘.

พระธรรมทานาจารย์ (อิ่ม). ประวัติวัดชัยพฤกษมาลา วัดราชโอรสาราม วัดเฉลิมพระเกียรติ. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖.

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอกรมหมื่น. ชุมนุมพระนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษก. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๑๗.

_____. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖.

มนตรี ตราโมท. การละเล่นของไทย. กองการสังคีต กรมศิลปากร, ๒๔๙๗.

ราชบัณฑิตยสภา. ตำนานเรื่องวัดฉัตรสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒.

_____. พระบวรราชประวัติและพระบวรราชนิพนธ์. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๑.

ราชบุรีดิเรกฤทธิ์, กรมหลวง. กฎหมายเล่ม ๑ ลักษณะทาส. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๔๑๓.

วรกิจพิศาล, ชุน. (เปล่ง สุวรรณจิตติ) ตำนานเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์. สภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนครทรงตรวจแก้. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๖๓.

วรเวทย์พิสิฏ, พระ. วรรณคดีไทย. พระนคร: โรงพิมพ์มหาดไทย, ๒๕๐๒.

วิจิตรวาทการ, หลวง. คำนำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

เวลล์, ควอริช. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. กาญจนี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ แปล. พระนคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๙.

ศรีภูริปรีชา, พระ. จดหมายเหตุเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้งรัชกาลที่ ๓. พระนคร:โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕.

ศิลปากร, กรม. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖.

_____. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖.

_____. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๑. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๘.

_____. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๕.** พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒.

_____. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒.** พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๙.

_____. **ประชุมพงศาวดารที่ ๖๔.** พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๙.

_____. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา.** พระนคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๐๕.

_____. **ราชสกุลวงศ์.** พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๒.

สมมตอมรพันธ์, กรมพระ. ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒.

ลังคราชปัลเลอกัวซ์. เล่าเรื่องเมืองไทย. สันต์ ท. โกมลบุตร แปล. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.

สิบพันพายเสนอ โสณกุล, ม.จ. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. พระนคร: โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๐๑.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. ศิลปในประเทศไทย. พระนคร: กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๒.

แสงสูรย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๔.

หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร. ทำเนียบนาม. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๐.

_____. **ราชสกุลวงศ์.** พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๓.

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุในรัชกาลที่ ๒ สมุดไทยดำ เล่มที่ ๔๘.

อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖. ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรุงบุญมี แปล พระนคร: โรงพิมพ์พิมเณศ, ๒๕๒๑.

อนุมานราชธน, พระยา. พระราชลัญจกร และตราประจำตำแหน่ง. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๑.

วารสาร

เดโช อุดตรนที. "ความสัมพันธ์ของชาวโปรตุเกสกับประเทศสยาม", แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารและโบราณคดี, ๓ (กันยายน ๒๕๑๐)

Bowring, Sir John. **The Kingdom and People of Siam.** Oxford University Press, 1969.

Crawfurd, John. **Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Courts of Siam and Cochin China.** London, Colburn, 1830.

Graham, W.A. **Siam - A History of Practical, Commercial and Political Information.** London, Alexander Moring, 1924.

Hall, D.G.E. **Bürmar.** London, Hutchinson's University Library, 1950.

_____. **A History of Southeast Asia.** London, Macmillan, 1955.

Skinner, G.William. **Chinese Society in Thailand, an Analytical History.** New York, 1962.

Vella, W.F. **Siam Under Rama III 1824-1851,** New York, J.J.Augustin Incorporated Publishing, 1957.

Burney, Henry. **Burney Papers.** Bangkok : Vajirayana National Library, 1910.

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

ที่ สร. ๐๒๐๒/ ๘๓๙๘ สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

๒๓ เมษายน ๒๕๒๔

เรื่อง การแต่งตั้งประธานอนุกรรมการประมวลเอกสาร ประธานอนุกรรมการประชาสัมพันธ์ และการแต่งตั้งกรรมการเพิ่มในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี

เรียน ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี

อ้างถึง หนังสือที่ สร. ๑๐๐๑ (สรส.)/ ๒๖๔ ลงวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๒๔

ตามที่ได้รายงานว่า ท่านนายกรัฐมนตรีได้มีคำสั่งให้ท่านรองนายกรัฐมนตรี (พลเอก ประจวบ สุนทรางกูร) รองประธานคนที่ ๔ เป็นประธานอนุกรรมการประมวลเอกสาร ท่านรัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี (พลโท ชาญ อังศุโชติ) รองประธานคนที่ ๕ เป็นประธานอนุกรรมการประชาสัมพันธ์ และแต่งตั้ง นายบุญชู โรจนเสถียร เป็นกรรมการเพิ่มเติมในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี จึงขอให้นำเสนอคณะรัฐมนตรี นั้น

คณะรัฐมนตรีได้ลงมติเมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๒๔ อนุมัติตามที่ท่านนายกรัฐมนตรีได้มีคำสั่งไปแล้ว

จึงเรียนมาเพื่อทราบ ได้แจ้งให้กระทรวงการคลัง และสำนักงบประมาณทราบด้วยแล้ว และขอได้โปรดแจ้งให้กรรมการที่ได้รับแต่งตั้งเพิ่มทราบด้วย.

ขอแสดงความนับถืออย่างสูง

(นายไพบูลย์ ทองมิตร)
รองเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ปฏิบัติราชการแทน
เลขาธิการคณะรัฐมนตรี

กองการประชุมคณะรัฐมนตรี
โทร. ๒๘๑๒๒๒๐

คำสั่งคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี

ที่ ๔/๒๕๒๓

เรื่อง แต่งตั้งคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร

ด้วยคณะรัฐมนตรีในคราวประชุมปรึกษาเมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ๒๕๒๓ มีมติให้แต่งตั้งคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี โดยมีนายกรัฐมนตรีเป็นประธาน

ในการประชุมเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓ คณะกรรมการฯ เห็นสมควรให้แต่งตั้งคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร เพื่อดำเนินการตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายในการจัดงานสมโภชคราวนี้

ฉะนั้น อาศัยอำนาจตามมติคณะรัฐมนตรี และอำนาจตามความในข้อ ๙ (๖) แห่งประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๒๑๘ ลงวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๑๕ จึงให้แต่งตั้งคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร

องค์ประกอบ ประกอบด้วย

๑. รองนายกรัฐมนตรี (นายบุญชู โรจนเสถียร)	ประธานอนุกรรมการ
๒. รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ	รองประธานอนุกรรมการ
๓. อธิบดีกรมศิลปากร หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๔. เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ

๕.	ประธานคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย	อนุกรรมการ
๖.	นายยิ้ม ปัณฑยางกูร	อนุกรรมการ
๗.	นายตรี อมาตยกุล	อนุกรรมการ
๘.	นายธนิต อยู่โพธิ์	อนุกรรมการ
๙.	นายจำนงค์ ทองประเสริฐ	อนุกรรมการ
๑๐.	ผู้อำนวยการโรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี	อนุกรรมการ
๑๑.	ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๑๒.	ผู้อำนวยการกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๑๓.	ผู้แทนคณะอนุกรรมการประชาสัมพันธ์	อนุกรรมการ
๑๔.	ผู้อำนวยการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๕.	นางสายไหม จบกลศึก	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๖.	นางสาวทรงสรรค์ นิลกำแหง	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๗.	นายจาตุรงค์ ปัญญาดิลก	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

หน้าที่ ให้คณะอนุกรรมการฯ มีหน้าที่ดังนี้

๑. พิจารณาเอกสารเกี่ยวกับจดหมายเหตุ หมายรับสั่ง ข้อราชการประวัติศาสตร์ โบราณคดี ประเพณี วัฒนธรรม ฯลฯ ซึ่งแสดงประวัติศาสตร์ความเป็นชาติของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อจัดพิมพ์เผยแพร่ให้มีปรากฏ

๒. จัดให้มีการแต่งหนังสือประวัติศาสตร์ของชาติ อันแสดงวิวัฒนาการของประเทศที่มีความเจริญรุ่งเรืองสืบมาถึง ๒๐๐ ปี

๓. จัดให้มีการประกวดวรรณกรรมเพื่อสร้างวรรณคดีกวีนิพนธ์เฉลิมฉลองกรุงเทพมหานคร ๒๐๐ ปี

๔. จัดพิมพ์หนังสือศิลปกรรมด้านจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม สถานที่สำคัญในกรุงเทพมหานครออกเผยแพร่

๕. จัดทำลำดับความสำคัญของโครงการและงบประมาณค่าดำเนินการจัดพิมพ์ รวมทั้งวางมาตรการการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมาย

๖. รายงานผลการดำเนินการให้คณะกรรมการฯ ทราบทุกระยะ

๗. เสนองบประมาณต่อคณะกรรมการฯ

๘. ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่วันที่ ๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๓ เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๓

พลเอก

(เปรม ติณสูลานนท์)
นายกรัฐมนตรี
ประธานกรรมการ

คำสั่งคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี

ที่ ๖/๒๕๒๓

เรื่อง แต่งตั้งอนุกรรมการประมวลเอกสารเพิ่มเติม

ตามคำสั่งคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ที่ ๔/ ๒๕๒๓ ลงวันที่ ๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๓ แต่งตั้งคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร นั้น

เนื่องจากในการจัดทำหนังสือเกี่ยวกับประวัติกรุงรัตนโกสินทร์ สมุดภาพการประกวดกวีนิพนธ์ จำเป็นที่จะต้องอาศัยผู้ทรงคุณวุฒิหลายด้าน กับเพื่อความสะดวกเกี่ยวกับการจัดหาภาพประกอบต่าง ๆ ซึ่งต้องรวบรวมพิมพ์ขึ้น สมควรมีเจ้าหน้าที่ที่มีความชำนาญในด้านดังกล่าวเข้าร่วมเป็นอนุกรรมการประมวลเอกสารด้วย

ฉะนั้น อาศัยอำนาจตามมติคณะรัฐมนตรี และอำนาจตามความในข้อ ๙ (๖) แห่งประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๒๑๘ ลงวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๑๕ จึงแต่งตั้งผู้มีรายชื่อต่อไปนี้เป็นอนุกรรมการประมวลเอกสารเพิ่มขึ้น

๑. นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา อนุกรรมการ
ผู้ตรวจราชการกรุงเทพมหานคร

๒. นายสวัสดิ์ ตันติสุข อนุกรรมการ
ผู้อำนวยการวิทยาลัยช่างศิลป
กรมศิลปากร

๓. ศาสตราจารย์โชติ กัลยาณมิตร อนุกรรมการ
อาจารย์คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร

๔. นายประหยัด พงษ์ดำ อนุกรรมการ
คณบดีคณะจิตรกรรมและประติมากรรม
มหาวิทยาลัยศิลปากร

๕. ม.ร.ว.บุตรี วีระไวทยะ อนุกรรมการ
หัวหน้ากองข่าว สำนักราชเลขาธิการ

๖. นายนภันต์ เสวิกุล อนุกรรมการ

๗. นายเนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์ อนุกรรมการ

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ พฤศจิกายน ๒๕๒๓

พลเอก

(เปรม ติณสูลานนท์)
นายกรัฐมนตรี
ประธานกรรมการ

คำสั่งคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี

ที่ ๑/๒๕๒๔

เรื่อง แต่งตั้งที่ปรึกษาคณะอนุกรรมการประมวลเอกสารและอนุกรรมการเพิ่มเติม

ตามคำสั่งคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ที่ ๔/ ๒๕๒๓ ลงวันที่ ๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๓ และที่ ๖/ ๒๕๒๓ ลงวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๓ แต่งตั้งคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร นั้น

บัดนี้ เห็นสมควรแต่งตั้งที่ปรึกษาคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร และอนุกรรมการประมวลเอกสารเพิ่มเติม ดังนี้

๑. ม.ร.ว.ดิกฤทธิ์ ปราโมช	ที่ปรึกษาคณะอนุกรรมการ
๒. ม.ร.ว.แสงสูรย์ ลดาวัลย์	ที่ปรึกษาคณะอนุกรรมการ
๓. นายภาวาส บุนนาค	ที่ปรึกษาคณะอนุกรรมการ
๔. นายมนตรี ตราโมท	ที่ปรึกษาคณะอนุกรรมการ
๕. นายพูน เกษจำรัส	อนุกรรมการ
๖. นายสังเวียร มีเผ่าพงษ์	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๔

พลเอก

(เปรม ติณสูลานนท์)
นายกรัฐมนตรี
ประธานกรรมการ

คำสั่งคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร

ที่ ๘/๒๕๒๔

เรื่อง แต่งตั้งคณะทำงานเฉพาะกิจ การจัดทำหนังสือ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑-๓

โดยมติที่ประชุมคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร ครั้งที่ ๒/ ๒๕๒๓ เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๒๓ และ ครั้งที่ ๑/ ๒๕๒๔ เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๓๐ เมษายน ๒๕๒๔ เห็นสมควรแต่งตั้งคณะทำงานเฉพาะกิจ การจัดทำหนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตน-โกสินทร์ เล่ม ๑-๓ ดังนี้ คือ

๑. นายรอง	ศยามานนท์	ประธาน
๒. นายตรี	อมาตยกุล	
๓. นางสายไหม	จบกลศึก	
๔. นางสาวขนิษฐา	วงศ์พานิช	
๕. นางสาววรวรรณ	เตชะไกศยะ	
๖. นางสาวสวนีย์	วิเศษสินธุ์	
๗. นางสาวนันทิยา	สว่างวุฒิธรรม	
๘. นายพงษ์ศักดิ์	ภู่อารีย์	
๙. นายบุนนาค	พยัคฆเดช	

ทั้งนี้ ตั้งแต่วันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๒๓ เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๔

พล.อ.

(ประจวบ สุนทรางกูร)
รองนายกรัฐมนตรี
ประธานคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร
ในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี

รายชื่อหนังสือที่จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ของคณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร ในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี

เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ คณะอนุกรรมการประมวลเอกสารได้กำหนดจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก โดยพิจารณาเนื้อหาความสำคัญในทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี จดหมายเหตุ วรรณคดี ขนบธรรมเนียมจารีตประเพณี และศิลปวัฒนธรรม อันแสดงถึงวิวัฒนาการของกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีความเจริญรุ่งเรืองสืบมาจน ๒๐๐ ปี

ในการนี้ ได้มอบหมายให้หน่วยราชการ ประกอบด้วย กรมศิลปากร สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศิลปากร สำนักราชเลขาธิการและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ดำเนินการจัดพิมพ์ รวมทั้งสิ้น ๑๔ รายการ คือ

กรมศิลปากร

๑. กวีนิพนธ์เฉลิมเกียรติกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับชนะการประกวด จำนวนพิมพ์ ๒๐,๐๐๐ เล่ม

๒. ประชุมบทกวีนิพนธ์สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๒๐,๐๐๐ เล่ม

๓. จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๒๐,๐๐๐ เล่ม

๔. นำชมกรุงรัตนโกสินทร์

ภาษาไทย จำนวนพิมพ์ ๒๐,๐๐๐ เล่ม

ภาษาอังกฤษ จำนวนพิมพ์ ๑๐,๐๐๐ เล่ม

๕. สมุดภาพจิตรกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๑๐,๐๐๐ เล่ม

๖. หนังสือชุดศิลปวัฒนธรรม จำนวน ๙ เรื่อง

๖.๑ ภาษาและวรรณคดีกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

๖.๒ ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

๖.๓ วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

๖.๔ ศิลปวัตถุกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

๖.๕ โบราณสถานและอนุสาวรีย์สำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

๖.๖ นาฏดุริยางค์ศิลปไทยกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

๖.๗ สมุดภาพประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

๖.๘ ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

๗. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ ๑ ชุด จำนวน ๓ เล่ม

เล่ม ๑ ประวัติศาสตร์รัชกาลที่ ๑ – ๓ จำนวนพิมพ์ ๒๐,๐๐๐ เล่ม

เล่ม ๒ ประวัติศาสตร์รัชกาลที่ ๔ – พ.ศ. ๒๔๗๕ จำนวนพิมพ์ ๒๐,๐๐๐ เล่ม

เล่ม ๓ ประวัติศาสตร์ พ.ศ. ๒๔๗๕–ปัจจุบัน จำนวนพิมพ์ ๒๐,๐๐๐ เล่ม

สำนักงานเลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

๘. เรื่องแนวทางการจัดกิจกรรมที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ จำนวนพิมพ์ ๘๐,๐๐๐ เล่ม

มหาวิทยาลัยศิลปากร

๙. สมุดภาพประติมากรรมกรุงรัตนโกสินทร์ โดยคณะจิตรกรรม ประติมากรรม และภาพพิมพ์ จำนวนพิมพ์ ๑๐,๐๐๐ เล่ม

๑๐. สมุดภาพสถาปัตยกรรมไทยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จำนวนพิมพ์ ๑๐,๐๐๐ เล่ม

สำนักราชเลขาธิการ

๑๑. สมุดภาพเรื่องพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชวงศ์จักรีกับประชาชน จำนวนพิมพ์ ๑๐,๐๐๐ เล่ม

๑๒. สมุดภาพโครงการตามพระราชดำริ

ฉบับภาษาไทย จำนวนพิมพ์ ๑๐,๐๐๐ เล่ม

ฉบับภาษาอังกฤษ จำนวนพิมพ์ ๑๐,๐๐๐ เล่ม

๑๓. สมุดภาพเหตุการณ์สำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวนพิมพ์ ๕๐,๐๐๐ เล่ม

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย

๑๔. จุลสารนำชมสถานที่สำคัญเกาะรัตนโกสินทร์ ๗ ภาษา

๑๔.๑ ภาษาไทย จำนวนพิมพ์ ๘๐,๐๐๐ แผ่น

๑๔.๒ ภาษาอังกฤษ ” ๗๐,๐๐๐ แผ่น

๑๔.๓ ภาษาญี่ปุ่น ” ๔๐,๐๐๐ แผ่น

๑๔.๔ ภาษาเยอรมัน ” ๒๕,๐๐๐ แผ่น

๑๔.๕ ภาษาฝรั่งเศส ” ๒๕,๐๐๐ แผ่น

๑๔.๖ ภาษาอาหรับ ” ๒๐,๐๐๐ แผ่น

๑๔.๗ ภาษาสเปน ” ๒๐,๐๐๐ แผ่น

ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๓

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่ ครั้งแรก เนื่องในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พ.ศ. ๒๕๒๕ จำนวน ๒๐,๐๐๐ เล่ม

๙๕๙.๓๐๕๑ นายกรัฐมนตรี, สำนัก. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย.

น๔๗๓ป ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๓ กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๕.

๓๑๔ หน้า. : ภาพประกอบ.

จัดพิมพ์เนื่องในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี.

๑. ไทย – ประวัติศาสตร์ – กรุงรัตนโกสินทร์, ๒๓๒๕ - ๒๓๙๓. ๒. ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ๓. ชื่อเรื่อง.

ISBN 974 - 7775 - 25 - 5

คณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร
ในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี
มอบให้ กรมศิลปากร จัดพิมพ์
เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี

ผู้ดำเนินงาน คณะทำงานเฉพาะกิจการจัดทำหนังสือประวัติศาสตร์ กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑

ผู้ออกแบบ นายวิโชค มุกดามณี อาจารย์วิทยาลัยช่างศิลป

ภาพประกอบ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

พิมพ์ที่ อมรินทร์การพิมพ์ ๔๑๓/ ๒๙-๓๑ ถนนอรุณอมรินทร์ กรุงเทพฯ ๑๐๗๐๐ โทร. ๔๒๔๒๘๐๐-๑
นายชูเกียรติ อุทกะพันธุ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๒๕

1

3963 ล.1

DS
580
น61

นายกรัฐมนตรี. สำนัก. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย.
ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2535 - พ.ศ. 2394 เล่ม 1.